İSTANBUL - KAOS MU?

Toplum ve Bilim

71 KIŞ 1996

Murat Güvenç & Oğuz Işık **İstanbul'u okumak**

Fuat Ercan **Dünya kentleri ve İstanbul**

Ayhan Aktar **Varlık Vergisi nasıl uygulandı?**

Levent Köker **Kimlik krizi, meşruluk krizi, Kemalizm ve sonrası**

Tanıl Bora **İnşa döneminde Türk millî kimliği**

N. Zafer Yenal **Yeme-içme tarihi ve sosyolojisi**

Sezai Göksu **Post-turistik öznenin sahicilik bunalımı**

AZİZ KONUKMAN, CEM SOMEL, SAFA SARAÇOĞLU...

Toplum ve Bilim

71 KIŞ 1996

Murat Güvenç - Oğuz Işık
İstanbul'u okumak: Statü-konut mülkiyeti farklılaşmasına ilişkin bir çözümleme denemesi **6**

Fuat Ercan
Kriz ve yeniden yapılanma sürecinde dünya kentleri ve uluslararası kentler: İstanbul **61**

Ayhan Aktar
Varlık Vergisi ve İstanbul **97**

Levent Köker
Kimlik krizinden meşruluk krizine: Kemalizm ve sonrası **150**

Tanıl Bora
İnşa döneminde Türk millî kimliği **168**

LİTERATÜR ELEŞTİRİSİ

Nuri Zafer Yenal
Bir araştırma alanı olarak yeme-içmenin tarihi ve sosyolojisi **195**

İLETİŞİ / DEĞİNİ

Sezai Göksu
Çalışma-dışı zamanı satın alan post-turist öznenin sahicilik bunalımı: Turizmin değişen yüzü üzerine düşünceler **228**

Aziz Konukman
Cem Somel'in "Üretimde Küreselleşme ve Kalkınma" başlıklı makalesi üzerine bir not **238**

Cem Somel
Nota cevap **242**

Safa Saraçoğlu
Küreselleşme: Retorik ve gerçeklik **244**

KİTAP TANITIMI **248**

E. Altvater, B. Mahnkopf: **Dünya toplumunda ekonomi, ekoloji ve siyaset** (Mithat Sancar
F. Neumann: **Eleştirel kuram ve hukuk devleti** (Bülent Peker)
Z. Lockman: **Ortadoğu'da işçiler ve işçi sınıfları** (Özgür Gökmen)

Toplum ve Bilim

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker • Necmi Erdoğan
Oğuz Işık • Orhan Koçak
Mahmut Mutman • Bülent Peker
Erol Taymaz • Meyda Yeğenoğlu

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

DİZGİ
Maraton Dizgievi

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

İÇ BASKI VE CİLT
Şefik Matbaası

KAPAK BASKI
Sena Ofset

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 64/11
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 425 36 00 • 425 20 71 • Fax: 425 18 15

INTERNET WEB ADRESİ
http: //www.metu.edu.tr/
~www21/tb/tb.html

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 516 22 60 • Fax: 516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar
Sociological Abstracts indeksinde
yeralmaktadır.

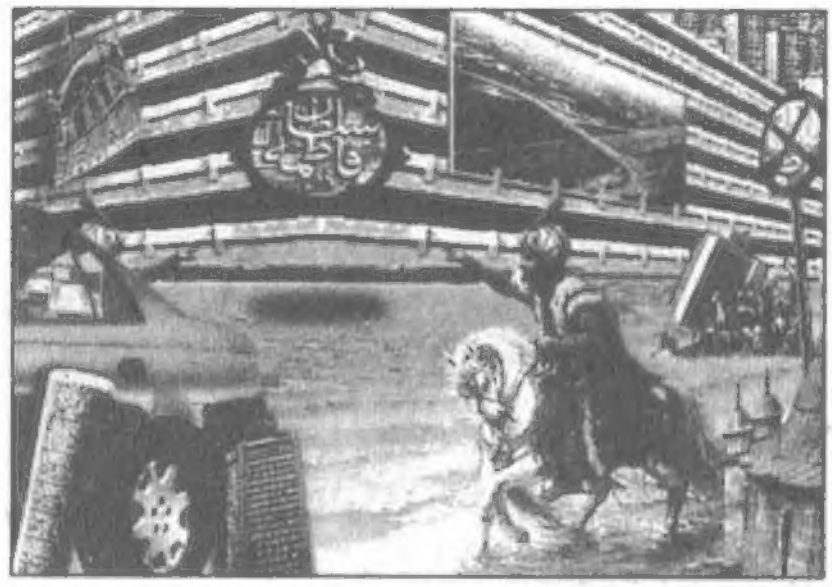

KOLAJ: Ümit Kıvanç.

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Tosun Arıcanlı / Korkut Boratav
Ayşe Buğra / Reşit Canbeyli
Ümit Sakallıoğlu / Alain Duben
Atila Eralp / Selçuk Esenbel
Sureia Faroqhi / Nilüfer Göle
Ümit Hassan / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Reşat Kasaba / Çağlar Keyder
Eser Köker / Levent Köker
Şerif Mardin / Ünal Nalbantoğlu
İlber Ortaylı / Oğuz Oyan
Ayşe Öncü / Doğan Özlem
Jale Parla / Mithat Sancar
Ömür Sezgin / İlkay Sunar
Burhan Şenatalar / Şirin Tekeli
İlhan Tekeli / Isenbike Togan
Zafer Toprak / İhsan Tunalı
Aydın Uğur / Galip Yalman
Faruk Yalvaç / Deniz Yenal
Zafer Yenal / Nurhan Yentürk

Bu sayıda...

Bir yıl önce 71. sayıda bir toplumsal mekân olarak İstanbul'u kuşatmayı tasarlamış, ancak sonra hedef küçülterek İstanbul'a 'uğrayan' bir sayı hazırlayacağımızı duyurmuştuk. Gerçekten, *Toplum ve Bilim*'in elinizdeki 71. sayısı, yazı adedi açısından İstanbul'a hasredilmiş bir dergi olmadı. Fakat Murat Güvenç ile Oğuz Işık'ın bu küçük dosyanın 'amiral gemisi' olarak sunduğumuz makalesi, büyük bir özgül ağırlığa sahip. Tek başına bu makalenin bile, İstanbul üzerine söz ve bilgi üretmek adına yüksek bir doz olduğuna inanıyoruz. İstanbul'un sınıfsal ve toplumsal haritasını okuma denemesine girişen Güvenç ve Işık, yakalar, ilçeler ve mahalleler ölçeğinde değerlendirmeler yapıyorlar. İstanbul mekânında, sıklıkla harcıâlem yorumlara konu olan sınıfsal, toplumsal, etnik yoğunlaşma alanlarına işaret ediyorlar. Böylelikle İstanbul'un, çok keskin hatlarla ayrışmayan ama -gerek makro gerek mikro ölçekte- homojenleştirici belirlemelere veya kent hakkında kullanılan kaotiklik imgesine de asla uymayan iç sınırlarına dikkatimizi çekiyorlar. İstanbul'a dair bir dizi afâkî yargıyı çürütüp önemli tespitler için ipuçları sunan makale, bu ipuçlarını yorumlamakta `fazla mütevazi' davranıyor gerçi. Fakat özel bir uzmanlığı da olmayan her dikkatli okur, pekçok önemli sonucu bu makaleden bizzat çıkarabilecektir. Murat Güvenç'le Oğuz Işık'ın emek-yoğun makalesi, statü ve konut mülkiyetine ilişkin farklılaşma göstergelerini harmanlamasıyla, yöntemsel bakımdan da yenilikçi bir yön taşımakta. Bu makale, ampirik araştırmanın, ampirisistlere ve pozitivistlere bırakılmayacak kadar ciddi bir iş olduğunu hatırlattı bize!

Fuat Ercan'ın "Kriz ve Yeniden Yapılanma Sürecinde Dünya Kentleri ve Uluslararası Kentler: İstanbul" başlıklı derleyici makalesi, küçük dosyamızla ilgili bir genel çerçeve çiziyor. Fuat Ercan, dünya kapitalizminin yeniden yapılanma süreci bağlamında meta, para, simge trafiğin denetlendiği mekânlar olarak dünya

kentleri ile, yönlendirici konumunda olmayan ama bu trafiğin içinden geçtiği kentler "uluslararasılaşmış kentler" arasındaki ayrımı vurguluyor. Uluslararasılaşan kente dönüşmekte olan ama dünya kenti statüsüne erişmekten uzak görünen İstanbul'un bu süreçte yaşadığı değişimi iktisadî, toplumsal ve kültürel veçheleriyle özetliyor.

İstanbul'un toplumsal tarihinde önemli yeri olan Varlık Vergisi uygulaması, Ayhan Aktar'ın titiz incelemesinin konusunu oluşturuyor. Yine hayli emek-yoğun nitelikli olan makale, Varlık Vergisi'nin, İstanbul'daki mülkiyet yapısında ne denli kapsamlı değişiklikler meydana getiren bir düzenleme olduğunu gösteriyor. Ayhan Aktar ayrıca, İstanbul'un dokusundaki etkilerinin ötesinde Türkiye'nin yakın tarihi açısından büyük siyasal önem taşıyan Varlık Vergisi'yle ilgili malûmatımızı yeni kaynaklarla zenginleştiriyor.

Toplum ve Bilim'in bu sayısında, Türkiye'nin siyasal kültürünü yorumlamaya dönük iki deneme yeralmakta. Ortak paydaları, Türkiye'nin ulus-kurma tecrübesine eleştirel yaklaşımları. Tanıl Bora'nın yazısı Türk millî kimliğinin inşa sürecini yorumlarken; bu inşa sürecindeki "medeniyetçi", "evrenselci", "hümanist" etmenlere dahi damgasını vuran özcü karakterin altını çiziyor. Levent Köker ise "Türk modernleşmesi"nin daha kapsamlı bir eleştirisine giriyor. Kemalizmin tohumlarını attığı muhafazakâr modernleşme yorumunun 'söylemler-aşırı' denebilecek sürekliliğini vurguladıktan sonra, bu siyasal geleneğin vardığı meşruiyet krizinin demokratik bir çözümünün imkânları hakkında konuşuyor.

Literatür Eleştirisi bölümünde konusuyla mütenasip lezizlikte bir makale var. Zafer Yenal, sosyal tarihçiliğin yeni gelişen bir dalı olan yeme-içme kültürü alanındaki literatürün gerçekten tüketici bir toparlamasını yapıyor - ardından da bu literatürün, başta Oryantalist `damak alışkanları' olmak üzere, zaaflı yönlerini eleştiriyor.

İletişi/Değini'de Sezai Göksu, neredeyse bütün insanî ve toplumsal ilişkilerin `turistlik faaliyeti'ne benzediği "post"lar çağında, "post-turist özne"nin sahicilik mahrumiyetinden doğan bunalımına dikkat çekiyor. Yine *İletişi/Değini* bölümünde, ulusal ekonominin (ve ulusal ekonomi politikasının) mümkünlüğü ve anlamlılığı üzerinde birleşen iki iktisatçı, Aziz Konukman'la Cem Somel, Somel'in *Toplum ve Bilim*'in 69. sayısındaki makalesi üzerine tartışıyorlar. Hem Dergi hem toplum bilimleri ortamı adına hayatiyet alâmeti saydığımız bu gibi tartışmalardan memnuniyet duyduğumuzu söylemeliyiz.

Toplum ve Bilim'i 1997'den itibaren yılda dört sayı çıkarmayı düşünüyoruz. Önümüzdeki sayılardan birinin odağında, özne konumları, özne kuramları... olacak. Daha sonraki sayılarımızdan ilkinin siklet merkezi, Türkiye'de siyasal ve toplumsal düşüncenin bir prizması olarak muhafazakâr fikriyat. İzleyen sayıda ise feminist kuramla meşgul olacağız.

Toplum ve Bilim

DEFTER

Defter ve *Toplum ve Bilim* dergileri olarak, Gulbenkian Komisyonu'nun "Sosyal Bilimleri Açın" adlı raporundan da esinlenerek "Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması" konulu bir tartışma düzenlemek, konuyu Türkiye özelinde detaylandırmak istiyoruz.

Öğretim görevlisi, yazar, araştırmacı ve yayıncı gibi farklı etkinlikleri olan kişilerin konu üzerinde farklı deneyimlerden kaynaklanan farklı görüşleri olduğunu/olabileceğini biliyoruz; ancak bir bir süredir böyle bir çevre arasında sosyal bilimcinin işi hakkında ve sosyal bilim eğitimi hakkında konuşmak, tartışmak mümkün olmadı. Oysa eğitimin büyük bir bunalım içinde olduğu, yeni üniversitelerin kurulduğu, belki de genelde eğitim kurumlarında ve anlayışında köklü bir değişimin ortaya çıkacağı bir dönemden geçmekteyiz. Bu nedenle böyle bir tartışma sürecine girilmesinin ve sosyal bilimciler arasında bu temelde bir iletişim kurulmasının çok önemli olduğunu düşünüyoruz.

Kuramsal incelemeler kadar, doğrudan pratik önerilerin yer aldığı ya da yalnızca kendi kişisel akademik deneyimlerinizi aktardığınız yazılar da bizim için değerli katkılar olacaktır. Çünkü amaçlarımızdan biri de bugünkü yapılanma içindeki sıkıntıların, sorunların dile getirildiği bir zemin oluşturmak, böylece açığa vurulmasını, paylaşılmasını sağlamak.

Konuyu *Defter ve Toplum ve Bilim* dergilerinde bir tema olarak geliştireceğiz ve katkılarınıza yer vereceğiz. Konuya gösterilen ilgi ve katkı düzeyine bağlı olarak 1997 Nisan ayında bir tartışma toplantısı düzenlemeyi düşünüyoruz.

Defter Dergisi

Semih Sökmen
İskender Savaşır
Bülent Somay

Toplum ve Bilim Dergisi

Tanıl Bora

Konuyla ilgili irtibat için:
İstanbul: Semih Sökmen, Tel.: 212.245 46 96 Fax: 212.245 45 19
Ankara: Tanıl Bora, Tel: 312.425 36 00 Fax: 312.425 18 15

İstanbul'u okumak: Statü-konut mülkiyeti farklılaşmasına ilişkin bir çözümleme denemesi*

*Murat Güvenç - Oğuz Işık***

1. Giriş

Verilerin ilçeden daha küçük birimler itibariyle ayrıştırılmasına ilk kez olanak sağlayan 1990 genel nüfus sayımı Türkiye'de kentsel toplumsal peyzajların çalışılması için çok değerli bir bilgi hazinesidir. Günümüz koşullarında bu veriler oldukça kolay sağlanabilmekte ve değerlendirilebilmektedir. Teknolojik olanakların gelişip yaygınlaşması günümüz koşullarında neredeyse herkesi bu tür değerlendirmeleri yapabilir kılmıştır. Ancak bu tür olanakların ortaya çıkışıyla birlikte daha önce pek gündemde olmayan yeni sorular da gündeme gelmiştir. Bu soruların ilki, verinin kullanım amacıyla ilgilidir. Bu tür veri kaynaklarının temelde *iki* farklı kullanım amacı olabilir. Birincisi, bu veri tabanlarının salt kentteki tekil yerler ve yöreler hakkında bilgi edinmek amacıyla kullanımıdır.[1]

(*) Bu araştırmanın tasarım sürecinde yorum ve tartışmalarıyla yol gösterici katkılarda bulunan İlhan Tekeli'ye teşekkür etmeyi borç biliriz. Ayrıca, araştırmada kullanılan veri kaynağına erişmemizi sağlayan Frederick Shorter'a ve Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın Şubesi Başkanı Güldane Kabadayı'ya teşekkür ederiz. Bu veriler Hürol Tabak'ın katkılarıyla SPSS ortamına aktarıldı. Haritalama işlemleri için Levent Ucuzal, Erhan Çınar ve Alpaslan Savacı'nın yardımlarını gördük. Katkıda bulunan herkese teşekkür borçluyuz. Metindeki tüm eksik ve yanlışların sorumlusu elbette ki yazarlardır.

(**) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

1 Bu tür kullanımda araştırmacı belirli bir özelliğin kentte nerelerde bulunduğunu sorgulayabileceği gibi, belirli yerlerin ne tür özelliklere sahip olduğu sorusuna da yanıt arayabilir. Söz gelimi "nüfusu 5000'den büyük yerleşimler nerelerde bulunuyor?" sorusu birincilere, "A yerleşiminin nüfusu kaçtır?" sorusu ikinci tür bir sorgulamaya örnek olarak gösterilebilir. Sayılar yerine oranlar kullanıldığında da yerel değerler genellikle bu birimin içerisinde yer aldığı daha büyük idari birimin ortalamasıyla karşılaştırılır (A mahallesindeki kiracılık oranının kentin genel kiracılık oranıyla karşılaştırılması gibi). Bu iki tür sorunun da genellikle idari işlemler sırasında veya uygulama aşamasında gündeme getirilebilecek sorular olduğu açıktır. Bu tür sorgula-

Aynı veri tabanları, içerisinde yaşanan toplumsal sistemin mekânsal örgütlenme biçimi hakkında bilgi edinmek amacıyla da kullanılabilir. Veri tabanlarının bu tür kullanımları kent sosyolojisinde veya kentsel coğrafyadaki toplumsal alan analizi çalışmaları kapsamında yer alır. Bu çalışma alanın genelde üç değişik çizgide geliştiği görülüyor. İlk olarak kent monografisi çalışmalarından söz edilebilir. İkinci olarak ABD'de geliştirilen toplumsal alan analizi metodolojisini izleyen çalışmalardan (Keleş, 1972); üçüncü olarak da kentsel ekoloji veya genellikle faktör analiz tekniğinin, coğrafi olarak ayrıştırılmış verilere uygulanması sonucu gelişen kentsel faktöriyel ekoloji okullarından söz edilebilir (Berry ve Rees, 1969). Bu dalların her birinde elde edilen sonuçlar yerel verinin temsil biçimine, çalışmanın ölçeğine, çözümleme biriminin ve evrenin tanımlanma biçimine bağlı olduğundan göz ardı edemeyeceğimiz kadar önemli dil temsil sorunları vardır.[2] Harvey (1969: 481-6) bu soruların sonuçta felsefi nitelikte sorular olduğunu ve metodolojik bir çözümü olmadığını vurgular. Ne var ki şimdiye kadar tartışma daha çok çözümleme dillerinin yarattığı sorunlar üzerinde gelişti[3] (Marchand, 1979). Oysa en az çözümlemede kullanılan yöntem kadar

---

malarda geçerliliği üzerinde dolaylı da olsa bir uzlaşma bulunduğundan, temsilde ya da yorumlamada önemli bir sorunla karşılaşılmayacaktır. Ne var ki bu tür bir veri kullanımında bir bütünün parçasına ilişkin bir bilgi edinilmeye çalışılmaktadır. Veri tabanlarının bu tür kullanımları bu yazının kapsamı dışındadır.

2 Bu yaklaşımların eleştirisi bu yazının kapsamı dışındadır. Toplumsal alan analizi tekniğinin hem eleştirisi hem de uygulamasına bir örnek olarak bkz. Keleş (1972). Sosyal bilimler alanında faktör analiz tekniğinin anlamı ve geçerliliği konusunda kapsamlı bir eleştiri için bkz: Gould (1980), Gaspar ve Gould (1981).

3 Bilgi işlem teknolojisindeki gelişmeler toplum bilimciyi çok değil bundan on yıl önce hayal bile edemeyeceği veri yığınlarıyla karşı karşıya bıraktı. Bu veri yığınları, olgular açısından zengin akılda tutulabilecek özellikler açısından fakir anlatıların oluşmasına yol açabilir. Diğer taraftan ekonomik ve hatırda kalacak bir betimleme kaygısı araştırmacıları, faktör analiz gibi, mutlaka fonksiyonel olmayan ilişki yapılarını doğrusallaştırarak sadeleştiren yöntemlerden yararlanmaya veya mutlaka partisyon özelliği taşımayan veri yapılarına sayısal taksonomi yöntemleriyle partisyonel özellikler kazandırmaya itebilir. Günümüzde artık çok yaygın kullanılan bu yöntembilimsel araçların eleştirisi hiç kuşkusuz bu yazının kapsamı dışında. Bazı uygulamaların geçerli sonuçlar vermemeleri için hiç bir neden yok. Ancak ne yazık ki bu tekniklerle elde edilen bulgular, sadece uzmanlar tarafından okunabilmekte ve zamanla toplumsal eleştiriden tümüyle koparak bir mesleki jargona, bir iş yapma biçimine dönüşerek yerleşikleşmektedir. Daha da kötüsü, bu teknikler konvansiyon haline geldikçe, bilimsel olmanın alamet-i farikası olma özelliği kazanıyorlar. Giderek bu tekniklerin de birer aktif okuma yönteminden başka bir şey olmadıkları, betimlemedeki ekonominin mutlaka bir bedel karşılığında gerçekleştiği göz ardı edilmeye başlıyor. Ancak hiç bir yöntemin kendi başına kendi temsil krizini aşamayacağı görülmeye başlandı. Toplum bilimcilerin amacı, olasılık kuramı alıştırmaları yapmak değilse ve toplum bilimciler içerisinde yaşadıkları toplumsal ortama ilişkin bulgular ve bilgiler edinmek ve edindirmek istiyorlarsa, hazır, paket reçetelerin açığa çıkardıkları kadar gizledikleriyle de ilgilenmek zorundadırlar (Gould, 1980). Bu açıdan üst anlatılara karşı gelişen eleştirinin, sayısal teknikler yöntembiliminde de geçerli olmaması için hiç bir neden yok. Mükemmel temsil olamayacağı için hiç bir zaman aşılamayacak bu sorunla başedebilmenin bir yolu da alternatif temsil araçları geliştirmekten ve bunları kamuoyuna sunmaktan geçiyor. Bu önermemizle kullandığımız sayım verisinin önerdiğimizden farklı biçimlerde de okunabileceğini peşinen kabul etmiş oluyoruz.

önemli olmasına rağmen coğrafi verinin temsili *(representation)* konusu üzerinde araştırmacıların fazla durmadıkları görülüyor.

1980'lerden itibaren bilgi işlem teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak bu konu üzerinde de durulmaya başlandı. Bu bağlamda Gatrell 1985 yılında yayımlanan önemli bir yazısında coğrafi verinin sıra veya kolon toplamları üzerinden hesaplanmış yüzdeler yerine yön belirten *chi kare* göstergeleriyle betimlenmesinin sosyal bilim çözümlemelerinde ve politika tasarımında daha doğru, anlamlı ve geçerli olabileceğini vurguladı (Gatrell, 1985). İstanbul'un toplumsal coğrafyasına ilişkin bu çalışmamızda Gattrell'in önerdiği yöntemden yararlandık. Alternatifleriyle karşılaştırıldığında bu temsil biçiminin ve peyzaj okuma stratejisinin kayda değer avantajlara sahip olduğunu düşünüyoruz. Hiç bir biçimde İstanbul'un bizim önerdiğimiz okuma biçiminin en hakiki veya en doğru okuma biçimi olduğu savında değiliz. Ne var ki toplumsal ayrışmanın *yumuşak* biçimlerinin geçerli olduğu çevre metropolleri söz konusu olduğunda önerilen yöntemin göreli pozitif ve negatif yoğunlaşma alanlarını alternatiflerine oranla çok daha başarılı bir biçimde saptayıp ayrıştırabildiğini, dolayısıyla toplumsal/mekânsal farklılaşmanın betimlenmesi için en azından anlamlı ve geçerli bir okuma yöntemi oluşturduğunu göstermeye çalışacağız.

Çoğumuzun hakkında söyleyebilecek çok şeyi olmasına rağmen İstanbul'a ilişkin bilebildiklerimiz aslında oldukça sınırlıdır. Dikkatli okunduğunda bu metropoliten alan hakkında yazında, basında ya da kamuoyunda dile getirilen görüşlerin büyük çoğunlukla izlenimlere dayandığı görülebilir. Kuşkusuz durumun böyle olmasında kentin ölçeğinin artık bireysel olarak algılanması olanaksız boyutlara erişmesinin de önemli bir rolü bulunmaktadır. Ancak bu ortamda kentin yapısına, özelliklerine, olanaklarına ve sorunlarına ilişkin bireysel gözlemlere dayalı değerlendirmeler üzerinden kentin temsiline ilişkin toplumsal bir uzlaşma yaratmak hemen hemen olanaksızdır. Bu açıdan Türkiye'deki kentlerin pek çoğu henüz toplumsal ve ekonomik özellikleri açısından haritalanmamış geniş alanlardır. Kaldı ki, içerisinde yaşadığımız büyük dönüşüm ortamında elde edilen bilgiler çabuk eskimekte.

1990'lı yıllarda dilbilim alanında önermelerin anlamlarının göstergelerin içinde saklı olmadığı, okuyucunun aktif katılımıyla ortaya çıktığı konusunda giderek yaygınlaşan bir görüş birliği oluştu (Way, 1991). Ne var ki bu yazın daha çok edebiyat eleştirisi alanında geliştirilmiş kavramları ve yöntemleri kullanmakta. Kimlik, kültürel görelilik, metafor okumaları, vb. temalar modernizm sonrası sosyal bilimlerin olduğu kadar coğrafyanın da temel terminolojisini oluşturmakta (Duncan ve Ley, 1993). Coğrafya eğer bir şeylerin birlikte nasıl dağıldıklarının çözümlenmesiyle de uğraşan bir ilgi alanıysa, farklı konumlardan alınan sinyaller, sayılar, çapraz tablolar, yüzdeler ve hatta harita gibi göstergeler de bu tür bir okuma alıştırmasına konu oluşturabilmelidir. Diğer bir deyişle, edebi metinleri okurken okuyucu, okuma eylemine nasıl etkin bir bi-

çimde katılıyorsa aynı durumun sayıların okunmasında da geçerli olmaması için bir neden bulunmamaktadır. Ancak sayılar söz konusu olduğunda bu noktaya pek özen gösterilmiyor. Oysa, diğer tüm metinler gibi sayıların oluşturduğu "metinleri" de özenle yorumlamak gerekir. Bu metinlerin anlamı da, elbette nasıl okunduklarına bağlı olacaktır. Gatrell'in mekânsal verinin temsili ve haritalanmasına ilişkin yeni önerileri (Gatrell, 1985) bu açıdan ufuk açıcı bir örnek oluşturmaktadır.

Bu yazıda bu tür bir farklı okumanın 1990 nüfus sayımı verileri üzerinde de gerçekleştirilebilir olduğunu, bu verileri kullanarak İstanbul'da toplumsal farklılaşmaya ilişkin anlamlı kategoriler geliştirilebileceğini göstermeye çalışacağız. 1990 nüfus sayımının, bilgisayar ortamında sunulması "okuyucuya" özgün ve sentetik kategoriler oluşturma, dolayısıyla verileri özgürce okuyabilme olanağı sağlıyor. Aşağıda da görüleceği üzere biz bu olanaktan elden geldiğince yararlanmaya çalıştık. Yapılmak istenen İstanbul'u, 1990 Genel Nüfus Sayımı kütükleri üzerinde bıraktığı *izlerden* (en alt düzeyde bir dış müdahale ile) okumaya çalışmaktan ibarettir. Bu amaçla, bir adım geriye çekilerek Gould'un (1981) çarpıcı vurgusuyla *verilerin kendilerini özgürce ifade etmelerine* olanak sağlamaya çalıştık. Kuşkusuz bu paradoksal bir çaba. Çünkü bireyler, kendilerini ancak sayımı tasarlayanların seçmeyi uygun gördükleri kategoriler aracılığıyla ifade edebiliyorlar. Bu nedenle seçilen okuma stratejisi ile alıştırmadan elde edilen sonuçlar arasında ilginç bir ilişki var. Ve bu ilişkide okuyucu tarafından benimsenen ve okuma eylemini şekillendiren yaklaşım biçimi, hiç de tarafsız *(neutral)* değil. Anlam, ancak orada durup duran izler, benimsenen bir okuma yöntemi veya stratejisi aracılığıyla bir başka ortama haritalanmaya başladığında ortaya çıkıyor. Bu yaklaşımın bir de pahası var. Bu tür bir alıştırmada doğrudan sonuçların tartışmasına geçilemiyor. Önce değerlendirme çerçevesini kurmak ve neden yeni kategorilerle çalışmamız gerektiğini açıklamak zorunlu oluyor. Bu açıdan bu okumanın, sıradan bir teknik uygulaması olarak değerlendirilmemesi gerektiği düşüncesindeyiz. Bunun başarılabilmesi veri tabanı üzerine haritalanmış sayım verisinin *kendini özgürce ifade edebilmesine* (Gould, 1981) uygun bir ortam hazırlanmasıyla mümkün olabilecektir.

Bu alıştırmadan elde ettiğimiz sonuçları hakikatin tam ve mükemmel bir temsili resmi şeklinde görmüyoruz. Milyonlarca kişinin yaşadığı bir metropoliten alan hiç kuşku yok ki her gün milyonlarca kişi tarafından milyonlarca yörüngede veya aksta yeniden haritalanıyor olmalıdır. Bu nedenle bulgularımız, ne İstanbul üzerinde çalışma yapmış uzmanları ne de uzun süredir İstanbul'da yaşayan ve -diğerlerinin yanısıra- bu kentin statü haritalarını zihinlerine işleyen İstanbul'lulara yabancı gelecek. "Biz bunları zaten biliyorduk" diyenleri şimdiden duyar gibiyiz. Ancak, görgül araştırma yapan toplumbilimciler için alternatifi, kollektif aklın zaten bildiklerine bile erişemeyen, en iyi durumda bir dizi ihtiyatî kayıt altında, yapay bir bilişsel ortamda anlam ifade edebilen sonuçlar el-

de etmekse, kollektif aklın zaten bildikleriyle hemen buluşabilen sonuçlar elde etmeye yönelik çabaların anlamlı ve geçerli olduğunu düşünüyoruz. Ancak bu önerme daha başarılı yöntemlerin olmadığına ilişkin bir sav değil.

Görgül araştırmanın İstanbul'da yapılmasının nedenleri var. *İlk olarak* İstanbul metropoliten alanının toplumsal coğrafyasına ilişkin bilgilerimiz oldukça parçacı ve sınırlı. Bu metropoliten alan artık bireyin algılayamayacağı ve kolayca kıymetlendiremeyeceği karmaşıklıktadır. Burada uzun yıllardır yaşayanların bile hayatlarında hiç gidip görmedikleri, deneyimlemedikleri yerler ve yöreler bulunabilir. Bireyler metropolün bütününü algılayamayacaklarından bireysel değerlendirmeleri de genellemeler olacaktır. Bu eksiklik kamuoyunda İstanbul ile ilgili çoğu kez yanıltıcı aşırı genellemelerin ve sınanmamış temsili resimlerin oluşmasına yol açabiliyor. Burada bu tür bir temsili değerlendirmelerin yol açabileceği olumsuz olabilecek pratik ve veya politik sonuçlar üzerinde durmayacağız. Ancak *İstanbul'un kaotik bir toplumsal coğrafyaya* sahip olduğu gibi eleştiri süzgecinden geçmemiş bir yargı -mutlaka kastedilmemiş bile olsa- sınanmamış pek çok politik önermenin de taşıyıcısı olabiliyor. İkinci olarak eğer bu tür bir okuma, İstanbul'da gerçekleştirilebiliyorsa Türkiye'de pek çok yerde de gerçekleştirilebilecektir. Diğer bir deyişle İstanbul'un toplumsal coğrafyasının özelliklerini yaka, ilçe ve mahalleler itibariyle ayrıştırılmış veriler üzerinden en az dış müdahale ile okumayı başarmış bir alıştırma, ülkemizdeki kentsel yapılara uygulanabilirlik açısından *en azından* çalışır bir yöntem olacaktır.

Ne yazık ki bilgi işlem teknolojisinin hızla geliştiği bir ortamda okuma stratejine ilişkin bu tür sorular artık pek sorulmuyor. Ve kamuoyunda ve araştırmacıların zihinlerinde topluma ilişkin bilginin de bilgi işlem teknolojisi kullanılarak kolayca elde edilebileceği gibi yanlış yönlendirici ve geçersiz kanıların oluşmasına neden oluyor. Toplumsal yapılara ilişkin bilgilerimizi, sözgelimi topografyaya veya kayaçlara ilişkin olarak geliştirilmiş bilgi toplama yöntemlerini veya *Coğrafi Bilgi Sistemleri* (GIS) gibi askeri, idari teknolojileri doğrudan toplumsal yapılara uygulayarak edinemeyiz. Kuşkusuz toplumbilimciyi bu tür alıştırmalar yapmaktan alıkoyan hiç bir engel yok. Ancak bu sorgulama yapılmadan sorun doğrudan bir tekniğin uygulanmasına indirgendiğinde çözümlemeden elde edilen sonuçlar, çoğu kez kollektif aklın zaten bildiklerine yabancı kalabiliyor. Bu tür bir yabancılaşma, uzlaşmaya, etkileşime, pazarlığa, ortaklığa veya paylaşmaya dayalı yaklaşımların ve çözümlerin önem kazandığı bir ortamda istenmeyen sonuçlar verebilir. Sosyal bilimler, geçerli bulgular üretmekten uzaklaştığı ölçüde, belagate veya öznel değerlendirmelere dayalı sınanmamış değerlendirmeler çevresinde küçük veya büyük konsensüs adacıkları oluşuyor.[4]

---

4 Belki de İstanbul'a ilişkin genel geçer özellikler atfedilen ancak sınanmamış yargıların yaygınlaşması bundan kaynaklanıyor. Diğer taraftan metropole ilişkin bireysel bilgi edinme kanallarımızın daralmasına, paralel olarak sınanmamış yargıların yaygınlaşmasına tanık oluyoruz. 1996 1 Mayıs olayları ertesinde basında saman alevi gibi yanıp sönen varoşlar üzerine

Bu tür kaygılarla İstanbul'a ilişkin veri tabanları üzerindeki istikşafi *(exploratory)* çalışmalarımızda içerdikleri yüksek düzeyde parazit nedeniyle kendi başlarına fazla yararlı olmayan iki basit değişkenin (konut mülkiyet biçimleri ve işteki statü) birlikte kullanıldığında ilginç bir ayırma yeteneği kazanabildiğini saptadık. Elde edilen bileşik kategorinin İstanbul gibi coğrafi ve toplumsal inceliklere sahip bir alana uygulandığında bile ilginç sonuçlar verdiğini gördük. Bu alıştırmada kendi değerlendirmelerimiz ve adlandırmalarımızı elden geldiğince parantez dışında tutmaya çalıştık. Bu seçmemiz okumayı bir ölçüde zorlaştırıyor. Ancak verilerin özgür bırakıldıklarında kendilerini ifade edebildiklerini gösterebilmek için başka yol göremedik. Sonuçta ağır bir metin oluştu. Bunu biraz giderebilmek için ilk bakışta isyan ettirici adlandırmalara başvurduk ve hanehalkı reislerini "hh reisi", varlıklı ücretlileri "A1" diye adlandırdık. Bu adlandırmanın nedeni izleyen bölümlerde açıklanacaktır.

Bu araştırmada kullandığımız 1990 nüfus sayımı %5 örnekleme sonuçları, yaklaşık 360.000 kayıt içermektedir. Bu dosya içerisinde büyük şehri oluşturan ilçelerden bazılarına bağlı köylerde yaşayan hanehalkları da yer almaktadır. Bunun dışında, nüfus sayımları *de facto* esasa göre yapıldığından, hanehalkı olmayan nüfus da sayımlarda yer almaktadır (örneğin sayım sırasında hapishanelerde olanlar, askerler, yolcular, yurtlarda kalan öğrenciler vb). Ayrıca numerataj bilgisinin eksikliğinden dolayı, ilçeleri belli olsa bile bazı hanehalklarının hangi mahallede oturduğunu saptamak mümkün olamamıştır. Bu araştırmada hanehalkı olmayan, köylerde yaşayan ve mahallesi belli olmayan denekler, değerlendirme dışında tutulmuştur. Bu durumda elde edilen denek sayısı 306.060'a düşmüştür. Araştırmamız bu dosyadan hh reisleri ayrıştırılarak oluşturulan yeni dosya üzerinde yürütülmüştür. Hh reisinin hayatta olduğu fakat sayım sırasında evde bulunmadığı hanelerde değerlendirmeler eşlerin verdiği bilgiler üzerinden yapılmıştır. Böylece oluşturulan dosyada toplam 75.921 denek yer almaktadır.

Sunuşumuz yedi bölümden oluşuyor. *İkinci bölümde* statü ve gelir farklılaşmasını betimlemekte yararlanılabilecek üç değişik farklılaşma göstergesinin avantaj ve dezavantajlarını tartıştık. Bu kapsamda yerel farklılaşmayı sıra, kolon ve yön belirten *chi kare* göstergeleriyle betimleme stratejileri üzerinde durduk. Üçüncü bölümde tartışma, daha çok yararlandığımız yeni bileşik mülkiyet/statü kategorisinin oluşturulmasını açıklamaya yönelik. Bu bölümdeki tartışmanın Gatrell'in (1985) önerdiği yön belirten *chi kare* göstergesinin performansı konusunda da yardımcı olabileceğini düşünüyoruz. İstanbul metropoliten alanın dört yakasındaki, konut mülkiyeti-statü profilleri çalışmanın dördüncü bölü-

---

yapılan "spontane" ve "derin" toplumsal çözümlemeleri anımsayalım. Bu nedenle bireylerin deneyimlemelerinin giderek olanaksızlaştığı mekânsal olgulara ilişkin ekonomik ve geçerli betimlemelere gereksinim olduğunu düşünüyoruz. Bu yaklaşımla elde edilen bulgular İstanbul'da yaşayanların kendi kendilerini bu metropoliten alanda temsil edebilmelerine fırsat sağladığı ölçüde başarılı olacaktır.

münde tartışılıyor. Beşinci bölümde mekânsal çözünürlük düzeyini ilçe'ye indirerek, yakalar arası farklılaşma kalıbını göreli olarak daha hassas birimler itibariyle betimlemeye çalıştık. Yaka içi statü farklılaşmalarını bir ölçüde yakalayabilen bu ölçekteki çözümlemenin bir önceki bölümde elde edilmiş bulgulara yeni boyutlar kazandırdığını, alansal bütünleştirme nedeniyle daha önce görünmeyen çok sayıda inceliğin ilçe düzeyindeki çözümlemeyle açığa çıktığını görüyoruz. Ancak ilçe, yine de çok kaba ve ölçeği önemli ölçüde değişen bir gözlem birimi. Küçük ilçeler-büyük ilçeler, ağırlıklı olarak düzenli konut alanlarından veya düzensiz konut alanlarından oluşan ilçeler bulunabiliyor. Daha da önemlisi kısmen düzenli, kısmen düzensiz konut alanları içeren karışık dokulu ilçeler de var. Bu distorsiyonu azaltmak amacıyla, altıncı bölümde çözünürlük düzeyini verinin elverdiği en yüksek düzey olan mahalleye yükselterek aynı çözümlemeyi tekrarladık. Araştırma ölçeği genelden özele doğru düşürülüp çözünürlük düzeyi arttırıldıkça, incelediğimiz olgunun yeni boyutları ortaya çıkıyor. Seçtiğimiz sunuş stratejisinin çözünürlük düzeyi, açık denizden karaya yaklaşan bir gemi üzerinden yapılan gözlemlerde olduğu gibi artıyor. Çalışmanın genel sonuçları ise yedinci bölümde tartışılmakta.

Son olarak kendisi okumayla ilgili bu yazının farklı biçimlerde okunabileceğini düşünüyoruz. Yukarıda da vurgulandığı üzere coğrafi bulguların niteliği araştırma bireyinin nasıl tanımlandığı ile doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle araştırma bireyinin tanımı yöntem bilimsel bir sorun olmayıp felsefi-ontolojik içerikli bir konu olduğundan bu konudaki seçmelerimizi de açık hale getirmek gerekir. Elimizdeki veriler İstanbul'daki toplumsal farklılaşmanın (a) yakalar, (b) ilçeler, ve (c) mahalleler düzeyinde ayrıştırılmış biçimde okunmasına izin veriyor. Ne var ki birey tanımı felsefi bir seçim sorunu olduğundan bu okumalardan elde edilen bulguların her biri en az diğeri kadar değerlidir. Ancak aşağıda da görüleceği üzere birey tanımındaki çözünürlük arttırıldıkça incelenen olgunun yeni veçheleri ve İstanbul'un toplumsal coğrafyasının daha üst ölçeklerde göze görülmeyen yeni incelikleri ortaya çıkıyor.

Ancak okuyucuların hangi çözünürlük düzeyindeki bulgularla yetineceklerini önceden bilemiyoruz. Farklı çözünürlük düzeyindeki sonuçlarla yetinebilecekle-rin bulunabileceğini göz önüne alarak, yazıyı okuyucuya, üç farklı noktada ayrılma olanağı verecek bir yapıda tasarladık. Kuşkusuz 1990 yılında İstanbul'daki konut mülkiyeti-statü farklılaşmasına ilişkin daha keskin bir resim elde etmek isteyenlerin ya mahalle düzeyindeki çözümlemelere değin sabretmeleri ya da yazıya 6. bölümden başlamaları gerekecek.

2. Alansal farklılaşmanın betimlenmesinde yöntem sorunları

Mahalle ölçeğinde sayım bilgileri sağlanmasıyla *alansal farklılaşmanın* betimlenmesi sorunun kolayca aşılabileceği düşünülebilir. Ne var ki ne coğrafi bilgi

sistemleri teknolojisindeki gelişmeler ne de mahalle bazında ayrıştırılmış sayım bilgilerinin sağlanması, bu soruna hazır çözümler sağlayabiliyor. Bu araştırma deneyimimizde verinin sağlanmasının gerekli, ancak yeterli bir koşul olmadığını gördük. Nitekim İstanbul'a ilişkin yer kodlanmış yaklaşık 360.000 kayıt içeren veri tabanı üzerindeki ilk çözümleme denemelerimiz bize sorunun göründüğünden daha derin bir temsil sorunuyla ilişkili olduğunu gösterdi. Bilgi işlem teknolojisinin sağladığı olanakları azımsamamakla birlikte, bunların "kendi başına" hiç bir şekilde araştırmacının kavramsallaştırma çabasının yerine ikame edilemeyeceğini gördük. Sorun, temelde alansal verinin temsili ve ölçülmesiyle ilgili bir yöntembilim sorunudur. Bu açıdan araştırmacının sürekli bir eleştiri, özeleştiri bağlamında yaşaması gerekiyor. Bu yapılmadığı takdirde halihazır teknolojik olanakları eleştirellikten uzak, mekanik bir biçimde kullanarak sonuçta ne üretene ne de izleyene anlamlı ve geçerli mesajlar veren örüntü betimlemeleri üretmek artık son derece kolaydır. Ancak çizicilerden çıkmış şık otomatik haritalarının kendi başlarına katkı oluşturmaları pek olası değil. Okurun sabrını zorlama pahasına ilk aşamada sayım verisinin temsilinde yararlanılan aracı açıklamakta ve bunun halen yaygın olarak kullanılan alternatifleri üzerindeki avantajlarını tartışmakta yarar var.

Mekânsal farklılaşmanın görgül analizinde yöntem/yorum sorunları

İstanbul'a aşina olanlar, İstanbul metropoliten alanında toplumsal farklılaşma düzeyinin çok yüksek olduğunu, varlıklıların, orta halli hanehalklarının, dar gelirli kesimlerin kent mekânında rastlantısal bir biçimde dağılmış olmadıklarını, belirli kesimlerde yığılma gösterdiklerini, bu katmanların belirli kesimlerde de *neredeyse yok* sayılabilecek düzeyde düşük yoğunluklarla temsil edildiklerini bilirler. Küçük bir gezinti Bebek, Etiler, Caddebostan, Erenköy, Ataköy, Şişli, Maçka benzeri semtlerle, Kağıthane, Eyüp, Fatih, Gazi Osman Paşa gibi ilçelerin semtleri arasındaki çarpıcı farkları ortaya çıkarmaya yetebilir. Bu kuşkusuz sadece İstanbul'da karşımıza çıkan bir farklılaşma değil. Buna rağmen kamuoyunun gündemi "İstanbul'un içinden çıkılmaz düzeyde kaotik bir yapıya sahip olduğu", "bu yapının makul bir sürede algılanmasının olanaksız olduğu"nu vurgulayan hazır *(ready-made)* yargılarla doludur. Bu hazır yargılar geçerli kabul edilirse, bu toplumsal peyzajın, değil doğrudan okunmasının, hakkında konuşmanın bile olanaksız olduğunu teslim etmek gerekecektir. Oysa, yöntembilimsel açıdan bu iki gözlemin birincisi geçerli ise ikincisi de aynı anda geçerli olamaz. Çarpıcı kontrastların bulunduğu yapılar, kaotik bir görünseler bile tam anlamıyla bir kaos olarak alınamazlar.

Ancak İstanbul'un kaotik bir yapıya sahip olduğunu vurgulayan yaygın kanının da en azından ilk bakışta geçerli olduğunu teslim etmek gerekir. Morfolojik özellikleri açısından İstanbul'un toplumbilim yazınında 21. yüzyılın dünya ken-

ti olarak paradigmatik bir özellik kazanan Los Angeles kentinin tam tersi özelliklere sahip olduğu söylenebilir.[5] İlk olarak, Los Angeles ne denli yaygınsa, İstanbul o denli yoğun bir kenttir. Los Angeles'ta farklı üretim türleri ve yaşam tarzlarının yan yana gelerek oluşturdukları bir kolaj metaforu geçerli ise, İstanbul için uygun ve geçerli metaforun *süperpozisyon** olması gerekir. İstanbul metropoliten alanının kaotik bir yapı şeklinde algılanmasının en önemli nedenlerinden birinin de bu süperpozisyonun çözümlenmesindeki güçlüklerden kaynaklandığı, Güvenç'in sanayi dağılımlarına ilişkin üç çalışmasında görgül olarak örneklenmiştir (Güvenç, 1992a, 1992b ve 1993). Üçüncü olarak batı metropollerinde farklılaşma ve ayrışma, mekânda açıkça gözlemlenebilen bir olgudur. New York, Los Angeles, Londra vb. dünya kentlerinde farklı kültür ve gelir gruplarının ayrı mekânlarda yaşadıkları bilinir. Bu bağlamda araştırmacının işi oldukça kolaydır. Çünkü "getto" ve "enklav" mekânda açık seçik ve belirgindir. Ancak yeryüzündeki her kentte mekânsal ayrışma bu denli yüksek değildir. Çeşitli gelir ve kültür gruplarının gelişmiş batı ülkelerinin standartlarıyla değerlendirildiğinde yumuşak bir ayrışma içerisinde yaşadıkları kentler de bulunmaktadır (Laquian, 1996; Winston, 1996). İstanbul da bu kentlerden biridir.

Alan birimlerinin göz ardı edilemeyecek ölçek dalgalanmaları gösterdiği, ayrışmanın göreli olarak daha yumuşak düzeylerde seyrettiği çevre ülke metropollerinde göreli yığılmaları yüzde değerlerinin dalgalanmaları yoluyla yakalamak her zaman kolay ve olanaklı değildir. Bu nedenle alan büyüklükleri ve incelenecek özelliğin dağılım kalıplarını bir arada ele alan ve inceleme alanındaki gözlemleri işlenmemiş veri kayıtları yerine, *normal koşullar altında o yörede bulunmasını bekleyebileceğimiz yoğunlaşma düzeyinden sapmalar cinsinden ele alan yeni mekânsal temsil araçları önerilmektedir* (Gatrell, 1985). Oysa, bazı açılardan gelişmiş ülke kentleriyle büyük benzerlik içerisinde olmasına, gelir dağılımının bu ülkelerden çok daha bozuk olmasına rağmen İstanbul'un hiçbir mahallesinde yukarıda sayılan kentlerdekine benzer bir ayrışmaya rastlanmıyor. İlk değerlendirmede her yerde her tür özellik varmış gibi görünüyor. Üstelik bu sadece nüfusun toplumsal özelliklerine dair bir gözlem değil. Söz gelimi kent çeperinde yer seçmiş çok sayıda kampüs tipi sanayi kuruluşu bulunmasına rağmen İstanbul'da sanayinin kapsamlı bir desantralizasyonundan da söz edebilmek hemen hemen olanaksız. Kentin merkezi bölgelerinde büyük ölçekli, fordist üretim süreçlerinin uygulandığı sanayi kuruluşları bulunabildiği gibi, kent merkezinden uzaklarda, normal koşullarda fordist fabrika komplekslerinin yeralmasını bekleyebileceğimiz konumlarda küçük sanayi komplekslerine rastlanabilmekte. Tüm bu özellikleri nedeniyle İstanbul, ilk bakışta hemen her tür

---

5 Postmodern kentleşmeye ilişkin yazında Los Angeles oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Los Angeles'a ilişkin geniş literatürün en önemli örnekleri olarak bkz. Soja (1989; 8 ve 9. bölümler ve 1995).

(*) Farklı özellikler gösteren yapıların aynı mekânda birarada bulunması.

etkinliğin -değişik yoğunluklarda da olsa- herhangi bir yerde gözlemlenebildiği kompleks bir morfolojiye sahip görünüyor. Süperpozisyonun şekillendirdiği bu yapının hem gözlemcilerce hem de içinde yaşayanlarca bir tür kaotik yapı şeklinde algılanıp değerlendirilmesine şaşmamak gerek. Oysa gerek sanayi dağılımları konusundaki çözümlemeler, gerekse derinlemesine yapılmış kent sosyolojisi çalışmaları, bu karmaşık yapının eşzamanlı olarak çalışan farklı toplumsal-mekânsal süreçlerin üst üste binerek yarattığı yanıltıcı bir görüntüden ibaret olduğunu, uygun çözümleme araçlarıyla teşrih edilirse, yapıyı oluşturan katmanları teşhis etmenin ve ayrıştırmanın olanaklı olduğunu gösteriyor (Erder, 1996; Güvenç, 1992b).

Diğer taraftan metropoliten alanının üç yakaya dağılmış coğrafi konumu farklılaşma konusunda bazı ek sorunlar yaratıyor. Metropoliten alanın üç yaka üzerinde, farklı dönemlerde, değişik kısıtlayıcılar ve dinamikler altında şekillenmiş olması, genel bulguların daha alt ölçeklerdeki temsil yeteneğini önemli ölçüde azaltıyor. Bu, coğrafyacıların değişebilir alan büyüklüğü probleminin İstanbul'daki yansımasıdır. Ancak bu klasik yöntembilim sorunu, İstanbul'da inceleme nesnesinin yapısal özelliklerinin farklılaşmasından kaynaklanan anlamlar da kazanıyor. Nitekim sanayi dağılımlarına ilişkin bazı görgül incelemelerde genele ilişkin bulguların kendi aralarında şaşırtıcı benzerlikler ve farklılıklar gösteren dokuların bir çeşit ağırlıklı ortalamasını yansıttıklarına ve açıklayıcı olabildikleri kadar yanlış yönlendirici olabilecek sinyaller üretebileceklerine ilişkin çok sayıda örnek bulunuyor. Bu durumda geneli temsil eden göstergelerin metropoliten alanı oluşturan coğrafi bileşenleri sadık olarak temsil etmeyebilecekleri saptanmıştır. Bu nedenle genel bulguları mekânsal ayrıştırma karşısındaki duyarlılıklarını sınamadan kullanmamak gerekir. Bu tür bir sorgulama yapılmazsa, farklı yapılardan alınan sinyallerin birbirine karıştığı ve inceleme nesnesinden çok, inceleme dilinin veya yönteminin özelliklerini yansıtan bulgular elde etmek işten bile değildir (Güvenç 1992b). Bu nedenle görgül bulguları sonuç yorumlarına bağlamadan özenle sorgulamak ve sınamak yararlı olacaktır. Çalışmanın üç değişik ölçekte yürütülmüş olmasının başlıca nedeni budur.

Sayısal verinin temsil sorunları ve yön belirten chi kareler

Kent morfolojisi incelemelerinde yöntemden ve verinin niteliğinden kaynaklanan göz ardı edilemeyecek sorunlar vardır. Çözümleme hangi kentte yapılırsa yapılsın bu sorunlar geçerlidir. En başta, mekânsal birimlerin ölçeklerinin farklı oluşundan kaynaklanan distorsiyonları gidermek gereklidir. Bilindiği üzere metropoliten alan, farklı alan ve nüfus büyüklüklerindeki birimlerden oluşur (ilçeler, mahalleler, vb.). İlçe ve mahalleler toplumsal, politik, demografik, idari boyutları olan tarihsel bir süreçte kurulur. Uzun tarihi geçmişi olan yerleşmelerde merkezi bölgelerdeki gözlem birimleri küçük, çeperde yer alan idari bi-

rimler ise geniş yüzölçümüne sahiptirler. Bu birimlerin içerdikleri nüfus ise, alan büyüklüğü ile kısmen ilişkili kısmen de bağımsız olarak değişmektedir. Yoğunluk farklılaşması nedeniyle alan olarak görece küçük, ancak önemli nüfus barındıran mahalleler ve gelişmesini henüz tamamlamış ya da konut dışı arazi kullanımlarına tahsis edilmiş olması nedeniyle (veya bambaşka bir nedenle) az sayıda nüfus içeren geniş birimler de bulunabilir. Alan büyüklüğü ile nüfus arasındaki ilişki, ancak yoğunlukların sabit kaldığı kentlerde veya kuşaklarda kurulabilir. Bu farklılaşma, örneklem verilerinde alan olarak küçük veya az yoğun idari birimlerin göreli olarak az, büyük alana sahip veya yoğun idari birimlerin de çok sayıda gözlemle temsil edilmesine yol açar.

Sanıldığının aksine sayım verisinin ölçek farklarını standartlaştırmak amacıyla yüzde paylara dönüştürülmesi, *aslında* çözdüğünden fazla yorum sorunu yaratan bir sahte çözüm oluşturmaktadır (Gatrell, 1985). Standartlaştırma, sıra toplamları üzerinden hesaplanmış paylar ya da yüzdeler aracılığıyla yapıldığında örneklemde (söz gelimi) 500 hanehalkıyla temsil edilen bir mahallede 100 hanehalkının kiracı olması ile, 10 hanehalkıyla temsil edilen bir mahallede de 2 hanehalkının kiracı olması arasında hiç bir fark kalmamaktadır. Oysa kiracılara ilişkin bir çalışmada veya politika tasarımında %20 oranında kiracı içeren bu iki mahalle büyük bir olasılıkla eşdeğer görülmeyecektir. Oysa yüzde dağılım haritalarında harita üzerinde gözlem sayısını da belirtmek pratik olmadığından bu iki mahalle yanıltıcı bir biçimde eşdeğer görünebilmektedir. Bu, anlamlı distorsiyonlara yol açabilmektedir. Bu örnek, yüzde paylara dayalı standartlaştırma işleminin olgunun mekândaki yığılmalarından kaynaklanan, anlamlı ve ilginç olabilecek sıklık farklarının gözden kaçırılmasına yol açabileceğini gösteriyor. Diğer taraftan, alansal birimin özellikleri sıra toplamları içindeki paylar aracılığıyla betimlendiğinde, temsil, incelemeye alınan evrenin genişliğinden tümüyle bağımsızlaşmaktadır. Bir anlamda mahallenin sınırları, gözlem birimini mutlaklaştırmaktadır. Bu durumda ister kent, ister metropol, ister bölge, ister ülke, ister kıta ölçeğinde çalışılsın gözlem değerleri hep aynı kalmaktadır. Bu yaklaşımda evrenin çok büyük sayılarda gözlem noktasından oluştuğu gibi zımni bir atomistik varsayımdan söz edilebilir. Bu kabul belirli ölçeklerde geçerli, belirli ölçeklerde de tartışmalı olabilir. Değerlendirme kapsamı giderek genişletilen bazı coğrafi incelemelerde yerel göstergelerin değerini araştırma kapsamına bağımlı kılmak anlamlı olabilir.

Bu amaçla standartlaştırma işleminin sıra toplamı üzerinden hesaplanmış paylar yerine kolon toplamları itibariyle hesaplanmış paylar şeklinde yapılması düşünülebilir. Birinci örnekten farklı olarak, bu durumda yığılmanın nerede olduğu çok daha açık görülebilecektir. Ancak bu durumda da incelenen yerlerin yapısını betimleyen profil, alan büyüklüğüne bağımlı olacak, yerel dağılım özellikleri tümüyle ortadan kalkarken ölçek farklılıklarından kaynaklanacak distorsiyonlar hem ölçmeleri hem de yorumlarımızı olumsuz yönde etkileyecektir. Yerlerin özellikleri sıra yerine kolon toplamları üzerinden hesaplanmış paylarla

temsil edildiğinde, atomistik temsil sorunu aşılmakta ancak bu durumda da yerel özelliklerin kendi aralarındaki sıklık farklarının (yerel özelliklerin veya yapının) hiç bir önemi kalmamaktadır. Yerel özelliklerin ağırlığı büyük ölçüde gözlem biriminin büyüklüğüne bağlanmakta, mutlak anlamda görelileştirilmiş bir temsili kalıp elde edilmiş olmaktadır. Bu temsil stratejisinde yerel yapı farklarını hissedebilmek hemen hemen olanaksızdır. Söz gelimi ücretliler genel olarak aktif nüfusun sayıca en ağırlıklı, işverenler ise sayıca en küçük kesimini oluştururlar. Yerlerin temsili kolon toplamları üzerinden hesaplanan paylara dayandırıldığında, gösterge bu yapısal özelliğe tümüyle duyarsız hale gelecektir.

İşte bu nedenle pozitivist metodolojide evren tanımı, yöntembilimsel bir çözümü olmayan ontolojik bir sorun olarak görülmektedir. Küçük tablolarda bu tür distorsiyonları saptamak ne denli kolaysa, onlarca değişken, yüzlerce veya binlerce gözlem içeren tablolarda bu tür farklılaşmaları algılayabilmek o denli zordur.

İşte bu nedenle Gatrell (1985) basit yüzdeler yerine, incelenen özelliğin sıra toplamları içindeki payını *birlikte* değerlendirmeye alan yeni bir göstergenin kullanımını önermektedir. Önerilen göstergenin alışılmış *chi kare* göstergesinden yegane farkı, gözlenen ile *beklenen sıklık* değeri arasındaki farkın *yönünü belirten* bir işarete sahip olmasıdır. Eksi işaret, *chi kare* hesaplamasında gözlenen değerin beklenenden düşük, *artı işaret ise* gözlenen değerin beklenenden yüksek olduğunu göstermektedir.

Yerleri tanımlayan özellikleri, gözlenen ve beklenen sıklık değerleri arasındaki *chi kare* sapmaları aracılığıyla betimleyen bu göstergenin yukarıda tartışılan iki standardizasyon yönteminin en önemli avantajlarına sahip olduğu, buna karşılık dezavantajlarını içermediği ve ek olarak morfoloji çalışmaları için hayati önem taşıyan, manidar yığılmalara ve yokluklara son derece duyarlı olduğu görülüyor. Bu özellikleri göstergeyi süperpozisyon özelliği taşıyan yumuşak farklılaşma düzeylerine sahip toplumsal peyzajların okunması için elverişli kılmaktadır. Son derece basit bir veri dönüştürme işlemi olmasına karşın, dezavantajları bu denli açık olan yerleşik temsil yöntemlerinde hala ısrar edilmesi, alışkanlıkların ve yerleşik temsil kodlarının ataletiyle açıklanabilir olmalıdır. Kent araştırmacıları için incelenen değişkenin kayda değer ölçüde yığılmalar gösterdiği veya dikkate değer ölçüde seyrek gözlemlendiği alansal birimlerin saptanması önemliyse -ki bizce toplumsal-mekânsal farklılaşma düzeyinin betimlenmesi açısından birinci derecede önemlidir- bu ancak bu tür özelliklere sahip bir göstergeyle ölçülebilir. Yerleşik göstergelerden farklı olarak yön belirten *chi kare* değerleri hem gözlem sayısındaki hem de incelemeye alınan özellik sayısındaki artış ve eksilmelere duyarlıdır. Gözlem ve değişken sayıları arttırıldığında, gözlenen değer ne olursa olsun beklenen değerde değişme dolayısıyla nihai *chi kare* değerinde sınırlı da olsa bir değişme beklenmelidir. Diğer bir deyişle *chi kare* değerleri gösterge olarak kullanıldığında, hem yapısal özelliklere hem de evren tanımına bağımlı bir temsili sinyal üretilmiş olmaktadır. Bu ise

okuma alıştırmasının bağlam bağımlı kılınmış ilişkisel kategoriler üzerinden yapılmasına izin verilmesi demektir. Bu özelliği itibariyle coğrafi ve toplumbilim yorumlarına son derece uygundur.[6]

Karmaşıklığı basitleştirebilme yeteneği, yön belirten *chi kare* göstergesinin bir diğer yöntembilimsel avantajıdır. Bu durum, gözlenen sıklık düzeyinin beklenen düzeye yakın seyrettiği, yani göstergenin 0 veya 0 değerinin pek az üzerinde ya da altında değerler aldığı yerlerde karşımıza çıkar. Eğer herhangi bir bütün hakkında fazla bilgiye sahip değilsek, farklılaşma araştırmalarında gözlenen yığılmanın beklenen düzeylere yakın seyrettiği alanlar üzerinde durmanın getirisi herhalde fazla olmayacaktır. Bu özellik, farklılaşma çözümlemelerinde normal koşullarda beklenilebilecek arızi bulgular ile yapısal işaretler taşıyan gözlem noktalarının kolayca birbirinden ayrılabilmesine olanak sağlar. Çok sayıda yer ve çok sayıda değişkenin anlatılmasını gerektiren kapsamlı alıştırmalarda bu özellik anlatının basitleştirilmesini sağlayan bir avantajdır. Diğer taraftan aşağıdaki alıştırmadan da görüleceği üzere bu, yaygın deyimiyle bebeği, banyo suyu ile birlikte dökme pahasına elde edilmiş bir basitleştirme değildir. Yerel farklılaşma incelemeleri yön belirten *chi kare* göstergesinin aşırı yüksek

---

6 Burada meraklısı için niteliğinde bir not düşüp *yön belirten chi kare* göstergesinin nasıl hesaplandığı üzerinde durmakta yarar var.

$\sum_{i=1}^{n} \sum_{j=1}^{n} (x_{i,j}^{obs} - x_{i,j}^{exp})^2 / (x_{i,j}^{exp})$ formülü ile tanımlanan *chi kare* göstergesinin tanımı gereği işareti yoktur.

Burada "$x_{i,j}^{obs}$"gözlenen değeri, "$x_{i,j}^{exp}$"ise beklenen değeri gösterir. Bu çalışmada kullanılan *beklenen değerler*, Gatrell'deki (1985; 197) yöntemden farklı bir yolla hesaplanmıştır. Her ne kadar Gatrell'in çalışmasında da tek bir değişkenin haritası elde ediliyorsa da Gatrell'de beklenen değerler, incelenen özelliğin genel nüfustaki payı mahalle toplamı ile çarpılarak elde edilmiştir. Oysa bizim çalışmamızda elimizde birden fazla kategorinin mahalleler itibariyla dağılımını gösteren bilgi bulunduğundan beklenen değer, alışıldık *chi kare* formülü yardımıyla hesaplanmıştır. Bu durumda beklenen değer, (p_i*p_j*N) formülü ile hesaplanır. Burada p_i, "i" sırasının genel toplam içindeki payını; p_j "j" kolonunun genel toplam içindeki payını; N ise çapraz tablodaki toplam gözlem sayısını gösterir. Bu formülasyonun Gatrell'in formülasyonuna göre belirli üstünlükler taşıdığı inancındayız. Burada kullandığımız yöntemin başlıca üstünlüğü de statü-mülkiyet kategorilerinin az veya çok bir yığılma ile temsil edildiği bağlamda haritalanacak grubun göreli yığılmalarına hassas oluşudur. Böylelikle, dikkate alınmayan diğer kategorilerin haritalanacak özelliğin beklenen değeri üzerindeki dolaylı etkisi de dikkate alınmış olmaktadır. Bizim önerdiğimiz yöntem elbette ki toplanabilir ve toplamı yüz olan değişkenler için geçerlidir.

Gatrell (1985) tarafından önerilen *yön belirten chi kare* göstergesi, çapraz tablonun her kutusu için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Sapma yönünü belirten işaret ise kare alma işleminden önce saklanmakta daha sonra *chi kare* değerine uygulanmaktadır. Bu durumda işlem sırası aşağıdaki gibidir:

(1) $f = x_{i,j}^{obs} - x_{i,j}^{exp}$

(2) s=f/|mutlak değer|f

(3) $s^*(f^2 / x_{i,j}^{exp})$

Bu işlemlerde gözlenen ve beklenen frekans değerleri "SPSS for Windows" programında elde edilmiş, *chi kare* hesaplamaları ise aktarılan çapraz tablolar üzerinde "EXCEL" programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Yazının daha sonraki bölümlerinde yer alan haritalar ise, "GenaSys" programı yardımıyla hazırlanmıştır.

veya aşırı düşük değerler aldığı yerlerle sınırlı tutulabilir. Göstergenin bu özelliğinin coğrafyacılar tarafından çok ilginç bulunacağını düşünüyoruz. Bu gösterge yardımıyla 1990 taksimatına göre 550'den fazla mahalle içeren İstanbul'da, örneğin birisi halen oturdukları olmak üzere en az iki konuta sahip ücretli hanehalkı reislerinin mekânsal dağılım kalıbı sadece 216 mahalle üzerinden araştırılabilmektedir. Bu durumda çoğu arızi özellik taşıyan mahalleler üzerinde betimleme yapma zorunluluğu ortadan kalkmakta, anlatılan öykü sadeleşmekte, araştırmacı ekonomik bir betimleme yapabilmek için verileri linearize eden dönüştürmeler yapan faktör analiz vb. yöntemlere başvurma zorunluğundan kurtulmaktadır. Ancak bu "özgürleşme", çoğu kez *olgular açısından zengin, bulgular açısından fakir* olan devasa monografiler yazma zorunluluğu pahasına elde edilmiş olmamaktadır. Yön belirten *chi kare* göstergesinin sayılan özelliklerinin mekânsal farklılaşmanın betimlenmesi sorunuyla ilgilenen araştırmacılara önemli kolaylıklar sağladığı düşünülmelidir. Elde ettiğimiz ilk sonuçların bu açıdan oldukça yüreklendirici olduğu söylenebilir.

3. Yeni bir bileşik toplumsal farklılaşma göstergesine neden gereksinim var?

Farklılaşma araştırmalarında bir de *temsil edilenin* kavramsallaştırılmasına ilişkin yöntem sorunları vardır. Türkiye nüfus sayımlarına aşina olanlar bu sayımlarda hanehalkı gelirine ilişkin soru bulunmadığını bilirler. Bu tür bir ayırıcı değişkenden yoksun kalan mekânsal farklılaşma araştırmacısı için sayımdaki pek çok değişken anlamını yitirmektedir. Aşağıdaki örnek bunu açıkça gösteriyor. Günümüzde çalıştığı kuruma ücret ilişkisi ile bağlı olan herkes ücretlidir. Bu genellik düzeyindeki bir kategoride, çalıştığı kurumdan son derece yüksek bir ücret alan bir üst kademe yöneticisi ile fabrikada asgari ücretle çalışan işçi veya küçük memur birbirine karışmaktadır. Üstelik kurum ve kuruluşlar profesyonel yöneticilerin denetimine bırakıldıkça ücretli kategorisinin ayırıcı gücü giderek azalacak ve bu parazit etkisi daha da artacaktır. Bu açıdan ücretli kategorisinde fabrikada çalışan bir işçi ile genel müdürleri birbirinden ayıran bir düzeltme yerinde olacaktır. Benzer şekilde, kendi hesabına çalışanlar kategorisinde özel muayenehane sahibi bir doktor veya bürosu olan bir avukat ile küçük sanayi üreticileri veya esnaflar birbirine karışır. Son olarak metropoliten iş pazarına hiç katılmayanları içeren diğerleri kategorisi, menkul, gayri menkul sermaye gelirleri ile geçinen hanehalklarını, her tür emekliyi, yüksek öğrenim gören öğrenci hanehalklarını tüm diğerlerini ve tutunamayanları kapsar.

Nitekim bu duruma göre İstanbul'da hanehalkı reislerinin %47.1'i ücretli, %6.2'si işveren % 15.5'i kendi hesabına çalışan, binde 1'i aile işletmesinde ücretsiz çalışan, % 31'i de diğerleri kategorisindedir. Bu genellik düzeyindeki parazitli kategorilerle anlamlı bir toplumsal coğrafya çalışması yapabilmeyi ummak

elbette aşırı iyimserliktir. Nitekim işteki statü değişkeninin verildiği biçimiyle İstanbul'da yakalar arasındaki dağılım kalıbı, coğrafi açıdan hiç de anlamlı olmayan marjinal farklılaşmalar göstermektedir. En anlamlı farklılaşmanın Adalar ilçesinde olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 1). Burada, ücretlilerin oranı metropoliten ortalamadan hissedilir düzeyde düşük, emekli ve rentier'leri içeren diğerleri kategorisinin ağırlığı metropoliten ortalamadan hissedilir düzeyde yüksektir. Ne var ki, Adalar ilçesinin toplam hanehalklarının ancak %1.4'ünü barındırdığı, ölçeğinin küçüklüğü ve yerin özgünlüğü göz önüne alındığında bu bulgunun, genelde pek de anlamlı olmayan bir farklılaşma göstergesi olduğu söylenebilir. Bu kavramsallaştırma düzeyinde İstanbul'daki hanehalklarının %98.6'sını barındıran Beyoğlu, İstanbul ve Anadolu yakalarında işteki statüye bağlı olarak anlamlı bir farklılaşma bulunmadığı söylenebilir. Ne var ki yukarıda sıra toplamları üzerinden hesaplanan paylarla ilgili eleştirileri hatırladığımızda bu yargıyı da ihtiyatla ele almak gerekir. Diğer taraftan Tablo 1'de yakalar itibariyle verilen statü profilleri, kolon toplamları itibariyle incelendiğinde, kategorilerin herhangi bir yakadaki ağırlığının, yaklaşık olarak o yakanın toplam nüfus payı içerisindeki payına eşit olduğu görülüyor. Bu basit örnekte sayımdaki genellik düzeyinde ve sıra ya da kolonlar üzerinden hesaplanmış paylarla betimlendiğinde statü değişkeninin her üç yaka arasında marjinal bir farklılaşmaya yol açtığı görülüyor. Bu tablo kendi başına değerlendirildiğinde, büyük bir olasılıkla ne yerel statü profilleri, ne de çeşitli statülerde çalışanların mekânsal dağılım kalıpları arasında önemli ve çarpıcı bir farklılık görülmektedir.

Tablo 1
İSTANBUL'DA İŞ-STATÜ KATEGORİLERİNİN YAKALAR ARASI DAĞILIM KALIPLARI

Yakalar	Ücretliler	İşverenler	KHÇ	AİÜÇ	Diğerleri	Toplam
İstanbul	17524	2170	6104	50	10475	36323
Sıra %	48.2	6.0	16.8	0.1	28.8	100
Kolon %	48.4	45.5	51.4	46.3	44.0	47.3
Beyoğlu	5774	880	1917	20	4304	12895
Sıra %	44.8	6.8	14.9	0.2	33.4	100
Kolon %	16.0	18.4	16.1	18.5	18.1	16.8
Anadolu	12473	1652	3676	38	8637	26476
Sıra %	47.1	6.2	13.9	0.1	32.6	100
Kolon %	34.5	34.6	30.9	35.2	36.2	34.5
Adalar	423	68	190	-	415	1096
Sıra %	38.6	6.2	17.3	-	37.9	100
Kolon %	1.2	1.4	1.6	-	1.7	1.4
Toplam	**36194**	**4770**	**11887**	**108**	**23831**	**76790**
%	47.1	6.2	15.5	0.1	31.0	100.0

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı %5 örnekleme sonuçlarından derlenmiştir.
KHÇ: Kendi hesabına çalışanlar
AİÜÇ: Aile İşletmesinde Ücretsiz Çalışanlar

Tablo 1'de görüldüğü gibi ücretli kategorisi, kendi başına toplumsal farklılaşmayı betimlemekte yetersiz kalmaktadır. Ancak yüksek soyutlama düzeylerinde anlamlı olabilecek bu kategori, kent morfolojisi çalışmaları söz konusu olduğunda büyük olasılıkla anlamını yitirecektir. İşteki statü gibi genel bir kategori aracılığıyla İstanbul gibi karmaşık ve superposition'a dayalı bir kentin toplumsal coğrafyasını okumaya çalışmak başarısızlığı peşinen kabullenmek olacaktır. Bu nedenle hanehalkı geliri veya onun yerine geçebilecek derecede güçlü bir ayırıcı kategori yoksa sayım verilerinin kentsel toplumsal coğrafya araştırmalarına pek yardımcı olmayacağını düşünüyoruz.

Sayım verilerinden statü ve gelir farklılaşmasına ilişkin işaretler elde edilebilir mi?

Aşağıda bu sorunun olumlu yanıtlanabileceğini göstereceğiz. Bu problemin sayımda kullanılan ve tek başlarına ele alındıklarında ayırıcı olmayan konut mülkiyet biçimine ilişkin iki değişkenin bileşik kullanımı ile aşılabileceği görüşündeyiz. Bu bileşik kategori, hh'ların gelirine ilişkin herhangi bir soru içermeyen bir sayım verisinden gelir düzeyine ilişkin bazı işaretler elde ediyor. Bilindiği üzere 1990 genel nüfus sayımında konut mülkiyet biçimine ilişkin iki soru vardır. Birinci soruda, hanehalkından herhangi birinin ziyaret edilen konutun sahibi olup olmadığı sorulmaktadır. Bu soruya verilen yanıtlar hiç bir şekilde hanehalkının metropoliten mekâna ne denli sağlam bağlanmış olduğunun bir göstergesi olamaz. Nitekim sayım günü lojmanda oturan ancak başka bir yerde bir veya birden fazla konut sahibi olan bir hanehalkı bu soruya olumsuz yanıt verecektir. Diğer taraftan hanehalkları şu ya da bu gerekçeyle (işe yakınlık, merkeze veya diğer kolaylıklara erişebilme kolaylığı vb.), konut sahibi olmamayı seçmiş olabilirler. Hanehalklarının bu konudaki serbestlik düzeyi elbette gelirle doğru orantılı olarak artacaktır. Diğer taraftan gecekondunun yaygın bulunduğu kentlerde tek başına konut sahipliğinden giderek hanehalkının ekonomik durumuna ilişkin çıkarsamalar yapmak da pek anlamlı değildir. Nitekim gecekondu alanında yeni üretilmiş küçük bir konutta yaşayan bir hanehalkı bu soruyu olumlu yanıtlayacak, kentin en yüksek statülü mahallesinde oturan varlıklı hanehalklarıyla aynı kategoride sınıflanacaktır.

Konut mülkiyet biçimine ilişkin olarak sorulan ikinci soru, bu problemin giderilmesinde önemli katkılar sağlamaktadır. Bu soruda hanehalkından herhangi birinin başka konut sahibi olup olmadığı sorulmaktadır. Bu soru birinciden bağımsızdır; ve bu nedenle her iki soruya verilen yanıtları birlikte kullanmak olanaklıdır. Nitekim iki soruya verilen yanıtlar çapraz tabloya alındığında dörtlü bir mülkiyet biçimi farklılaşması elde edilebilmektedir. Bu tipoloji aşağıdaki alt kategorileri üretmektedir (Bkz: Tablo 2):

I. halihazırda oturduğu konutun yanısıra en az bir başka konuta sahip hh'ları;
II. halen oturulandan başka bir konuta sahip olmayan sakin hane hh'ları;
III. oturduğu konuta sahip olmayan ancak bir başka yerde en az bir konuta sahip hh'ları;
IV. ne halen oturduğu konuta ne de diğer konuta sahip hh'ları.

Tablo 2
BİLEŞİK KONUT MÜLKİYET KATEGORİSİNİN OLUŞTURULMASI

Soru		Soru 2'nin yanıtları: Evet	Hayır
1'in yanıtları	Evet	I	II
	Hayır	III	IV

Sayım sonuçları bu alt kategoriler aracılığıyla değerlendirildiğinde, kiracılık-malsahipliği ayrımını sadece birinci soruya göre değerlendirmenin ne denli yanıltıcı olabileceğini açıkça görülmektedir. Örneğin sadece birinci soruya göre değerlendirildiğinde, İstanbul'daki hanehalklarının %55.4'ü mal sahibi, % 44.6'sı kiracıdır. Ancak 2. soruya verilen yanıtlara göre hh'larının %19.3'ünün bir başka yerde ikinci bir konuta sahip oldukları görülüyor. Elbette 3, 4 ve daha fazla konut sahibi hanehalkları da bu kategoride yer alacaklardır. Dolayısıyla bu kategoriyi en az iki konuta sahip hh'ları şeklinde okumak daha doğru olacaktır.

İşteki statü değişkeninin tersine bu iki soruya verilen yanıtlar dikkat çekici bir mekânsal farklılaşma göstermektedir (bkz. Tablo-3). İstanbul ve Beyoğlu yakalarında halen oturduğu konuta sahip olan hh'larının yoğunluğu normal koşullarda bu yakalarda olmasını beklediğimiz düzeyin altında, buna karşılık, kiracıların sayısı normal dağılım koşullarında bu yakalarda bulunmasını beklediğimiz düzeyin üzerindedir. Anadolu yakasında ise bunun tam tersi geçerlidir. Nitekim bu yakada konut sahipliliği, *chi kare* dağılımı açısından beklenen düzeyin çok üzerindedir. Adalar ilçesinin ilginç bir durumu var, burada halen oturduğu konuta sahip hh'larının sayısı normal koşullarda beklediğimiz düzeyin pek az altında, kiracı hanehalklarının sayısı da normal koşullarda beklenen düzeyin marjinal olarak üzerindedir. Halen oturduğu konuttan başka bir konuta sahip olup olmadıkları sorusuna olumlu yanıt veren hanehalklarının dağılım kalıpları incelendiğinde:

(a) İstanbul yakasında bu sayının beklenen düzeyin oldukça altında (-69.1);

(b) Anadolu yakasında ve Adalarda ise çok üzerinde olduğunu (sırasıyla + 43.5 ve +45.5) görüyoruz. Bu iki bölgede ikinci bir konuta sahip olmayan hane-

halklarının yoğunluğu beklenen düzeyin oldukça altında bulunuyor. Oldukça zayıf oranlarda da olsa Beyoğlu yakasını da bu kategoride ele alabiliriz. Bu kısa değerlendirme, İstanbul'un her üç yakasında konut mülkiyet biçimlerinin dağılımının kayda değer bir farklılaşma gösterdiğini ortaya koyuyor.

Tablo 3
YAKALAR İTİBARİYLE KONUT MÜLKİYETİNE İLİŞKİN SORULARA VERİLEN YANITLARIN YÖN BELİRTEN CHİ KARE GÖSTERGESİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Soru 1: yakalar	halen oturduğu konuta sahip	değil	Soru 2: yakalar	bir diğer konuta sahip	değil
İstanbul	-11.3	14.1	İstanbul	-69.1	16.5
Beyoğlu	-6.2	7.7	Beyoğlu	6.4	-1.5
Anadolu	32.7	-40.7	Anadolu	43.5	-10.4
Adalar	-0.1	0.1	Adalar	45.5	-10.9

Kaynak: 1990 genel nüfus sayımı %5 örnekleme sonuçları kullanılarak hesaplanmıştır.

Buna göre, İstanbul yakası konutuna ve halen oturduğu konuttan başka bir konuta sahip hh'ler açısından fakir, kiracı ve bir diğer konuta sahip olmayan hh'ler açısından da zengin bir yöredir. Anadolu yakasında ise bu ilişkiler tam ters yöndedir. Bu yaka, konut sahibi ve en az bir diğer konuta sahip hanehalkları açısından beklenenin üzerinde zengindir.

Ancak asıl ilginç farklılaşma iki değişken birlikte kullanıldığında ortaya çıkmaktadır. Tablo-4'ten de izlenebileceği üzere İstanbul metropoliten alanının temel coğrafi bileşenleri arasında konut mülkiyet türleri göz ardı edilemeyecek düzeyde farklılaşmıştır. Bir bütün olarak alındığında, İstanbul yakası ikiden fazla konuta sahip hanehalkları açısından en fakir bölgedir. Buna karşılık, Beyoğlu ve Anadolu yakalarında ikiden fazla konuta sahip hh'lar *chi kare* dağılımında beklenen düzeyi aşan bir yoğunlukla temsil edilmektedirler. Ne var ki *chi kare* göstergesi asıl yığılmanın Anadolu yakasında olduğunu gösteriyor. Sahip sakin hh'lar İstanbul yakasında ancak beklenen düzeydedir. Konut sahibi olmayan hh'larının bekleneni aşan yoğunlukları, İstanbul yakasının en belirgin özelliğidir. Anadolu yakasındaki hanehalklarının konut mülkiyet örüntüleri İstanbul yakasıyla karşılaştırıldığında taban tabana zıt bir yapı gösteriyor. Bu yakada bir veya birden fazla konuta sahip 1, 2, veya 3. tip hh'larının yoğunluğu beklenen düzeyin üzerindedir. Buna karşılık konut sahibi olmayan 4. tip hh'ların Anadolu yakasında beklenen düzeyin oldukça altında bir yoğunlukla temsil edildiklerini görüyoruz. Genellikle yüksek gelirli hh'larının ikamet ettiği Adalar'da ise ilginç bir konut mülkiyet yapısı var. Bu yörede -en az- iki konut sahibi ve başka yerde konut sahibi hh'lar beklediğimiz düzeyin üzerinde, sahip sakin ve konut sahibi olmayan hh'lar ise beklenen düzeyin çok altında bir yoğunluğa sahipler. Yaka

gibi ilçeden çok daha büyük bir coğrafi birimde önemli farklılaşma işaretleri elde etmeye başladık bile!

Tablo 4
İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA HANEHALKLARININ BİLEŞİK KONUT MÜLKİYET TİPİ ALT KATEGORİLERİNDE YAKALAR ARASI FARKLILAŞMASINA İLİŞKİN YÖN BELİRTEN CHİ KARE DEĞERLERİ

Coğrafi bölgeler	Konut mülkiyeti türleri (1) En az iki konuta sahip hanehalkları	(2) Sadece oturduğu konuta sahip hanehalkları	(3) Bir başka yerde konut sahibi kiracı	(4) Hiçbir yerde konutu olmayan kiracı hanehalkları
İstanbul	-62.0	0.2	-11.2	30.3
Beyoğlu	6.0	-17.1	0.9	6.8
Anadolu	40.6	9.5	6.2	-64.0
Adalar	31.7	-11.0	14.0	-1.6

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı %5 örnekleme sonuçları kullanılarak hesaplanmıştır

Bu mekânsal farklılaşmayı göz önüne alarak metropolün toplumsal coğrafyasının özelliklerini daha hassas biçimde ölçmeye yarayabilecek bir bileşik çözümleme kategorisi tasarladık. Bu kategori, konut mülkiyet tipi ile işteki statü değişkenleri çapraz tabloya alınarak oluşturulmuştur. Bu çapraz tabloda, hanehalkları dört konut mülkiyet kategorisi ile dört statü kategorisinin oluşturduğu 16 kutuluk bir matrikse yerleştirilmektedir (bkz. Tablo 5).

Tablo 5
KONUT MÜLKİYETİ-STATÜ BİLEŞİK KATEGORİSİNİN OLUŞTURULMASI

İşteki statü	Konut mülkiyet türleri I	II	III	IV
Ücretli	A1	A2	A3	A4
işveren	B1	B2	B3	B4
Kendi hesabına	C1	C2	C3	C4
Hiçbiri	D1	D2	D3	D4

Açıklamalar:
A1: En az iki konuta sahip ücretli hh'ler
A2: Sahip sakin ücretli hh'ler
A3: Konut sahibi kiracı ve ücretli hh'ler
A4: Konut sahibi olmayan ücretli hh'ler
B1: En az iki konuta sahip işveren hh'ler
B2: Sahip sakin işveren hh'ler
B3: Konut sahibi kiracı ve işveren hh'ler
B4: Konut sahibi olmayan işveren hh'ler
C1: En az iki konuta sahip KHÇ hh'ler
C2: Sahip sakin KHÇ hh'ler
C3: Konut sahibi kiracı ve KHÇ hh'ler
C4: Konut sahibi olmayan KHÇ hh'ler
D1: *Diğerleri* kategorisinde en az iki konuta sahip hh'ler
D2: *Diğerleri* kategorisinde sahip sakin hh'ler
D3: *Diğerleri* kategorisinde konut sahibi kiracı hh'ler
D4: *Diğerleri* kategorisinde konut sahibi olmayan hh'ler

İkiden fazla konuta sahip olan ücretli hh'lar A1, halen oturduklarından başka konuta sahip olmayan kendi hesabına çalışan hh'lar ise C2 gibi kodlarla gösterilmektedir. Yukarıda sadece konut mülkiyetine ilişkin kategorilerde gözlenen farklılaşma, bu bileşik kategori kullanıldığında, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi yepyeni boyutlar kazanarak çarpıcı biçimde ortaya çıkıyor.

4. İstanbul'da konut mülkiyeti-statü farklılaşması: Yakalar ölçeğinde değerlendirme

İstanbul kadar geniş bir metropoliten alanda *yaka* araştırmacının tanımlayabileceği belki de en parazitli coğrafi birimdir. Her *yakada* ağırlıkla düzenli konut alanlarından oluşan kesimlerin yanısıra, yaygın düzensiz konut alanları içeren mahalleler de bulunur. Yakalar ölçeğindeki çözümlemelerde farklı nitelik taşıyan konut bölgelerinden gelen *sinyallerin* birbirine karışması kaçınılmazdır. Bu kaba değerlendirmelerden dikkate değer bir mekânsal kontrast beklememek için pek çok gerekçe sayılabilir. Bu sorunlara rağmen, anlamlı bir farklılaşma elde edilebilirse bu, ancak çok önemli bir yapısal farklılıktan kaynaklanabilir. Tablo 6'da verilen bulgular İstanbul 'da ikinci yorumun daha geçerli olduğunu gösteriyor.

Tablo 6
İSTANBUL'DA HANEHALKLARININ KONUT MÜLKİYETİ-STATÜ BİLEŞİK KATEGORİSİ AÇISINDAN YAKALAR ARASI FARKLILAŞMASI*

	Konut mülkiyeti-statü bileşik kategorileri															
	Ücretliler				İşverenler				Kendi Hesabına Çalışanlar				Diğer Hanehalkları			
Yakalar	A1	A2	A3	A4	B1	B2	B3	B4	C1	C2	C3	C4	D1	D2	D3	D4
İstanbul	*-71.7*	**5.1**	*-11.5*	**105.9**	*-26.6*	2.9	*-14.2*	-1.1	0.3	**66.6**	0.0	**73.6**	*-120.1*	*-48.6*	*-19.2*	*-16.3*
Beyoğlu	-0.1	*-25.3*	0.5	0.1	4.9	1.0	0.8	0.0	0.0	-0.7	-0.2	-0.8	3.3	0.5	0.0	**16.9**
Anadolu	**915.9**	**481.5**	**69.9**	*-1256.2*	**21.9**	*-95.1*	**60.0**	**18.9**	*-27.4*	*-536.0*	*-3.2*	*-602.2*	**557.7**	**394.9**	**94.2**	*-53.9*
Adalar	0.0	*-45.2*	0.0	-1.1	-1.0	-0.6	-0.1	2.2	**40.6**	-0.1	**69.7**	-0.1	-5.1	-0.2	-6.1	-0.6

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı %5 örnekleme sonuçları kullanılarak hesaplanmıştır.
* Tabloda anlamlı pozitif yığılmalar **koyu**, anlamlı negatif yığılmalar ise *italik* olarak gösterilmiştir.

Tablo 6'daki *chi kare* gösterge değerleri, ölçme yönteminin özellikleri göz önüne alınarak değerlendirildiğinde metropoliten alanın her üç yakası arasında hh reislerinin mülkiyet-statü değişkenin değerleri açısından çok farklı bir örüntüde dağıldıkları görülmektedir. Kolayca görülebildiği üzere bir bütün olarak ele alındığında metropoliten alanın İstanbul yakası, sahip sakin ücretli (A2) ve konut sahibi olmayan ücretli hh'lar (A4); sahip sakin kendi hesabına çalışanlar hh'ları (C2); henüz konut sahibi olmamış kendi hesabına çalışanlar (C4) katego-

rilerinde beklenilen düzeyin çok üzerinde yığılma gösterdiği bir kesimdir. Buna karşılık sahip sakin işveren hh'larda (B2) zayıf bir yığılma görülmektedir. Yine, bütün olarak ele alındığında en az iki konut sahibi kendi hesabına çalışan hh'lar (C1) ve halen kiracı, ancak bir başka konut sahibi *kendi hesabına çalışan hh'larda* (C3) yığılma beklenen düzeydedir. Tersine, İstanbul yakasında en az iki konut sahibi ücretli hh'lar (A1), kiracı ancak bir başka konut sahibi ücretli hh'lar (A3), en az iki konut sahibi *işveren* hh'lar (B1) ve *diğerlerini* kapsayan D kategorisinin tümünde yığılma beklenenin çok altındadır.

Konut mülkiyet-statü kategorilerinin yığılma örüntüleri açısından Anadolu yakası için elde edilen profilin, İstanbul yakası için elde edilene tam ters özelliklere sahip olduğu görülüyor. Tablo-6'daki dağılım, Anadolu yakasında yığılma gösteren kategorilerin, İstanbul yakasında yetersiz yoğunlukla temsil edildikle-rinin en açık kanıtıdır. Bu çarpıcı farklılaştmayı akla kara arasındaki kontrasta benzetmek herhalde abartma olmayacaktır. Nitekim Anadolu yakası, en az iki konut sahibi, sahip sakin ve konut sahibi kiracılar kategorilerinin beklenenin çok üzerinde yığılma gösterdiği bir kesimdir. Buna karşılık mülksüz ücretlilerin (A4) bu yakada beklenen düzeyin çok altında bir yoğunlukla temsil edildiği (-1256.2) görülüyor. İşveren ve kendi hesabına çalışanların konut mülkiyet kategorilerine dağılımında da benzer bir durum ortaya çıkıyor. Anadolu yakası B2 dışındaki tüm işveren kategorilerinin ve diğerleri kategorisinin D4 dışındaki tüm alt katmanlarının dikkate değer biçimde yığılma gösterdiği bir kesimdir.

Anadolu ve İstanbul yakaları arasındaki kontrastla karşılaştırıldığında -bir bütün olarak ele alındığında- Beyoğlu yakası silik bir mülkiyet-statü profiline sahiptir. İki konut sahibi işveren (B1) ve diğerleri (D1) kategorilerinde zayıf, diğerlerinin konut sahibi olmayan kesimlerinde (D4) biraz daha güçlü bir yığılma var. A2 dışındaki kategorilerde yığılma, beklediğimiz düzeylerde seyrediyor. Her şeye rağmen sahip sakin hh'larda (A2) kayda değer bir eksiklik bulunduğunu not edelim.

Dikkatli okuyucular Adalar ilçesinin diğer yakalara tümüyle yabancı bir mülkiyet-statü profiline sahip olduğunu saptamış olmalılar. Ne var ki Adalar'ın ölçeği diğer yakalarla karşılaştırılamayacak düzeyde küçüktür. Bu nedenle bu ilçenin özelliklerini tartışmak anlamlı olmayacak. Kaldı ki Adalar ilçesi, hangi yakayla birleştirilirse birleştirilsin ufak dalgalanmalar dışında yukarıda elde edilen kontrastın niteliği fazla değişmeyecektir.

Yakayı coğrafî birim olarak alan bu kısa betimlemenin temel sonucu, hh reislerinin bileşik mülkiyet-statü kategorisinin alt başlıklarına dağılım kalıpları açısından, göz ardı edilemeyecek düzeyde mekânsal farklılaşma göstermeleridir. Bu bulgular, önerdiğimiz bileşik kategorinin ve farklılıkları betimlemekte yararlandığımız yön belirten *chi kare* göstergesinin etkin bir ayırıcı temsil aracı olduğunu gösteriyor. Ancak şimdiye kadar olguyu betimlemekle yetindik. Bu farklılaşmaya yol açabilecek nedenler üzerinde durmadık. Aşağıda bu konuda açıklama denemesi sunuluyor.

Yeniden üretim alanının metropolün yakaları arasında birbirinden çok farklı özellikler taşıyan bir örüntüde şekillenmiş olması, İstanbul'da üretim alanın mekânsal açıdan benzer bir farklılaşma göstermesiyle doğrudan ilişkilidir. İstanbul metropoliten alanını oluşturan üç yakanın farklı endüstriyel peyzajlara sahip olduğu daha önce saptanmış bir olgudur. (Tümertekin, 1967, 1972: Güvenç 1992a, 1992b, 1993). Buna göre İstanbul yakası, genellikle üretim zincirinin düşey olarak parçalanmasına elverişli tekstil, konfeksiyon, deri, deriden mamul eşya vb. diğer sektörlerle karşılaştırıldığında emek yoğun işkollarının, Anadolu yakası ise ekonomik ve/veya teknolojik nedenlerle üretim sürecinin düşey parçalanmasına pek de elverişli olmayan sermaye yoğun işkollarının yoğun olarak bulundukları kesimlerdir (Güvenç, 1992a). Bu farklılaşma hem sayısal hem de niteliksel nominal değişkenler kullanıldığında açıkça görülmektedir (Güvenç 1992a, 1992b). Tümertekin'in ilk çalışmasından (Tümertekin, 1967) günümüze dek geçen sürede İstanbul'da nüfus artışına ve sanayi kuruluşlarının sayısında ve sanayi üretiminin yapısında görülen baş döndürücü gelişmeye rağmen, sanayi üretiminin mekânsal örgütlenme biçimindeki bu coğrafi farklılaşmanın niteliğinin aynen sürdüğü görülüyor. Bu yapısal kararlılık yerleşik üretim komplekslerinin ataletinden kaynaklanıyor olmalıdır. Bu konuda Scott'ta (1988) kapsamlı bir açıklama bulunuyor. Türkçe'de başka yerde ayrıntılandırıldığı için burada atıf yapmakla yetiniyoruz (bkz. Güvenç, 1991).

Farklılaşmanın nedenleri konusunda ileri sürülen açıklamalar, kuşkusuz araştırmacının benimsediği açıklama çerçevesinin özelliklerini taşıyacaktır. Nedenleri üzerinde uzlaşma oluşturmak zor olabilir. Ancak hangi yaklaşım benimsenirse benimsensin kontrast ortadadır. Bu iki üretim biçiminin seferber ettikleri emekten farklı beklentileri vardır. Anadolu yakasında yoğunlaşan fordist sanayi kuruluşları genellikle kararlı pazarlara yönelik üretim yapan, işçisinde düzenlilik, istikrar, sebat, disiplin vb. gibi özellikler arayan, çoğunlukla sigortalı işçi kullanan ve düzenli ücret ödeyebilen kuruluşlardır. Buna karşılık İstanbul yakasında yoğunlaşan esnek iş kollarında nihai ürünün kalitesi, yararlanılan emeğin becerisine büyük ölçüde bağlıdır. Bu işkollarında üretim düzeyinde müzmin devrevi dalgalanmalar vardır. Ayrıca moda ve tasarımdan etkilenen talep, uçucu niteliktedir. Zaten bu işkollarının küçük ölçekli işyerlerinin oluşturduğu kompleksler şeklinde örgütlenmiş olması da bu talep yapısının bir sonucudur (Scott, 1988). Fordist üretim yapılarının hakim olduğu iş kollarından farklı olarak, bu işkollarında sezon ve sezon dışı diye adlandırılan iki farklı üretim dönemi vardır. Satışların arttığı sezondan önce, istihdamda artış, sezon dışı dönemde de bir azalma görülür. Bu tür esnek istihdam stratejilerinin uygulanması ücretlerin zaman içerisinde fordist sanayilerde gözlenenden çok daha yüksek dalgalanmalar göstermesine neden olabilmektedir. Güvenç (1992a; 159) bu farklılaşmalara işaret ederek, yeniden üretim alanın yapısında benzer bir farklılaşma bulunup bulunmadığının araştırılması gereğini vurgulamıştı.

Yakalar düzeyinde yürüttüğümüz bu değerlendirmenin ilk bulguları yukarıda sorulan sorunun geçerli olduğunu ve olumlu olarak yanıtlanması gerektiğini gösteriyor. Nitekim İstanbul yakasıyla karşılaştırıldığında, düzenli ücret ödemelerinin çok yaygın görüldüğü Anadolu yakasında konut sahipliğinin kendi hesabına çalışanlar kategorisi dışındaki tüm kategorilerde İstanbul yakasıyla karşılaştırılamayacak düzeyde yoğun olduğu görülüyor. Bu yakada kendi hesabına çalışan hh reislerinin beklenenden az sayıda olması, kuşkusuz küçük ölçekli ticaret, hizmet ve sanayilerin İstanbul yakasındaki kadar yoğun olmayışıyla açıklanabilir. Diğer taraftan, konut sahibi emekli hh'ların emeklilik hakkına sahip büyük sanayi çalışanlarının yoğun olduğu Anadolu yakasında yüksek, kullandığı emeğe bu tür formel güvenceler vermekte isteksiz davranan, esnek istihdam stratejilerinin uygulandığı İstanbul yakasında ise beklenenden düşük yoğunluklarla temsil edilmesi bir tesadüf olmasa gerek.

Kanımızca, bileşik statü-mülkiyet kategorisinin yakalar arası dağılım kalıbı, deyim yerindeyse üretim alanındaki farklılaşmanın yeniden üretim alanındaki ayna resmidir. Kimi okuyucular temelde sanayi alanındaki farklılaşmadan yola çıkan bu anlatımızı, tüm işkollarını kapsayan bir genellemeye gidildiği gerekçesiyle inandırıcı bulmayabilirler. İlk bakışta haklı olan bu eleştiriye bir ön yanıt olarak iki noktayı vurgulamak isteriz. Birincisi, İstanbul'da imalat sanayi dışındaki işkollarının mekânsal dağılım kalıbı sanayi sektörünün dağılım kalıbıyla büyük benzerlik taşıyor. Bu nedenle yorumumuzun geçerli olduğunu düşünüyoruz. Sanayi dışındaki tüm işkollarını (a) dağılım kalıpları nüfusa bağımlı olan hizmet iş kolları ve (b) merkezi iş alanında yer alan işkolları alt kategorilerinde ele alabiliriz. Birinci kategorinin dağılımında önemli bir mekânsal farklılaşma olması için bir neden bulunmazken, ikinci alt kategorinin dağılım kalıbında, metropoliten iş merkezinin ağırlıkla Avrupa yakasında bulunması nedeniyle kayda değer bir mekânsal farklılaşma bulunacaktır.[7]

Metropoliten ölçekteki bu makro farklılaşma, yerleşik şehircilik söyleminin kentsel toplumsal alanı düzenli konut alanları-düzensiz konut alanları gibi iki geçirimsiz kategoriye ayıran kavramsallaştırma biçimini çapraz kesen yeni kategoriler oluşturulabileceğini düşündürüyor. Belki de düzenli ve düzensiz konut alanlarını tanım gereği birbirine taban tabana zıt özellikler gösteren kategoriler şeklinde değil, ilişkide bulundukları iş pazarlarıyla ilişkilendirerek adlan-

---

7 Metropoliten merkezi iş alanında yer alan finansman, reklamcılık, borsacılık müşavirlik, bankacılık, hukuk, vb. hizmet iş kolları da düşey olarak parçalanmış hizmet endüstrileridir. İş sürecinin yapısı açısından, bu türden ele gelmez *(intangible)* ancak satılabilir mal/hizmet üreticileri ile düşey olarak parçalanmış iş süreçlerinin yaşandığı sanayi üretim kompleksleri arasında büyük benzerlikler vardır. Burada satılan malın fiziksel özelliklerinden çok iş sürecinin temel niteliği üzerinde durmamız gerekir. Kent merkezinda yer alan bir müşavirlik firması, seferber ettiği beyaz yakalı işgücünü hukuk, bilgisayar, CAD, GIS vb. diğer firmalarla ilişkiye geçirerek, sonuçta satılabilir bir ürün elde etmektedir. Bu firmanın ürettiği ürünün elle tutulabilir olmayışı (söz gelimi bir öneri veya yeni bir fiyat teklifi) iş sürecinin niteliğini değiştirmez. (Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz: Scott 1988).

dırmak daha doğru olacaktır. Bu durumda fordist iş pazarlarıyla ilişkili düzenli-düzensiz konut alanları ile esnek sanayi, hizmet iş pazarlarıyla ilişkili düzenli-düzensiz konut alanları gibi daha ince ayrımlar yapabilen daha ince çözümleme kategorileri oluşturulabilir. Bu yapılırsa düzensiz konut alanlarının, içsel farklılaşmasını göz ardı eden bir biçimde genel, genel olduğu kadar da yanlış yönlendirici biçimde adlandırılması son bulabilir. En genelde elde ettiğimiz bu sonucun, kaçak konut alanlarındaki iç farklılaşmanın genellikle sanılanın çok üzerinde olduğunu saptayan bulgularla bağdaşmaz olmadığını düşünüyoruz (Erder 1996).

Değerlendirme

İstanbul'un toplumsal coğrafyasının özelliklerine ilişkin bulguların, bu farklılaşmanın en genel düzeydeki ifadesini sorgulayan okuyucular için yeterli olabileceğini düşünüyoruz. Yazıya bu amaçla başlayanlar bu paragraftan doğrudan sonuç bölümüne geçebilirler. Ne var ki bazı okuyucular, yakanın ölçeği nedeniyle çok heterojen olduğunu, bu nedenle de elde edilen sonuçların yakaların tümüne genellenemeyeceğini düşünebilirler. İstanbul yakası bir bütün olarak alındığında, ağırlıkla sanayi işçilerinin yaşadığı Gazi Osman Paşa ilçesinden alınan sinyallerle, kendi hesabına çalışan kesimlerin yoğun olduğu Fatih, Eminönü vb. semtlerden alınanlarla karışmasına neden olmaktadır. Bu haklı ve geçerli bir eleştiridir. Nitekim Anadolu yakasında mülkiyet-statü profili açısından İstanbul yakasındakilere benzeyen semtler olabileceği gibi, bunun tersi de geçerli olabilir. Bu nedenle yaka ölçeği, büyük bir olasılıkla okuyucunun görmek istediği yüksek bir çözünürlükte değildir. Ne var ki burada asıl vurgulanması gereken, sorunları baştan bilinen bir mekân tanımlamasıyla bile bu tür bir kontrastın elde edilebilmiş olmasıdır.

Kaldı ki, "birey" tanımı görgül incelemenin en çetin yöntem bilim sorunlarından birisidir. Tüm bilimler için felsefi-ontolojik nitelikli bir sorun olan birey tanımı, coğrafya alanında elde edilen sonuçların yönünü bile değiştirecek dalgalanmalara yol açabilir. Dolayısıyla mekânsal çözümlemede bu sorun daha da önemli görülüyor. Ancak Harvey'in (1969) de açıkça vurguladığı gibi bu sorunun yöntembilimsel bir çözümü yoktur. Hiç bir yöntem, bize çözümlememizi hangi ölçekte ne tür araştırma birimleriyle yürütmemiz gerektiğini dikte edemez. Bu açıdan birey tanımı sorununun yöntembilimsel çözümü yoktur. Sorun pratikte, uygunluk, geçerlilik vb. konsensüs çözümleriyle aşılmaya çalışılır. Bu nedenle pratik bir sorundur. Eğer sorun pratik ve uygunluk sorunuysa ilk paragrafta elde ettiğimiz bulgular, tanım gereği daha ayrıntılı incelemelerle elde edilenlerden daha değersiz değildir. İşte bu nedenle bu genel açıklamayla yetinebileceklere bu noktada yazıdan ayrılabileceklerini ya da doğrudan sonuçlar bölümüne geçebileceklerini bildirebiliriz. Beşinci bölümde coğrafi birey tanı-

mımızı biraz daha incelterek yaka içi farklılaşmalara daha duyarlı bir değerlendirme çerçevesi kurmaya çalışacağız.

5. İstanbul'da konut mülkiyeti-statü farklılaşması: İlçe ölçeğinde değerlendirme

Yöntem, yakalar itibariyle gerçekleştirilen çözümlemede kullanılanın aynısıdır. Coğrafi gözlem biriminin yaka yerine ilçeler olarak alınması iki çözümleme arasındaki yegane farktır. Ne var ki çözünürlük düzeyinin arttırılması statü-konut mülkiyeti farklılaşmasının yeni özelliklerini görünür kılmaktadır. Sonuçlar, yakaları oluşturan ilçelerdeki toplumsal farklılaşma konusunda ipuçları sağlıyor. Şimdiden bulguların genel sonuçlarımıza yeni boyutlar kazandırarak bize İstanbul'un toplumsal coğrafyasını biraz daha keskin çizgilerle okuyabilme olanağı verdiğini söyleyebiliriz. Sonuçlar incelendiğinde belirgin yığılmalar kadar, anlamlı yokluklar da izlenebilmektedir. Bu açıdan yığılmanın yönüne ve düzeyine ağırlık veren bir sunuş stratejisi izlemenin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bu nedenle, yararlandığımız göstergenin yığılmanın yönünü ve düzeyini belirtme özelliği ortaya çıkan resmin yorumunu oldukça kolaylaştıracak. Bu sunuşta gösterge değerinin -10'dan düşük veya +10'dan daha büyük değer aldığı statü kategorileri üzerinde duracağız. (Bkz. Tablo 7).

Ücretlilerin konut mülkiyet kategorilerine dağılımları:

En az iki konut sahibi ücretli hh'ların (A1) dağılım kalıbı, bu kategorinin İstanbul ve Beyoğlu yakalarının Bakırköy ve Şişli ilçelerinde beklenen yoğunluklara eriştiğini, Beşiktaş ilçesinde ise beklenenin çok üzerinde yoğunlaştığını (A1=63.2) gösteriyor. Beyoğlu yakasının diğer tüm ilçelerinde bu kategorideki hh'lara seyrek rastlanıyor. Benzer bir durum İstanbul yakasındaki ilçelerde de görülüyor. İstanbul yakasındaki hiç bir ilçede A1 kategorisinde önemli bir yığılma görülmemekte, bu nedenle yaka ölçeğinde bu kategori son derece düşük çıkmaktadır. Beklenen yığılma düzeyini tutturabilen Bakırköy ilçesi dışındaki tüm ilçelerde, en az iki konuta sahip ücretli hh reislerinin beklenenden az yoğunlukta oluşu bu yaka için neredeyse genel *(quasi ubiquituous)* bir niteliktir. Dolayısıyla yaka ölçeğinde elde ettiğimiz bulgunun en azından İstanbul yakasında alansal parçalanmaya dirençli olduğu görülüyor.

Buna karşılık aynı kategori açısından, Beyoğlu yakasının konumu oldukça farklı. Burada, yakanın genelde beklenen düzeyi tutturmasına karşın, yaka içi farklılaşmanın önemli olduğunu görüyoruz. Beyoğlu yakasında yer alan dört ilçe, bu kategori açıdan üç farklı grupta yer alıyor. Sarıyer ve Şişli ilçelerinde A1 kategorisi beklenen düzeyde bir yoğunluğa sahip. Genellikle orta, orta üst ve üst gelir gruplarının yaşadığı pek az düzensiz konut alanı barındıran Beşiktaş il-

Tablo 7

İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDAKİ İLÇELERİN KONUT MÜLKİYETİ-STATÜ PROFİLLERİ*

İstanbul Yakası

	Ücretliler				İşverenler				Kendi Hesabına				Diğer Hanehalkları			
İlçeler	A1	A2	A3	A4	B1	B2	B3	B4	C1	C2	C3	C4	D1	D2	D3	D4
Bakırköy	0.0	3.6	0.1	8.1	6.0	**11.4**	0.04	3.1	7.6	**16.1**	2.0	7.5	-9.7	*-90.3*	-6.3	-5.0
Bayrampaşa	*-16.8*	-3.1	0.6	**23.4**	*-10.0*	-0.04	-1.7	0.0	0.1	3.6	-1.6	7.5	*-18.9*	0.7	-0.2	-7.1
Eminönü	-8.5	*-30.4*	0.2	2.0	-2.0	-1.1	4.3	0.7	-0.3	-0.9	0.8	48.9	-0.2	-2.3	0.05	**26.3**
Eyüp	-3.8	8.7	-3.7	**26.1**	*-14.9*	*-12.6*	-5.7	-8.4	-8.6	-3.8	-67.0	-8.8	-8.3	**18.6**	-2.7	-1.3
Fatih	-0.8	*-88.7*	-6.0	*-35.1*	-0.3	1.6	0.4	0.2	**18.0**	**38.8**	**22.7**	**60.3**	**26.9**	1.9	6.8	3.1
GOP	*-16.2*	**55.8**	*-14.9*	**15.6**	*-11.0*	-0.6	-8.7	-6.7	-6.7	3.4	-9.0	-3.0	*-52.0*	6.1	*-13.5*	-5.9
K.Çekmece	-8.0	**23.4**	-0.8	**26.8**	-13.7	-0.3	-4.9	-0.4	-7.1	-2.8	-2.2	0.0	*-21.2*	-1.6	-5.1	-0.4
Zeytinburnu	-6.5	-0.3	**5.6**	**14.5**	-0.4	-1.3	-1.2	-2.4	-6.4	-0.01	-1.0	-0.03	-4.3	0.1	6.6	-1.9
GENEL	**-71.7**	**5.1**	**-11.5**	**105.9**	**-26.6**	**2.9**	**-14.2**	**-1.1**	**0.3**	**66.6**	**0.0**	**73.6**	**-120.1**	**-48.6**	**-19.2**	**-16.3**

Beyoğlu Yakası

	Ücretliler				İşverenler				Kendi Hesabına				Diğer Hanehalkları			
İlçeler	A1	A2	A3	A4	B1	B2	B3	B4	C1	C2	C3	C4	D1	D2	D3	D4
Beşiktaş	**63.2**	*-72.5*	**5.1**	*-42.7*	**137.8**	**24.4**	8.6	3.7	**13.5**	-4.9	4.1	-9.8	**59.6**	0.4	5.8	1.6
Beyoğlu	*-18.3*	*-21.2*	1.0	**17.3**	-0.04	0.0	-1.2	2.3	-0.5	-2.3	-2.0	4.6	-9.5	-2.6	-0.2	**533**
Kağıthane	*-12.6*	-0.05	0.2	**62.1**	*-24.3*	-8.1	-2.7	-1.6	*-12.8*	-0.1	-1.1	1.5	*-20.0*	-0.1	-2.4	0.0
Sarıyer	-0.2	**19.4**	-1.4	-9.9	1.9	0.1	-1.0	-4.9	-0.1	6.1	-0.3	-7.1	0.2	0.2	-0.9	0.1
Şişli	0.0	*-41.8*	-0.2	-6.0	0.05	0.7	10.8	0.0	0.8	-0.6	0.0	-0.9	**34.8**	9.3	1.3	**15.3**
GENEL	**-0.1**	*-25.3*	**0.5**	**0.1**	**4.9**	**1.0**	**0.8**	**0.0**	**0.0**	**-0.7**	**-0.2**	**-0.8**	**3.3**	**0.5**	**0.0**	**16.9**

Anadolu Yakası

	Ücretliler				İşverenler				Kendi Hesabına				Diğer Hanehalkları			
İlçeler	A1	A2	A3	A4	B1	B2	B3	B4	C1	C2	C3	C4	D1	D2	D3	D4
Beykoz	-0.04	**75.4**	-3.4	-6.9	-9.1	*-12.4*	-6.4	-8.3	-5.0	*-20.3*	-0.3	*-21.9*	-0.03	**38.6**	2.0	-3.7
Kadıköy	**131.8**	*-74.4*	**13.6**	*-112.8*	**118.0**	**22.1**	**52.4**	**19.83**	**14.5**	**-18.6**	2.7	-4.3	**191.1**	3.9	**18.3**	*-14.2*
Kartal	-0.3	3.6	1.3	7.5	*-11.4*	*-13.1*	-1.3	-1.3	-8.4	-7.3	-0.01	0.04	-6.3	0.2	-0.03	2.9
Pendik	-0.3	**56.4**	0.0	0.3	*-11.5*	*-12.2*	-5.3	-8.8	-1.7	-0.1	-1.8	-18.8	*-14.5*	0.8	-0.6	0.8
Ümraniye	-1.2	**149.0**	-6.8	-4.6	*-24.2*	-6.6	-1.3	-0.4	-0.1	8.7	-1.5	-3.4	*-22.9*	-1.2	-4.7	-4.8
Üsküdar	0.2	-0.04	0.3	-8.8	-1.2	-0.4	-0.8	2.5	-3.6	-2.2	-0.1	-2.7	6.7	9.3	0.4	4.0
GENEL	**915.9**	***481.5***	**69.9**	**-1256.2**	**21.9**	**-95.1**	**60.0**	**18.9**	**-27.4**	**-536.0**	**-3.2**	**-602**	**557.7**	**394.9**	**94.2**	**-53.9**
Adalar	2.5	*-17.0*	2.0	-4.3	**50.5**	1.1	**9.3**	-0.04	**61.6**	-1.1	8.8	-2.7	3.1	-4.1	**53.1**	-1.7

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul %5 örnekleme sonuçlarının, çalışmada açıklanan kategoriler ve yön belirten *chi kare* göstergesi ile işlenmesiyle elde edilmiştir.

* Tabloda anlamlı pozitif yığılmalar **koyu,** anlamlı negatif yığılmalar ise *italik* olarak gösterilmiştir.

çesi, A1 kategorisindeki hanehalklarının özellikle yoğunlaştığı bir bölge olarak beliriyor (+63.2). Bu bulgular ışığında en az iki konuta sahip ücretli hh'ların (A1) dağılımı açısından Beyoğlu yakasının İstanbul yakasından oldukça farklı bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Bu yakada İstanbul yakasında gördüğümüz gibi en az iki konut sahibi hh'ların beklenenden az oluşu genel bir özellik oluşturmuyor. Tersine çok modlu dağılımlarda genellikle karşımıza çıktığı üzere, yaka için elde edilen genel yoğunlaşma göstergesinin güvenilir bir alansal temsil yeteneği bulunmuyor. Bu nedenle yakaları karşılaştırırken elde edilen genel gösterge değerinin alansal temsil yeteneği İstanbul yakasındaki kadar büyük değil. İhtiyatla ele alınmalı.

Buna karşılık Anadolu yakasının durumu oldukça farklı. Marjinal sapmalar göz ardı edilirse, bu yakanın Kadıköy dışındaki tüm ilçelerinde bu kategorideki hh'larının beklenen yoğunluk düzeylerini tutturduklarını görüyoruz. A1 kategorisine giren hh'ların, düzensiz konut alanları sınırlı olan Kadıköy ilçesinde yoğunlaştığını görüyoruz.[8] Genellikle bekleyebileceğimizin tersine Ümraniye'de ancak marjinal bir eksiklik var. Kadıköy ilçesindeki çarpıcı yığılma beraberinde bu yakanın genel olarak A1 kategorisi açısından zengin bir yöre olarak belirmesine neden oluyor.

İstanbul yakasında A2'lerin (önemliden önemsize doğru) Gazi Osman Paşa, Küçük Çekmece, Eyüp ve Bakırköy ilçelerinde yoğunlaştıkları görülüyor. Bu ilçelerin çeşitli sanayi komplekslerinin çevresinde oluşmuş, düzensiz konut alanlarının yoğun olduğu veya düzenli-düzensiz konut alanlarının karışık bulunduğu ilçeler olduğunu vurgulayalım.

Geçerken A2 tipi hh'ların tarihi yarımada da kendi hesabına çalışanlar için bir tür "enklav" özelliği taşıyan Fatih'te ve tekstil konfeksiyon sanayinin merkezlerinden birisini oluşturan Bayrampaşa'da, manidar biçimde eksik temsil edildiklerini not edelim. İstanbul'un ilk ve belki de en önemli gecekondu bölgesi olan Zeytinburnu ilçesinde sahip sakin hh'ların beklenen düzeyde olduğunu görüyoruz. Islah planlarıyla neredeyse tümüyle yeniden yapılandırılmış bu tari-

---

8 Bu ilçenin birinci köprünün açılmasından sonra birden bire hız kazanan çalkantılı bir imar tarihi var. Köprünün kurulmasından önce zaman ölçeğinde kent merkezine en azından Küçük Çekmece kadar uzak olan bu yöre birden bire merkeze ve kentin diğer kesimlerine bitişiverdi. İki yakanın birbirine bağlanması bu kesimde arsa fiyatlarını hızla yükseltti. Ancak bölgedeki mülkiyet dokusu 19. yüzyılın sonlarında bu yörede kurulmuş paşa köşklerinin varisleri tarafından 1940'lı yıllarda parsellenmesiyle oluşmuştu. Bu parsellerin cepheleri dar, derinlikleri fazlaydı. Bu durumda yan komşu mesafelerine saygılı davranıldığında bina yüksekliklerini sabit tutan bir imar nizamında yüksek talebe ve arsa fiyatlarına rağmen bölgenin apartmanlaşması mümkün olamıyordu. Sorun Türkiye'de ilk kez yapı yüksekliklerini serbest bırakan yeni bir imar düzenine geçilerek çözüldü. Ve beş yıl gibi bir süre içerisinde yaklaşık 25 km2'lik bir alan 10-15 kat yüksekliğindeki apartman bloklarıyla doldu. Bu hızlı dönüşüm sonucunda bugün Türkiye'nin hiç bir yerinde benzeri bulunmayan çoğu cumhuriyet döneminde mimar elinden çıkmış sivil mimari örneklerinden oluşan dokunun tümü tahrip oldu. Serbest kalmış arsa piyasanın yıkıcılıkta ne denli yaratıcı olabileceğini gösteren, arsa sahiplerine önemli spekülatif getiriler sağlayan bu dönüşüm, aslında hüzünlü bir imar öyküsüdür.

A1 KATEGORİSİNİN İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA DAĞILIMI, 1990

- Beklenenin çok altında
- Beklenenin altında
- Beklenen düzeyinde
- Beklenenin üzerinde
- Beklenenin çok üzerinde

1990 nüfus sayımı %5 örneklem sonuçları

A2 KATEGORİSİNİN İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA DAĞILIMI, 1990

- Beklenenin çok altında
- Beklenenin altında
- Beklenen düzeyinde
- Beklenenin üzerinde
- Beklenenin çok üzerinde

1990 nüfus sayımı %5 örneklem sonuçları

A4 KATEGORİSİNİN İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA DAĞILIMI, 1990

- Beklenenin çok altında
- Beklenenin altında
- Beklenen düzeyinde
- Beklenenin üzerinde
- Beklenenin çok üzerinde

1990 nüfus sayımı %5 örneklem sonuçları

B1 KATEGORİSİNİN İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA DAĞILIMI, 1990

- Beklenenin çok altında
- Beklenenin altında
- Beklenen düzeyinde
- Beklenenin üzerinde
- Beklenenin çok üzerinde

1990 nüfus sayımı %5 örneklem sonuçları

MURAT GÜVENÇ - OĞUZ IŞIK

C2 KATEGORİSİNİN İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA DAĞILIMI, 1990

- Beklenenin çok altında
- Beklenenin altında
- Beklenen düzeyinde
- Beklenenin üzerinde
- Beklenenin çok üzerinde

1990 nüfus sayımı %5 örneklem sonuçları

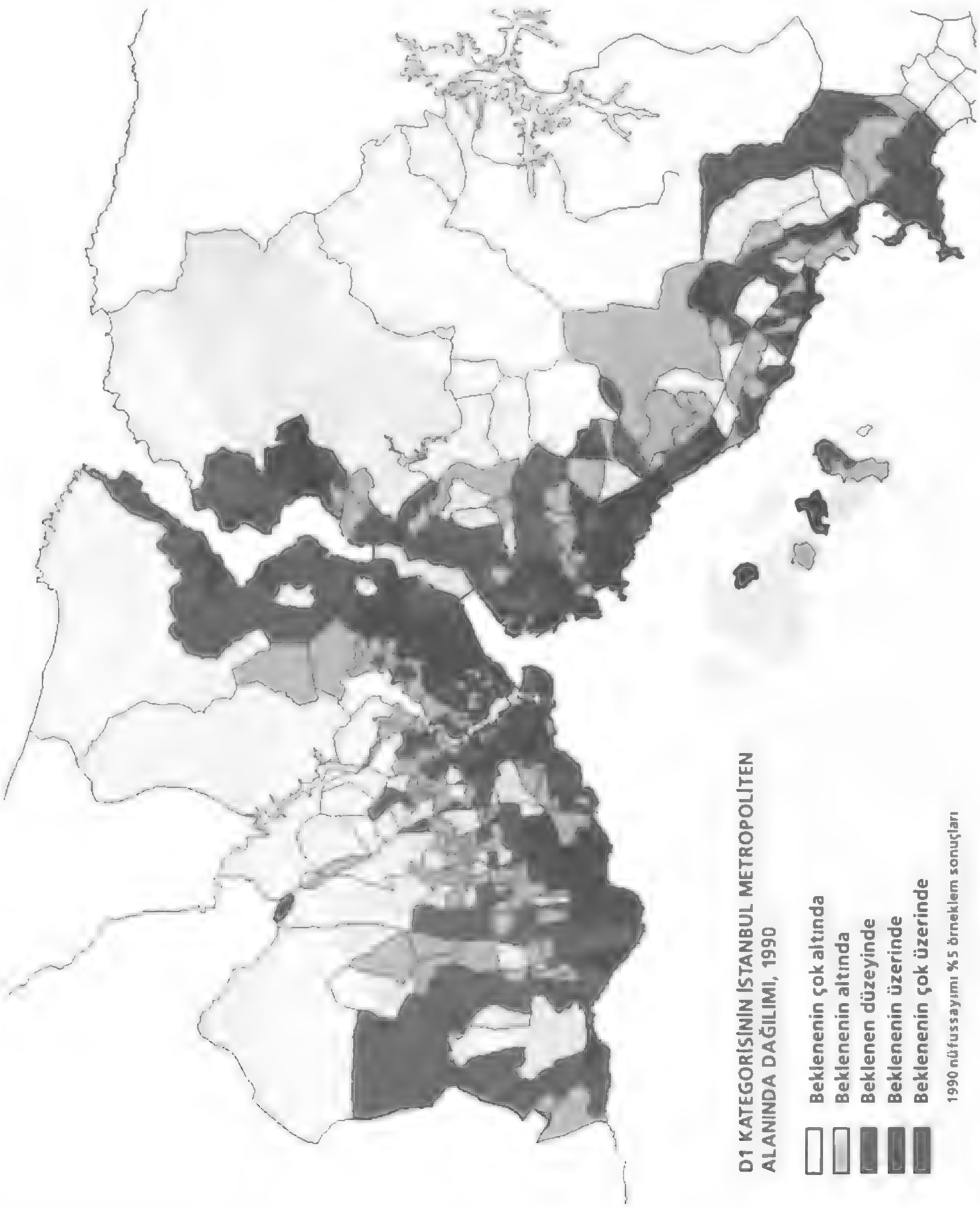
D1 KATEGORİSİNİN İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA DAĞILIMI, 1990
Beklenenin çok altında
Beklenenin altında
Beklenen düzeyinde
Beklenenin üzerinde
Beklenenin çok üzerinde
1990 nüfussayımı %5 örneklem sonuçları

D4 KATEGORİSİNİN İSTANBUL METROPOLİTEN ALANINDA DAĞILIMI, 1990

- Beklenenin çok altında
- Beklenenin altında
- Beklenen düzeyinde
- Beklenenin üzerinde
- Beklenenin çok üzerinde

1990 nüfus sayımı %5 örneklem sonuçları

Tablo 8
STATÜ-MÜLKİYET DEĞİŞKENİNİN UÇ DEĞERLER ALDIĞI MAHALLELERDE TOPLUMSAL FARKLILAŞMA GÖSTERGELERİ

Kategoriler	İlçe	Mahalle adı	Çalışan hane reislerinin % dağılımı						İlkel ve tahrik elemanlar ile nitelikli mesleki sahiplerinin oranı	Okuma yazma bilmeyen hane reisleri oranı	Üniversite mezunu hane reisleri oranı	İstanbul'da doğan hane reisleri oranı	Çalışmış Olarak doğan hane reisleri oranı	Beyrut dışına İstanbul'da olan hane reisleri oranı	Hanehalkı büyüklüğü	5 ve daha fazla doğum yapan kadınların doğum yapmış kadınlar içindeki payı
			İmalat Sanayi	İnşaat sanayi	Ticaret	Ulaştırma, haberleşme	Mali kurumlar ve yardımcı iş hizmetleri	Toplum hizmetleri								
A1MAX1	Kadıköy	Göztepe	16.55	3.89	27.49	6.33	21.41	23.60	44.30	1.43	31.85	34.60	41.80	91.00	3.06	5.80
A1MIN1	K.Çekmece	Kanarya	40.29	6.96	19.05	11.36	5.86	15.38.	5.99	7.11	0.98	16.40	46.20	87.50	4.25	21.10
A2MAX1	Ümraniye	K.Karabekir	24.75	21.72	18 69	11.11	3.54	17.68	3.05	12.97	0.38	2.30	8.20	82.40	5.08	39.60
A2MIN1	Kadıköy	Göztepe	Bkz. A1MAX1													
A3MAX1	Bakırköy	Ataköy	17.33	3.09	21.31	5.40	22.44	29.55	54.35	0.63	40.25	25.20	54.50	82.00	3.06	5.50
A3MIN1	Sarıyer	Çayırbaşı	27.84	15.46	15.46	10.31	6.19	20.62	3.54	21.28	0.71	15.60	24.80	89.36	4.49	23.60
A4MAX1	Şişli	Huzur	10.20	0.00	4.08	0.00	0.00	85.71	1.43	2.86	1.43	1.40	24.30	51.43	4.76	15.89
A4MAX2	G.O.Paşa	B.Hayr.Paşa	44.88	6.69	18.90	11.81	2.76	14.17	3.70	5.88	1.86	6.80	22.20	83.33	4.64	19.40
A4MIN1	Bakırköy	B.Evler	31.32	5.85	24.63	6.68	10.23	20.67	27.82	2.93	16.13	23.90	43.90	90.90	3.70	9.70
B1MAX1	Kadıköy	Fenerbahçe	16.84	5.61	33.16	4.08	18.37	21.94	49.46	2.80	36.60	36.30	61.20	89.90	2.91	4.90
B1MIN1	Ümraniye	A.Dudullu	29.00	18.96	19.70	10.78	4.09	16.36	4.29	8.60	1.80	7.60	14.10	79.10	4.75	28.00
B2MAX1	Bakırköy	B.Evler	Bkz. A4MIN1													
B2MIN1	Kartal	Cevizli	35.55	7.80	21.39	9.25	6.07	18.79	7.43	5.90	3.10	9.20	23.50	82.20	4.28	21.20
B3MAX1	Bakırköy	Şenlikköy	34.57	1.23	35.80	3.70	8.64	16.05	16.30	4.80	15.20	28.60	47.60	85.70	3.50	6.90
B3MIN1	Bakırköy	Merkez	34.55	7.88	23.03	14.85	4.85	12.73	7.24	7.27	3.42	9.10	23.40	78.70	4.33	19.60
B4MAX1	Kadıköy	Caferağa	18.35	4.87	29.99	4.12	18.73	23.97	36.97	1.50	23.60	38.70	53.60	94.50	2.88	6.20
B4MIN1	Pendik	Yeni	40.00	8.57	16.43	14.29	2.86	17.86	7.06	8.60	1.40	10.90	23.80	90.50	4.20	21.90
C1MAX1	Fatih	Kırk Çeşme	Örnek sayısı az olduğu için dışarıda bırakıldı													
C1MAX2	Bakırköy	Zuhurat Baba	28.30	2.36	29.72	5.19	12.74	21.23	32.96	3.89	19.46	27.80	50.70	86.60	3.43	11.00
C1MIN1	Bakırköy	Y.Bosna/Zafer	34.52	11 61	20.32	15.81	3.87	12.90	6.74	6.80	2.30	5.80	21.10	76.40	4.90	22.30
C2MAX1	Bayrampaşa	Kocatepe	41.67	6.25	21.88	12.50	3.13	14.58	10.56	3.40	3.38	9.20	23.50	83.20	4.61	14.20
C2MIN1	Kadıköy	Erenköy	19.53	6.77	28.13	6.51	16.15	22.14	42.54	1.80	27.80	29.70	56.30	89.20	3.29	10.10
C3MAX1	Fatih	İnebey	27.27	0.00	27.27	9.09	18.18	18.18	0.00	2.90	23.50	23.50	29.40	82.40	3.53	25.00
C3MAX2	Üsküdar	Ünalan	26.00	11.33	30.67	12.00	8.00	10.67	6.64	5.58	4.72	7.70	16.2	77.80	4.35	19.50
C3MIN1	G.O.Paşa	Yıldız Tabya	45.51	1.12	20.79	10.11	5.06	16.85	6.63	12.00	1.30	12.00	34.40	89.97	4.17	20.10
C4MAX	Eminönü	Nişancı	40.48	1.19	35.71	3.57	4.76	13.10	7.92	10.60	4.10	10.60	30.90	84.60	4.37	28.70
C4MIN1	Kadıköy	Fenerbahçe	Bkz. B1MAX1													
D1MAX1	Kadıköy	Erenköy	19.53	6.77	28.13	6.51	16.15	22.14	42.54	1.80	27.80	29.70	56.30	89.20	3.29	21.60
D1MIN1	G.O.Paşa	Elli nci Yıl	39.18	16.49	20.62	7.56	1.03	13.40	2.20	9.70	0.30	2.70	17.40	78.60	5.30	26.00
D2MAX1	G.O.Paşa	Yıldız Tabya	Bkz. C3MIN1													
D2MIN1	Bakırköy	Soğanlı	30.70	8.54	27.22	11.71	6.01	14.56	9.83	6.00	4.80	8.80	22.90	81.10	4.39	23.00
D3MAX1	Adalar	Heybeliada	16.28	4.65	41.86	2.33	4.65	20.93	22.81	6.00	4.50	41.80	53.70	98.50	3.46	18.80
D3MIN1	Ümraniye	Y.Dudullu	32.40	14.98	22.65	10.10	4.53	13.59	5.62	8.30	1.60	8.30	14.80	79.40	4.73	25.1
D4MAX1	Şişli	Huzur	Bkz. A4MAX1													
D4MAX2	Eminönü	Muhsine Hatun	41.38	10.34	27.59	3.45	0.00	13.79	2.94	26.00	0.00	18.00	30.00	80.00	4.29	28.3
D4MAX3	Beyoğlu	Kocatepe	22.22	3.70	25.93	0.00	0.00	48.15	5.56	15.60	2.20	17.80	26.60	93.30	3.42	14.28
D4MIN1	Bakırköy	Ataköy	Bkz. A3MAX1													
İstanbul			31.71	8.77	23.41	9.54	7.46	17.74	14.06	7.50	7.10	17.00	32.40	85.90	4.05	19.50

1990 yılı nüfus sayımı % 5 örnekleme üzerinden hesaplanmıştır.

Gelişmiş iller, DPT verilerine göre 1991 yılında kişi başına banka mevduatının Türkiye ortalamasının üzerinde bulunduğu Adana, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bursa, Denizli, Edirne, Eskişehir, Isparta, İçel, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Muğla, Tekirdağ, Uşak ve Zonguldak illeri, Bkz. DPT (1993: Tablo 13).

hi gecekondu bölgesinde A2'ler beklenen düzeye erişmiş durumda.

Beyoğlu yakasında ise durum oldukça farklı. Düzensiz konut bölgelerinin yoğun olduğu Sarıyer ve Kağıthane'de A2 yoğunlaşması beklenen düzeye yakın veya bunun üzerindeyken, diğer bütün ilçelerde bu kategori manidar biçimde eksik temsil ediliyor.

A2 tipi hh'ların yoğunluğu açıdan, geçiş bölgesi özelliği taşıyan Beyoğlu ilçesi Haliç'in karşı yakasındaki Eminönü ilçesindekine benzer bir konumda. Sarıyer'deki göreli yığılma bu yakadaki genel durumu değiştirmeye yetmiyor. Beyoğlu yakasının Sarıyer ilçesi dışındaki kesimlerinin sahip sakin ücretliler açısından fakir olduğunu söyleyebiliriz. Beşiktaş ilçesinde A2'lerin kayda değer oranda düşük bir yoğunlukla temsil edilmeleri bu dağılım kalıbının belki de en çarpıcı özelliği. (Beşiktaş'ın en az iki konuta sahip ücretli hh'larının (A1) yoğunlaştığı bir ilçe olduğunu hatırlayalım). En az iki konut sahibi ücretli hh'lar, sahip sakin ücretli hh'larlarla pek birlikte olmak istemiyor. Aynı durum Anadolu yakasında Kadıköy ilçesinde de geçerli. Sonuç olarak Beyoğlu ve Kağıthane'nin A2 tipi hh'lar açısından zengin, Beşiktaş, Sarıyer ve Şişli'nin ise bu kategorideki hh'lar açısından manidar biçimde fakir olduğu görülmekte.

Tablomuzu okudukça mülkiyet-statü kategorileri arasında ilginç karşılıklı itme eğilimlerinin de şekillenmeye başladığını sezebiliyoruz.

Anadolu yakasındaki durum neredeyse Beyoğlu yakasındaki durumun tam tersi. Bu yakada sahip sakin ücretlilerin (A2) Kadıköy ilçesi dışındakilerde beklenenin üzerinde bir yoğunluğa sahip olduklarını görüyoruz. Kapital yoğun fordist sanayi kuruluşları barındıran Beykoz, Kartal ve Pendik'te sahip sakin ücretliler beklenenin üzerinde bir yoğunlukla temsil ediliyorlar. Ancak rekor 1980-1990 döneminde, Erder'in (1996) deyimiyle İstanbul'a konan bir kent olan Ümraniye'de (+ 149). Buna karşılık düzensiz konut alanı oldukça sınırlı olan Kadıköy'de ters bir profil var. Burada sahip sakin ücretliler beklenin çok altında bir yoğunluğa sahipler (-74.43). A1-A2 birlikteliği açısından Beşiktaş ile Kadıköy'ün aynı profile sahip olduklarını not edelim.

Halen kiracı ancak bir başka yerde en az bir konut sahibi ücretliler kategorisinin (A3'ler), ise genel olarak sahip sakin ücretli hh'ların (A2) yoğun olduğu kesimlerde eksik, buna karşılık A1'lerin yüksek yoğunluklara sahip olduğu yerlerde yüksek yığılma gösterdiği görülüyor. Bu kategorideki ücretli hh'ların manidar biçimde Kadıköy, Beşiktaş ve Zeytinburnu ilçelerinde yoğunlaştıklarını görüyoruz. Bu kategorinin sahip sakin ücretlilerle karşılıklı itme, buna karşılık varlıklı A1'lerle sıkı bir birliktelik ilişkisi içinde bulunması, "kiracı mısınız, mal sahibi mi?" sorusunun tek başına hh statüsünü belirlemekte başarılı olmadığının en açık kanıtı sayılabilir. Diğer deyişle ücretli kiracılar mutlaka varlıksız değiller. Mahalle ölçeğindeki çözümlemelerimizin de açıkça gösterdiği gibi A3'ler kiracı olmayı daha iyi bir çevrede yaşamak için seçmiş, yüksek statülü işlerde çalışan ve toplumsal hayata A2'lerden daha aktif katılan hh'ları. Bu bulgu, bir kez daha

önerilen konut mülkiyet tipolojisinin dikkate değer bir ayırıcı performansa sahip olduğunu gösteriyor. (Bir sonraki bölümde bu mülkiyet-statü kategorisinin A1'lerle aynı mahallelerde yoğunlaştığı görülecek)

A4 kategorisi, konut sahibi olmanın getirdiği hiç bir avantaja sahip olmayan, gelirlerinin önemli bir bölümünü kira olarak ödemek zorunda kalan hh'larını kapsar. Bu hh'lar gerçek kiracılardır. Konut sahipliliğinin yaygın olduğu Anadolu yakasının tüm ilçelerinde manidar biçimde eksik temsil ediliyorlar. Bu açıdan İstanbul-Anadolu yakaları arasında ilginç bir kontrast bulunuyor. Şöyle ki, kendi hesabına çalışanların kolonize ettiği Fatih ilçesi bir yana bırakılırsa, bu kategorinin İstanbul yakasının tüm ilçelerinde beklenenin üzerinde, Anadolu yakasının tüm ilçelerinde ise beklenenin altında temsil edildiğini görüyoruz.

Ücretlilerin konut mülkiyet-statü dağılım kalıpları: ilçe düzeyinde *ara* sonuçlar

1. İstanbul metropoliten alanını oluşturan ilçelerde ücretlilerin konut mülkiyet kalıplarına dağılımları açısından çarpıcı kontrastlar var. En az iki konut sahibi, varlıklı ücretli hh'ların en çok Kadıköy ve Beşiktaş ilçelerinde yığılma gösterdikleri, bu ilçelerin aynı zamanda bir başka yerde konut sahibi olan kiracı hh'ların (A3'ler) yığıldıkları yerler olduğu görülüyor.

2. Buna karşılık genellikle düzensiz konut alanlarında yığılma gösteren A2 tipi hh'larla en az iki konuta sahip varlıklı ücretliler arasında belirgin bir karşılıklı itme ilişkisi var. Bir kategorideki yığılma öteki kategorideki hh'ların manidar biçimde seyrelmesiyle paralellik arz ediyor.

3. Beyoğlu yakasındaki ilçeler arasında ücretlilerin konut mülkiyet profilleri açısından Anadolu yakasındakilerle ilginç benzerlikler taşıyan ilçeler olabildiği gibi (Beşiktaş-Kadıköy benzerliği), bazı ilçelerin de şaşırtıcı biçimde İstanbul yakasındakilere benzediğini gördük. Geçiş bölgesi özelliği taşıyan (Beyoğlu-Eminönü ilçeleri arasında) ve sanayi komplekslerini çevreleyen Kağıthane-Bayrampaşa ilçeleri arasında ilginç profil benzerliklerini de not edelim.

4. Konut sahibi olmayan ücretli hh'lar (A4) açısından İstanbul ve Anadolu yakaları arasında çarpıcı farklılaşmalar var. Kendi hesabına çalışanların merkezi olmaları nedeniyle özel bir konuma sahip Eminönü ve Fatih dışındaki tüm İstanbul yakası ilçelerinin, konut sahibi olmayan ücretliler açısından beklenenin üzerinde zengin, buna karşılık Anadolu yakasının tüm ilçelerinin bu kategori açısından fakir yerler olduğu görülüyor. Konut sahibi olmayan ücretlilerin düşey olarak parçalanmış üretim süreçlerinin hakim olduğu kesimlerde yoğun, buna karşılık, kapital yoğun entegre üretim süreçlerinin hakim olduğu, Anadolu yakasında seyrek görülmesi, yakalar itibariyle elde edilen bulguların alt düzey çözümlemede daha da belirginleştiğini gösteriyor.

Konut sahibi olmayan hh'ları, Avrupa yakasında ikamet etmekten bilemedi-

ğimiz bir nedenle özel bir fayda elde etmiyorlarsa bunun makul bir sebebi olmalıdır. İstanbul örneğinde bu farklılaşmanın düşey olarak parçalanmış üretim süreçlerinin güvencesiz esnek istihdam stratejilerinin hakim olduğu iş pazarları -ki buna tüm kent merkezinde yer alan etkinliklerini de katıyoruz- ile göreli olarak düzenli ücret ödeyen güvenceli iş pazarlarının, coğrafi olarak ayrışmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Burada coğrafi determinizm yok. Vurgulanmak istenen sadece toplumsal dinamiklerin coğrafi olarak farklılaşmış örüntüler yaratıyor olmasıdır. Coğrafi farklılaşmaya duyarsız çözümleme araçları kullanan araştırmacılar veya coğrafi olan her şeyi tanım gereği statik, ölü, ve sabit kabul edenler kent mekânında beliren bu ince farklılaşmayı nasıl yakalayabilirler? Mekânsal farklılaşmalara duyarlılık gerçekten de sadece coğrafyacılara bırakılamayacak kadar önemli ve hayati (Harvey, 1985).

İşverenlerin konut mülkiyet-statü dağılım kalıpları

Artık çeşitli statü-mülkiyet gruplarının yığılma farklılaşmalarını gösteren tabloyu daha hızlı okumaya başlayabiliriz. Ücretli dışındaki tüm kategoriler gibi işverenlerin de metropoliten mekânın belirli kesimlerinde yoğunlaştıkları görülüyor. Büyükşehrin üç yakasında da işveren statüsündeki hh'ların yoğunlaştıkları ilçeler var. İstanbul yakasındaki ilçelerde işveren hh reislerinin beklenen düzeyin altında yoğunluklara sahip oldukları görülüyor. B1 kategorisi sadece Bakırköy ilçesinde belirli bir yoğunluğa sahip.

Beyoğlu yakasında, Beşiktaş ilçesi işverenlerin tüm alt kategorilerinin yoğunlaştığı bir bölge olarak öne çıkıyor. Şişli ilçesindeyse bir başka yerde konut sahibi kiracı işverenler (B3) kategorisinde belirli bir yığılma görülüyor.

Beşiktaş ilçesinin işveren yoğunluğuna benzer bir profil Kadıköy ilçesinde de görülüyor. Düzensiz konut stoku göreli olarak sınırlı olan bu ilçe, işveren statüsündeki hh'lar açısından Beyoğlu yakasındaki Beşiktaş ilçesi ile aynı profile sahip. Konut statü kategorisi için elde edilen haritalar incelendiğinde deniz kıyısında yer alan mahallelerde işverenlerin yoğunlaştığı görülmektedir.

Kendi hesabına çalışanların konut mülkiyet-statü dağılım kalıpları

İşverenler gibi kendi hesabına çalışan hh reisleri de her yakanın belirli ilçelerinde yoğunlaşmış durumdalar. Beyoğlu yakasında Beşiktaş'ta (Kadıköy'de olduğu gibi C1, C3), Sarıyer'de de C2 kategorilerinde kayda değer ölçüde yoğunlaştıkları görülüyor. Anadolu yakasında Kadıköy'de C1, C3, Ümraniye ilçesinde C2 kategorilerinde yığılma gösteriyorlar. Kadıköy ve Beşiktaş'taki KHÇ'lerin meslek dağılımları incelendiğinde ticaret sektörünün yanısıra, serbest meslek sahiplerinin de ağırlıklı olduğu görülüyor. Buna karşılık Fatih'te ticaret sektörü ağırlık taşıyor. Diğer bir deyişle KHÇ'lerin yoğunlaşma alanlarında ekonomik

etkinliklere dağılım kalıpları çok farklı olabiliyor. Toplumsal süreçlerin gürültü patırtı etmeyen görünmez dinamikleri KHÇ kategorisi altına giren serbest meslek sahipleriyle esnaf sınıfının yoğunlaşma alanları arasında belirgin kontrastlar yaratmış görünüyor.

Adalarda C1 (varlıklı) ve konut sahibi kiracı KHÇ'ler (C3) kayda değer yoğunluk düzeylerine erişiyor. Geriye kalan ilçelerin tümünde KHÇ'lerin ya beklenen düzeylerin çok altında ya da beklenen düzeyi manidar biçimde aşmayan yoğunluklarla temsil edildiklerini görüyoruz. Sonuç olarak, Fatih ilçesinin KHÇ kategorisi için bir enklav özelliği taşıdığı, bu kategorideki serbest meslek sahiplerinin varlıklı katmanlarının ücretli, işveren, ve diğerleri kategorilerinin varlıklı alt katmanları birlikte Kadıköy, Beşiktaş ve Bakırköy'de aynı mekânları paylaştıklarını görüyoruz. Ancak hiç kuşku yok ki Fatih, KHÇlerin dağılımı açısından en ilginç ilçe. KHÇ'ler -ki burada ticaretle uğraşanları anlamalıyız- hiç bir ilçede Fatih ilçesindeki kadar yığılma göstermiyor. Tarihi yarımada içerisindeki bu ilçede KHÇ'ler tüm konut mülkiyet kategorilerinde beklenilen düzeyi çok aşan bir yoğunluğa sahip bulunuyorlar. Bu ilçenin gönüllü bir yoğunlaşma alanı olma özelliği taşıdığını söyleyebiliriz. Bu bölgenin politik seçimleri ve yaşam biçimleri zaman zaman kamuoyunda tartışılıyor. Biz burada bu tercihlerin ardındaki konut mülkiyeti-statü profilini yakalamış olduk. Bitirirken bu bölgenin İstanbul'da Müsiad'a üye işyerlerinin de merkezi konumunda olduğunu vurgulayalım. Tüsiad üyelerinin en ağırlıklı bulundukları bölge ise Beşiktaş ve Şişli ilçeleri imiş.[9]

Diğerleri kategorisindeki hh'ların konut mülkiyet-statü dağılım kalıpları

Diğerleri, yukarıda incelediklerimiz gruplara girmeyenleri bünyesinde barındıran heterojen bir kategoridir. Emekliler, işsizler, öğrenciler, menkul, gayrı menkul sermaye gelirleriyle yaşayanlar (rentier'ler), geçici işler yapanlar, tutunamayanlar ve diğer kim varsa bu kategori altında toplanmış bulunuyor. Emekliler sayısal açıdan bu kategori içerisinde belirgin bir ağırlığa sahip olmalılar. Bu kategorinin varlıklı katmanlarının Beşiktaş ve Kadıköy'de, varlıklı işveren, ücretli ve KHÇ'lerle birlikte yaşadıklarını, diğer bir kesiminin de Fatih'te metropolün başka hiç bir yerinde rastlamadığımız bir örüntü içerisinde tüm mülkiyet kategorilerinde beklenenin üzerinde yoğunlaşarak KHÇ'lerle bir arada bulunduklarını görüyoruz.

Diğerleri kategorisinin en güvencesiz alt bölümünü oluşturan D4 tipi hh'larının kent merkezini çevreleyen Eminönü, Fatih, Beyoğlu ve Şişli ilçelerinde yo-

---

9 İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 1/50.000 nazım plan raporunda biraz da eğreti duran bu Müsiad-Tüsiad coğrafyası bizim çözümlememize önemli bir katkı oluşturuyor. Burada kendilerine teşekkür borçluyuz. Bu bulguyu bizim herhalde sağlamamız çok zor olacaktı. Bkz. İstanbul Belediyesi (1995; harita 3.28 ve 3.29).

ğunlaşmış olduklarını görüyoruz. Bu grup, belki de incelediğimiz kategoriler arasında mekânda diğer kategorilerden en fazla kopuk olan grup. Bu kategorideki hh'lar kent merkezi çevresinde yer alan, hemen hemen tüm diğer statü gruplarınca terk edilmiş veya diğer grupların eksik temsil edildiği, genellikle iyi bir adres olarak görülmeyen *geçiş alanlarında, ücretli ve KHÇ'lerin en varlıksız kesimleriyle* (A4 ve C4'ler) birlikte yaşıyorlar.

Sonuç olarak mülksüzlerden başka hiçbir grup, *diğerlerinin* mülksüzleriyle birlikte olmak istemiyor.

Diğerleri kategorisinde sahip sakin hh'ların (D2)Eyüp, Gazi Osman Paşa, Şişli, Beykoz, Kadıköy ve Üsküdar ilçelerinde yoğunlaştıkları görülüyor. Bunlar çoğunlukla konut sahibi, emekli hh'lar. En önemli yoğunlaşmanın fordist fabrikalar içeren Beykoz ilçesinde olduğunu not edelim

Statü-mülkiyet farklılaşmasına ilişkin ilçe ölçeğindeki bulgular

Bu alıştırmadan elde edilen bulgular birlikte okunduğunda, İstanbul metropoliten alanını oluşturan ilçelerin, statü mülkiyet profilleri arasında ilginç benzerlikler ve farklılıklar görülüyor. Beşiktaş, Kadıköy ve Bakırköy ilçeleri, tüm statü gruplarının varlıklı katmanlarının yoğunlaşma alanları olarak göze çarpıyor.

Diğer taraftan, düşey olarak parçalanmış sanayi kompleksleri barındıran Bayrampaşa, Eyüp, Gazi Osman Paşa ve Kağıthane ilçelerinde konutsuz (A4) ve sahip sakin (A2) ücretlilerin birlikte yoğunlaştıkları, konutsuz hh'ların, kapital yoğun işkollarının oluşturduğu bir sanayi peyzajına sahip Anadolu yakasının tüm ilçelerinde beklenen düzeyin çok altında bir yoğunluklarla temsil edildiklerini, işverenlerin Beşiktaş, Kadıköy, Bakırköy, Adalar ve Beykoz gibi çevresel değerleri yüksek ilçelerde yoğunlaşmış olduklarını gördük.

KHÇ kategorisindeki hh'larının diğerlerinden kısmen bağımsız bir örüntüde, Fatih ilçesinde, bu kategorideki varlıklı serbest meslek erbabının da Kadıköy, Beşiktaş ve Adalar'da beklenilenin üzerinde yığılma gösterdiğini saptadık.

Nihayet *diğerlerinin* mülksüz katmanları, diğer tüm statü kategorilerinin mülksüzleriyle bir arada kent merkezini çevreleyen geçiş alanı niteliğindeki Beyoğlu ve Eminönü ilçelerinde yoğunlaşıyorlar. Bu özelliklerine atıf yaparak önerilen kategorinin hem kentsel farklılaşmanın çözümlenmesinde hem de yeni ve araştırmalar için yol gösterici olacağını umuyoruz.

Bu noktada yaka ve ilçe düzeyindeki farklılaşmanın çözümlemesi ile yetinmek isteyen okurlara, izleyen bölümde mahalle düzeyinde bir çözümleme yapıldığını, ilgilenmedikleri takdirde yazıdan ayrılabileceklerini ya da doğrudan sonuçlar bölümüne geçebileceklerini hatırlatmak isteriz.

6. İstanbul'da konut mülkiyeti-statü farklılaşması: Mahalle ölçeğinde değerlendirme

Yazının önceki bölümlerinde yer alan çözümlemelerden de görülebildiği gibi çözümleme birimi inceltildiğinde, diğer bir deyişle yakalar düzeyinden ilçeler düzeyine inildiğinde, bir önceki düzeyde ortaya çıkan resimde görülemeyen bir çok yeni öğe resme eklenmekte ve bazı öğeler ise silinmekte ya da belirsizleşmektedir. Daha da önemlisi, çözümleme birimi küçüldükçe her bir aşamada ortaya çıkan resmin, aslında birbiri ile çelişkili çok sayıda resmin üstüste konmasından oluştuğu anlaşılmaktadır. Yazının bu bölümünde ise kameramızı biraz daha yer düzeyine yaklaştıracak ve eldeki verilerin araştırılmasını olanaklı kıldığı en küçük mekânsal birim olan mahalle birimi üzerinde çeşitli gözlemlerde bulunacağız. Tıpkı yaka düzeyinden ilçeler düzeyindeki çözümlemeye geçişte olduğu gibi, burada yapacağımız çözümlemede de ilçelere ilişkin olarak yukarıda çizilen resmin, aslında birbirinden farklı çok sayıda resmin üstüste konmasından oluştuğunu bir kez daha göreceğiz. Örneğin en az iki konuta sahip statü gruplarının belirgin bir yoğunlaşmasının gözlendiği Kadıköy ilçesi, kendi içinde önemli farklılaşmaları barındırmakta ve Acıbadem, Fenerbahçe, Göztepe gibi bu ilçe değerlerini belirleyen mahalleler yanı sıra Dumlupınar, Fikirtepe, Hasanpaşa gibi ilçe geneline ait değerlerle çelişen mahalleleri de kapsamaktadır. Yazımızın bu bölümde yapmaya çalışacağımız, esas olarak İstanbul'u oluşturan mahallelerin statü-mülkiyet kategorisi açısından nasıl farklılaştıklarını ortaya çıkarmak olacak. Bunu yaparken de mahalleleri statü-mülkiyet değişkeni üzerinden hesaplanmış *chi kare* değerlerine göre gruplayacak ve ardından da bu gruplamada ön plana çıkan mahallelerde toplumsal farklılaşmayı betimlemekte kullanılabilecek diğer göstergelere bakacağız. Bu temrin bir yönüyle bu yazıdaki temel katkılarımızdan biri olduğuna inandığımız statü-mülkiyet kategorisinin yüksek çözünürlükteki bir mekânsal bağlamda sınanması anlamına da gelecek. Başka bir deyişle, mahalle düzeyinde yapacağımız çözümleme, statü-mülkiyet değişkeninin toplumsal farklılaşmayı belirleyen bir dizi alanda yol gösterici olup olmadığını, diğer farklılaşma göstergeleri ile örtüşüp örtüşmediğini ortaya çıkartacak.

Bu betimleme çabasına girişirken de daha önceki çözümleme düzeylerinde kullanmadığımız iki araç bize yardımcı olacak: Bu çabada öncelikle mekânsal çözümlenin temel aracı olan haritalar bize yol gösterecek. 1990 yılının İstanbul'unu oluşturan yaklaşık 550 mahallenin statü-mülkiyet değişkenine göre hazırlanmış çeşitli haritaları yazının ekinde yer almakta. Öte yandan, bundan böyle her mahalleyi kendi içinde değerlendireceğimiz, daha açık deyişle İstanbul'u oluşturan en küçük mekânsal birim olan mahallelerin iç yapılarını betimleme çabası içinde olacağımız için anahtar değişkenleri yüzdeler üzerinden değerlendireceğiz.

Yazının ekinde yer alan haritalarda, geliştirdiğimiz statü-mülkiyet değişkeninin **A1** *(oturmakta olduğu da dahil olmak üzere en az iki konut sahibi olan ücretliler)*, **A2** *(oturmakta olduğu konuta sahip olan ancak başka konutu olmayan ücretliler)*, **A4** *(mülksüz ücretliler)*, **B1** *(oturmakta olduğu da dahil olmak üzere en az iki konuta sahip işverenler)*, **C2** *(oturmakta olduğu evin sahibi olan, ancak başka konutu olmayan kendi hesabına çalışan hh'ları)*, **D1** *(oturmakta olduğu da dahil olmak üzere en az iki konuta sahip diğer hanehalkları)* ve **D4** *(mülksüz diğerleri)* alt kategorilerine ilişkin *chi kare* değerlerinin İstanbul mahallelerindeki dağılımı görülmektedir. Bu haritalarda mahallelere ilişkin *chi kare* değerleri, yapılan kümeleme analizi sonuçları esas alınarak *beklenenin çok altında, beklenenin altında, beklenen düzeyinde, beklenenin üzerinde ve beklenenin çok üzerinde* olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. Elbette ki bu grupların aldığı sınır değerler, incelenen değişkenin dağılım kalıbına göre farklılaşmaktadır.

Ele alacağımız ilk harita, biri halen oturdukları konut olmak üzere en az iki konuta sahip olan ücretli hh'larının (A1 kategorisi) dağılımı haritası. A1 kategorisinin İstanbul metropoliten alanındaki dağılımına ilişkin bu haritanın temel önemde olduğunu vurgulamak gerekir; zira İstanbul'un toplumsal coğrafyasına damgasını vuran örüntü en net biçimiyle bu haritada görülebilmektedir. Bu yönüyle A1 kategorisinin haritası, İstanbul'daki toplumsal farklılaşmaların haritası olarak da okunabilir. Haritadan da net bir şekilde görülebildiği gibi, en az iki konuta sahip ücretliler her bir yakadaki üç merkezde belirgin bir yoğunlaşma göstermektedir. Anadolu yakasında Kadıköy ilçesi, Bostancı (43.3), Caddebostan (40.0), Caferağa (18.1), Erenköy (41.8), Fenerbahçe (16.6), Feneryolu (23.9), Göztepe(53.6) mahallerinde, İstanbul yakasında Bakırköy ilçesi, Ataköy (19.2), Yeşilköy (46.6), Yeşilyurt (27.1) mahalleleri ile Beyoğlu yakasında Beşiktaş ilçesi Nispetiye (30.4), Bebek (15.5), Etiler (20.6), Türkali (16.9) mahalleleri ile Şişli Merkez (9.7) mahallede A1 değerleri beklenenin çok üzerindedir. Bu üç merkezin hemen yakın çevresinde A1 değerlerinin beklenenden yüksek olduğu yerleşimler yer almakta, bu bölgelerden uzaklaştıkça da A1 değeri beklenen değerlere yaklaşmakta ya da altında kalmaktadır. Haritadaki belki de en ilginç nokta, A1 değerinin beklenenden düşük olduğu mahallelerden hemen hiçbirinin deniz kenarında yer almamasıdır. Bu görünümüyle İstanbul'da deniz, varlıklı kesimlerce kuşatılmış daha yoksul kesimlerin erişimine kapatılmıştır. Öte yandan Anadolu yakasında E5 yolunun kuzeyinde A1'in beklenenin üzerinde bir yoğunluğa sahip olduğu mahalle bulunmamaktadır. A1 kategorisinin beklenen değerlerin en altında olduğu bölgeler ise Küçükçekmece Kanarya (-6.8), Bayrampaşa Yıldırım (-6.5), Kağıthane Merkez (-5.1), Bakırköy Karabayır (-4.75), Zeytinburnu Gökalp (-4.6), Gazi Osman Paşa Yıldız Tabya (-4.5) ve Kağıthane Talatpaşa (-4.3) mahalleleridir.

A1 kategorisi için elde edilen dağılım haritası büyük ölçüde varlıklı işverenler (B1) ve varlıklı diğer hanehalkları (D1) kategorileri için de geçerlidir. Kadıköy

Fenerbahçe (109.1), Caddebostan (71.8), Feneryolu (29.1), Bakırköy Yeşilköy (99.6), Yeşilyurt (34.5), Ataköy (36.4), Beşiktaş Levent (84.1), Akatlar (53.2), Nispetiye (28.9) ve Kınalıada (91.3) B1 kategorisinin önemli yoğunlaşmalar gösterdiği mahalleler arasında yer almaktadır. Öte yandan, B1 değerinin en düşük olduğu Ümraniye ilçesi Aşağı Dudullu, İstiklal, Kazım Karabekir, Yukarı Dudullu mahalleleri, Kadıköy ilçesi Dumlupınar, Kağıthane ilçesi Talatpaşa, Merkez gibi mahalleleri az önce üzerinde durulan A1 değişkeninin de beklenenin çok altında olduğu yerleşimlerdir. Dolayısıyla varlıklı ücretliler ile varlıklı işverenlerin İstanbul metropoliten alanındaki dağılım haritaları çarpıcı benzerlikler göstermektedir. Ekte verilen haritalar arasında yer almamış olsa da her iki harita aracılığıyla ortaya çıkarılan dağılım örüntüsü, (konsantrasyonları daha düşük olmakla birlikte) başka bir konutu olduğu halde kiracılığı seçen ücretli hanehalkları (A3), (A1 ve B1 ile aynı bölgelerde yoğunlaşma eğilimi gösteren) oturduğu evde kiracı olan ancak başka konut sahibi işveren hanehalkları (B3), ve (A1 ve B1'in yoğunlaştığı bölgelere ek olarak tarihi yarımadada önemli konsantrasyonların gözlendiği) varlıklı kendi hesabına çalışanlar (C1) kategorilerinin dağılımı ile de önemli benzerlikler göstermektedir. Buradan çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan biri, işyerindeki statüleri ne olursa olsun varlıklı kesimlerin İstanbul metropoliten alanında bir arada yer seçme eğiliminde olduklarıdır. Bu eğilimin bir diğer göstergesi de A1, B1 ve D1 kategorilerinin yönlendirilmiş *chi kare* değerleri üzerinden hesaplanan korelasyon katsayısının göreli yüksekliğidir. (A1-B1=0.503, A1-D1=0.603 ve B1-D1=0.5). Aşağıda da görülebileceği gibi, bu kategorilerin beklenenin çok üzerinde yoğunlaşma gösterdiği mahalleler, toplumsal farklılaşmayı betimlemek amacıyla kullanacağımız diğer göstergeler açısından da önemli ölçüde birbirine benzemektedir.

Belirtmek gerekir ki, İstanbul metropolünün varlıklı kesimlerine ilişkin olarak ortaya çıkan bu resim, özellikle işyerindeki statüsü ne olursa olsun mülksüz kesimlere (4 nolu mülkiyet kategorisi) ilişkin olarak ortaya çıkan örüntünün taban tabana zıddıdır. Özellikle ekte yer alan mülksüz ücretliler (A4) kategorisinin dağılım haritası, A1 ve B1 kategorilerine ilişkin dağılım haritalarının neredeyse kusursuz bir negatifi görünümündedir. Varlıklı ücretlilerin (A1), varlıklı işverenlerin (B1) ve varlıklı diğer hanehalklarının (D1) yoğun olduğu mahallelerde mülksüz ücretlilerin (A4) sayısının beklenenin çok altında olduğu rahatlıkla gözlenebilmektedir. Bu gözlemin tam tersi de büyük ölçüde geçerlik taşımaktadır: A4 kategorisinin beklenenin üzerinde olduğu bölgeler, özellikle A1, B1 ve D1 kategorilerinin beklenenin çok altında olduğu bölgelerdir. Bu gruplar arasında İstanbul metropoliten alanındaki zıtlık ya da itme ilişkisi, korelasyon analizi sonuçlarında da ortaya çıkmaktadır. A1 ve A4 kategorilerinin mekândaki dağılımları arasındaki korelasyon katsayısı -0.464, A4 ile B1 arasındaki -0.437, A4 ile D1 arasındaki ise -0.547'dir. Mülksüz ücretlilerin beklenen değerlerin çok altında olduğu mahalleler arasında yer alan Gazi Osman Paşa Barbaros Hayrettin

Paşa mahallesi (26.7), Pendik Kaynarca mahallesi (26.1), Küçükçekmece Kartaltepe mahallesi (25.3), Kadıköy Fikirtepe mahallesi (20.6) ve Kağıthane Harmantepe (20) ve Gültepe (18.8) mahalleleri az önce tartışılan A1, B1 ve D1 kategorileri açısından beklenenin çok altında değerlerin gözlendiği mahallelerdir. Aynı ilişki A4 kategorisindeki kadar güçlü olmamakla birlikte mülksüz diğer hanehalkları (D4) kategorisi için de geçerlidir. (Bkz. D4 dağılım haritası).

Şimdiye dek tartışılan haritalar (A1, A4, B1, D1 ve D4 kategorilerindeki hane reisleri dağılım haritaları) İstanbul metropoliten alanının toplumsal coğrafyasına ilişkin çok önemli ipuçları vermektedir. İşyerlerindeki statüleri ne olursa olsun kentin varlıklı kesimleri, yoksul kesimlerin uzağında genellikle deniz kenarlarında bir arada yaşamak eğilimi göstermektedirler. Denizin İstanbul'da salt manzara etkisinin ötesinde anlamları da olduğu vurgulanmalıdır. Londra'nın çevresinde tampon işlevi gören ve üzerinde yapılaşma yasağı bulunan yeşil kuşağın gördüğü işleve benzer bir işlevi İstanbul'da deniz görmekte ve mekânsal gelişmenin kontrol altında olmadığı İstanbul'da sahile bitişik mahallelerdeki emlakın kullanım ve değişim değerlerini koruyan bir sigorta işlevi görmektedir. Bu anlamda İstanbul'da bir mavi kuşaktan söz edilebilir. Yüksek statülü mahallelerin önemli bir bölümünün bu mavi kuşağa bitişik (sahildar) olması dikkat çekicidir.

Yukarıda tartışılan kategorilerin yanısıra oturmakta olduğu konuta sahip olan ancak başka konutu olmayan hanehalklarının (2 nolu mülkiyet kategorisi) dağılımı da ilginç özellikler göstermektedir. İlişikteki haritalarda bu konumdaki ücretli (A2) ve kendi hesabına çalışan (C2) hanehalklarının İstanbul metropoliten alanındaki dağılımları da yer almaktadır. Bu haritalardan özellikle A2 kategorisine ilişkin olanının son derece ilginç olduğunu ve İstanbul'un toplumsal coğrafyasına ilişkin önemli ipuçları verdiğini vurgulamak gerekir. A2 kategorisinin dağılımında ilk göze çarpan belki de hiçbir başka dağılımda olmayan çarpıcı kontrastların ortaya çıkmış olmasıdır. Bu kategorideki önemli yoğunlaşmalar, kentin özellikle çeper kesimlerinde gözlenmektedir.[10] Yaşamakta olduğu konuttan başka konuta sahip olmayan ücretlilerin en yoğun olduğu mahalleler arasında Ümraniye Kazım Karabekir (82.7) ve Aşağı Dudullu (55.3), Gazi Osman Paşa Ellinci Yıl (73.4), Gazi (39.2) ve Cebeci (35.3) mahalleleri ile Beykoz Soğuk-

10 Özellikle 1 Mayıs 1996 olayları sonrasında kent varoşları-arka mahalle sloganıyla medyada büyük itibar gören kesim, aslında bu kesimdir. Bizim sınıflamamızda A2 olarak yer alan oturduğu konuta sahip, ancak başka konutu olmayan kesimin refah düzeyinin mülksüz A4 kategorisinden görece daha iyi olduğunu kabul etmek gerekir. İmar afları ve çeşitli tapu edinme yolları ile gecekonduda mülkiyet dokusu önemli değişimler geçirmiştir. Kent yoksulları gecekondularda yaşayan mal sahibi kesimi dışlayacak, bunun yerine mülksüz kesimi kapsayacak şekilde yeniden tanımlanmalıdır. Kent yoksullarına ilişkin bu yaklaşım, gecekonduyu ve gecekonduluyu homojen bir grup gibi gören ve gösteren aşırı genel tanımlamaların bir ürünüdür. Yakalar arasında sanayi kuruluşlarının niteliği açısından önemli farklılaşmaların gözlendiği İstanbul metropoliten alanındaki gecekondular, homojen olmaktan uzak, farklı türde emeğin yeniden üretildiği alanlardır.

su (47.3), Yeni Mahalle (52) gibi mahalleler bulunmaktadır. Bu alanlar büyük çoğunlukla kentin gecekondu yerleşimlerini kapsamaktadır. İlginçtir ki, İstanbul'un yapılanmasında önemli eşiklerden biri olan E5 yolunun hem Anadolu hem de İstanbul yakasında güneyinde A2 kategorisinin yoğun olduğu yerleşimlere rastlanmamaktadır. Yaşamakta olduğu konuttan başka konuta sahip olmayan ücretlilerin beklenenden yoğun olduğu bölgelere az önce incelenen A1, B1, C1 ve D1 kategorilerinin yoğun olduğu bölgelerde kesinlikle rastlanmamaktadır. Bu A2 kategorisi ile varlıklı A1, B1, C1 ve D1 kategorileri arasında ters yönlü bir itme ilişkisi olduğu şeklinde yorumlanmalıdır.

Geliştirilen statü-iyelik kategorileri arasında belki de en sorunlu olanının C kategorisi olduğunu kabul etmek gerekir. Zira C kategorisi kendi hesabına çalışan esnaf, ticaret erbabı ya da küçük üreticilik gibi çalışma alanlarını kapsamakla birlikte kendi bürosunu işleten serbest meslek erbabını da içermektedir. Bu grupların göstereceği mekânsal davranış biçimleri ile toplumsal özelliklerinin farklı olması da doğaldır. Bunun bir sonucu olarak bu kategorinin yoğunlaştığı mahalleler, diğer kategorilerde olmadığı kadar İstanbul mekânına yayılmış durumdadır. Kendi hesabına çalışan kategorisinin hemen tüm alt birimlerinde olduğu gibi C2 kategorisinde de Fatih ilçesinin ön plana çıktığı gözlenmektedir. Fatih ilçesinin Ali Fakıh (11.7), Derviş Ali (15.0), Sinanağa (11.5) ve Veledi Karabaş mahalleleri (16.5) C2 kategorisinin tüm İstanbul ölçeğinde beklenenin en çok üzerinde olduğu bölgeler arasında yer almaktadır. Öte yandan, Kadıköy'ün mahalleleri hemen tüm 2 nolu mülkiyet kategorisinde olduğu gibi bu kategoride de beklenen değerlerin çok altında değerlere sahiptir. Kadıköy ilçesinin Erenköy (-6.3), Fenerbahçe (-4.8) ve Suadiye (-5.0) mahalleleri İstanbul'daki en düşük C2 konsantrasyonuna sahip bölgeler arasında yer almaktadır. Ayrıca Beşiktaş Akatlar (-6) ve Vişnezade (-5.4) mahalleleri de göze çarpan eksi değerler arasında sayılabilir. Ancak yine de C2 kategorisinin beklenenin hem çok üzerinde hem de çok altında olduğu bölgelerin, diğer kategorilerde olmadığı ölçüde dağılmış olduğunu vurgulamak gerekir. Bu da bu kategorinin dağılımına ilişkin hem artı hem de eksi uç değerlerin diğerlerine oranla düşük kalmasında kendini göstermektedir.

Statü-mülkiyet kategorisinin toplumsal farklılaşmayı betimlemekte oldukça anlamlı olduğu ve bir dizi başka göstergeyle de desteklendiği Tablo-8'de açıkça görülebilmektedir. Bu tabloda, geliştirilen 16 alt kategoride beklenen değerlerden her iki yönde en büyük sapmayı gösteren mahalleler, bir dizi toplumsal farklılaşma göstergesi açısından birbirleri ve İstanbul metropoliten alan ortalaması ile karşılaştırılmaktadır. Tabloda yer alan değerlerin tümü, ilgili mahalle değerleri üzerinden hesaplanmış yüzde değerleridir. Bu tabloyu hazırlarken statü-iyelik kategorisinin en uç değerleri aldığı mahalleler seçilmiş, sapmanın yönüne göre, kategori adlandırmasının ardından gelen MAX ya da MIN ekleri ile anılmıştır. Bu yolla seçilen mahalledeki örnek sayısının yetersiz olduğu ya da

mahallenin yakın değerlerin gözlendiği diğer mahalleleri temsil etmediğine inandığımız durumlarda ise bir alttaki ya da üstteki mahalleyi değerlendirmeye katarak MIN2 ya da duruma göre MAX2 gibi eklerle adlandırdık. İlk bakışta, yazının başından beri sürdüregeldiğimiz gösterimi biraz daha karmaşıklaştırıyor gözükse de bu tabloda yer alan bilgiler sayesinde İstanbul mahallelerine ilişkin oldukça berrak bir resim elde edildiği öne sürülebilir.

Tabloda İstanbul metropoliten alanında önceki bölümlerde geliştirilen statümülkiyet değişkeninin beklenenin en altında ve en üstünde olduğu mahallelere ilişkin çeşitli göstergeler yer almaktadır. Tablo, bir başkasının kendi adına konuşmasını gerektirmeyecek ölçüde açık ise de bu tablodan toplumsal farklılaşmaya ilişkin olarak mahallelerin nasıl gruplanacağı konusunda önemli ipuçları elde edilebileceğini belirtmek gerekir. Öncelikle çalışan hane reislerinin işkollarına dağılımı açısından seçilen mahalleler arasında önemli farklılaşmalar olduğu gözlenmektedir.

Özellikle A1, A3, B1, D1 kategorilerinin maksimum, A2 ve A4 kategorilerinin ise minimum olduğu mahalleler çarpıcı benzerlikler göstermektedir. Bunlar kentin yüksek eğitim düzeyli kesimlerinin yaşadığı, hanehalkı büyüklüğünün ortalamadan düşük olduğu, gelişmiş yörelerde doğanların İstanbul ortalamasının üzerinde temsil edildiği, en belirgin iş kolları olarak toplumsal hizmetler ve mali kurumların ön plana çıktığı, mesleklere göre yapılan sınıflamada ise ilmi, fenni, teknik eleman kategorisinin ortalamanın çok üzerinde bulunduğu mahallelerdir. Bekleneceği gibi bu mahallelerde kadın doğurganlığı da İstanbul ortalamasının oldukça altındadır.

Bu bileşik farklılaşma ekseninin diğer ucunda ise A1, A3, B1, B2, B3, B4, C1, D1 ve D3 kategorilerinin minimum, A4 kategorisinin ise maksimum olduğu mahalleler bulunmaktadır. Bu mahalleler, yukarıda kısaca betimlenen mahallelerin hemen hemen tümüyle tersi özellikler taşımaktadır.[11] Bu mahallelerde eğitim düzeyi, İstanbul ortalamasının altındadır. Özellikle üniversite mezunu hane reislerinin oranında bu eğilim daha net ortaya çıkmaktadır. Bu alanlarda hanehalkı büyüklüğü ve kadın doğurganlığı da ortalamanın üzerindedir. Çalışan nüfusun işkollarına dağılımında bir mahalleden diğerine farklılıklar olsa da ortaya net bir resmin çıktığından söz edilebilir: Bu mahallelerin hemen hepsinde toplum hizmetleri ve mali kurumlar olarak anılan kesimlerde çalışanların oranı ortalamanın oldukça altındadır. Özellikle ilmi, fenni ve teknik eleman kategorisinin bu mahallelerdeki ağırlığı İstanbul ortalamasının çok altındadır. Bunlardan başka, mahallenin konumuna göre kimi işkolları ön plana çıkabil-

---

11 Bu grupta yer alan mahalleler arasında durumu son derece özel olan ve benzer nitelikli mahalleleri temsil etmeyenler de bulunmaktadır. Örneğin A4 ve D4 kategorisine ilişkin chi kare değerinin İstanbul bütününde en yüksek olduğu Şişli, Huzur mahallesinde çalışan hane reislerinin yaklaşık %70'i polistir. Hiç de olağan sayılamayacak bu durumundan ötürü Şişli, Huzur mahallesine ilişkin değerlerin ihtiyatla karşılanması gereklidir.

mektedir. Bu grupta yer alan mahallelerin bazılarında imalat sanayi işkolları ön plana çıkarken, özellikle Anadolu yakasındaki bazı mahallelerde inşaat sektörü ağırlıklı bir sektör olarak görülmektedir.

İki uçta yer alan mahalle grupları arasında ise bir dizi mahalle bulunmaktadır. Bunlar kimi özellikleri ile birinci gruptakilere yaklaşırken, kimileri de ikincilerini andıran özellikler göstermektedir. Bu mahallelerde kullandığımız toplumsal farklılaşma göstergeleri çoğu kez İstanbul ortalamalarına yakın düzeydedir.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da İstanbul metropoliten alanındaki hane reislerinin etnik kökenlerine göre dağılımının da rastlantısal olmaktan uzak olduğu, örtük de olsa belirli bir mantığın bu alanda da işlediğidir.[12] Gelir ve statü farklılaşmaları kadar etnik kökenden kaynaklanan ayrışmalar da İstanbul'un toplumsal coğrafyasının biçimlenmesinde belirgin bir rol oynamaktadır. Statüyelik kategorisinin uç değerler aldığı mahallelerden verilebilecek bir kaç örnek bile etnik kökenin İstanbul'un mekânsal biçimlenişinde önemli bir rol oynadığını ortaya çıkarmaya yetecektir. Öncelikle, tablodan da görülebileceği gibi kentin varlıklı sayılabilecek kesimlerinde Türkiye'nin gelişmiş yörelerinde doğmuş olanların oranı İstanbul ortalamasının üzerindedir. Bunun yanısıra, bazı mahallelerde son derece ilginç etnik kompozisyonlara rastlanmaktadır. Örneğin, oturmakta olduğu dışında konutu bulunmayan ücretli (A2) hane reislerinin beklenenin en çok üzerinde olduğu Ümraniye, Kazım Karabekir mahallesinde hane reisleri doğum yerlerine göre sıralandığında en üstte yer alan Ordu, Sivas, Gümüşhane, Bingöl, Sinop ve Giresun illerinde doğmuş olanların oranı yaklaşık %51 dolayındadır. Oysa bu illerde doğmuş olan hane reislerinin İstanbul'daki payı %14.8'dir. Bu mahallede inşaat sektöründe çalışanların payı da İstanbul ortalamasının çok üzerindedir (%21.7 ve %8.8). Bu mahallede inşaat kesiminde çalışanların %22'si Gümüşhane, %15'i de Ordu doğumludur. İlginçtir ki, Ümraniye Kazım Karabekir mahallesinde inşaat sektörünün bu denli ağırlıklı olmasına karşın bu kesimde çalışanlar arasında İstanbul doğumlu olanı yoktur.

Etnik kökenin İstanbul'un toplumsal coğrafyasında oynadığı role tabloda adı geçen mahallelerden bir kaç örnek daha verilebilir. Örneğin, B4 kategorisinin

---

12 Özellikle Türkiye bağlamında etnik kökenin *(ethnicity)* kentsel araştırmalarda kullanımın son derece sorunlu olduğunu belirtmek gerekir. Burada nüfus sayımında bu konuda doğrudan bilgi olmadığı için doğum yerini etnik kökenin yerine geçebilecek bir değişken olarak kullandık. Etnik köken ve doğum yerleri arasında kurulacak her ilişki elbette ki sorunlu ve tartışmalı kalmaya mahkumdur. Vurgulamak gerekir ki postmodern kentleşme yazınında çokca örneğini gördüğümüz Batı kentlerine ilişkin araştırmalarda, etnik köken son derece belirgin bir kategoridir. Dolayısıyla bu kategoriden giderek görgül araştırma yapılması da görece daha kolaydır. Bunun yanı sıra, Batı kentlerinde etnik kökene dayalı mekânsal ayrımlar Türkiye kentlerine kıyasla daha belirgindir. Batı kentlerinde China Town, Little Italy, Jewish Quarter gibi etnik özelliklerine atıfla anılan bölgeler bu etnik ayrışmanın en net göstergeleridir. Oysa Türkiye'de etnik köken tanımı belirsiz olduğu gibi, etnik temelli mekânsal ayrışmalar Batı'da olduğu kadar güçlü değildir. Dolayısıyla Türkiye bağlamında etnik köken hem belirsiz hem de görgül araştırmalarda kullanımı son derece zor bir kavramdır.

beklenenden en düşük olduğu Pendik, Yeni Mahalle'de sadece Yugoslav doğumlu hane reislerinin oranı %30.3'tür. Oysa İstanbul genelinde Yugoslav doğumlu hane reislerinin oranı sadece %2.3 dolayındadır. Bilecik, Sakarya, Balıkesir ve Erzincan doğumlular da katıldığında bu grubun Pendik, Yeni Mahalle'deki payı %49'a ulaşmaktadır. Bu yörelerde doğmuş olanların İstanbul metropoliten alanındaki oranı ise sadece %7.9'dur. Benzer şekilde, İstanbul genelinde Sivas, Kars, Kastamonu, Sinop, Giresun, Ordu ve Tokat İllerinde doğmuş olanların oranı %25.3 dolayında iken, B1 kategorisinin minimum olduğu Ümraniye, Aşağı Dudullu mahallesinde bu oran %52.6'dır.

Etnik kökenin İstanbul'un mekânsal biçimlenişine ilişkin rolü konusunda şu gözlemler yapılabilir: Kentin daha çok varlıklı kesimlerinin yaşadığı bölgelerinde, gelişmiş yörelerde doğmuş olanların İstanbul ortalamasını aşan oranlarda temsil edilmesinin dışında, herhangi bir grubun belirgin olarak ön plana çıkması söz konusu değildir. Kentin görece daha yoksul kesimlerinde ise kimi mahallelerde belirli bir yörede doğmuş olanların İstanbul ortalamasını çok aşan yoğunlukta bulundukları gözlenebilmektedir. Kentin bu yörelerinde, yerin özelliğine göre gruplar arasında önceden genellenmesi olanaklı olmayan türde koalisyonlar kurulabilmektedir. Daha açık bir anlatımla, İstanbul mekânında hangi etnik grupların hangileri ile birlikte yer seçtikleri konusunda hazır bir reçete sunmak olanaklı değildir. Gruplar bulundukları yerin özelliğine göre farklılaşan koalisyonlar kurabilmekte ve İstanbul'un bir bölgesinden diğerine değişen ilişki ağları oluşturabilmektedirler. Bu kısıtlı gözlemlerle bile etnik kökenin İstanbul kentinin biçimlenişinde örtük ama önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Özellikle artizanal ilişkilerin yoğun olduğu işkollarında, iş piyasasına giriş ve çıkışlar belirli bir etnik kökene mensup gruplarca denetlenebilmektedir. Giriş ve çıkış koşullarının belirli becerileri gerektirdiği sektörlerde hemşehriliğe dayalı ağ türü ilişkiler daha kolaylıkla kurulabilmekte ve kentin belirli bölgelerindeki iş kollarının belirli gruplarca kolonize edilmesi söz konusu olabilmektedir.

Bu bölümü tamamlamadan önce şunu bir kez daha vurgulamak gerek. Bu yazıda geliştirdiğimiz statü-iyelik kategorisi aracılığıyla toplumsal farklılaşmayı yakalamak mümkün görünmektedir. Toplumsal farklılaşmanın betimlenmesinde kullanılabilecek bir dizi değişkenin bu kategoriden giderek izlenebilmesi ve bu kategori ile örtüşmesi de bunun kanıtı olarak değerlendirilmelidir.

7. Sonuçlar

Bu çalışmadan çıkarılabilecek sonuçları (a) içeriğe; (b) coğrafi verinin temsiline/okunmasına ve (c) pratik/politik anlamlarına ilişkin olmak üzere üç alt başlıkta ele alıp değerlendireceğiz:

A. İçeriğe ilişkin sonuçlar:

1. Belirtmek gerekir ki bizim bu yazıda yapmaya çalıştığımız, İstanbul'un 1990 yılında çekilmiş fotoğrafından parçalar okumak olmuştur. Dolayısıyla burada betimlenen bir süreç değil, sadece İstanbul'un belirli bir andaki fotoğrafından alınmış görüntülerdir. Buradan giderek İstanbul'da değişimin hangi yönde olduğuna ilişkin çıkarsamalarda bulunmak olanağı yoktur. Muhtemeldir ki, bu yazıda betimlediğimiz İstanbul fotoğrafı bile 1990 yılından bu yana geçen sürede büyük ölçüde değişmiştir.

2. Bu okuma eyleminde kendi başlarına çok da anlamlı olmayan iki değişkenin birleştirilmesiyle elde edilen *bileşik statü-konut mülkiyeti* kategorisinin kentsel toplumsal coğrafyanın inceliklerini yakalamada başarılı olduğu ve toplumsal farklılaşmayı belirleyen diğer göstergelerle çakıştığı saptanmıştır.

3. Buna göre kendi içinde heterojen alt katmanlar içeren KHÇ kategorisi dışında kalan tüm kategorilerde *kentsel mekânda gelirin, statüden kaynaklanan farkların önüne geçtiğini* tespit ettik. Örneğin farklı gelir düzeyindeki ücretlilerin metropoliten alandaki farklılaşma düzeyleri, ücretlilerle diğer statü grupları arasındaki kontrasttan hiç de az değildir. Varlıklı ücretli kesim, varlıklı olması kaydıyla işverenlerle mekânda bir arada olabilirken, hem kendi statü grubunun hem de diğer grupların mülksüzleriyle bir arada olmamayı yeğlemektedir. Bir diğer örnek de mülksüzlerle ilgili olarak verilebilir. Bu kesimler, kamuoyunun sandığı bölgelerde -varoşlarda- yaşamamakta ve genel kanının aksine genellikle tüm statü gruplarının mülksüzleriyle birlikte "enklav"lar oluşturmaktadır. Varlıklılarla birlikte mülksüz kesimlerin maksimum ve minimum yoğunlaşma alanlarını gösteren Tablo-8'den bu enklavların birbirine taban tabana zıt toplumsal profillere sahip olduğu açıkça görülmektedir.

4. Kentin düzensiz konut alanları, genellikle sahip-sakin (2 nolu mülkiyet kategorisi) hh'ların yoğunlaşma alanları olarak belirmektedir. Ancak, iş pazarlarıyla kurulan ilişkiye bağlı olarak bu alanların da mülkiyet yapıları coğrafi farklılaşma göstermektedir. Bu durum gecekondu alanlarının homojen bir bütün olarak ele alınmaması gerektiğini gösterir. Bu noktada bulgularımızın, Erder'in (1996) Ümraniye'de elde ettiği sonuçlarla buluştuğunu düşünüyoruz. .

5. Statü-mülkiyet kategorisinin maksimum ve minimum değerler aldığı mahallelerde yaptığımız sınırlı sayıdaki sondajda belirli göçmen grupları ile belirli iş kollarının birlikte yoğunlaşmış olması, bazı işkollarının belirli göçmen grupları veya göçmen grubu koalisyonları tarafından kolonize edildiğini düşündürmekte. Göçmen gruplar, bulundukları yerin niteliğine göre kendi aralarında önceden kestirilmesi olanaklı olmayan koalisyonlar kurabilmekte ve iş piyasasına giriş çıkış koşullarını denetleyebilmektedir. Ancak bu konuda daha kapsamlı ve kesin sonuçlara varmak için daha geniş görgül araştırmalara gereksinim var.

6. İstanbul kenti, Batı toplumları kentlerini kavramak için geliştirilmiş mo-

dellerle açıklanabilecek bir kent değildir. Bu modeller, değişimin istisna, istikrarın ise norm olduğu toplumlar için geliştirilmiş modellerdir. Oysa İstanbul sürekli değişim halinde bir kent, Türkiye toplumu da sürekli hareket halinde bir toplumdur. Bu bağlamda, 1990'dan bu yana nelerin değiştiği sorusu da pek anlamlı değildir; çünkü 1990'dan bu yana sabit ve kararlı kalan pek az kentsel bileşen bulunmaktadır. Kent bir anlamda dönüşerek kurulmakta ya da kurulurken dönüşmektedir.

B. Coğrafi verinin temsiline/okunmasına ilişkin yöntembilimsel sonuçlar:

Üç değişik mekânsal birey tanımı ile gerçekleştirilen bu "okuma" alıştırmasının ilginç sonuçlar verdiği ve başlangıçta belirtilen yöntembilimsel amaca eriştiği kanısındayız. Dikkat edilirse, bu alıştırmada özgün veriye en az müdahale ile en geniş yorumlara elverişli, anlamlı ve geçerli göstergeler elde edilmiştir. Bu anlamlı ve geçerli kategoriler oluşturulduğunda Gatrell'in (1985) önerdiği yöntem ile salt sayım verisinden bile ilginç yorumlara olanak tanıyan, zengin görgül malzemeler türetilebileceği görüldü. Bilebildiğimiz kadarıyla Türkiye nüfus sayımı verilerine ilk kez uygulanan bu yöntemle elde edilen göstergeleri yorumlayabilmek ve anlamlandırabilmek için kuşkusuz metin dışındaki başka kuramsal çerçeveler ve bilgilerle ilişkilendirmek gerekiyor. Ancak bu bütün okuma alıştırmalarında karşılaşılan bir durumdur. Geçerli ve anlamlı göstergeler hazır kuramsal çerçeveler ve bilgilerle yorumlandığında, hem bu çerçeveleri geliştirmek hem de kendi başına anlam ifade etmeyen sinyalleri yorumlamak olanağı doğmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle önerilen yöntemin coğrafi yapıların betimlenmesinde olduğu kadar, ilginç araştırma alanlarının seçiminde de yol gösterici olabileceği kanısındayız. Elbette yöntemin uygulama alanı bu örnekle sınırlı değildir. Özellikle sayım verilerinin ve geniş veri tabanlarının bilgisayar ortamında okunmasında bu yöntemin ilginç sonuçlar vereceği açıkça görülmektedir.

C. Pratik/politik sonuçlar:

Kendini konuyla ilgili sayanlar arasında bu okuma yönteminin -alternatifleriyle kıyaslandığında- anlamlı ve geçerli okumalar olduğu konusunda kısmi de olsa bir konsensüs oluşmasının bazı olumlu pratik politik sonuçlarından söz edilebilir.

1. İlk olarak seçilen alan kamuoyunda kaotik bir toplumsal örgütlenme alanı olarak tanıtılmaktadır. Bu, dolaylı da olsa, aslında hakkında konuşulabilir olanı hakkında söz söylenilemez kılan bir değerlendirmedir. Kentsel alanlar hakikaten kaos niteliği taşıyorlarsa hakkında konuşmak herhalde çok zor olacaktır. Kentlerin toplumsal örgütlenme biçiminin kaos veya kaotik olmaması için hiç bir *a priori* gerekçe ileri sürmüyoruz. Ancak kentsel örgütlenme eğer kaotik ise, öncelikle bunun gerçekten öyle olup olmadığının sınanması gerekir. Diğer bir

deyişle kentler hakkındaki değerlendirmeleri eleştiri süzgecinden geçirmeden kollektif bilginin parçası haline getirmemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu alıştırmamızda açıkça görülmektedir ki İstanbul'un kaotik bir toplumsal coğrafyaya sahip olduğu konusundaki yaygın kanı, en azından statü-mülkiyet veçheleri itibariyle geçerli değildir.

2. Başarılabilirse bu tür bir değerlendirme kentte yaşanların bireysel olarak algılamakta zorluk çekecekleri bir bütünlüğü görebilmelerine ve kendilerini bu bütünlük içerisinde konumlandırabilmelerine olanak sağlayabilir. Bu tür bir konumlandırma bireylere içerisinde yaşadıkları mahalleleri bütün içerisinde geçerli bir biçimde temsil edebilme olanağı sağlayabilir.

3. Eğer farklı gruplar bu okumada geçerli bir biçimde temsil edildikleri konusunda kendi aralarında kısmi de olsa bir konsensüs sağlarlarsa, bu toplumsal sonucu yaratan haritalar Lefebvre'nin (1991) değindiği temsili mekânlara *(representational space)* dönüşebilir. Bir haritaya temsili mekân statüsü tanınması herhalde o haritanın toplumsal ölçekte erişebileceği en üst mertebedir. Çünkü ancak geçerliliği üzerinde kısmi de olsa uzlaşı bulunan haritalar temsili mekân kodları olarak alınabilirler. Bir topluluğun kendini temsil eden bir haritaya temsili mekân statüsü tanıması halinde harita, gruplar arası etkileşimde geçerliliği sürekli olarak sorgulanmayan bir kod niteliği kazanacaktır. Bu durumda toplumsal etkileşimin anlamlı ve gerekli bölümü bu harita üzerinden kurulabilir. Bu bağlamda harita teknik bir betimleme aracı olmaktan çıkıp ufuk açıcı, özgürleştirici anlamlar da kazanabilir.

Kuşkusuz henüz bu noktada değiliz. Kentsel alanlar hakkındaki bilgi düzeyimiz ne yazık ki bu düzeyde değil. Tersine ülkedeki kentlerin büyük çoğunluğu bu açıdan geniş haritalanmamış alanlardır. Daha da kötüsü, bu haritaların nasıl hazırlanması konusunda kapsamlı bir tartışma ortamı içerisinde de olduğumuz pek söylenemez.

4. Elde edilen sonuçların ve önerilen kategorileştirmenin otomatik kartografya, kent sosyolojisi, kentsel çözümleme ve planlama alanında yararlanılabilecek ilginç bir okuma aracı oluşturduğunu düşünüyoruz. Diğer taraftan bu alıştırma, bilgisayar ortamında önceleri belki de dikkatimizden kaçan yepyeni sentetik kategoriler oluşturulabileceğini gösteriyor. Bu yeni kategoriler kentlilerin içerisinde yaşadıkları toplumsal ilişki sistemini zihinlerinde temsil etmelerini kolaylaştırabilir. Yeni temsil şemaları oluştukça kentle ilgili topluluklar arasında belki de önceden denenmemiş iletişim kanalları kurulabileceğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

Berry, B. ve Rees, P.H. (1969) "The factorial ecology of Calcutta" *American Journal of Sociology*, 74(5), 445-91.

DPT (1993) *İller itibariyle çeşitli göstergeler*, DPT Kalkınmada Öncelikli Yöreler ve Bölgesel Kalkınma Genel Müdürlüğü, Ankara.

Duncan, J. ve Ley, D. (1993) "Introduction: Representing the place of culture" *Place, Culture and Representation* içinde (der.) Duncan, J. ve Ley, D., Routledge, Londra, 1-21.

Erder, S. (1996) *Ümraniye: İstanbul'a Kaçak bir Kent Kondu*, İletişim Yaynlan, İstanbul.

Gaspar, J. ve Gould, P. (1981) "The Cova de Beira: An applied structural analysis of agriculture and communication" *Space and Time in Geography: Essays dedicated to Torsten Hagerstrand* içinde (der.) Pred, A., CWK Gleerup, Lund: Lund Studies in Geography, Series B, Human Geography, No: 48, 183-214.

Gatrell, A. C. (1985) "Any space for spatial analysis?" *The Future of Geography* içinde, (der.) Johnston, R.J., Methuen, Londra, 190-208.

Gould, P. (1980) "Q-analysis or a language of structure: An introduction for social scientists, geographers and planners" *International Journal of Man-Machine Studies*, 13, 69-99.

Gould, P. (1981) "Letting the data speak for themselves" *Annals of the Association of American Geographers*, 71(2), 166-76.

Güvenç, M. (1991) "Sanayi yer seçim kuramları üzerine", *Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişim Süreci* içinde, Milli Produktivite Merkezi, Ankara, 1-54.

Güvenç, M. (1992a) "General industrial geography of Greater İstanbul metropolitan area: An exploratory study", *Development of İstanbul Metropolitan Area and Low-Cost Housing* içinde, (der.) Tekeli, İ. vd., İstanbul Büyükşehir Belediyesi, IULA-EMME, İstanbul, 112-60.

Güvenç, M. (1992b) *Introduction to structural landscape analysis: Overviews on the industrial landscapes of Greater İstanbul*, Yayınlanmamış doktora tezi, ODTÜ, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara.

Güvenç, M. (1993) "Metropol değil azman sanayi kenti" *İstanbul*, Sayı: 5, 75-81.

Harvey, D. (1969) *Explanation in geography*, Edward Arnold, Londra.

Harvey, D. (1985) *The Urbanization of Capital*, Basil Blackwell, Oxford.

Keleş, R. (1972) *İzmir Mahalleleri: Bir tipleştirme örneği*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

İstanbul Belediyesi (1995) *1/50.00 Ölçekli İstanbul Metropoliten Alan Alt Bölge Nazım Plan Raporu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Planlama ve İmar Dairesi Başkanlığı, Şehir Planlama Müdürlüğü, İstanbul.

Laquian, A.A. (1996) "The multi-ethnic and multi-cultural city: An Asian perspective", *International Social Science Journal*, No: 147, 43-55.

Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Basil Blackwell, Oxford.

Marchand, B. (1979) "Dialectics and geography", *Philosophy in Geography* içinde, (der.) Gale, S. ve Olsson, G., Dordrecht, D. Reidel, 237-67.

Scott, A. J. (1988) *Metropolis: From the division of labour to metropolitan form*, University of California Press, Berkeley, CA.

Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Social Theory*, Verso, Londra.

Soja, E. (1995) "Postmodern urbanization: The six restructutings of Los Angeles" *Postmodern Cities and Spaces* içinde, (der.) Watson, S. ve Gibson, K., Basil Blackwell, Oxford, 125-37.

Tümertekin, E. (1967) *İstanbul'da bir sanayi bölgesi: Bomonti*, İstanbul Üniversitesi, Yayın no:1282, İstanbul.

Tümertekin, E. (1972) *Analysis of the location of industry in Istanbul*, İstanbul Üniversitesi Yayın No:1808, İstanbul.

Way, E. (1991) *Knowledge, Representation and Metaphor*, Klouwier Academic Publishers, Dordrecht.

Winston, P. (1996) "Managing a multi-ethnic and multi-cultural city: Leicester", *International Social Science Journal*, No: 147, 25-33.

Reading Istanbul: an essay on spatial differentiation with respect to employment status and housing tenure types

Social differentiation of greater Istanbul metropolitan area is studied from the 5% sample of the 1990 General Census of Population. This precious but surprisingly little used data source enables students not only to generate new categories but also to study social differentiation at a rather high level of resolution. The original variables of the census were found to be rather inadequate and noisy indicators of income and status, hence the study proposes a new construct that combines employment status and housing tenure. The proposed construct is used to distinguish the well-to-do from the poorest within each one of the four employment status categories (i.e. employees, employers, self-employed and others). Here the label well-to-do relates to those households that own at least two housing units, while the poor are defined as those possessing none. Owner occupiers and tenants with elsewhere available property are taken up as intermediary income caterogies. Differentiation in the softly segragated social landscape of greater İstanbul is depicted through a variant of Gatrell's chi-square mapping technique. (Gatrell 1985) The latter acted as a particularly performant index of social differentiation, enabling us to read out areal concentrations (and meaningful absences) of each status-tenure group directly from the census data.

The analysis is carried out with three different geographical individuals (i.e. sides, districts and neighborhoods). Analyses at the neighborhood level enabled us to prepare highly relevant choropleth maps of social segregation (see Maps) with extremely sharp contrasts amongst major social attributes.

Analysis shows that the widely held views pertaining to the properties of Istanbul's social landscape can and should not be taken up at their face value. Results suggests high levels of segregation amongst well-to-do and the poorest households within and between different employment status categories. More often than not, the well-to-do sections of each category are found to cluster in three specific enclaves at the sea side, one in each side of the metropolitan area, while the poorest are scattered in and around transition zones or around vertically disintegrated production complexes. The large irregular housing areas surrounding the city reveal particularly high concentrations of owner occu-

piers. The analysis also indicates that the spatial variation in house ownership rates is directly related with the geography of metropolitan employment. Hence, while eastern sectors specialized in predominantly fordist trades depict high rates of house ownership, the European or the western sides reveal surprisingly high concentrations of tenants. This result is interpreted as a first sign indicating that there exists hitherto uncharted links between production and reproduction spheres. Concentrated in and around historical peninsula, self employed household heads are found to depict slightly different locational tendencies and political affiliations.

Even if there exists no explicit question on the household income, empirical results convincingly illustrate that the proposed combined category (employment status-housing tenure type) is none the less able to extract relevant signals pertaining to income differentiation of households

Secondly, the chi-square index of areal differentiation is found to be a particularly useful methodological tool for deciphering the apparently complicated social landscapes of Turkey's metropolises. The study ends with a brief discussion on the eventual substantive and methodological contributions of this new and unconventional way of reading census data.

Kriz ve yeniden yapılanma sürecinde dünya kentleri ve uluslararası kentler: İstanbul

*Fuat Ercan**

Giriş

1. 70'lerden itibaren son yılları tanımlayan temel özellik toplumsal ilişkilerin yoğun bir değişim sürecine girmesidir. Değişim süreci, verili olan toplumsal ilişkilerde yaşanan kriz ile krize karşı geliştirilen yeniden yapılanma eğilimleri arasındaki dinamik ilişkileri içermekte. Özellikle kapitalist ilişkilerin yoğunlaştığı belirli mekânlarda belirleyici olan kriz, beraberinde bu bütünsel krizden çıkma adına bir dizi mikro-mekânizmanın varlığına neden olmuştur. Yaratılan mikro-mekânizmalar özde toplumsal ilişki alanlarının yeniden keşfedilmesi ve olası olanakların tüketilmesi anlamına geldiği ölçüde mekânsal bir özelliği de içinde taşımakta. Bir yandan dışsal müdahale olarak metalaşma sürecinin yarattığı etki, diğer yandan bizzat bilgi sürecine bağlı *farklılıklar*, yeni kimlikler, yaşam biçimleri hızla gündemde yerini almıştır. Ulaşılan bu yeni aşamada farklılığın üretilmesi kapitalizmin eşitsiz gelişiminin oldukça önemli bir özelliğini işaret etmekte.[1] Bu özellik, kapitalizme ivme kazandırmakta. Bu anlamda yerel olan ile küresel olan arasındaki dinamik süreç, yerel olanın küreselleşmesi, farklı olanın tüketilmesi, hiyerarşik ilişki dışında kalan ilişki ve alanların hiyerarşik yeniden yapılanma sürecine eklemlenmesi anlamına gelmekte.

(*) Marmara Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı.

1 N.Smith'in vurgusu, "farklılıkların" hızla tüketildiği koşullarda, *farklılığının üretilmesini* gündeme getirmiştir. Farklı olma duygusunu yaşamak isteyen belirli toplumsal kesimler için kültürel farklılığı işaret edecek bir dizi imge ve meta üretilmekte. *Kültürel farklılıklar imal edilmekte* ve oldukça yüksek bir bedelle satılmakta. Smith (1987).

Kriz ve yeniden yapılanma süreci olarak dünya kapitalizmi

2. 1970'lerden itibaren kapitalizmin derinleşen krizi ile birlikte evrensel olan ile yerel olan arasındaki etkileşimin hızı ve yoğunluğu artmıştır. Hız ve yoğunluğun artmasında en önemli değişken, 1970'lerden itibaren krize karşı geliştirilen esnek sermaye birikim biçiminde metaların, paraların ve imajların hareketliliğinin artmasıdır. Bu hareketlilik, doğal olarak 'yerellikler' üzerinde bir dizi etkiye neden olmuştur. Yerel olan farklılıkları ile bir yandan metalar ve metalaşan imajlar için yeni pazar olanakları sağlarken, diğer yandan farklılıklar içerdikleri kendine özgü metalar ve metalaşan imajları ile kapitalist sistemin içine çekilmekte. Meta ilişkilerinin homojenleştirici etkisinin neredeyse yaşamın her alanında belirleyiciliğinin arttığı bir dünyada, 'farklılıklar' fetişleştirilmekte.

Günümüzde çokuluslu firmaların oldukça etkin olduğu bir dünyada, mallar, servisler, göstergeler hiperrealiteler olarak şifrelenmiş bir biçimde sunulmakta. Tüm bu şifrelenmiş gerçeklik ise özde belirli bir gücü ve ideolojiyi içermekte. T.W.Luke'in haklı olarak belirttiği gibi; "Organize ve kurumsallaşmış bu güç, ağ biçiminde örgütlenen uluslararası tekelci sermayenin gücü ve ideolojisidir" (Luke, 1991).[2] Meta ve para üretimi ile dolaşımını sağlayan bankalar ile uluslararası düzeyde imaj üretim merkezi olan reklam ve medya sektörü, az sayıda çokuluslu şirketin aralarında oluşan ilişki ağları dolayımında belirlenmekte.[3] Bu anlamda güç ilişkilerine bağlı olarak bir taraftan miktarı gittikçe artan bir trafik (malların, sermayenin, bilginin ve bu anlamda yerel ölçüde tanımlanan ve metaya dönüştürülen kültürün -örnek olarak yerel müzik, yerel damak tatları vs-, hatta başlı başına yerel haberlerin metalaştığı- ve böylece evrenselleştiği, bu anlamda da evrensel olanın metalaştığı) ile bu trafiğin üzerinde yükseldiği güç ilişkilerine bağlı olarak trafiğin kontrol zorunluluğu açığa çıkmıştır. Ağ biçiminde örgütlenen çokuluslu tekelci sermayenin trafiğinin üzerinde *hareket ettiği mekânların* varlığı ya da üretilmesi, dünya kapitalizminin uluslararası ölçekteki mekânsal yeni işbölümü gerçeğinin temel belirleyenleri olmuştur.

Değerin açığa çıkış biçimleri olarak; meta, para ve simgeler

3. Kapitalist toplumsal ilişkilerin dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artması, kapitalist ilişkilerin temel itici gücü olan değer üretme sürecinin dünya ölçeğinde

---

2 B.Smart, kapitalizmin her zamanki gibi kabul edilemeyecek biçimlerde eşitsizlik ve sömürü ürettiğini, bireysel olanı, bireysel çıkarları kamusal olanı tahrip edecek şekilde öne çıkarttığını ve böylece toplumsal olanı çözerken doğal çevreyi de tahrip etmeğe devam ettiğini belirtir (Smart, 1992: 3).

3 Örnek olarak dünya ölçeğinde belirleyici olan en büyük reklam firmalarından ilk onu dünya reklam piyasasının %27'sini elinde tutmaktadır. Dünyanın ilk beş reklam firmasının Batı-Avrupa piyasasının %38'ini elinde tuttuğu belirtilmiştir (Sasse, 1994a).

gerçekleşmesi, dünya düzeyinde örgütlenmesi demektir. Değer üretme sürecinin dünya ölçeğinde örgütlenmesinin daha açık anlamı ise değerin açığa çıktığı meta ve para biçimlerinin dünya ölçeğinde belirlenmesidir. Değerin meta ve para biçimi olarak uluslararasılaşması, bilineceği üzere kapitalizmin erken dönemlerine ait bir süreçtir.[4] Günümüzde yaşanan süreci anlamlı kılan temel unsur ise meta ve para biçimlerinin yaşamın her alanına kolayca sızabilmesidir. Globalleşme adı altında sürdürülen tartışmalarda birbirinden kopuk süreçler olarak ele alınan para (finansal ilişkiler) meta, teknoloji bilgi ve kültür özünde bütünsel ve oldukça kompleks bir süreci tanımlayan temel değişkenlerdir. Tüm bu değişkenleri dünya ölçeğinde birbirine bağlayan öz, değer üretme sürecinin dünya ölçeğinde etkin olarak organize edilmesidir.

1970'lerden itibaren yaşanan sürece baktığımızda değer üretme için gerekli, meta ve para biçimleri hızla yeniden yapılanırken, diğer yandan ele alınan süreçte meta ve para biçimlerini çok daha dinamikleştirecek şekilde kapitalizmin simgeler üretmesi, yani imgesel olanın da metalaştırıldığı bir dünya ile karşılaşırız. Meta üretim sürecinin dünya ölçeğinde etkin kılınması için disentegrasyonu (küçük üretimin, alt-sözleşme ilişkilerinin, eve iş vermenin artması) ve bu anlamda dünya ölçeğinde üretimin her bir aşaması için en uygun koşulların tüketilmesi için gerekli para sermayesinin dünya ölçeğinde entegrasyonu (finansal liberalizasyon, finansal derinleşme) beraberinde üretilen değerlerin dünya ölçeğinde tüketilmesi sorununu gündeme getirmiştir. Dünya ölçeğinde üretilen metaların tüketilmesi zorunluluğu (realizasyon problemi) üreticiler arasında yoğun bir rekabeti gündeme getirdiği ölçüde, metalara içkin olan değerlerin ötesinde, metaları pazarlamak için metalara iliştirilen gösterge değerlerinin önem kazanmasına neden olmuştur.[5] Bu noktada 'simge üretim süreci' aynı zamanda farklılıkların metalaştırılması anlamında önem kazanmıştır. "Metaların iletişim araçları dolayımında işaretlenip kodlanması ve simgesel bir süreç olarak bireylerin düşünsel süreçlerine girmesi" beraberinde yapay beğenilerin yaratılmasına neden olmakta (Ercan, 1996d: 216). Tüketilecek talepler olarak sürece giren 'kültürel farklılıklar', meta estetiği doğrultusunda tüketildiği ölçüde kültürel farklılıkların imaj olarak metalaşmasını öne çıkarmakta. Simgesel olanın üretilmesi, metaların dolaşım hızını artırdığı gibi meta ilişkilerin daha da yoğunlaşmasına neden olmakta. Trafiğin artması ise beraberinde dünya ölçeğindeki verili "kültürlerin kolektif imajına" çok daha fazla müdahale anlamına gelmekte (Haug, 1986). Kapitalizm değeri para biçiminde evrenselleştir-

---

4 Kapitalizme özgü olan bu süreci Marx, "Burjuvazi için sürekli genişleyen bir pazar gereksinmesi burjuvaziyi, yeryüzünün dört bir yanına kovalıyor. Her yerde barınmak, her yere yerleşmek, her yerde bağlantılar kurmak zorundadır... *Tek sözcükle, kendi hayalindekine benzer bir dünya yaratıyor*" diye tanımlar (Marx ve Engels, 1976: 136).

5 Burada G.Debord'un "Gösteri öyle bir birikim aşamasındaki sermayedir ki imaj haline gelir" vurgusunu hatırlamamak mümkün değil (Debord, 1996: 23).

mesi ile birlikte, değer ilişkilerinin mekân ve zamana ilişkin kısıtlarından büyük ölçüde kurtulmasına olanak sağlamıştır. Diğer yandan simgesel alanın metalaşması ise değer ilişkilerini yaşamın diğer alanlarına taşıması anlamında, kapitalizm açısından büyük bir hareket alanın varlığına neden olmuştur. Simgesel olanın metalaşması bir anlamda yukarıda ısrarla vurguladığım verili meta ilişkilerinin sürdüğü alanların daha da yoğunlaşmasına neden olurken, diğer yandan yaşamın metalaşmamış alanlarını da meta ilişkileri içine çekerek gerçek yaşamda oldukça etkili olmuştur.

Esnek sermaye birikim tarzı

4. Bu vurgular bize 1970'lerde iyice açığa çıkan krizin sadece ekonomiye ilişkin bir dizi tekil değişkenin sonucu (petrol krizi, devlet harcamaları veya parasal genişleme, kâr oranlarının düşüş eğilimi ya da eksik tüketim) veya son zamanlarda dile getirildiği gibi sadece kültürel süreçlere ilişkin dinamiklerin ürünü olmadığını göstermekte. Kriz bir bütün olarak kapitalist toplumsal ilişkilerin tanımladığı ekonomik, politik, kültürel ve ideolojik süreçlerin tümünde açığa çıkan, süregelen toplumsal ilişkilerin yeniden üretilememesine ilişkin bir krizdir. Sermaye birikim koşullarında açığa çıkan bunalım eğilimlerine karşılık bireysel sermayeler, emek kesimi ve devlet, bunalımın olumsuz etkilerinden kurtulma amacına dönük olarak bir dizi önlem almaya ve buna bağlı olarak mikro düzeylerde açığa çıkan yeni mekanizmalar oluşturmaya yönelmiştir. Mikro düzeyde düzenlemeler kapitalizmin spekülatif mantığının doğal sonucudur (Harvey, 1989). Bunalıma karşı geliştirilen mikro-mekânizmalar, zamanla bunalım öncesi toplumsal bütünün farklılaşmasına neden olmuştur. Değer üretme koşullarında bir önceki sermaye birikim biçiminde açığa çıkan yapısal kısıtların aşılması anlamında meta, para ve imaj biçimlerine ilişkin mikro-düzenlemeler, değer biçimlerinin nihai amacı olan değer biriktirme ya da sermaye birikim tarzında yeni bir biçimin varlığına neden olmuştur. Esnek sermaye birikim biçimi olarak tanımlanan bu yeni birikim biçimi; "iş sürecinin, emek piyasasının, üretim ve tüketim kalıplarının esnetilmesi" anlamına gelmekte. Esnek birikim tarzı, kapitalist sermaye birikim sürecinin eşitsiz gelişim dinamiklerini daha da yoğunlaştırarak, sektörler ile mekânlar arasında ilişkilerin daha da eşitsiz bir biçime dönüşmesine neden olmuştur (Harvey, 1989: 147). Sermayenin "değer" üretme koşulları olarak üretim ve dolaşım açısından hareket kabiliyetini artırdığı gibi "değerin" açığa çıkma biçimi olarak "meta" ile "para" biçimlerini de artan ölçüde esnekleştirmiştir.[6] Esnek sermaye birikim tarzını tanımlayan temel değişken, "değer" üretme koşullarını dünya ölçeğinde rasyonalize etmek olmuştur. Öte yandan kapitalist ilişkilerin dünya ölçeğinde yeniden örgütlenmesi, meta, para ve imajın mekânlararası hareketliliğin gerekleri açısından iletişim ve iletişim teknolojilerinin önem kazan-

6 Esnek sermaye birikim tarzı için daha detaylı bilgi için bak; FErcan (1996b).

masını getirmiştir. İletişim kanalları ile farklı mekânlara ilişkin bilginin kontrol edilmesi, aynı zamanda tüketilecek yeni mekânlar/olanaklar ile denetim altında tutulan meta ve paranın riske karşı korunmasına olanak sağlamakta (Castells, 1989: 348).

Mekânsal yeniden yapılanma

5. Evrensel ve homojenleştirici dinamiklerin belirleyiciliğinde, evrensel olan ile yerel olan arasında etkileşimin artması ve etkileşime bağlı olarak verili farklılıkların tüketilmesi süregelen trafiğin hız ve hacim olarak muazzam boyutlara varmasına neden olmuştur. Değer ilişkilerinin dünya ölçeğinde kurgulandığı bu aşamada mekânsal yapılarda da önemli farklılıklar yaşanmıştır.

Üretim süreçlerinin artan ölçüde dünya ölçeğinde disentegrasyonu beraberinde yeni üretim biçimlerinin ve üretimin yeni aşamalarının yoğunlaştığı mekânların oluşmasını getirmiştir.[7] Üretimin ağ biçiminde örgütlenmesiyle mekânlararası trafik daha da artmıştır. Diğer yandan üretimin disentegrasyonu, büyük çaplı üretimin önemini yitirdiği ve küçük ölçekli üretimin önem kazandığı (küçük güzeldir) yönünde bir değerlendirmeye yol açmıştır. Burada ısrarla vurgulanması gereken nokta, ağ biçiminde örgütlenen yeni ilişkilerin hiyerarşi ve denetimi dışlamadığıdır.[8] Üretimin dünya ölçeğinde disentegrasyonu beraberinde dünya ölçeğinde trafiğin artmasına neden olurken, yaratılan yoğun trafik belki de daha önceki üretim sisteminden çok daha fazla kontrol ilişkilerini etkin kılmıştır. Kontrol ve hiyerarşinin varlığı, esnek sermaye birikim modelinde değdiği mekânları bir yandan artan ölçüde ticarileştirirken diğer yandan kapitalist ilişkiler dolayımında yeniden "sosyalleştirmekte".

Üretimin dünya ölçeğinde yeniden örgütlendiği bu aşamada, farklılıkların tüketilmesi bazı mekânları önemli kılarken, bir dizi mekânın da önemini kaybetmesine neden olmuştur. Artan trafiğin içinden geçtiği belirli mekânlar yeniden yapılanmanın tüm olanakları/maliyetleri ile karşılaşırken, bazı mekânlar ise bu trafiğin dışında kalmıştır. Kapitalist ilişkilerin yoğunlaştığı yeni mekânların varlığı, aynı zamanda bir dizi mekânın eski toplumsal işlevlerini kaybetmelerine ve böylece üzerlerinde süregelen trafiğin azalmasına neden olur (endüstrisizleşme, desentralizasyon, işsizlik vb). Süregelen yeniden yapılanma sürecine ait dinamiklerin uzağında kalma olgusu, mekânsal büyüklük açısından bazen bir ülke, bazen bir bölge, bazen bir kent ya da kentin belirli mekânları olarak gerçekleşmekte. Kapitalist ilişkilerin, özellikle sermayenin kriz döneminde aşırı

---

7 D.Massey 1991 tarihli çalışmasında dünya ekonomisi gibi soyut, genel ve geniş ölçekli coğrafi bir olgunun aynı zamanda somut bir çok değişkenin belirleyiciliğinde açığa çıkan bir olgu olduğunu belirtir. Bu anlamda dünya ekonomisi gibi genel ve soyut olgunun doğal ve onun kadar eşit bir varoluş tarzı olarak yerel olanın ve lokal olanın önemi üzerinde durmakta. Bak; Massey (1991).

8 Bu yönde bir düşüncenin geliştirildiği önemli bir çalışma bak; Harrison (1996), ayrıca dünya kenti ile ilgili olarak bak; Hull (1996).

spekülatif bir nitelik kazanması, "keşfettiği mekânların" bir yandan ticarileşmesine neden olurken diğer yandan yerel özellikleri artan ölçüde öne çıkarmakta.[9] Burada bir vurgunun yapılması gerekir; meta ve para trafiğinin dışında kalmak belirli ölçüde mümkün olsa da, simgesel olanın dışında kalmak mümkün değildir. Nüfuzu artan kitlesel iletişim araçlarının sunduğu yaşam biçimi ve kodlamalar, trafiğin içinden geçtiği ya da trafiğin dışında kalan mekânlar arasında ayırım yapmadan işlemekte. Diğer yandan esnek sermaye birikim biçiminin temel belirleyicileri olan meta ve paranın aşırı mobil olması, beraberinde mekânların para ve metalar karşısındaki eski belirleyiciliğinin azalmasına neden olmuştur. Yeni bilgisayar teknolojisinde gözlemlenen ilerleme ağ tipi örgütlenmenin yarattığı riskleri kontrol etme ve olanakları kullanmak için önemli bir araçtır.

Anlatılan sürecin mekânsal sonuçları para ve finansal ilişkiler açısından farklılıklar içermekte. Finansal ilişkilerin dünya ölçeğinde entegrasyonu, ilk etapta meta üretiminin dünya ölçeğinde gerçekleşmesinin sonucudur.[10] Üretimin saçıldığı mekânlarda, yaratılan değerlerin, meta biçiminden para biçimine dönüştürülmesi zorunluluğu, finansal ilişkileri dünya ölçeğinde kurgularken, banka sermayesinin artan oranda uluslararasılaşması dünya ölçeğinde işleyen bir trafik yaratmakta. Esnek döviz kuruna geçiş ve diğer finansal liberalizasyon uygulamaları ile birlikte değerin para biçimi, mekâna ilişkin kısıtların aşılmasını kolaylaştırmıştır. Finansal ilişkilerin dünya ölçeğinde işlemesi bu ilişkilerin çok akıcı olması anlamına geldiği ölçüde finansal ilişkiler üretim sürecinde varolan denetleme ve belirleyicilik ilişkisine göre çok daha etkin bir hiyerarşik süreci içermekte. Hiyerarşiyi belirleyen güç ilişkilerinin yoğunlaştığı mekânlar dünya ölçeğinde belirli kentlerde yoğunlaşmıştır.[11]

Dünya kenti ve uluslararasılaşan kent

6. Dünya kenti kavramının açıklamak için yukarıda yaptığımız, trafik ve trafiğin kontrolü kavramlaştırması konunun anlaşılması açısından önem kazanmakta.

---

9 Burada küreselleşme teorilerinde sürekli yapılan bir hataya düşmemek gerekir. Küreselleşme olarak adlandınlan sürecin etkileri dünya üzerinde eşit olarak yayılmamıştır. Dünya ölçeğinde etkili olduğu söylenen süreç tam tersine gerek üretim gerekse tüketim açısından dünya ölçeğinde belirli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Üretim açısından bakıldığında Doğu Asya Ülkeleri ya da Altın Üçgen Ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerde yoğunlaşırken, imaj üretimi daha çok merkez kapitalist ülkelerde yoğunlaşmıştır. Diğer yandan üretim ve tüketim açısından marjinalleşen ya da küreselleşmenin dinamiklerinden (şimdilik) yalıtılan bir dizi ülke ve hatta bir kıtanın (Afrika) varlığını işaret etmek anlamlı olur. Teorik bir çerçeve için bak; G.E.Smith (1989).

10 Bu konuda detaylı ele alış için bak; F.Ercan (1996e).

11 Peter Hall'ın bu yöndeki vurgusu anlamlı: "1990'larda hiyerarşinin yerini ağ biçimi organizasyon almıştır yönündeki klişe vurgu, özünde hem doğru hem de doğru değildir." Hall, Fordist dikey entegrasyona dayalı üretimin yerini küçük üreticilerin oluşturduğu ağ biçimi örgütlenmenin almasına rağmen, bu ilişkilerin hâlâ yukarıdan-aşağıya kontrol edildiğini örneklerle göstermekte. Bak; Hull (1996: 17-18).

Sermaye birikiminin aşırı yoğunlaşıp, merkezileştiği, üretim sürecinin ise parçalanarak dünya ölçeğinde gerçekleştiği bir dönemde, sermeyenin mülkiyetinin, üretim sürecinin, üretim süreci ile ilintili para-sermayenin ve dahası metalar arası rekabette artarak önem kazanan metaların gösterge değerlerinin kontrol edilmesi çok daha önemli hale gelmiştir. *Dünya kenti kavramının bu anlamda dünya ölçeğinde hacim ve hız olarak artan trafiğin kontrol edildiği mekânlar olarak belirlenmesi gerekir.* Finansın, üretimin ve imajların dünya ölçeğinde üretilip tüketildiği değişim süreci, beraberinde bu süreçlerin kontrol edildiği sınırlı sayıda mekân ortaya çıkarmıştır (Sassen, 1994: 24). Global kent olarak ileride detaylandıracağımız kentlerin dünya ölçeğinde gücün ve kontrolün merkezileştiği mekânlar olmalarının temelinde bu kentlerin tarihsel ve toplumsal koşulları yatmaktadır. Hiç kuşkusuz bu koşullar içinde belirleyici değişken, büyük boyutlara ulaşan sermaye birikimidir. Kapitalist eşitsiz gelişme mekanizmasının esnek sermaye birikim tarzında mekânsal boyutta açığa çıkış biçimlerinden biri olan global kentler, 'yeni' bir olgu değildir, fakat 1970'lerle birlikte artarak önem kazanmıştır.

Başka bir açıdan bakıldığında ise 'dünya kentleri'nde kontrolün yoğunlaşması, aynı zamanda trafiğe konu olan değerin meta, para ve imgesel biçimlerinin mülkiyet haklarının belirli kentlerde yoğunlaşması anlamına gelmekte. Kontrol ve yönlendirme işlevlerinin belirli mekânlarda yoğunlaşmasının, mülkiyetin bu mekânlarda yoğunlaşması ile ilişkili olduğunu vurgulamamız gerekiyor (Sassen, 1994: 4). Diğer yandan dünya kentleri kültürel malların ve sembolik hiyerarşinin dünya ölçeğinde üretildiği mekânlardır (Ross ve Trachte, 1990). Dünya ölçeğinde meta, para ve imgelerden oluşan yoğun bir trafiğin varlığı aynı zamanda bu trafiğin içinden geçtiği, bu trafiğin yoğunlaştığı bazı mekânların varlığına neden olmuştur. Bu mekânların dünya ölçeğinde ilişkilerin kontrol edildiği, yönlendirildiği mekânlarla yani dünya kenti olarak tanımlanan mekânlarla karıştırılmaması gerekir. Bu karışıklığı önlemek için dünya ölçeğinde işleyen trafiğin yoğunlaşarak içinden geçtiği bu mekânları/kentleri uluslararasılaşmış kent olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Uluslararasılaşmış kentler, meta, para ve imgelerden oluşan trafiğin yoğunlaştığı ve bu anlamda bu trafiğin (kapitalist ilişkilerin) alt birimlere/mekânlara iletilmesini kolaylaştıran mekânlardır. 'Dünya kentleri' kontrolün merkezî olduğu ölçüde sınırlı sayıda iken, uluslararasılaşan kentlerin sayısı kapitalist ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak hızla artış göstermekte.

7. Yoğun sermaye birikim sürecinde erken endüstrileşen ekonomilerin kentsel alanlarında yoğunlaşan endüstriyel faaliyetlerin krizle birlikte yer değiştirmesi, süregelen trafiğin hızının ve yönünün değişmesine neden olmuştur. 1970'li yıllarda artan oranda üretken sermayenin çevre ülkelere kayması bu ülkelerin mekânsal yapılarında bir dizi değişikliğe yol açmıştır. Sermaye ve para hareketlerinin toplumsal sınırlamalardan özgürleştirildiği, serbest bölgeler, pa-

ra sermayesinin yoğunlaştığı yeni mekânlar (kıyı bankacılığı) ve özellikle bazı sektörlere ilişkin alt sözleşme ilişkilerinin yoğunlaştığı mekânlar, turistik ve eğlence faaliyetlerinin yoğunlaştığı mekânlar, mal, para ve simgelerden oluşan dünya ölçeğindeki hareketin üretildiği ya da üzerinden geçtiği temel mekânlar haline gelmiştir.

Dünya kenti kavramlaştırması her ne kadar son zamanlarda önem kazansa de, tarihsel süreç içinde bazı kentleri dünya kenti olarak tanımlama daha doğru bir deyişle bazı kentlerin dünya kenti olması yönünde bir istek varolagelmiştir.[12] Dünya kenti olma yönündeki istek, 1970'lerde kapitalizmin ulaştığı aşamada somut bir gerçeklik olarak açığa çıkmıştır. 'Dünya kenti' kavramı da ilk defa detaylı olarak *dünya sistemi analizi* çerçevesinde ele alınmış ve formüle edilmiştir. John Friedman ve G.Wolf'un (1982) erken dönem çalışmaları 'dünya kenti' kavramını analiz eden klasik çalışma olmuştur.[13] Bu çalışmada belirleyici olan değişken, sermaye ve pazarın dünya ölçeğinde artan belirleyiciliğine bağlı olarak kentsel formları etkilemesi ve kentler arasında hiyerarşik bir ilişki kurmasıdır. Friedman (1986) dünya kenti kavramını tanımlarken;

(i)-dünya ölçeğinde süregelen finansal hareketlerin yoğunlaştığı merkezler,

(ii)-çok uluslu şirketlerin yönetim merkezlerinin yoğunlaşma oranı,

(iii)-uluslararası kurumların yoğunlaşma oranı,

(iv)-önemli kabul edilen üretimlerin yoğunlaşma oranı,

(v)-ulaşım ağı açısından önemli bir konuma sahip olma gibi özellikleri temel almıştır.

Diğer yandan Friedman, dünya kentlerinin ideolojik etkileme ve kontrol merkezleri olduğunu belirtmiştir. 'Dünya sistemi' analizinin temel referanslarına bağlı olarak Friedman dünya kentlerini; merkez, çevre ve yarı çevre ülkeler ait olmaları açısından hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutmuştur. Buna göre merkez ülkeler içinde yer alan dünya kentleri olarak Londra, Paris, Rotterdam, Frankfurt, Zürih, New York, Chicago, Los Angeles ve Tokyo'yu sayarken yarı-çevre ülkelerde öne çıkan kentler ise Sao Paolo ile Singapur'dur (Friedman, 1986)

8. Dünya kenti kavramlaştırmasının bu ilk formülasyonu bir dizi anlamlı ilişkiyi göstermesi açısından yararlı olmakla birlikte, dünya sistemi analizinin genel çerçevesinden hareketle analiz edildiği oranda, bu teorik çerçeveye özgü bir dizi problemi içinde taşımakta.[14] Bu anlamda 'dünya kentleri' bütünsel kapita-

---

12 Jean Gottman dünya kenti kavramının 1787 yıllarında Almanya'da kullanıldığını, Goethe'nin Roma'dan sonra Paris'in dünya ölçeğinde kültürel kenti olduğunu söylediğini belirtmiştir. 1915 yılında ise Patrick Geddes *Cities in Evolution* adlı çalışmasında bir dizi ülkede gelişen büyük ölçekli metropolleri 'dünya kenti' olarak tanımlamıştır. Detaylı bilgi için Gottman (1989).

13 Friedman daha sonra yayınladığı bir makale ile kavramı farklı açılardan detaylandırmıştır. Bak; Friedman (1986).

14 Dünya sistemi analizinin eleştirisi için bak;Ercan (1996d).

list ilişkilerin, güç ilişkilerinin ve buna bağlı olarak ekonomik, politik ve kültürel ilişkilerin kontrol edildiği merkezler olarak algılanmak gerekirken, dünya sistemi yönelimli ele alışlarda "küresel ekonominin kontrol merkezleri" olarak tanımlanmıştır (Friedman ve Wolff,1982: 319). Friedman ve Wolff'un çalışmasında belirleyici olan dünya sistemi yönelimli analiz, sonuçta pazar süreci ile bütünleşen kentler özelinde sorunu ele aldığı ölçüde, bu kentleri ayrıcalıklı kılan tarihsel ve toplumsal özellikler ile çok daha önemlisi bu kentlerin kontrol ettiği yerel birimlerle olan ilişkileri gözardı etmiştir.[15] Aynı ele alış tarzına yönelik yapılacak bir diğer eleştiri ise, kontrol işlevinin yoğunlaştığı kentsel alanların yanı sıra, dünya ölçeğinde belirli bir çeşit ürünün üretiminde uzmanlaşan kentleri de içeren 'dünya kenti' kavramlaştırmasıdır. Sorun sadece üretimin ya da tüketimin (meta ya da imaj) yoğunlaştığı kentsel mekânlar değil üretim ve tüketimin biçim, düzey ve yoğunluğunun kontrol edildiği mekânlardır. Yani trafiğin hacim ve biçiminin belirlendiği, kontrol edildiği mekânların dünya kenti kavramlaştırması içinde ele alınması gerekir. Aynı şekilde kentsel nüfusun ya da kentsel alanın büyüklüğü de bir kentin dünya kenti olması için yeterli bir ölçüt değildir.

9. Mülkiyet ve kontrolün dünya ölçeğinde kentlerin belirlenmesi için yukarıda vurgulanan genel özelliğin operasyonel hale getirilmesi için yapılan önemli bir çalışma R.B.Cohen'e (1981) aittir. Cohen Yeni Uluslararası İş Bölümü (YUİB) kavramlaştırmasından hareketle bu işbölümü için gerekli karar ve stratejilerin belirlendiği şirket merkezlerinin yoğunlaştığı kentleri 'dünya kentleri' olarak tanımlamıştır. Buna göre ABD'de en büyük 500 firmanın merkezinin sınırlı sayıda kentte yoğunlaştığı buna göre New York'un 107 firma ile ilk sırada olduğunu göstermiştir. Bu firmaların ise toplam 500 firma satışları içinde payı %30,3, uluslararası satışlar açısından ise %40,5'tir. Cohen çokulusluluk indeksi olarak adlandırdığı yöntemle uluslararası satışın toplam satışa oranından bulunan rakamın New York'ta 1,34 olduğunu belirtmiştir (Cohen, 1981: 302). Başka bir çalışma 1990'lı yıllarda dünyanın en büyük çokuluslu şirketlerinin belirli kentlerde yoğunlaşma oranının arttığını göstermekte. Bankaların varlıkları ve sermayelerinin yoğunlaşması açısından bakıldığında en büyük 100 bankanın varlıklarının %36,5'u Tokyo, %8,6'sı New York ve %4,2'si Londra'da yoğunlaşırken toplam sermayenin ise aynı sıra ile %45,6, %8,8, %5,7 olarak bu üç dünya kentine dağıldığı ve bu üç kentin toplam varlıkların %49,3'üne, sermayenin %60,1'ine ve gelirlerin ise %62,3'üne sahip olduğu gözlemlenmiştir (Hall, 1996: 18). Finansal açıdan önemli bir diğer değişken olan döviz kuru açısından bakıldığında, günlük ortalama dönüş miktarı (Dolar olarak); Londra'da 190 milyar $, New York 130 milyar $, Tokyo 110 milyar $ Zurih 55 milyar $, Singapur 52 milyar $, Hong Kong 50 milyar $ Sydney 30 milyar $ ve Paris ise 28 milyar $ olarak belirlenmiştir (Sassen, 1994b: 92). Dünya kenti kavramlaştırması için bir diğer

15 Korff'un yukarıda vurguladığımız analizi bu açıdan önem kazanmakta. Bu konu ile ilgili yorum için bak; Anthony D.King (1990: 31).

önemli vurgu, özellikle son zamanlarda kapitalistler arası rekabette belirleyici olan buluş ve teknolojik gelişmenin belirli mekânlarda yoğunlaşmasıdır. K.Fujita Tokyo'nun dünya ölçeğinde belirleyici olan kentlerden biri olmasının önemli nedenlerden birinin, üretime ilişkin buluşların Tokyo'da yoğunlaşması olduğunu belirtmiştir (Fujita, 1991).

Dünya kentlerinin *kontrol* işlevlerinin gerçekleşmesi için bu kentlerin dünya ölçeğinde süregelen 'trafik' hakkında zamanında bilgi alması gerekiyor. M.Castells, bireysel sermayenin dünya ölçeğinde mobilitesinin arttığı günümüz koşullarında sistemin aşırı birikim krizi ile karşılaşmamak için teknolojik alt yapı ile sermaye hareketliliğinin yön ve hacmini belirleyecek bilgi akış sisteminde uzmanlaşmış bir organizasyona gerek duyulduğunu belirtir (Castells, 1989: 339). Bilgi akış sistemi, burada kontrol sürecinde alınacak karar için gerekli bilgilerin akışı ve alınan bilgilerin dünya ölçeğindeki akışını içerir. Bu meta, para ve simgelere ilişkin bilgilerin akışıdır. Bu anlamda dünya kentlerinin iletişim için gerekli tekrıolojiye sahip kentler olarak tanımlanması gerekir. Dünya kapitalizmi açısından telekomünikasyon ve iletişim ağının önemi dünya kentleri açısından belirleyici olurken yukarıda tanımladığımız anlamda evrensel olan ile yerel olan arasındaki zaman ve mekâna ilişkin kısıtlamaların aşılmasına olanak sağlar.

Sonuç olarak dünya kenti yukarıda sıralanan bir dizi değişkenin tümünü olmasa bile bunların bir kısmını başarılı bir şekilde içeren kentler olarak tanımlanabilir. A.Markusen ve V. Gwiasda dünya kentine ilişkin fonksiyonların dünya ölçeğinde belirli merkezlerde yoğunlaşma eğilimleri ile diğer fonksiyonlarla bağlantıları üzerinde yoğunlaşarak analizi derinleştirmişlerdir.

Üretim süreçlerinin desantralizasyonu ve dünya ölçeğinde saçılması, buna karşılık finans ve yönetim fonksiyonlarının merkezileşmesi dünya kentinin merkezileşme ve bağlantı eğilimlerinin yönünü belirlemektedir. Örnek olarak dünya kentlerinde ticaret ve üretimde merkezileşme eğilimleri zayıflarken, finans ve yönetim fonksiyonlarında merkezileşme artmakta. Diğer yandan finansal ilişkiler dünya kentinin kendi içinde de belirli bir bölgede yoğunlaşmakta, merkezileşmekte: Örnek olarak Manhattan'da Wall Street, Tokyo'da Ginza ve Londra'da Londra City. Diğer yandan dünya kentlerinde uluslararası göç önemli bir değişkendir. Örnek olarak servis sektörlerinin merkezileşmesi beraberinde bu sektörleri ayakta tutacak ucuz emek işgücüne ihtiyaç yarattığı oranda göç üzerinde etkili olmakta.

10. Dünya kenti olma yönünde yoğunlaşılan işlevler ve merkezileşme ile bağlantılar kentin sosyal ve mekânsal dinamiklerinin ne yönde gelişeceği hakkında bir dizi ipucu vermekte. Örnek olarak kent daha çok kontrol merkezi olma eğilimi içinde ise servis sektörü genişlerken imalatta azalma yaşanmakta. Londra ve New York'ta üretimde büyük ölçekli düşüşler yaşanırken, Tokyo ve Los Angeles'te üretim ve üretim servislerinde artış gerçekleşmiştir. A.Markusen ve V.

Gwiasda ABD'deki beş kenti sınıflarken Washington hükümet ve politik ilişkilerin merkezileştiği başkent, Chicago fordist endüstriyel ilişkilerin merkezileştiği kent, Los Angeles askeri-endüstriyel kent, Boston ise eğitim işlevinin yoğunlaştığı kent olarak analiz edilmiştir (Markusen ve Gwiasda, 1994: 174). Diğer yandan, örnek olarak Tokyo'nun dünya kenti olarak üstlendiği temel işlev araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde uzmanlaşmasıdır. Tokyo'yu tanımlamak için Tokyo= New York+ Washington DC+ Silikon Vadisi+ Detroit formülü geliştirilmiştir. Bu formüle göre Tokyo ülkenin politik merkezi (başkent), New York gibi finansal merkez, Detroit gibi imalatın yoğunlaştığı ve Los Angeles'te gözlemlenen yüksek-tekniğe dayalı imalatın birbiri ile ilişkili olarak yoğunlaştığı bir dünya kenti olurken, Tokyo'yla benzerlik gösteren Los Angeles ise son yirmi yılın hegemonik alanı olan Pasifik Bölgesinde 'sermayenin başkenti' olmuştur. Geniş ölçekli üretken sermaye sahipleri, finans kapital sahipleri, az sayıda güçlü petrol şirketi ve eğlence sektörünün önde gelenlerinden oluşan ittifak, kamusal güç ilişkilerinin de desteği ile Los Angeles'i hem yeni sanayilerin (high-tech)-özellikle savaş sanayinin, yeni araçlarla donanım kazanan finans ilişkilerinin, çok daha önemlisi dünya ölçeğinde önemli bir endüstri haline gelen kültürel ürünlerin yoğunlaştığı bir dünya kenti haline getirmiştir (Soja,1989:192-193 ve Davis, 1990: 71). Bu yüzden olsa gerek Los Angeles'in kentsel form ve yaşam biçimlerinin bir çoğunu içerdiği, kentin içinde birden çok kentin olduğu belirtilmiştir. Los Angeles'te bir Detroit, bir Houston, bir Güney Bronx bulunduğu gibi bir Sao Paolo ve bir Singapur da bulunmakta. Yani mekânsal matris esnek sermaye birikim sürecinde tüm boyutları ile tüketilmekte, tüketilirken bir dizi farklılığı açığa çıkardığı ölçüde kentsel matrisin artan ölçüde polarizasyonuna ve kırılganlığına yol açmakta (Davis, 1990: 84).[16]

11. Örnekler verdiğimiz kentlerin dünya kenti statülerine ulaşmalarını sadece son zamanlarda belirleyici olan değişim sürecine ve yeni uluslararası işbölümüne bağlamak oldukça hatalı bir analiz olur. Dünya kentleri, kendilerine özgü olan tarihsel ve toplumsal özelliklerinin belirlediği koşulların sağladığı olanaklarla değişim sürecinin tanımladığı olanakların dinamik etkileşim sürecinde öne çıkmışlardır. Dünya kentini tanımlayan temel özellikler arasından özellikle tarihsel birikimin önemli olduğu görülmekte. Tarihsel birikim, kentin alt yapısının, teknolojik donanımının, sermaye birikim sürecinin, sahip olduğu emek biçiminin gelişmesi anlamında kullanılmıştır. 1933'lerde Los Angeles'i tanımlamak isteyen Morrow Mayo'nun, "Los Angeles sadece bir şehir olarak anlaşılamaz. O 1888'den beri ABD halkına reklamı yapılan ve satılan otomobil, sigara gibi bir metadır" (Davis, 1990: 17) vurgusu buna işarettir. Yukarıda sıralanan kentlere bakıldığında bu kentlerin hemen hemen hepsinin kapitalist sermaye birikim sürecinin merkezi öneme sahip olduğu ülkelerin kentleri olduğu görülmekte. Bu anlamda dünya kentleri, ser-

---

16 Londra, New York, Los Angeles ve Tokyo'nun karşılaştırmalı analizi için bak: A.Markusen ve V.Gwiasda (1994).

maye birikiminin tarihsel olarak yoğunlaştığı, kapitalizmin toplumsal ilişkiler olarak serpildiği mekânlarda açığa çıkmıştır. Bu mekânlar, kapitalizmi tanımlayan değer üretiminin gerek meta, gerek para, gerekse simge olarak açığa çıktığı ve açığa çıktığı ölçüde mülkiyet biçimi olarak yoğunlaştığı mekânlardır. Londra bilineceği gibi kapitalist ilişkilerin uluslararasılaştığı erken dönemin hegemonik gücü olan İngiltere için merkezi öneme sahipti. Günümüzde bir dizi fonksiyonunu kaybetmekle birlikte, finansal ilişkilerin yoğunlaştığı tarihsel merkez olmanın yanı sıra yine tarihsel olarak hegemonik bir dil olan İngilizce dil ve eğitimini sunması açısından iki önemli tarihsel miras üzerinden dünya kenti işlevini yüklenmiştir.[17] Tokyo ise erken endüstrileşen ülkeler karşısında geç kapitalistleşme deneyiminin temsilcisi olduğu ölçüde, dünya ölçeğinde sermaye birikimi için gereken fonksiyonları üzerinde toplamıştır. Bunun dışında genellikle dünya kenti içinde sayılan sınırlı sayıda ülke yani Hong Kong, Sao Paolo ve Singapur gibi kentler kontrol işlevlerinin ötesinde trafiğin, özellikle finansal trafiğin yoğunlaştığı merkezlerdir. Bu kentleri belki de Friedman'ın tanımladığı anlamda bölgesel düzeyde belirleyici kentler olarak tanımlamak daha mantıklı olacaktır. Üretimin ve tüketimin dünyaya saçıldığı ve ağ biçimli bir trafiğin varolduğu düşünülürse bu trafiğin kontrolünün merkez açısından zorlaştığı aşamada kontrol işlevinin etkinliği açısından kontrolün bir aracı tarafından gerçekleşmesi anlamlı olduğu ölçüde bölgesel kentsel merkezlerin varlığı zorunlu olmakta. Bölgesel düzeyde trafiğin kontrolü için bazı kentlerin önem kazanması da yine öne çıkan kentin tarihsel ve toplumsal özelliğine bağlı olmakta.

12. Yukarıda yapılan ayrım, özellikle 1970'lerden itibaren kentler arasında rekabetin arttığı bir dönemde önem kazanmakta. Kentlerin yeni uluslararası işbölümünde bir dizi işlevler (tüketim merkezi, kontrol merkezi, yönetim merkezi) üstlenme adına birer girişimci kent (Harvey, 1987: 262-4) kimliği ile diğer kentlerle rekabete girmeleri beraberinde kentlerin bu rekabet içinde birer global kent olma yönünde etkinliklere yönelmelerine neden olmuştur. Bu yöndeki etkinlikler ya da beklentiler kentin ani bir dönüşümle dünya kenti olacağı yönündeki bir düşünce ile tarihsel ve toplumsal gerçeklikten uzaklaşma gibi bir analiz hatasına düşmemize yol açar. Dünya kenti kavramlaştırması ile ilgili ileri sürülecek bir başka eleştiri (özellikle ülkemizde gözlemlenen biçimi ile) bir kentin dünya kenti statüsüne yükselmesinin o kentte yaşayan tüm kesimler için olumlu getirileri olacağı yönündeki beklenti ya da vurgulara yönelik olması gerekiyor. Bu eleştiriyi geliştirmek için dünya kentinin içsel dinamiklerine bakmamız gerekir.

Dünya kentlerinde mekânsal matris

13. Dünya kentleri, esnek sermaye birikim sürecinde dünya kapitalizminin yeni değer yaratma sürecinin yarattığı eşitsiz ilişkilerin mekânsal açıdan açığa çıkış

17 Londra'ya ilişkin detaylı bilgi için bak; A.D.King (1990).

biçimi olduğu gibi, bu kentlerin üzerinde yükseldiği sosyal ve mekânsal ilişkilerde de bir dizi eşitsizliğe sebebiyet vermiştir. D.Massey'in güç-geometrisi olarak adlandırdığı bu eşitsizlik, farklı sosyal sınıf ve bireylerin verili trafik karşısında belirli bir yerde konumlanmaları ile ilişkilidir. Bu anlamda dünya kentleri, iş süreçleri ve sosyal işbölümünün yerel ve dünya ölçeğindeki dinamiklerinin kesiştiği bir mekânsal matris[18] tarafından belirlenmekte. Dünya kenti olarak tanımlanan her kent, kendine özgü değişkenler tarafından belirlenen mekânsal matrise sahip olmakla birlikte tüm dünya kentlerinde ortak olan değişken, bu mekânsal matrisin belirli bir güç, iktidar ilişkisi dolayımında şekillenmesidir. Londra için finansal sermaye ve bankaların yani para-kapitalistlerin egemenliği belirleyici iken (Pryke, 1991), Tokyo'da hem finansal, hem de üretken sermaye sahiplerinin egemen olduğu bir ilişki geçerli. Sosyal sınıfların bazıları bu trafik içinde, trafiği belirleyecek, trafikten yararlanacak konumda iken bazıları sadece trafiğin sonuçlarına maruz kalırlar. Dünya kentlerinde özellikle kontrol işlevini üstlenen sosyal kesimler bu işlevlerini yerine getirirken esas olarak dünya ölçeğindeki dinamiklerle ilişki halinde iken, bazı kesimler ise sadece bu sosyal kesimin ihtiyaçlarını karşılayacak bir işlev üstlenmişlerdir. Bu anlamda dünya kentlerinde sosyal ve mekânsal ilişkiler (mekânsal matris) oldukça eşitsiz ve kırılgan özellikleri içinde taşımakta.

Dünya kentlerinin içsel özelliklerini tanımlayacak en önemli vurgu Los Angeles üzerine detaylı araştırmalar yapan Mike Davis'ten gelmiştir. M.Davis, Çağdaş Amerika'da cennet ile cehennem arasında en kısa yolun Los Angeles merkezi iş alanındaki Beşinci Sokak olduğunu belirtir (Davis, 1987). S.Sassen, New York ile ilgili analizlerde New York'u tanımlamak için "merkezin enformelleşmesi" kavramını kullanırken (Sassen, 1986), Soja Los Angeles'i tanımlamak için "merkezin çevreleşmesi" kavramını kullanmıştır (Soja, 1989: 215). Tokyo üzerine yapılan çalışmalarda ise 'yeni zenginler' ile 'Tokyo'lu çoğunluk' kavramlaştırması (Fujita, 1991) ya da 'yoksul Tokyo'lular' ile 'zengin Tokyo'luların arasındaki artan eşitsizliklere (Masai, 1989: 157) işaret edilmiştir.

14. Dünya ölçeğinde süregelen trafik üzerinde 'kontrol'ü elinde bulunduran uluslararası kapitalist sınıf[19] ya da kontrol için gerekli uzman hizmetlerde çalışan yüksek gelirli bir kesimin varlığı, uzman servislerin aşırı gelişmesi ile birlikte düşük ücretli ve vasıfsız bir çok mesleğin doğmasına da yol açmıştır (Sassen, 1986: 86).

Yeni mekânsal matrisin anlaşılması için belirleyici olan değişken *sanayisizleştirme* (*de-industrialization*) ile *yeniden sanayileşme (reindustrialization)* belirleyici öneme sahip değişkenler olmuştur. Dünya kentlerini tanımlayan en önemli özellik, bu kentlerdeki imalat sanayinin hızla yeniden yapılanmasıdır.

---

18 Kavram N.Poulantzas'a aittir (1978) ve sosyal işbölümü ile iş süreçlerinin kesişiminde açığa çıkan mekânsal örüntüyü işaret etmekte. .

19 Kavramın içeriği ve kulllanımı için bak; S.Sklair (1991).

Özellikle büyük ölçekli geleneksel üretimin (teknolojik gelişmeyle birlikte) parçalara ayrılabilir olması, üretimin hızla ya ülke içinde en uygun mekânlara dağılması ya da tamamen farklı ülkelere aktarılma sürecini başlatırken, sermaye yoğun araştırma ve geliştirme, dizayn gibi faaliyetlerde artış yaşanmıştır. Diğer yandan kontrol işlevinin yerine getirilmesine yönelik servis sektörünün hızla geliştiği gözlemlenmekte. Örnek olarak Londra'da 1961-1978 yılları arasında imalat sektöründe istihdam % 47 oranında düşmüş, buna karşılık toplam istihdamdaki düşüş aynı yıllar için %17 olmuştur. İstihdamın bileşenleri açısından bakıldığında ise büro işçileri toplam istihdamın 1961 yılında %31,9'unu oluştururken, bu oranın 1981 yılında %43,4'e çıktığı gözlemlenmekte. Dünya ölçeğinde finansal işlemlerin hem trafik hem de kontrol merkezi olarak Londra'da sadece yabancı banka ve sigortacılık şirketlerinde çalışanların sayısı 1968 yılında 9.000 iken 1987 yılında 72.000'e çıkmıştır. Toplam işgücü içinde bankacılık, finans ve sigorta şirketlerinde çalışanların oranı %20'ye ulaşmıştır (King, 1990: 103-116). New York'ta 1977 yılı ile 1987 arası finans, sigorta ve emlakçılıktaki istihdam %32,5 artarken, iş ve personel hizmetlerindeki artış aynı yıllarda % 47,1 dolayımında gerçekleşmiş, buna karşılık tüm endüstrilerde her yıl %3,3 gerileme yaşanmıştır (Scanlon, 1987: 88). Los Angeles'te ise üretken servislerde çalışanların sayıları 1974-1985 yılları arasında % 80 miktarında artmıştır-160.000'den 500.000'e çıkmıştır (Markusen ve Gwiasda, 1994).

Dünya kenti olarak kabul edilen kentleri tanımlayan en önemli özelliklerden bir diğeri de dünya ölçeğinde kontrol işlevinin gerçekleşmesi için gerekli teknolojik donanıma, özellikle iletişim donanımına sahip olmasıdır. M.Castells'in "iletişim-yoğun endüstriler" olarak tanımladığı endüstriler[20] New York'ta toplam istihdamın içinde % 21,3, Los Angeles'de %16,4, Chicago'da %18,1 oranına ulaşmıştır. Tokyo için sorunu ele alan K.Fujita özellikle esnek üretim ve esnek sermaye birikiminin temel özelliği olan alt-sözleşme ilişkileri üzerinde durmakta. Fujita, Tokyo'da alt-sözleşme ilişkilerinin varlığında, firmaların bağımsız ve esnek üretim birimleri olduklarını ve bu birimlerin daha çok katma değeri fazla olan yeni yazılım ve bilgisayar üzerinde uzmanlaşırken düşük değerli üretimin diğer ülkelere aktarıldığını belirtmekte. Özellikle üretim için gerekli bilgi ve yeniliklerin merkezi olarak Tokyo, alt-sözleşmelerle sürdürdüğü ilişkilerin muazzam boyutlara varması sonucunda Fujita'nın vurguladığı gibi finansal sermayenin kendisine akmasına neden olmuştur. Tokyo'da geleneksel üretimin varlığına rağmen esas ağırlığı iletişim endüstrileri taşımakta - sadece baskı ve matbaa toplam fabrikaların %20,2'sini, istihdamın da %21,1'ni oluşturmakta (Fujita, 1991: 274).

---

20 İletişim-yoğun endüstriler Castells'e göre merkez büro yönetimi, hava taşımacılığı, ulaşım hizmetleri, banka, kredi kurumları,sigorta ve menkul kıymet hizmetleri, yatırım ofisleri, eğitim servisleri, mühendislik, muhasebe servislerini içermekte (Castells, 1989: 144).

Emek piyasasının farklılaşması

15. İmallattan servis hizmetlerine, özellikle yeni endüstrilere (high-tech) yönelme süreci "emek piyasasının" farklılaşmasına neden olmuştur. Dünya kentleri M.Davis'in Los Angeles için kullandığı anlamda cennet ile cehennemi andıran iki önemli emek sürecinin birbirine paralel olarak gelişmesine yol açmıştır. Her şeyden önce sanayisizleştirme süreci ile, yeni endüstri alanları (genellikle high-tech) ve hizmet sektörünün massedemediği ölçüde bir işsizlik sorunu açığa çıkmıştır. 1980'lerin ortasında Londra'da sadece kayıtlı işsiz sayısı 400.000'e çıkmıştır (King, 1989: 113). New York işsizlik sorunu ile çok daha erken dönemlerde karşılaşmış, 1970-1977 yılları arasında 600.000 iş kaybı gerçekleşirken (Scanlon, 1989: 84) 1990'lı yılların başlarında ise 270.000 iş kaybı ile karşılaşmıştır (Marcusen ve Gwiasda, 1994: 174).

Dünya kentlerinde, iş kayıpları ile yeni iş alanlarının yaratılması birlikte işleyen süreçlerdir. Yeni iş alanları açısından bakıldığında, yüksek teknoloji yönelimli yeni üretim alanlarında (özellikle Los Angeles ve Tokyo'da) ve gelişmiş hizmet sektörlerinde az sayıda uzmanlık isteyen yeni iş biçimlerinin ortaya çıktığı görülmekte. Özellikle kentin merkezi iş alanlarında, gelişmiş servis işlerinde ve yeni yüksek teknoloji üretimin yoğunlaştığı alanlarda, sınırlı sayıda uzman emek ihtiyacı dışında hizmet sektörü ve kentsel hizmetlerin yeniden üretimi için uzman olmayan ve düşük ücretli genellikle de enformel sektörde çalışan bir istihdam biçimi ortaya çıkmıştır (Sassen, 1986, 1994 ve Castells, 1989). Örnek olarak 1978 yılında New York'da toplam kişisel gelirlerin %27'sinin kayıt dışı olduğu oysa aynı yıl ABD ekonomisinde bu oranın %11,5 olduğu bulgulanmıştır (Sassen, 1989: 145). Kentsel emek gücünün polarizasyonu ve parçalanması bu anlamda genel olarak ikili bir yapının doğmasına neden olurken (merkez işler ve çevre işler) daha detaylı ele alındığında bu yapıların kendi içinde de yoğun bir şekilde farklılaştığı görülmekte. Fakat burada belirleyici olan yarı-uzmanlık isteyen işgücünün artan oranda işsiz kalması ve imalat sektörü ya da hizmet sektöründe uzmanlık istemeyen işlerde çalışma zorunluluğuna düşmesidir (Castells, 1989). Sonuçta küçük ölçekli işletmelerin gelişmesi, eve iş alma, tele-iş, part-time gibi yeni iş biçimleri, emek piyasasını aşırı farklılaştırmıştır. M.Castells, yeni meslek yapısını ve yeni emek talebini belirleyen temel unsurun düşük ücret ve sınırlı sosyal haklar olduğunu belirtmekte (Castells, 1989: 202). Sassen, New York, Los Angeles gibi dünya kentlerinde enformel iş biçiminin, büyüyen yeni üretim servislerine paralel gelişen bir olgu olduğunu ve bu anlamda enformelleşme sürecinin bir istisna değil dünya kentlerinin normal işleyişinin parçası olduğunu belirtmiştir. Enformel ve diğer düşük ücretli işlerin varlığı ise diğer yandan bu kesimin ihtiyacını karşılayacak, genellikle daha az maliyetli bir dizi imalat ve servis faaliyetini besler (Sassen, 1986, 1989).

Sermaye birikiminin dünya ölçeğinde gerçekleştiği bir ortamda, kentler arası süren rekabette belirleyici değişkenlerden biri, ücretin aşağıya çekilmesidir. Bu

dünya kentleri için çok daha merkezi öneme sahiptir. Örnek olarak iki önemli dünya kenti olan New York ve Los Angeles'te imalatta çalışan işçilerin ücretleri ülke geneliyle karşılaştırıldığında zaman içinde ilişkinin tersine döndüğü görülmekte. ABD ücret ortalaması 1970'de dolar olarak 3,31 iken bu oran New York'da 3,35 (yani %101,2 oranında), Los Angeles'te 3,60 dolardı. Ülke ortalamasının üzerinde olan bu değerler 1982 yılında tamamen değişmiştir. 1982 yılında ülke ortalaması 8,50 dolar iken bu New York'da 7,45 (yani %87,6), Los Angeles'te 8,56 dolar düzeyine düşmüştür.[21]

Uluslararası göçler ve etnik polarizasyon

16. Dünya kentleri olarak tanımlanan Londra, New York, Los Angeles ve Tokyo'nun analizlerinde karşılaşılan bir diğer boyut, bu kentlerin emek piyasasının büyük bir kısmını kente göç edenlerin oluşturmasıdır. Örnek olarak New York'ta toplam işgücünün 1.601.000'ini yani %49,5'ini (1987 yılı) azınlıklar oluşturmakta.[22] Uluslararası göç daha az oranda olsa bile Tokyo'da da karşılaşılan bir durumdur. Japonya'da 1982 yılında 30.000 olan yabancı işçi sayısının 1988 yılında 70.000'e çıktığını, bunların %66'sının Tokyo'da olduğu ve toplam kazançlarının % 96'sını Tokyo'dan elde ettikleri bulgulanmıştır. Tokyo'daki yabancı işgücünün bir kısmı finans ve enformasyon servislerinde çalışırken, bir kısmı İngilizce öğretmeni olarak çalışmakta. Çok daha az uzmanlık isteyen işlerin ise genellikle illegal işçilerde olduğu ve bunların Güney Asya ülkeleri, Pakistan, Bengladeş ve Filipinler'den göç ettikleri vurgulanmakta (Fujita, 1991: 278). Los Angeles'da ise yabancıların durumu iki farklı şekilde açığa çıkmakta. Merkezi iş alanında daha çok küçük işyeri açan görece iyi durumda olan göçmenler görülmektedir. Diğer yandan genellikle Meksika ve Orta Amerika'dan göç eden geniş bir ucuz işçi grubu vardır (Davis, 1987). King'in vurguladığı gibi dünya kenti olan Londra da uluslararası göç çeken bir kenttir. Göçün varlığına ilişkin en anlamlı değişken, 1987 yılında Londra'da okuyan çocukların 172 ayrı dilde konuşması ve bunun son iki yıl (1985) içinde %25 artmış olmasıdır. Londra'nın toplam nüfusunun %18'inin (1.200.000) İngiltere'nin dışında doğduğu belirtilmekte. Göç etmiş nüfusun çoğunluğunun, genellikle Londra merkezinde daha çok düşük ücretli servis işleri, ulaşım ve kötü imalat işlerinde çalıştıklarına işaret edilmiştir. Sonuç olarak dünya kentlerindeki emek piyasasının önemli ölçüde göç eden legal ya da illegal işgücünden oluştuğunu ve bu işçilerin M.Davis'in vurguladığı gibi, *üretim sürecinde hammadde olma dışında, vatandaşlık haklarının çok kısıtlı olduğunu vurgulamak gerekir* (Davis, 1987, vurgu bana ait).

---

21 Enformel sektör gelişimi ve ücretlerin düşüklüğü ile ilgili Londra'ya ilişkin detaylı bilgi için bak; King (1990: 121-125). ABD için detaylı bilgi için bak; Castells (1989) ve özellikle 6 ABD ülkesi üzerinden yoğun bilgi için Markusen ve Gwiasda (1994), Tokyo için Masai (1989).

22 Genel olarak göçün nedenleri ve New York için detaylı veri için bak; S.Sassen (1986).

Neo-liberal politikalar ve kentsel yaşamın maliyetinin artması

17. Dünya kentlerinde yaşama maliyeti büyük ölçüde artmıştır. Kentsel yaşamın maliyetinin artmasında en önemli etkenlerden biri sermayenin bu kentlerde aşırı merkezileşmesi ve yoğunlaşmasıdır. Bu yoğunlaşma, kentsel topraklara olan talebin artmasına yol açmıştır (Beaureguard, 1991: 91). Örnek olarak Londra'da kentsel konut fiyatı 1987'den itibaren her yıl %20 ile 25 oranında artmıştır. Londra'daki artış, beraberinde kentin merkezi ya da merkeze yakın bölgelerinde daha önce oturabilen geniş bir kesimin artık bu yerlerde oturamamaları gibi bir süreci başlatmıştır. Bu ise, kentsel alanların dışında yeni konut alanlarının gelişmesine neden olmuştur. Değişimi açığa çıkaran en önemli veri, 1982 ile 1987 yılları arasında Londra metrosunu kullananların sayısının 498 milyondan 769 milyona çıkmış olmasıdır. Tokyo'da bu süreç çok daha hızlı ve yoğun olmuştur. 1987 yılında Tokyo'da yaşayanlar, ortalama olarak gelirlerinin %19,8'ini konut için harcamaktadırlar. Konut fiyatlarında gözlemlenen hızlı artış 30 yıl içinde çok sayıda Tokyo'lunun Tokyo'nun dışına taşınmasına neden olmuştur. Böylece her yıl konut fiyatlarında meydana gelen artışa bağlı olarak, kent merkezi ile yaşanan konutlar arasındaki mesafe artmaktadır.

Değersizleşme sürecinden kaçan sermaye için kentsel topraklar önemli bir yatırım aracına dönüşmüştür.[23] Kentsel topraklar ve yeni konut inşası, sermaye için önem kazandığı ölçüde, üretime yatırım yerine büro, konut, özellikle lüks konuta yatırımlar artmıştır. Kentsel yeniden yapılanma olarak adlandırılacak bu süreç, bir yandan kente ilişkin mekânsal yapı kullanımının farklılaşmasına neden olurken, diğer yandan spekülatif bir süreç olarak kentsel alanların aşırı değerlenmesine yol açmıştır.[24] Örnek olarak Soja, Los Angeles'in kentsel mekânına yabancı sermayenin hızla yatırım yaptığını ve zamanla merkezi iş alanın yarısından fazlasının mülkiyetinin yabancı sermayeye geçtiğini belirtir (Soja, 1989: 215). Kentsel toprakların artan oranda spekülasyona konu olmasını (sermayenin ikinci döngüsü) yukarıda verilen değişkenle birleştirdiğimizde, konut fiyatlarının artışı yaşam maliyetini artıran önemli bir faktör olmuştur. Dünya kentlerinde artan oranda *uluslararası bir kapitalist sınıf*[25] ile uzmanlaşmış servis çalışanların kendilerine özgü *yaşam biçimi* kentsel yaşamın maliyetinin artmasına yol açan bir diğer değişken olmuştur.

18. Kentsel yaşamın maliyetini artıran bu değişkenleri kentin çoğunluğu için çok daha acımasız kılan bir diğer değişken ise neo-liberalizmin kentsel politika-

---

23 D.Harvey'in kentsel konut ve inşaat sektörü ile sermaye birikim süreci arasında kurduğu anlamlı ilişkide, sermayenin üretim süreçlerinde artan oranda değer yitirmesi (sermayenin birinci döngüsü) ile birlikte sermayenin hızla farklı bir değerlenme süreci olarak kentsel toprak ve konut alanına yöneldiğini (sermayenin ikinci döngüsü) vurgulanmıştır (Harvey, 1985: 5-30).

24 Detaylı bilgi için bak;Beauregard (1991) ve Davis (1990).

25 S.Sklair'e ait bir kavram olup daha detaylı bilgi için bak; Sklair (1991: 63).

larda belirleyici olmasıdır. Serbest piyasanın işlerliği ve etkinliği üzerine inşa edilen neo-liberal politikalar, kentsel yönetimi etkilediği ölçüde kentsel mekânın ve kentsel hizmetlerin piyasa süreci içinde belirlenmesine yol açacak uygulamaları gündeme getirmiştir. Örnek olarak konut alanlarının ve kent topraklarının ticari süreçlere bağlanması, beraberinde konut fiyatlarının hızla artışına yol açmıştır. Diğer yandan eğitim, ulaşım ve diğer sosyal servislerin artan ölçüde özelleştirilmesi ve bir dizi kentsel hizmetlerin fiyatlarının kâr amaçlı olması yaşamın maliyetini artıran en önemli uygulama olmuştur.[26] Neo-liberal kent politikaları *kentsel kamu mekânlarını* hızla yok ettiği ölçüde kentsel yaşam artan ölçüde sınıfsal değişkenler dolayımında kullanılmaya başlanmıştır.[27] Kentsel mekânların özelleştirilmesi mekânsal eşitsizliklerin artmasına neden olmuştur. Kentsel mekânda mülkiyet ilişkilerinin yoğunlaşması, mülkiyetin dışlama etkisinin artan ölçüde belirleyici olmasına yol açmıştır. New York'ta 1994 yılında yerel yöneticiler artan banka borçları nedeni ile içine girdikleri bütçe krizini aşmak amacı için, konut yardımlarının % 35'ini kesmiş, verdiği eğitim hizmetlerini ve çocuk sağlığı için yapılan harcamaları kısmış, AİDS servisleri , intihar önleme programları için ayrılan fonlar yarı yarıya indirilmiştir. Neo-liberal politikaların belirleyiciliğinde, banka ve diğer sermaye kesimleri yerel yöneticilerden gereksiz ya da etkin olmayan harcamaların kaldırılmasını istemekte. Buna karşılık bankacılar ve diğer finansal birimler için sürekli vergi indirimleri yapılmakta ve en önemlisi her yıl artan oranda yerel yönetim bankalara borçlanmakta veya borç ödemeleri yapmakta (World of Workers, 1994).

Sosyal polarizasyon ve mekânsal segregasyon (Dünya kenti olmanın maliyeti: Yeni mekânsal matris)

19. Sermayenin yeni esnek biçiminin ve dünya kenti olmanın maliyetini üstlenen işsizler, enformel sektörde çalışan işçiler, diğer düşük gelirli kesimler ile kolayca 'disiplin' altına alınan göçmenler, dışlanan en önemli kesimlerdir.[28] Sermayenin yeniden yapılanma süreci ile başlayan sosyal polarizasyon beraberinde mekânsal yeniden yapılanma olarak mekânsal segregasyonun artmasını gündeme getirmiştir. M.Davis'in Los Angeles için yaptığı tanımı tüm dünya kentleri için genelleştirebiliriz. Dünya kentleri tam anlamıyla hem bir ütopya hem de karşı ütopyadır, hem cennet hem de cehennemi içinde barındıran kentlerdir. Es-

---

26 Londra örneğinde neo-liberal politikaları ele alan B.Jessop ve R.Stones uygulamaları kentin deregülasyonu ve artan ölçüde esnekleşmesi olarak tanımlamışlardır. B.Jessop ve R.Stones (1992).

27 Kamusal mekânların yok edilişi üzerine detaylı bilgi için bak; M.Davis (1990: 226).

28 Burada dışlanma olgusu son zamanlarda dile getirildiği anlamda kapitalist ilişkilerden dışlanma anlamında kullanılmamıştır. Daha çok belirli bir yaşam seviyesini yakalayamama, kentsel yaşamın tanımladığı donanımlara sahip olmama anlamında kullanılmıştır. Son zamanlarda oldukça farklı kullanımları içeren *kentsel sınıfların* detaylı analizi için bak; David Byrne (1995).

nek sermaye birikim biçimi ile dünya ölçeğinde kapitalizmin kontrol merkezi olan dünya kentleri, kapitalizme içkin olan çelişkilerin daha da artmasına neden olmuştur. Emek piyasasında gözlemlenen farklılaşma, özellikle uluslararası göçlerin varlığı, sendikalı ve organize işlerin yerine enformel sektörlerin gelişmesi, artan ölçüde kadın emeğinin kullanılması beraberinde emek piyasasında *etnik, kültürel, cinsiyete* dayalı kimliklerin belirginleşmesine yol açmıştır. Emek piyasanın aşırı farklılaşması, özellikle işsizliğin varlığı iş için rekabetle birlikte etnik ve kültürel dayanışmayı öne çıkarmıştır. Etnik, dinsel ya da bir dizi kurgulanmış kimliğin, şimdilik sınıf olma bilincinin yerini aldığı görülmekte.

Sosyal polarizasyon ve mekânsal segregasyon, birlikte işleyen ve her biri diğeri için temel katalizör işlevi gören bir süreci işletir. Sosyal polarizasyon beraberinde mülkiyet ilişkilerinin, güç ilişkilerini etkilediği oranda mekânsal segregasyonu gündeme getirmiştir. Mekânsal segregasyon, düşük gelirli kesimlerin kentin sınırlı bir alanında yoğunlaşmasına neden olurken, diğer yandan yaşamın sürdürülebilirliği tehlikeye girdiği ölçüde kentsel elit için mekân, artık ancak güvenli mekân olduğu ölçüde anlam kazanmıştır. Güvenli mekânlara duyulan ihtiyaç, kapitalizme özgü olan mekânsal eşitsizliklerin daha artmasına yol açmıştır. O.Işık'ın belirttiği gibi, "Toplumsal grupların kent mekânında ayrışması, bu grupları sadece mekânsal olarak birbirinden ayırmakla kalmaz, aralarındaki farklılıkları ve eşitsizlikleri bir yandan gizler, bir yandan da pekiştirir" (Işık, 1994: 28). Özellikle kamusal mekânların hızla özelleştirilmesi (sermayeleştirilmesi), varolan eşitsiz mekânsal varoluş biçimlerini daha da artırmıştır. A.D.King Londra'nın nüfusunun %17'sinin siyah ve Asyalı olduğunu belirtirken mekânsal dağılım açısından bakıldığında bu nüfusun belirli bölgelerde yoğunlaştığını bulgulamıştır. Örnek olarak Brent'te bu oran %33, Hackney'de %28, Newham'da %27 oranında iken ayrıcalıklı bölge olarak Kingston'da %6, Richmond'da %6'dır (King, 1990: 143). Son dönem dünya kenti olarak önemli bir gelişme kaydeden Los Angeles'i anlamamıza yarayacak en anlamlı açıklama J.Fredman'dan gelmiştir. Los Angeles'te "Paranızı istediğiniz gibi harcayabilirsiniz; çünkü her şey satışa sunulmuştur. Ama bir çevre olarak şehir, Jeremy Bentham'ın hapishane modeline benzemektedir" (Friedman, 1996: 76). M.Davis, kitabının bir yerinde; "Post-liberal Los Angeles'e hoş geldiniz" dedikten sonra Los Angeles'in yeniden yapılanmasının "herkesin kendi sığınağını rahat edeceği şekilde düzenlenmesinden başka bir anlam" taşımadığını belirtir (Davis, 1996). Kentteki eşitsizliklerin artması ile kentsel dokunun artan ölçüde kırılganlık kazanması, kentin cennetinde yaşayanları sahip oldukları lüks yaşam biçimini korumak için güvenlik harcamalarını artırmaya yöneltmiştir. Kentte, özellikle işlerin yoğunlaştığı merkezi iş alanları (*downtown*) ile yeni yeni gelişen zenginlerin oluşturduğu konut mekânları *korunma mekânları* olarak önem kazanmıştır. Özellikle kentin sınırlarında oluşan yüksek sınıflara ait yeni kentsel mekânlar birer kale niteliğine bürünmüş, bu küçük kentlere özel yollar yapılmış, etrafı duvarlarla çevrilmiş ve silahlı gü-

venlik sistemleri oluşturulmuştur. Korunma mekânlarının yanı başında Davis'in adlandırması ile yakın dövüş mekânları bulunmakta. Bu mekânlar barrio ve gettolardan oluşmakta (Davis, 1996: 66). Bu bölgeler merkezi iş alanı ile yakın bir ilişki içindedir, merkezi iş alanları için gerekli enformel emek ihtiyacı genellikle buradan karşılanır. Bu anlamda bu bölge aynı zamanda uluslararası göçlerin ilk uğrağı olan bölgedir. Korunmuş mekânlardan farklı olarak bu bölgede güvensizlik temel kuraldır. Latino ve Asya kökenli nüfusun mekân üzerinde küçük hücreler biçimindeki yerleşimleri, erken dönem Şikago okulunun vurguladığı kentsel alanın gettolaşmasını doğrular nitelikte bir süreci başlatmıştır. Davis'in Dante'nin cehennemi olarak tanımladığı gettoları içeren mekânlar, düşük yaşam standarile ve yerel çatışmaların bileşiminden oluşmakta (Davis, 1987).

Dünya kentlerinde belirleyici bir şekilde açığa çıkan güven sorunu aslında neo-liberal esnek birikim döneminde artan çelişkilerin ürünüdür. Kentsel yaşamın artan maliyeti karşısında yaşam kalitesinin her geçen gün düşmesi ve kentin büyük bir kesiminin ayakta kalma mücadelesinin artması, *kentsel şiddeti* çoğaltmıştır. Son kitabında, D. Apter kendi deyimi ile *yeni modernleşmenin* beraberinde toplumsal polarizasyonu artırdığını ve iki temel sınıf yarattığını işaret etmiştir. Yeni modernleşmeyi tanımlayan 'fonksiyonel elit' ile bunun karşısında negatif olarak tanımlanan *marjinelleşmiş* bir kesim. Bu iki sınıf arasındaki artan çelişkiler yoğun bir şiddet üretir. D.Apter'e göre gelişme süreci ile şiddet birbirinden ayrılmayan bir ikilidir. Belirsizlik ve risk koşullarından sadece uluslararasılaşmış güçlü firmaların kendilerini koruyabildiğini, bunun ötesinde bir dizi çelişkinin giderilmesinde *devletin güç kullanımı ile devreye girdiğini* belirtir (Apter, 1987: 32-48). Apter'in devletin güç kullanımı ile devreye girdiği yönündeki vurgusunu daha da önemli kılan, dünya kentlerinde özel güvenlik birimlerinin daha belirleyici hale gelmesidir.[29] "Günümüz Los Angeles'ında, kentin giderek artan militaristleşmesiyle sıkı bir ilişki içinde özel bir *enklav** biçimi tezahür ediyor" (Davis, 1996). Tokyo'da da dünya kenti olmanın maliyetini genellikle göç eden ve daha çok uzmanlık gerektirmeyen işlerde çalışanlar yüklenmiştir. Kentsel alanın dışına itilen bu kesimler, özelikle artan etnik bölünme ile kentsel sosyal gerilimin artmasına neden olmuştur (Yeung, 1996: 30).

Uluslararasılaşan kentler

20. Dünya kenti olarak telaffuz edilen 'üçüncü dünya' ya da 'azgelişmiş ülke' kentleri yani Sao-Paolo, Lima gibi kentler dünya ölçeğinde kontrol merkezleri olmaktan uzak kentlerdir. Bu kentler esnek sermaye biçiminin ve dünya kapitalizminin yarattığı trafiğin yoğunlaşarak üzerinden geçtiği mekânlardır. Azgeliş-

---

29 Detaylı bilgiler için bak; Davis (1990 ve 1996).

(*) "Bir devletin sınırları içinde, ama o devletin hükümranlığı dışında, ada gibi kalan toprak" M.Davis'in makalesini (1996)çeviren O.Duman'ın dipnotu.

miş ülke kentleri için önemli değişiklik artan üretimin disentegrasyon sürecine;

-büyük ölçekli ihracat amaçlı üretimde yoğunlaşarak eklemlenme ya da,

-üretim sürecine uluslararası taşeron olarak eklemlenmek, yani enformel sektörün, küçük ölçekli üretimin gelişmesi ile katılmalarıdır (Smith ve Feagin, 1987: 30).

Bir başka bütünleşme biçimi ise finansal sermaye için uygun koşullar sağlayarak mümkün olmakta. Bu işlevlerin bilincinde olan ve dünya kapitalizminin dinamikleri ile bütünleşme kaygısı taşıyan azgelişmiş ülke sermaye kesimleri için, dünya ölçeğinde hacim ve hızı artan trafiğin içinden geçtiği bir kente sahip olmak önem kazanmaya başlamıştır. Küreselleşen dünyada, dünya ölçeğindeki meta, bilgi ve para hareketlerinin yoğunlaştığı ya da bu hareketlerin kontrol edildiği mekânsal alanlar üretmek yeni işbölüm içinde avantajlı konuma geçmenin önemli yollardan biri olarak tanımlanmaktadır.

21. Uygulanan politikalar, sözkonusu kentlerin dünya kapitalizmi ile daha fazla bütünleşmelerini sağlamakla birlikte gerçek anlamda *dünya kenti* olmaları en azından şimdilik gerçekçi görünmüyor (Gilb, 1989).[30] Üretimin dünya ölçeğinde disentegrasyonuyla beraber üretimin farklı aşamalarının dünya ölçeğinde farklı mekânlarda gerçekleşmesi doğal olarak bu mekânlara yönelik para, meta ve emek hareketlerini gündeme getirdiği ölçüde, bu mekânlardan da dışarıya doğru bir trafiği yaratmakta. Sonuçta üretken, ticari ve sembolik sermayenin uluslararasılaştığı günümüz dünya kapitalizminde, azgelişmiş ülke toplumlarının kapitalizmin yeni dinamikleri ile tanışması ve bütünleşmesi, tarihsel olarak bir dizi donanıma sahip kentler dolayımında gerçekleşmiştir. Helen I.Safa'nın Latin Amerika'ya ilişkin analizinde gösterdiği gibi "Latin Amerika'nın dünya kapitalizmi ile bütünleşmesi yeni bir olgu değildir, ama bütünleşmenin biçimi değişmektedir". Bu vurgu az sayıda uluslararasılaşan kentler için de yapılabilir. Genellikle tarihsel olarak dünya kapitalizmi ile bütünleşme işlevini sürdüren bir dizi kent, kapitalizmin ulaştığı yeni aşamaya uygun olarak yeni işlevler yüklenmiştir.

Son zamanlarda dünya kapitalizmi açısından önem kazanan Sao Paolo ve Lima gibi *uluslararasılaşan kentlere* bakıldığında bu sürecin kentsel yaşam üzerinde olumsuz bir dizi sonuca neden olduğu görülmekte. Sao Paolo her yıl yarım milyon yeni göç almakta. Metropoliten alanda sürekli düşen gelirler ve yetersiz beslenme ile kötü konutlarda yaşam kentsel yaşamın en önemli özellikleri. Örnek olarak asgari ücret 1959'da 100 kabul edilirse 1984 yılında 43,7'ye düşerken, toprak fiyatları aynı yıllar temel alındığında önemli ölçüde artmıştır-1959'da 100 kabul edildiğinde 1978 yılında 273,38'e çıkmıştır. Sürekli göç ve ar-

30 C.L.Gilb (1989) detaylı bir şekilde dünya kenti olarak ele alınan bir dizi kentin (Sao Paolo, Shangay, Hong Kong, Singapur, Seul, Mekke'nin) niçin dünya kenti olarak ele alınamayacağını açıklamıştır. Bu kentlerin hiç biri dünya ölçeğinde çok işlevli bir etkinliğe ve kontrol gücüne sahip değildirler. Anlamlı vurgu ile bu *"kentler gücün üretildiği mekânlar değil, gücün içinden geçtiği mekânlardır"* (Gilb, 1989: 96).

tan eşitsizlikler toplumsal polarizasyonu artırdığı ölçüde mekânsal segrasyon da büyümüş, çalışan kesim kentin dışına atılmış, yasal olmayan topraklara el koyma (*favelas*) ya da apartman biçiminde *gettolaşmalar* hızla artmıştır. Kentsel işsizlik kentsel aktif nüfusun % 20'sine yani 1,5 milyona ulaşmıştır (Kowarick ve Camparino, 1986: 169). Petras ve Morley, yukarıda kısaca verdiğimiz D.Apter'in analizini daha da ilerleterek, şiddetin ve terörün Üçüncü Dünya ülkelerinde kamu siyaseti olarak artan oranda rutin bir hal aldığını ve bunun dışa bağımlı sermaye birikim süreci olan neo-liberal gelişme politikalarından kötü etkilenen çeşitli kesimlere karşı kullanıldığını belirtilmişlerdir (Petras ve Morley, 1990). Urs Müller-Plantenberg "Gecekondulara Savaş-Konaklara Barış" adlı makalede Şili'de polis, ordu ve gizli servislerin sistematik olarak uyguladıkları şiddetin belirli yoksul mahallerine yönelik olduğunu belirtmiştir. Yazara göre devlet terörü kentin tüm yoksul yörelerini tehdit altında tutmaktadır (Plantenberg, 1985: 288).

Daha fazla detaylandırmadan şunu söyleyebiliriz. Güç trafiğinin içinden geçtiği kentler, dünya kapitalizmi ile ilişkiye girdikleri ölçüde yeni eşitsizliklerin yaratıldığı kentler olmuşlardır. Eşitsiz ilişkiler sadece insanların kentsel yaşamını tahrip etmekle kalmamış, kentsel çevre uzun zamanlara yayılacak bir yıkım ile karşılaşmıştır. Tüm bu olumsuzluklar göz önüne alındığında dünya kenti kavramının çevre ülke için olabilirliğinin ötesinde istenebilir bir durum olup olmadığının sorgulanması gerekiyor.

İstanbul; dünya kenti mi? Uluslararasılaşan kent mi ?

22. Habitat-II için hazırlanan *Türkiye Ulusal Raporu ve Eylem Planı*'nında İstanbul'a ilişkin bir dizi önemli problem sıralandıktan sonra şöyle denmekte; "(S)on yıllarda Türkiye'de İstanbul konusundaki söylem içinde megakent kavramı hemen elenmiş onun yerini dünya kenti kavramı alınmıştır. Bu, tüm sorunlara karşın, toplumda İstanbul'un bir fırsat olarak görüldüğünün işareti olarak alınabilir. *Bu nedenle bir yakınma terimi yerine, geleceğe ilişkin bir iddia ve program taşıyan dünya kenti terimi benimsenmiştir*" (Habitat-II Ulusal Raporu, 1996: 24,vurgular bana ait). İstanbul'un dünya kenti olması gerekliliği yönündeki eğilim, son zamanlarda akademisyenler, yerel yöneticiler ve politikacıların İstanbul'a ilişkin analizlerinde önem kazanmıştır.[31] Sorunun dile getirilişi ve kısa sürede çok fazla tartışılmadan genel kabul görmesi bir yandan 'dünya kent'

---

31 İstanbul'un dünya kenti olmasına yönelik ilk vurguyu Ç.Keyder bir açık oturumda dile getirmiş, sonra bu açıklamasını *İstanbul* dergisinde 'İstanbul'u Nasıl Satmalı' (1992) adlı makalesinde detaylandırmış ve daha sonra, FEbert Vakfı için A.Öncü ile birlikte proje olarak sunmuştur (Keyder ve Öncü, 1993). Keyder'in 1992 yılına ait makalesi daha sonra *Forum* dergisi ve derleme kitabında da yer almıştır. Ç.Keyder'in genel çerçevesini belirlediği bu ele alış doğrusu çok fazla sorgulanmadan hızla tüketilmeye başlanmıştır. Sorunu eleştirel bir şekilde ele alan bir çalışma için bak; Aksoy ve Robins (1993) ve Ercan (1994).

kavramına *olumlu*[32] bir anlam yüklendiğini gösterirken, diğer yandan da İstanbul'un *dünya kenti* olabileceği yönündeki beklentinin varlığını göstermesi açısından anlamlıdır.

İstanbul'un *dünya kenti* olması yönündeki vurguların hareket noktası, sermayenin yeni dinamikleri ile bütünleşerek küreselleşmenin nimetlerinden yararlanma yönünde olmakta.[33] İstanbul'un hangi fonksiyonlar üstlenerek uluslararası ilişkilerde belirleyici olacağı üzerinde çok detaylı analizler olmamakla birlikte, İstanbul'un dünya kenti olması için aşağıda sıralanan değişkenler üzerinde yoğunlaşması gerektiği belirtilmiştir.

-İstanbul'un coğrafi konumu,[34]

-Bu konuma da bağlı olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte ortaya çıkan yeni olanaklar dizisi,[35]

-Finansal bir merkez olması,[36]

-Uluslararasılaşan üretken sermayenin yoğunlaştığı bir üretim merkezi olması, özellikle esnek üretim biçimine bağlı olarak İstanbul'un uluslararası altsözleşmelere dayalı üretimde uzmanlaşması.

Yukarıda verilen değişkenler açısından bakıldığında İstanbul'a ilişkin ileri sürülen *dünya kenti* olma potansiyelinin gerçekçi olmadığını görmekteyiz.

23. İstanbul'u dünya kenti olarak tanımlayan ele alışlarda temel problem, *kentin dünya kapitalizmi ile bütünleşme süreci ile dünya kapitalizminin kont-*

---

32 Dünya Kenti kavramını gündeme sokan Ç.Keyder'in makalesi başta olmak üzere bu yönde yapılan sınırlı sayıda ele alış kavramı daha çok genellik düzeyinde olumlu, İstanbul için umut vaat eden bir olgu olarak ele almış, daha da kötüsü yine Ç.Keyder'in çalışmalarında açığa çıkan biçimi ile sermayenin ulaştığı aşamada bir zorunluluk olarak analiz etmiştir. Bu yönde çok daha önemli olan bir çalışma Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği ve TC. Toplu Konut İdaresi tarafından hazırlanan Geleceğin İstanbul'u adlı çalışmadır. Bu çalışmada yine İstanbul'un yaşanabilir bir kent olması için saptanan ana hedeflerden biri İstanbul'un Dünya Kenti niteliği kazanması olarak belirlenmiştir. (IULA-EMME, 1993). Bu çalışmalardan sonra satır aralarında dünya kenti kavramı ile İstanbul'un geleceği arasında sorunsuz bir birlikteliğin varlığı göze çarpmakta. Özellikle seçim süreci içinde belediye başkanlarının İstanbul'a ilişkin ileri sürdükleri temel fikirlerden biri İstanbul'u dünya kenti yapacaklarına dair olandır (İ.Kesici ve T.Erdoğan'ın Z.Livaneli'nin görüşleri için bak; *Görüş*, 1994).

33 Bu yöndeki en önemli vurgu Ç.Keyder'den gelmekte. Özellikle dünya sistemi teorisi içinde soruna yaklaşan Keyder, "sermayenin tek global mantığı olduğunu" vurguladıktan sonra bu mantığa "herkesin uymak zorunda olduğunu" (Keyder, 1994: 66). Keyder'in ele alışına karşılık detaylandırılmamış olsa bile olumlu bir eleştiri A.Aksoy'dan gelmekte (1993: 57-58).

34 Özellikle 1970'lerde Lübnan'ın üstlendiği işlevleri yitirmesi İstanbul'un bu işlevi üstlenmesi yönünde bir eğilimi açığa çıkarmıştır. Bilgi için bak; Tekeli (1992).

35 İlk işleve bağlı olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği yönündeki girişimler İstanbul'un bölgede belirleyiciliğini artıracağı yönünde bir düşüncenin doğmasına neden olmuştur. Bilgi için bak; Keyder (1992). İstanbul'u bu olanaklar dolayımında tanımlama eğiliminin henüz yıpranmadığı görülmekte, örnek olarak bak; R.A. Aslanoğlu (1996: 123).

36 Dünya ölçeğinde finansal entegrasyon olarak tanımladığımız gerçeklikten hareketle İstanbul'un finansal sermayenin yoğunlaşacağı bir kent olabileceği yönündeki düşünce belirleyici olmuştur. Bu yönde bir ele alış için bak; A.Buldam (1993).

rol merkezi olması arasında ayrımın yapılmamasıdır. İstanbul güç ve denetimin yoğunlaştığı mekân olarak kavramlaştırılıyorsa, kentin artık ülkeye ilişkin süregelen güç ve denetim işlevinin dünyanın diğer mekânlarını da içerecek şekilde yeniden örgütlenmesi gerekir. Kapitalist toplumsal ilişkilerin eşitsiz gelişiminin çok daha uzmanlaştığı günümüzde, güç ve kontrol merkezileşirken, aynı zamanda gücün kaynağı olan değerin aldığı biçimler oldukça büyük hareketlilik kazanmıştır. Bu hareketliliğin varlığı para, meta, imaj olarak yarattığı trafiğin artmasına bağlı olarak geçtiği mekânların artan oranda güç ve denetim altına alınmasına yol açmakta. Böyle bir gerçeklik karşısında, İstanbul'un dünya kenti olması için nesnel temellere yani para, meta ve imajın hem üretildiği hem de kontrol edildiği, çok boyutlu bir gelişme dinamiğine sahip olup olmadığının sorgulanması gerekiyor.

24. İstanbul'a ilişkin ve İstanbul'u da belirleyen Türkiye'ye ilişkin toplumsal, ekonomik, kültürel değişkenleri gözönüne almadan İstanbul'un dünya kenti olup olmayacağı hakkında düşünce ileri sürmek gerçekçi bir yaklaşım olmaz. İstanbul'un genel özelliklerini de belirleyen Türkiye'ye sermaye birikim süreci açısından yaklaşıldığında, 1980'lerden itibaren uygulanan *yapısal uyum politikaları yoluyla* yoğun bir kaynak aktarımına rağmen, sermayenin yeni zenginlikler yaratacak üretim süreçlerini başlatma ya da finansal ilişkilerin üzerinde hareket edeceği gelişmiş bir kurumsal yapı oluşturamadığının vurgulanması gerekiyor.[37] Sermaye birikiminin yeterince gelişemediği ya da daha çok gelişmemiş bir finansal piyasada faiz getirisi üzerinde yoğunlaştığı bir ekonomide[38] İstanbul'un *kontrol* merkezi olması yönündeki bir beklenti, pek fazla gerçekçi görünmemekte.

25. Bir adım daha atarak İstanbul'un yakın gelecekte 'dünya kenti' olma gibi bir potansiyeli de taşımadığını vurgulamak gerekir. İstanbul dünya kapitalizmi içinde *aktif ve kuralları belirleyen* bir dizi toplumsal ilişkinin yaşandığı mekân olmaktan çok, dünya kapitalizminin artan dinamikleri karşısında *uluslararasılaşan bir kent* olma eğilimi içine girmiştir. İstanbul'un uluslararasılaşması olgusunu biraz daha açmak gerekir. İstanbul, ithal ikamesine dayalı sermaye birikim döneminde ülke içinde sermayenin (üretken, para ve sembolik sermayenin) yoğunlaştığı mekân olmanın ötesinde, ülke ile diğer ülkeler arasındaki trafik akışının merkezinde duruyordu. İstanbul, 1980 öncesi birikim rejiminde zaten uluslararası para-meta ve üretken sermayenin yoğunlaştığı mekân olmuştur. 1980'li yıllar, bilineceği gibi ülkenin dinamiklerini uluslararası piyasanın dinamiklerine bağlayacak bir dizi uygulamanın gerçekleştiği yıllar olmuştur. Özellikle ticari ve finansal liberalizasyonla birlikte ülke düzeyinde gerçekleştirilen deregülasyon ve özelleştirme süreci Türkiye'de süregelen toplumsal ilişkiler toplamının *dünya kapitalizmi* ile bütünleşmesini hızlandırmıştır. Bu trafikle

37 Bu konuda karşılaştırmalı ele alışlar için bak; K.Boratav, O.Türel ve E.Yeldan (1993).

38 Detaylı olarak bak; Ercan (1996c).

birlikte, meta, para ve daha da önemlisi dünya ölçeğinde yaratılan imajlar hızla Türkiye'nin günlük yaşamında belirleyici olmaya başlamıştır. İstanbul daha önceki birikim rejiminde *zaten yürüttüğü* uluslararası ilişkileri ülke içine taşıma yönündeki işlevini, kapitalizmin değişen dinamikleri doğrultusunda geliştirmiştir. İstanbul yani dünya kapitalizmin ürettiği trafiğin (imaj-meta-para) yoğunlaştığı ve içinden geçtiği bir kentte dönüşmüştür. İstanbul trafiğin ilk durağını oluşturmakta, bu trafik daha sonra ülke içine dağılmakta. İstanbul'un dünya kapitalizmi ile ilişkisi bu anlamda daha çok *tek yönlü bir ilişkidir.* Dünya kapitalizminin eşitsiz işbölümü içinde bir dizi işlevin üreticisi olmadığı için etkileyici değil, *etkilenendir.*[39] İstanbul'un artan uluslararasılaşması ve dünya kapitalizmi ile bütünleşmesi beraberinde kent içinde "hızlı bir kopma/ayrışma" sürecini başlatmıştır. Bu ayrışma, İstanbul'un mekânsal matrisini, emek kullanım biçimlerini, kültürel konumları ve kentsel arazi kullanımını önemli ölçüde etkilemiştir (Işık, 1996: 57).

26. 1980'lerden itibaren İstanbul'da yaşanan değişim ve dönüşümü anlamak için İstanbul'da yaşamı belirleyen iki önemli değişkenin dikkate alınması gerekir.

- İlki ve bence genellikle gözardı edilen bir olgu; 1980'lerde sermaye birikim sürecinin krize girmesinin, üretimin ve sermayenin yoğunlaştığı, kontrol edildiği İstanbul açısından bir dizi etkisi olmuştur.
- İkincisi, birinci olguya da bağlı olarak genel olarak, ülkenin, özel olarak ise İstanbul'un hızla dünya kapitalizmi ile yeni tarzda bütünleşme süreci, kentsel ortamı etkileyen bir dizi değişkeni ortaya çıkarmıştır.

Üretken sermayenin içine girdiği kriz ve sermayenin yeniden değerlendirme koşullarında karşılaştığı güçlükler[40] sermayenin İstanbul'da kentsel araziye yatırım yapmasını gündeme getirmiştir. Kentsel toprağın artan ticarileşmesi, beraberinde kentin merkezi iş alanındaki üretim yapan kesimlerin artan ölçüde maliyet yüklenmelerine neden olmuştur. Özellikle kiracı olarak kentsel toprağı kullanan kesimler[41] için bu daha önemli iken, kendilerine ait mekânları olan kesimler için bunun anlamı kentsel araziyi daha kârlı değerlendirme yönünde olmuştur. Örnek olarak tüketim elektroniğinin İstanbul'daki mekân kullanım biçimine ilişkin sürdürdüğüm bir çalışmada, firmaların 1980'lere kadar daha çok kentin merkezinde ve kendilerine ait mekânlarda sürdürdükleri faaliyetlerini hızla kentin merkezinden kentin sınır alanlarına ya da tamamen İstanbul'un dışına kaydırdıkları görülmekte. Diğer yandan sahip olunan ve daha önce üretim yapılan kentsel araziler hızla farklı kullanımlara (daha çok finans ve ticaret faaliyetleri için gerekli büroların yoğunlaştığı iş merkezleri olarak) kavuşmakta.

39 Detaylı olarak bak; Ercan (1994).

40 Para ve sermaye piyasasının yeteri kadar kurumsallaşmaması kentsel toprakları önemli bir yatırım aracı haline getirmiştir. Detaylı bilgi için bak;A.Öncü(1988), sorunun 1990'dan sonra aldığı biçim için bak; Sönmez (1996: 75-85)

41 İstanbul'da sanayi kuruluşları toplamı içinde kiracı olanların oranının %69,07 olduğu belirtilmiştir. Detaylı bilgi için M.Güvenç (1992: 139).

M.Güvenç'in yaptığı detaylı analizlerde görülebileceği gibi, sanayi üretiminde kentsel arazi ile sermayenin büyüklüğü arasında yoğun bir ilişki vardır. Güvenç'in analizlerinde açığa çıkan olgu, büyük sermayenin kentsel arazinin yarattığı maliyetlerden kurtulduğu yönünde. Büyük sermaye gerektiren birimler, bu anlamda daha çok Anadolu yakasına doğru yer değiştirirken, daha yoğun emek ve daha az sermayeye sahip olan birimlerin İstanbul yakasında daha maliyetli araziler üzerinde üretim sürecine devam ettiği gözlemlenmiştir. Büyük sermayenin yeni yatırımlarını artan oranda İstanbul dışında yapma yönünde bir eğilime girmesi ile birlikte İstanbul'da büyük ölçekli sanayi yatırımlarında bir duraklama gözlemlenmesine karşılık[42] küçük ölçekli işyerlerinin toplam işletmeler içindeki oranının %78 olduğu belirtilmiştir. Küçük işletmelerin toplam işletme içinde sayısal olarak önemli bir miktara ulaşması, yeni esnek sermaye birikim tarzı için anlamlı olduğu ölçüde İstanbul'un uluslararasılaşması sürecindeki en dinamik kesimi işaret etmekte. Üretimin dünya ölçeğinde disentegrasyonuna paralel olarak İstanbul'da küçük işletme özellikle alt-sözleşme ilişkilerine dayalı işletmelerde istihdamın artışının (1985'de 121.000 olan sayı, 1992'de 167.000 olmuştur. Aksoy, 1996: 40) temelinde, uluslararası piyasa için üretim yapan sermayenin üretim sürecini parçalayarak taşeron ilişkilerine geçmesi yatmakta. Küçük işyerlerinde (9 ve daha az çalışan) işletmelerin sayısı "1985'te 14 bin 947 iken, 1992'de 16 bin 570 oldu. Çalışan sayısı ise 46 binden 68 bine çıktı"(Sönmez,1996: 61).

Üretimin küçük ölçekli ve emek yoğun olduğu oranda diğer küçük üretim birimleriyle bir dizi olanağı paylaşmak için aynı mekânda yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Diğer yandan üretimin büyük ve sermaye yoğun olduğu birimler, mekân ve nüfus açısından yoğun bir desantralizasyon sürecine girmişlerdir.[43] İstanbul'da sermaye birikim süreci ve sanayinin desantralizasyon sürecinin dönüştürdüğü kentsel doku, beraberinde işbölümü ve işsüreçlerinin farklılaştırarak mekânsal matrisin değişimine yol açmıştır. Sermaye birikiminin ve berabe-

rinde kapitalist yaşam biçiminin yoğunlaştığı İstanbul sadece ekonomik anlamda olanaklar kenti olmasının ötesinde bir çok yaşam biçimini sunan kent haline gelmiş ve yoğun bir göçü teşvik etmiştir. Bu ise İstanbul'da "(S)on on yılda ... işgücü arzının %64 artarak, 1995'te 670.000 iken 1990'da 2,7 milyona çıkarak beş misli büyümesine neden olmuştur" (Aksoy, 1996: 51).

Kentsel sanayi, yoğun göçü massedemediği oranda yukarıda vurgulanan küçük ölçekli işletmeleri ve artan oranda işsizliği doğurmuştur. Yoğun göç berabe-

---

42 M.Sönmez çalışmasında (1996) 25 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelerin İmalat Sanayii Katma Değerinde İstanbul'un yıllara göre payının 1965 yılında %30,6 iken bu rakamın 1975'de %33,70'e yükseldiğini, 1986 yılında bu rakamın önce 29,1'e düşerken, daha sonra 1989 yılında 26,9'a düştüğünü belirtmekte (Sönmez, 1996: 147).

43 İstanbul'da sanayi ve istihdamın kentsel alan üzerindeki dağılım dinamiklerini ve bu dinamiklerin diğer değişkenlerle olan bağlantılarını anlamak için detaylı bir analiz için bak; M.Güvenç (1992).

rinde konut sorunu ile birlikte gecekondulaşma sürecini daha yoğunlaştırmıştır-1995 yılında toplam konut içinde gecekonduların oranın yaklaşık %22.0 olduğu tahmin edilmekte (Sönmez, 1996: 88). Diğer yandan sermaye birikiminin yoğunlaşması ile birlikte başlayan üretim sürecinin merkezi iş alanının dışına aktarılması süreci üretim ile yönetim işlevinin ayrışmasına neden olduğu ölçüde sermayenin yönetim işlevleri kentin merkezi alanlarında ve son zamanlarda ise yeni gelişen iş alanlarında yoğunlaşmaya başlamıştır.

İstanbul'un dünya kapitalizmi ile entegre olma sürecinde ilk ve en önemli olan değişken dünya ölçeğinde yaratılan imajların kısa sürede İstanbul'u etki altına almasıdır. Özellikle kitlesel iletişim araçları ile pazarlanan bu yeni yaşam biçimi ilk defa hızla İstanbul'da kendini göstermeye başlamıştır. İstanbul'un merkezi alanı olan Taksim'de *McDonalds*'da kuyruklara giren insanların *Benneton*'dan giyindiği, kuyrukta *heavy metall* dinlediği, yemek sonrası ise dünya sinamalarıyla aynı anda başlayan bir *Amerika yapımı* filmi izlendiği bir yaşam tarzı oluşmuştur.[44] Yaşam biçimi ile birlikte farklılaşarak artan ürünler bir tüketim çılgınlığı yaratırken bir dizi uluslararası hipermarketin (Carrefour, Continent, Bauhaus, Metro, Götzen, Mr.Bricola) İstanbul'da geniş alanlar üzerinde şube açtıkları gözlenmiştir.[45] İstanbul'un uluslararasılaşmasında ilk uğrak, tüketim kalplarımızın hızla değişmesi olmuştur.

İstanbul'un uluslararasılaşmasındaki ikinci uğrak, üretimin belirli ölçülerde dünya ölçeğinde işleyen esnek sermaye birikim sürecine ayak uydurmasıdır. Üretim açısından baktığımızda, yukarıda tanımladığımız belirli bölgede yoğunlaşan emek-yoğun küçük işletmelerin belirli bir kısmının, dünya ölçeğinde üretim süreçlerinin parçalanan kısımlarını üretmeye başladıkları gözlenmeye başlamıştır.[46] Uluslararası alt-sözleşme (taşeron) ilişkileri olarak tanımlayacağımız bu yeni iş ilişkileri özellikle tekstil[47] sektörü gibi yoğun emek isteyen sektörlerde

---

44 Sembolik açıdan İstanbul'un uluslararasılaşmasına ilişkin en önemli açıklama ya da vurgu bu süreci yaşayan bir kesimden gelmekte. Örnek olarak, E.Özkök bir yazısında dönüşümü anlamlı bir şekilde ele almakta: " Türkiye, tek metropoliten bölgesi olan İstanbul'da bir mentalite devrimi gerçekleştirmeye hazırdır. Bilgisiyar kullanımı toplumda hızla yayılmaktadır, edebiyat ve sanat dünyamız önemli gelişmeler göstermektedir. Yayın dünyamız, Lenin'in Toplu Eserleri, *Kızıl Süvariler, Tütün* üçgeninden kurtulup, Batı'nın ciddi ve yeni yapıtlarına yeniden açılmaya başlamıştır, restorantlarımız ve gece klüplerimiz metropoliten kentlerin evrensel düzeylerine yakın bir düzeye ulaşmıştır, işadamlarımız dışımızda da bir dünyanın varolduğunun farkına varmışlardır. Kısaca İstanbul liberal mevsime hazır bir kent görünümdedir bugün" (Özkök'ten aktaran Çulhaoğlu, 1996: 33).

45 Detaylı bilgi için bak; A.Aksoy (1996).

46 Hollanda'ya üretim yapan küçük tekstil atölyelerinde yapılan *Bir Yan Dikiş* adlı araştırma oldukça zengin bir dizi olguyu açığa çıkarmakta. Bak; H.Krikke ve Mutte (1993).

47 A.Aksoy son çalışmasında İstanbul'un işlenmiş metal ürünleri, makine ve teçhizat üretilen bir yer olmaktan çıkıp, tekstil ürünleri üretilen bir yer haline geldiğini belirtmiştir. Tekstil'de 25 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşların %60'sının İstanbul'da yer aldığı belirtilmiştir. 9 ya da daha az sayıda işçinin çalıştığı kuruluşların sayısı 1985'teki sayısının 14.947 olurken bu sayının 1992'de 16.569'a çıktığı belirtilmekte. Daha detaylı bilgi için bak; A.Aksoy (1996: 29-35).

açığa çıkmaya başlamıştır.[48] Büyük ölçekli üretim merkezlerinde ise artan oranda işin daha az maliyetli olarak fabrika dışında yapılması İstanbul'da üretimin küçük ölçekli olan yapısının çok daha gelişmesine neden olmuştur. Uluslararası piyasaya yönelik üretim, özellikle artan rekabetin varlığında sürekli olarak daha ucuz emek kullanımı gündeme getirdikçe yeni iş ilişkileri ve buna bağlı olarak emek piyasasının hızla farklılaşmasına yol açmıştır. Yeni iş biçimleri olarak eve iş verme ve sipariş üzerine parça başı çalışma, hızla kadın[49] ve çocuk emeğini[50] üretim sürecine çekmiştir. Emeğin daha örgütlü ve donanımlı olduğu organize üretim süreçlerinden enformel ve küçük ölçekli üretime kayması emeği ile geçinenlerin yaşam koşullarını daha da kötüleştirmiştir.

Uluslararasılaşma sürecinde bir diğer boyut ise hizmet sektöründe gözlemlenmiştir. Özellikle uluslararası trafiğin taşıdığı yeni meta ve imajların pazarlaması ve kontrol edilmesi için hizmetler sektöründe genişleme normal bir değişimdir. Özellikle iletişim-komünikasyon, bilgisayar, reklam, muhasebe, pazarlama, hukuk danışmanlığı, araştırma şirketleri, tasarlama ve dizayn gibi trafiğin akışı ve hızını kolaylaştıran hizmet sektöründeki gelişmeler zamanla imalat sektörünü geçmiştir.[51] Hizmet sektöründeki gelişmede dikkat edilmesi gereken nokta sektörün daha çok akan trafiğin İstanbul ve Türkiye'ye uyumunu sağlamak amacına yönelik olmasıdır. Özellikle uluslararası bir dizi ilişkinin varlığı bu ilişkilerin yükünü çekecek bir dizi otelin açılmasına neden olmuştur (Swiss Hotel, Conrad International, Mövenpick, Palace Kempinski, Klassis, Akgün, Ramada vs). Hiç kuşkusuz bu otellerin varlığı kentin global bir kent olduğunu göstermez, çünkü oteller gibi uluslararası sermayenin döngüsü sürecinde duyacağı ihtiyaçları karşılayan hizmetlerin varlığı bu kentlerin kontrol gücünü elinde tutması anlamına gelmez.[52]

Kentin uluslararasılaşma sürecinin bir diğer önemli boyutu, ülkeye yoğun para sermayesinin akmasıdır. Özellikle finansal liberalizasyon ve finansal derinleşme adına ülke ekonomisinin uluslararası finansal sermaye döngüsü içine çekilmesi, beraberinde büyük ölçekli para-sermaye akımının kısa sürelerde kentin içinden geçmesine yol açmıştır. Hiç kuşkusuz yukarıda vurguladığımız fi-

48 Avrupa Topluluğu açısından tekstil sektöründe taşeronlaşma ve İstanbul'da tekstil sektöründe varolan taşeronlaşma ilişkileri için bak;Ercan (1996a), (1996b)

49 İstanbul'da kadın emeğinin üretim ilişkileri içine çekilmesi için bak; A.Eraydın ve A.Erendil vd., (1996). Sönmez İstanbul'da kadın çalışanların toplam çalışanlar içindeki payı 1980'de %62,3 iken bu rakamın 1990'da %88,3'e çıktığını belirtmiştir (Sönmez, 1996: 53).

50 İstanbul'da çocuk emeği ve çıraklıkla ilişkili olarak bak; S.Erder ve K.Lordoğlu (1993), M.Sönmez İstanbul'da çalışan çocukların sayısının 12-14 yaş arasında 1980'den 1990 yılına %61 oranında arttığını belirtirken, 15-19 yaş arası çalışanların sayısının aynı yıllar içinde %57 oranında arttığını belirtmiştir(Sönmez,1996: 53).

51 "1986'da İstanbul'da GSYİH'nın yaklaşık 32,6'sı imalat sektörü tarafından yaratılmışken, hizmetlerin payı %54 olmuştur" (Aksoy, 1996: 15).

52 Beş yıldızlı oteller Ç.Keyder ve A.Öncü (1993) İstanbul'un global bir kent potansiyeli taşıdığına dair değişkenler olarak anılmakta.

nansal açıdan dünya ölçeğinde entegre olma sürecinin bir parçası olan bu değişim, beraberinde İstanbul'da finansal kurum ve ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Uluslararası finansal sermayenin en büyükleri olan bir dizi banka, 1980'li yıllardan itibaren İstanbul'da şube açmaya başlamışlardır (Citibank, Hannover Trust, Chase Manhattan, F.N.Bank of Bostan, Chemical Mitsui, BNP-AK, Bank Indosuez, Credit Lyonnais, Bahrain/Kuwait vs). Yabancı bankaların İstanbul'da hızla şube açmaları da yukarıda oteller örneğinde belirttiğimiz gibi kontrolün İstanbul'da toplanması anlamına gelmez; özellikle konu para-sermaye olunca gerçekleşen olgu daha çok gücün kentsel mekân üzerinde yaratılan değerlere para biçiminde el koyması anlamına gelir.

27. İstanbul'un yerel sermayenin birikim sürecinde ulaştığı aşama ile artan ölçüde *dünya kapitalizmiyle* bütünleşme süreci, kentsel sınıflar arası polarizasyonun daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Dünya kapitalizminin evrensel ölçekte ürettiği imajlar, yaşam biçimleri ve tüketim kalıpları bu yaşam biçimi ile hızla buluşan çok az bir kesimin varlığına karşılık daha çok kitle iletişim araçları ile karşılaştıkları bu yaşam biçimini realize edecek gelir donanımından yoksun olan geniş bir kesim ortaya çıkmıştır. Her ne kadar üretim dünyası hızla asıl imajları, aslı yaşam biçimlerini taklit yoluyla üreterek bu kesimler için bir dizi tatmin ve yüksek yaşam biçimine katıl(mışlık) duygusu veriyorsa da, son yıllarda artan eşitsizlik artık bu sahte dünyaların tüketilmesini bile güçleştirmiştir. Kentsel sınırlar içinde varolan eşitsiz ilişkilerin daha da artması yönündeki eğilimler, kentsel nüfusun bir kısmının kentin sınırlı alanlarında yaşamlarını sürdürmelerine neden olacak bir süreci başlatmıştır. Mekânsal segregasyon, polarize olmuş sınıfları birbirinden ayırarak aralarındaki farklılıkların ve eşitsizliklerin hem gizlenmesine hem de pekişmesine yol açmıştır.

Hiç kuşkusuz mekânsal segregasyonun birbirinden yalıttığı gruplar, aynı zamanda bu grupların yaşamlarını geçirdiği mekânlar arasında gerilimin artmasına da yol açmıştır. Göçe ilişkin izlenimlere bakıldığında göçenlerin genellikle kendilerini güvende hissedecek şekilde hemşehrilerinin bulunduğu mekânları seçmeleri, görece homojen farklı yaşam biçimlerinin yoğunlaştığı mekânları meydana getirmiştir. Diğer yandan küçük üretim ve enformel iş ilişkileri, artan ölçüde paternalist iş ilişkilerini öne çıkararak sınıfsal konumların yerine genellikle *daha sonra yaratılmış kültürel kimlikleri* geçirmiştir. Kent üzerinde birden çok *hücre biçiminde yaşam biçimil yerleşim* eş zamanda varlığını sürdürür hale gelmiştir. Kentsel *kültürel kimlikler*, geleneksel değer yargılarından ve davranışlardan beslenmekle birlikte, geleneksel olandan tamamen farklı biçim ve ilişkiler dolayımında yaşama geçirilmiştir.[53]

Kentsel mekânın kullanılması ve mekânsal segregasyonun farklılaşarak arttığı bir gerçektir, ama biz burada segregasyonun diğer kutbunda yer alan yeni

---

53 İstanbul'da göç ve göçle birlikte oluşan yeni biçimlerinin kentsel yaşam biçimi olarak yerelleşme süreci üzerine oldukça canlı bir çalışma için bak; S.Erder (1996).

mekân oluşumları hakkında durmak istiyoruz. Sermaye birikim sürecinde kentsel toprakların değer kazanma süreci, yönetimle üretim fonksiyonlarının mekânsal olarak farklılaşarak hizmet sektöründe gözlemlenen artışı yaratması, kentsel doku üzerinde uzmanlaşmış yeni alanları meydana getirmiştir. İstanbul yakasında Levent-Sarıyer arası Maslak koridoru, Anadolu yakasında Altunizade'de gözlemlenen bu yeni kent dokusu kent ve ülkeye ilişkin trafiğin kontrolünün yapıldığı büroların yoğunlaştığı merkezlerin damgasını taşır. Aynı mekânlar sadece büro olmanın ötesinde burada çalışan yüksek gelir grubu için bir yaşam biçimi, alış-veriş merkezleri, eğlence olanakları, sunmaya başlanmıştır-örnek olarak Maslak koridorunda Akmerkez, Altunizade'de Capitol. İş, alışveriş ve eğlence mekânlarında gözlemlenen gelişmeye paralel olarak gelişen bir diğer olgu ise kapitalistlere ve yüksek gelir gruplarına özgü yerleşim birimlerinin oluşmasıdır. A.Aksoy ve K.Robins'in vurguladıkları gibi "Zenginler İstanbul'un dışlarına kaçarak güvenlikli, kendi kendine büyük ölçüde yeterli ve kültürel olarak temizlenmiş mekânlar oluşturuyorlar." Yine Aksu ve Robins'in deyimleriyle holding-kentler yani Alkent İstanbul 2000, Akbulut Country ve Kemer Country projeleri ile bu kesimlerin hizmetine sunulan yeni yerleşim biçimleri "yersiz-yurtsuz, çevresinden tecrit edilmiş 'adalar' biçiminde yeni konutların varlığını gündeme getirmiştir (Aksu ve Robins, 1993: 60).

28. Petras, Morley, D.Apter'e dayanarak değindiğimiz şiddetin yeni zamanlar için artan önemi ve özellikle devletin meşru şiddet tekelini elinde bulundurması ve bu şiddetti özellikle eşitsiz gelişmenin maliyetini yüklenenler üzerinde kullanması, İstanbul açısından da üzerinde durulması gereken önemli bir olgudur. İstanbul'da uluslararasılaşmanın nimetlerinden yoksun kalan geniş bir kesim artan oranda bu sürecin maliyetini yüklenmektedir. Örnek olarak 1989 yılında Taner Berksoy'un yaptığı bir araştırmada İstanbul'da aile reislerinin daha *fazla çalıştığı*, mesai, *ek* ya da *ikinci işlere yöneldiği*, bu yetmediği zaman ailenin ayakta kalma mücadelesini sürdürmek için *ailede çalışanların sayısının* arttığı yani eş ve çocukların da çalışmaya başladığı, okuyan çocukların bir kısmının *eğitimine son verildiği* açığa çıkmıştır. Ayakta kalma mücadelesi için bu yolların yanısıra *emeklilikte çalışma, ev eşyaların satılması, borçlanma* gibi çeşitli mekânizmaların geliştirildiği belirtilmiştir (Berksoy, 1989).

Gerek sermayenin esnek birikim tarzı gerekse dünya kapitalizmi ile bütünleşmenin yeni biçiminin yarattığı olumsuzluklar kentsel yaşam içinde gerilim artırmıştır. Toplumsal muhalefet özellikle süreçten olumsuz yönden etkilenen kesimlerin yoğunlaştığı, yaşadığı belirli mekânları öne çıkarmıştır. Sürdürülen yaşam biçimi ve toplumsal varoluş biçimine bağlı mekânsal konum, muhalefetin açığa çıkış biçimini de belirlemiştir. Latin Amerika örneğinde verilen devlete ait şiddetin açığa çıktığı alanlar olarak gecekondular ya da son zamanlarda moda deyimi ile varoşlar, günümüz İstanbul'u için de dikkat çekmeye başlamıştır. Özellikle son 1 Mayıs olayları bir yönü ile İstanbul'un gündelik yaşamı içinde

gözden uzak tutulan belirli mekân ve yaşam biçimlerini açığa çıkarırken, diğer yönü ise yaşanan olayların tam anlamıyla bir "polisiye klasiğine" dönüşmesidir.[54] Kentte süregelen eşitsizliklerin mekânsal olarak yalıtıldığı varoluşlar bir muhalefet olarak açığa çıktığı ölçüde, bu açığa çıkmayı önleme yönünde şiddet kullanımı da sistematikleşmiştir. Kentsel yaşamda açığa çıkan şiddet ile birlikte İstanbul'da kişi başına düşen güvenlik görevlisi sayısında hızlı bir artış gerçekleşmiştir.[55]

İstanbul'un uluslararası trafikle eklemlenme süreci ile kentin kendi içinde artan küçük ölçekli iş biçimleri ve yeni yerleşim alanlarının varlığı, İstanbul'daki ulaşım sisteminin de farklılaşmasına neden olmuştur. İstanbul etkin bir hava alanına sahip olmazken, son yıllarda karayollarında önemli bir dizi gelişme olmuş, paralı otoyolların yapımı İstanbul'u ülkeye ve uluslararası mekânlara daha hızlı açılmasına olanak verirken, diğer yandan iş merkezleri ile konut alanları arasındaki mesafelerin artmasına paralel olarak kentin ücra köşelerini birbirine bağlayan hatlar devreye girmiştir. Diğer yandan kentin görece ayrıcalıklı kesimlerinin daha çok kullandığı deniz otobüsleri ve çift katlı otobüsler, yine kentin sınıfsal değişimine paralellik gösteren yeni ulaşım biçimlerini işaret etmekte.

İstanbul'a ilişkin olgusal sürecin dünya kentlerine bazı paralellikler gösterdiği açıktır. Ancak paralellik dünya kapitalizmi ve esnek sermaye birikim biçiminin sosyal yaşam biçim üzerinde yarattığı etkiler dolayımında kurulabilir.

Sonuç yerine

29. İstanbul bir dünya kenti olma potansiyelini içinde taşımasa bile, kapitalizmin artan eşitsiz dinamikleri ile karşılaştığı ölçüde, dünya kentlerinde açığa çıkan cennet-cehennem ikiliğini inşa etme yönünde büyük bir potansiyele sahip olduğu her geçen gün açığa çıkmakta. Yaratılan cehennem sadece ekonomi disiplininin tanımladığı alanla sınırlı değildir. Politik süreçler, kültürel yapılanmalar ve çok daha önemlisi bu değişkenlere rengini, dokusunu veren mekânsal/yerel özellikler her geçen gün daha fazla anlam yüklenmekte. Eşitsiz ilişkilerin yoğunlaşarak arttığı, uluslararasılaşan bir kent olarak İstanbul'u anlamak ve açıklamak her geçen gün daha da zorlaşmakta. İstanbul'un uluslararasılaşmasına paralel olarak kitlesel iletişim araçları, her geçen gün düşünsel süreçler üzerinde etkili olduğu oranda, ampirik gerçekliklerin de daha farklı algılanmasına neden olmakta. Güç ilişkilerinin tanımladığı ve stratejik bir konuma sahip olan medya, artık üzerinde yükseldiği güç ilişkilerinin ötesinde etkinlik kazanmaya başlamıştır.

1 Mayıs'ta (1996) yaşanan olaylar karşısında yürütülen yüzeysel mantık, so-

---

54 Vurgu T.Bora'ya aittir (Bora, 1996).

55 İstanbul'da 1992 yılında 18 bin polis ve 2 bin 635 jandarma, toplam 194 karakolda görev yapmakta (Sönmez, 1996: 189).

runun önemini açığa çıkarmıştır. Yaşanan olayları açıklama biçimlerinin büyük ölçüde bu açıklamayı yapanların sürdürdükleri kentsel yaşam biçimine ve üstlendikleri kimliklere bağlılığı, en çok da güncel olanla yüzeysel olanın birbirine karıştırıldığı varoş edebiyatında açığa çıkmıştır. Bilimsel bir araştırma nesnesi olmanın ötesinde, sanki yaşanan sürecin dışından İstanbul'un göbeğine düşen, adına *varoş* denen ve bu haliyle mekânsal konumları ile tanımlanan yeni bir varoluş biçimi keşfedilmiştir. Bu keşfi yapmakla, İstanbul'u *dünya kenti* olarak algılamak ya da böyle olması yönünde geleceğe ilişkin düşüncelere sahip olmak arasında büyük paralellikler vardır. Kapitalizmin eşitsiz güç ilişkilerini göz önüne almadan yapılan analizler, genelde Türkiye'nin özelde ise İstanbul'un dünya kapitalizmi ile bütünleşmesini hızlandıran yeni dönem liberal politikalar ve küreselleşme ideolojileri açısından anlamlı bir işlevi yerine getirmiştir. Bu işlev İstanbul'u bir girişimci kent olarak dünya kapitalizmi içindeki diğer kentlerle rekabete/yarışa soktuğu oranda gerçi hiç kuşkusuz bir dizi kazanım elde edilmiştir, ama kazanımın elde edilmesi için bir dizi de maliyet yüklenilmiştir. Sorun elde edilen kazanımlar ile maliyetlerin kentte yaşayanlar arasında eşit dağılmayıp, yan yana yaşayan birbirinden izole cennet ve cehennemlerin varlığına neden olmasıdır. Kentin cennetinde yaşayanlar, 1 Mayıs'ta yanı başlarındaki cehennemle karşılaştılar.

KAYNAKÇA

Aksoy, A ve K.Robins.(1993) "İstanbul'da Dinlenme Zamanı", *İstanbul*, sayı 7

Aksoy, A. (1996) *Küreselleşme ve İstanbul'da İstihdam*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Apter, D.E (1987) *Rethinking Development Modernization, Dependency, and Postmodern Politics*, Sage Publications, Londra.

Aslanoğlu, R. (1996) "Globalleşme ve Dünya Kenti", *Toplum ve Bilim*, sayı 69.

Baudrillard, J. (1981) *For a Critique of the Political Economy of The Sign*, Telos Press, St.Louis, Mo.

Beaugard, R.A. (1991) "Capital Restructuring and the New Built Environment of Global Cities: New York and Los Angeles", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 15, sayı 1.

Berksoy, T. (1989) *Enflasyonun Hanehalkı Üzerindeki Etkileri*, ITO Yayınları, İstanbul.

Bora,T. (1996) "1 Mayıs-Bir Polisiye Klasiği", *Birikim*, sayı 85.

Boratav, K, O.Türel ve E.Yeldan (1994) "Distributional Dynamics in Turkey under 'Structural Adjustment of the 1980s", *New Perspectives on Turkey*, No.11

Byrne, D (1995) "Radical geography as a Mere Political Economy: The Local Politics of Space", *Capital and Class*, sayı 56.

Buldam, A (1993) "Nasıl Bir Uluslararası Finans Merkez", *İstanbul*, sayı 7

Castells, M. (1989) *The Informational City*, Basil Blackwell, Oxford.

Cohen, R.B. (1981) "The New International Division of labour, Multinational Corporations and Urban Hierarchy", M.Dear ve A.J.Scott (derleyenler), *Urbanization and Urban Planning Under The Capitalist Society*, Methuen Co.Ltd. Londra.

Çulhaoğlu, M (1996) "Seçim Ardından Serbest Bir Yazı", *Sosyalist Politika*, sayı 8.

Davis, M. (1987) "Chinatown, Part Two? The 'Internationalization' of Downtown Los Angeles", *New Left Review*, sayı 164.

Davis, M. (1990) *City of Quartz Excavating the Future in Los Angeles*, Verso, Londra.

Davis, M. (1996) "Kentsel Denetim-Blade Runner Ötesinde", çev. O.Duman, *Birikim*, sayı 86-87.

Debord, G .(1996) *Gösteri Toplumu*, çev. A.Ekmekçi ve O.Taşkent, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Eraydın, A ve A.Erendil (1996) *Dış Pazarlara Açılan Konfeksiyon Sanayinde Yeni Üretim ve Kadın İşgücünün Bu Sürece Katılma Biçimleri*, Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Ercan, F (1994) "Global City in The Flexible Accumulation and New International Division of Labour; Prospects for İstanbul", *Öneri*, cilt 1, sayı 1.,

Ercan, F (1996a) "Tekstil Sektöründe Altsözleşme İlişkileri, Avrupa Topluluğu'nda Altsözleşme İlişkilerini Destekleme Eğilimleri ve Türkiye (Mercer ve Bir Yan Dikiş Araştırmaları", *İktisat Araştırmalar Dergisi*, cilt 1, sayı 2.

Ercan, F (1996b) "Altsözleşme İlişkilerine Dayalı Üretim", *İktisat Dergisi*, sayı 357.

Ercan, F. (1996c) "Büyü Ekonomisi; Kâr-Faiz İlişkisinin Tersine Dönmesi", *İktisat Dergisi*, sayı 237.

Ercan, F. (1996d) *Gelişme Yazını Açısından; Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Ercan, F (1996e) *Para ve Finans Teorileri Karşısında Marksist Para Teorisi*, (1970'lerin Dünya Ekonomisini Anlamak İçin Teorik Bir Çerçeve), Basılmamış Tez Çalışması.

Erder, S ve K.Lordoğlu (1993) *Geleneksel Çıraklıktan Çocuk Emeğine*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Erder, S. (1996) *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Feagin, J.R ve M.P. Smith (1987) "Cities and the New International Division of Labor", M.P. Smith and J.R.Feagin (der.), *The Capitalist City*, , Blackwell, Oxford.

Friedman, J ve G.Wolf (1982) "World City Formation", *International Journal for Urban and Regional Research*, cilt 6 sayı 3, 309-44.

Friedman, J. (1986) "The World Hyphothesis", *Development and Change*, cilt 17.

Friedman, J (1996) "Sokaksız Bir Şehir", *Birikim*, sayı 86-87.

Fujita, K.(1991) "A World City and Flexible Specialization: Restructuring of Tokyo Metropolis", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 15, sayı 5.

Gilb,C.L. (1989) "Third World Cities; Their Role in The Global Economy", R.V.Knight ve G.Gappert (der.), *Cities in a Global Society*, Sage Publications, Londra.

Güvenç, M. (1993) "General Industrial Geography of Greater İstanbul Metropolitan Area;An Exploratory Study" *Development of İstanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing*, IUALA-EMME Yayını.

HABİTAT-II (1996) *Türkiye Ulusal Raporu ve Eylem Planı*, Türkiye Ulusal Komitesi, İstanbul

Hall, P .(1996) "The Global City", *International Journal Science*, sayı 147.

Hall, S (1995) "Yerel ve Küresel; Küreselleşme ve Etkinlik", çev. S.H. Tuncel, *Mürekkep*, sayı 3-4.

Harvey, D (1985) *Urbanization of Capital*, John Hopkins University Press, Baltimore.

Harvey, D. (1987) "Flexible Accumulation Through Urbanization: Reflections on 'Post-modernism' in City", *Antipode*, cilt 19, sayı 3.

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1993) "From Space to Place and Back Again: Reflections on The Condition of Postmodernity", *Mapping The Futures*, ed:J.Bird vediğ., Routledge, Londra.

Haug, W,F (186) *Critique of Commodity Aesthetics*, Polity Press, Oxford.

IULA-EMME (1993) *Geleceğin İstanbul'u Demokratik, Etkin ve İnsanca Yaşanabilen Bir Dünya Ken-*

ti, IULA-EMME ve T.C. Başbakanlık Toplu Konut İşbirliği ile hazırlanmış.

Işık, O. (1994) "Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları:Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânlaşması", *Toplum ve Bilim*, sayı 64-65.

Işık, O. (1996) "Küreselleşen Dünyada Yeni Uzaklıklar ve Siyaset", *Sosyal Demokrat Değişim*, sayı 1.

Jessop, B ve R.Stones (1992) "Old City and New Times, Economic and Political Aspects of Deregulation of Deregulation", L.Budd ve S.Whimster (der.), *Global Finance and Urban Living*, Routledge, New York.

Keyder, Ç ve A.Öncü (1993) *Istanbul and The Concept of World Cities*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Keyder, Ç. (1994) "İstanbul Nasıl Satılır?", *Forum*, Ocak.

King, D.A. (1990) *Global Cities*, Routledge, Londra.

Krikke, H ve J, Müter (1993) *Bir Yan Dikiş*, çev. İsmail Ercan, Opstand Vakfı Yayını.

Korf, R. (1986) "The World City Hypothesis: A Critique", *Development and Change*, cilt 17.

Kowarick, L. ve M. Camporio(1986) "Sao Paulo: The Price of World City Status", *Development and Change*, cilt 17.

Köksal, S. (1993) "Küresel Düzlemde Yerel Eğilimler", *İstanbul*, sayı 7

Knight, R.V .(1989) "The Emergent Global Society", R.V. Knight ve G.Gappert (derleyenler), *Cities in a Global Society*, Sage Publications, Londra.

Markusen, A ve V.Gwiasda (1994) "Multipolarity and the Layering of Functions in World Cities: New York City's Struugle to Stay on Top", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 18, sayı 2.

Masai, Y. (1989) "Greater Tokyo as a Global City", R.V.Knight ve G.Gappert (derleyenler), *Cities in a Global Society*, Sage Publications, Londra.

Massey, D. (1991). "The Political Place of Locality Studies", *Environment and Planning A*, cilt 23.

Massey, D. (1993) "Power-Geometry and a Progressive Sense of Place", J.Bird ve B.Curtis(der.), *Maping The Future*, Routledge, Londra.

Öncü; A. (1988)"The Politics of The Urban Land Market in Turkey:1950-1980", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 12, sayı 1.

Plantenberg, Ü.M. (1985) "Şili:Gecekondulara Savaş-Kaynaklara Barış", çev. Y.Öner, *Latin Amerika'da Militarizm, Devlet ve Demokrasi*, Alan Yayınları, İstanbul.

Pryke, M (1991) "An International City Going 'Global': Spatial Change in the City of Londra", *Environment and Planning*, Society and Space, cilt 9.

Petras, J ve P.Morley (1990) *US Hegemony Under Siege*, Verso, Londra.

Petras, J. (1993)"Cultural Imperialism in The Late 20th Century", *Journal of Contemporary Asia*, cilt 23, sayı 2.

Ross, R.J.S ve K.C. Trachte (1990) *Global Kapitalizm*, State University of New York, New York.

Safa, H.I. (1987) "Urbanization, Thje Informal Economy and State Policy in Latin America", M.P. Smith and J.R. Feagin (der.), *The Capitalist City*, Blackwell, Oxford.

Sassen,S. (1986) "New York City: Economic Restructuring and Immigration", *Development and Change*, cilt 17.

Sassen, S. (1987) "Growth and Informalization at the Core: A Preliminary Report on New York City", M.P.Smith and J.R.Feagin(der.), *The Capitalist City*, Oxford.

Sassen, S. (1994a) *Cities in a World Economy*, Pine Forge Press, Thousand Oaks.

Sassen, S. (1994b) "The Urban Complex in a World Economy", *International Social Science Journal*, sayı 139.

Scanlon, R. (1989) "New York City as Global Capital in The 1980s", R.V.Knight ve G.Gappert (der.),*Ci-*

ties in a Global Society, Sage Publications, Londra.

Sklair, L. (1991) *Sociology of The Global Society*, John Hopkins University Press, Baltimore.

Smart, B. (1990) "Modernity, Postmodernity and The Present", B.S.Turner (derleyen), *Theories of Modernity and Postmodernity*, Sage Publications, Londra.

Smith, N. (1987) "Of Yupies and Housing: Gentrification, Social Restructuring, and Urban Dreams", *Environment and Planning D:Society and Space.*

Soja, E,W. R.Morales. ve G.Wolf (1983) "Urban Restructuring: An Analysist of Social and Spatial Change in Los Angeles", *Economic Geography*, sayı 59.

Soja, E,W. (1987) "Economic Restructuring and the Internationalization of the Los Angeles Region", M.P. Smith and J.R.Feagin (derleyenler), *The Capitalist City*, Blackwell, Oxford.

Sönmez, M. (1996) *İstanbul'un İki Yüzü*, Arkadaş Yayınları, Ankara.

Tekeli, İ. (1992) "Dünya Kenti İstanbul", *Görüş*, Kasım sayısı.

Waterman, M. (1995) *Globalization*, Routledge, Londra.

Wilson, P. (1987) "Lima and the New International Division of Labor", M.P.Smith and J.R. Feagin (der.), *The Capitalist City*, Blackwell, Oxford.

World of Workers (1994) "How Big Banks Run New York", *World of Workers*, cilt 36, sayı 17.

Yeung, Y. (1996) "An Asian Perspective on Global City", *International Science and Society Journal*, sayı 147.

World city or international city: The case of İstanbul

The capitalist social relations that dominated the immediate post-war period was overturned in the late 1960's and early 1970's. The 1970s and 1980 witnessed world-wide transformation of capitalist social relations in all spheres of life.

This article examines how world-wide restructuring of capitalist social relations bears upon eco-spatial structures and, how the concept of 'world city' fits into this process. Firstly, the concept of globalisation is examined with reference to universality and locality dimensions. Then, the main dynamic of the transformation is mentioned which based on 'flexible capital accumulation' and 'world capitalism'. The paper examines, the relationship between social relations, especially industrial relations, and their implications on spatial dynamics. The concepts of 'global city' and 'international city' are utilized in order to examine some of reasons of the movement towards urban eco-spatial structures. Basic characteristics of 'global city' and international city are defined. Finally, social and spatial changes in İstanbul in the 1980s and 1990s are described. This paper argues that wide-ranging changes since the mid-1980s in İstanbul might be described as the 'internationalization of İstanbul' or 'integration of İstanbul into the world capitalism' rather than 'İstanbul as a global city' it called.

Varlık Vergisi ve İstanbul

*Ayhan Aktar**

"[Sir Thomas] More:
Farz edelim ki yabancılar yerlerinden edilmiş ve şu sizin şamatanız,
İngiltere'nin bütün ihtişamını bastırmış olsun:
Gördüğünüzü düşünün, sefil yabancıların, sırtlarında bebeleri ve pılı pırtılarıyla,
Sürülmek üzere limanlara ve kıyılara doğru ağır ağır yürüdüklerini
Ve siz de kral gibi oturun yerli yerinizde, keyfinizin kâhyası olarak,
Hükümetin sesi sizin şamatanızla kısılmış ve gaddarlığınız düşüncenizi örtmüş olsun:
Anlatayım size, elinize ne geçmiş olur:
Nasıl arsızlığın ve kaba kuvvetin galip geldiğini,.
Düzenin nasıl alt edileceğini öğretmiş olursunuz başkalarına:
Ve bu şekilde, hiç biriniz uzun yaşamazsınız,
Başka canavarların da kuruntuları harekete geçip,
Aynı zorbalıkla, benzer sebeplerle ve kendilerini haklı görerek,
Sizleri parçalamak üzere saldırırlar, ve insanlar yırtıcı balıklar gibi, birbirini yemeğe başlar."

Shakespeare, *Sir Thomas More* (II. Perde, II. Sahne)**

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, 11 Kasım 1942 günü TBMM'de görüşülerek kabul edilen 4304 sayılı Varlık Vergisi Kanunu sadece iktisadi değil; siyasi ve kültürel açılardan da önemli bir uygulama olarak göze çarpar. Varlık Vergisi uygulaması, esas olarak, kanunun hazırlanışı; TBMM'de kabulü; o dönemin yayın organlarında desteklenmesi; kimin ne kadar vergi ödeyeceğini tespit eden komisyonların çalışma biçimleri; vergi mükelleflerinin isimlerinin ve vergi miktarının ilân edilmesi; en fazla bir ay ile sınırlandırılmış ödeme süresi; bu süre içinde vergi borcunu ödeyemeyenlerin mallarının haczedilerek icra yolu ile satışı ve bütün bunlara rağmen vergi borcunu ödeyemeyen mükelleflere borçlarını; "bedenen çalıştırarak ödetmek" amacıyla çalışma kamplarına gönderilmeleri gibi alt süreçler içerir. Bu aşamalar bir bütünlük içinde ele alındığında, Varlık Vergisi Kanunu Tek Parti Döneminde birçok kez karşımıza çıkan "azınlık karşıtı" politikalara örnek olarak gösterilebilir.

Problem

Varlık Vergisi üzerinde çalışmaya başladığımız zaman önümüzde metodolojik olarak birbirinden farklı iki çalışma yöntemi belirdi: Bunlardan birincisi, savaş yıllarının bu olağanüstü vergi uygulamasını kendi içinde açıklamaya çalışmak ve 1942-44 yılları ile sınırlandırılmış bir monografi hazırlamaktı. İkinci yol ise, Varlık Vergisi uygulamasını Tek Parti Döneminde milli devlet ile gayrimüslim

---

(*) Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. Bu yazıyı son derece dikkatli okuyarak görüşlerini bildiren Dr. Gülden Ayman'a ve Ali Günşar'a yardımları için minnettarım.

(**) Yazarları arasında Shakespeare'in de bulunduğu *Sir Thomas More* isimli oyun, 1517'de Londra'da gerçekleşen ve Cenevizli-Fransız zenaatkârların sınırdışı edilmesini talep eden bir esnaf ayaklanmasını konu alır. Oyunda ayaklanmanın anlatıldığı bölüm Shakespeare'in kaleminden çıkmıştır. (Tercüme benimdir. A. A.)

azınlıklar arasında varolan gerilim hattında bir örnek olay olarak kabul ederek, Kemalist milliyetçiliğin her zaman göze çarpmayan farklı boyutlarını aydınlatmaya.çalışmaktı.[1] Biz bu çalışmada, merkezi otoritenin gölgesinin azınlıklar üzerine nasıl düştüğünü tespit etmek ve bu gölgenin özelliklerini analiz ederek esas kütleyi daha iyi anlamaya çalışmak yoluna gittik. Dolayısıyla yöntem olarak ikinci yolu tercih ettik.

Burada "merkezi otoritenin gölgesi" olarak tanımladığımız mesele, Kemalist milliyetçilik anlayışının sistemleştirilmiş ifadesinden ve bunun hayata geçmesinden başka bir şey değildir. Bütün milli devlet kurmayı başarmış milliyetçi akımlar gibi, Kemalist milliyetçilik anlayışı da sistematik olarak "biz" ve "diğer" kavramlarını kendi üslubunca tanımlar. Ve bu tanımları zaman içinde kurumsallaştırır. Burada "kurumsallaştırma"dan kasıt, bir yandan bu tanımların hayata geçip içselleşerek sürekli tekrarlanan siyasal pratikler haline dönüşmesi; diğer yandan bu tanımların işlevselleşmesi sonucunda somut kurumları (parti, bürokrasi, eğitim vs.) biçimlendirmesidir.

Kurumsallaşmanın tam anlamıyla gerçekleştirildiği yerlerde, siyasal pratikleri kendi alanında yaratıp tasarlayan düşünce/zihniyet dünyası ile bu fikriyatı hayata geçirecek kurumlar arasında bir bütünlük ve uyum vardır. Kurumsallaşmanın bütün müktesebatı ile tamamlanamadığı azgelişmiş toplumsal formasyonlarda ise uyum yerine "yetersizlik" ve "uyumsuzluk" ortaya çıkar. Bu bakımdan, Varlık Vergisi uygulamasını rejim açısından ele aldığımız zaman kurumlaşma açısından yetersizliğin; "biz" ve "diğer" kategorileri arasındaki siyasal pratikler/ilişkiler açısından baktığımız zaman da uyumsuzluk ve gerilimin su yüzüne çıktığını gözlemleriz.

Kemalist milliyetçiliğin Gökalp'in sistemleştirdiği anlayıştan koptuğu noktanın, Türk ulusal topluluğuna/Türk milletine mensubiyet kriterini Türk etnik kimliğine sahip olmakla bağlantılı olarak tanımlamakla başladığını başka yazılarımızda belirtmiştik (Aktar, 1996a ve 1996b). Kemalistler tarafından "biz," Tek Parti Döneminin başlangıç yıllarında "Türk etnik kimliğine dahil olanlar" olarak tanımlanmıştır. Bir kez bu tanım geçerlilik kazanıp kurumlaştıktan sonra, ülkemizde yüzyıllardır kendi dini ve etnik kimliklerini muhafaza ederek yaşamış olan gayrimüslim azınlıkların da "diğer" kategorisine alındığını görüyoruz.

Tek Parti Döneminde kemikleşen bu anlayışın iki boyutu vardır: Bunlardan birincisi Anadolu'da yaşayan tüm müslüman gruplarını "etnik olarak Türk" kabul ederek "biz"in çapını genişletmek; ikincisi ise bunun tarihi/yapısal nedenlerle gerçekleştirilemediği noktada bulunan gayrımüslimleri de fiilen "azınlık" veya "yabancı" olarak kabul etmektir. Bu itibarla, Tek Parti yönetimi tarafından hayata geçirilen "Türkleştirme" politikaları, ülkede yaşayan gayrı Türk fakat

---

1 Tek Parti Döneminde devlet-gayrimüslim azınlık ilişkilerinin irdelendiği bir yazımız için bkz, (Ayhan Aktar, 1996b). Ayrıca, Kemalist milliyetçiliğin iki farklı görüntüsü hakkında bkz, (Parla, 1992:176-211).

müslüman etnik gruplar (Laz, Kürt, Çerkes vs.) açısından kısa vadede "kapsayıcı" olabilirken; aynı anda gayrimüslim azınlıklar bakımından da "ayrımcı / azınlık karşıtı" özellik gösterirler. Bu itibarla, Varlık Vergisi gibi azınlıkların belli alanlardaki egemenliğini kırmak amacıyla geliştirilen politikaları baştan, özellikle Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler gibi "belli bir etnik veya dini gruba karşı" olarak tanımlamak mümkün değildir. Kemalist milliyetçilik anlayışı doğrultusunda, yapısal nedenlerden ötürü "Türkleştirilemeyen" her toplumsal gruba istisnasız "ayrımcı muamele" yapılmıştır.

Bu itibarla, Türkiye'de milli devletin kuruluş aşamasında toplumsal hayatın her alanını Türkleştirme çabaları, aynı anda ve kaçınılmaz olarak "azınlık karşıtı" politikalar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir milli devlette "biz"in ve "diğer"lerinin kimlerden oluştuğu veya hangi kriterler yardımıyla tarif edildiği, o ülkede hakim olan milliyetçilik anlayışının ipuçlarını verdiği gibi; aynı zamanda "millet"in yegâne temsilcisi olma iddiasındaki hakim siyasi kadro ile azınlıklar arasındaki gerilim hattının ana eksenini belirler. 1942-1944 yılları arasında uygulanmış olan Varlık Vergisi Kanunu da bu gerilim hattını anlamak için uygun bir örnek teşkil etmektedir.

Temel metodolojik tercihler

Varlık Vergisi uygulaması üzerine yaptığımız araştırmanın düşünsel arka planını bu şekilde açıkladıktan sonra, öncelikle, amacımızın tekdüze bir vergi tarihi yazmak olmadığını belirtmek gerekiyor. Bu çalışmada, Varlık Vergisi uygulamasının esas aktörleri olan siyasal iktidar, maliye bürokrasisi, vergi mükellefleri, İstanbul basını, yabancı gözlemciler ve azınlıklar gibi ekonomik, toplumsal ve siyasal kategorileri birbiri ile etkileşim içinde ele almaya çalıştık. Tarihsel araştırma nesnesi olarak, "1942-1944 yılları arasında geçen Varlık Vergisi örnek olayı" çerçevesinde kurgulanmış olan bu ilişkiler yumağının yapısal özelliklerini; sürece dahil olan toplumsal grup ve bireylerin eylemlerine hangi anlamları yüklediklerini ve bu uygulamayı hayata geçirenlerin "hangi siyasal pratiklerin içselleşmesinden ötürü" belli bir biçimde davrandıklarını anlamaya çalıştık. Araştırma sürecinde önce olayları anlamaya çalışarak, daha sonra da nedensellik zinciri içinde yapısal olanı ayrıştırarak açıklamaya çalıştık.

Sosyal bilimci olarak anlama/yorumlama faaliyetine öncelik vererek toplumsal açıklamaya ulaşma çabamız, araştırmada kullandığımız malzemenin de niteliğini belirledi: Varlık Vergisi uygulamasına doğrudan katılmış olan maliyeciler, vergi mükellefleri ve dönemin üst düzey bürokratları ile yapılan yüz yüze görüşmeler, yayımlanmış anılar, günlük gazeteler, yasal mevzuat, arşiv belgeleri, tapu kayıtları ve hatta karikatürler bile olayları anlamaya/açıklamaya yardım ettikleri oranda kullanıldı.

Bu çaba, sonuç olarak, ülkemizde siyasal iktidar ile gayrimüslim azınlıklar

arasındaki gerilim hattında İkinci Dünya Savaşı koşullarında gerçekleşen bir çatışmayı daha net olarak değerlendirmemizi sağladı. Çünkü savaş koşulları, Milli Şef iktidarının zihniyet yapısını, ekonomik tercihlerini ve Kemalist seçkinlerin toplumsal ve siyasal ütopyalarını belli bir sıkışma ve kavşak noktasında daha net olarak gözler önüne seriyordu.

Bütün bu ilişkilerin fonunda ise İstanbul yatıyordu. Ülkemizin en kalabalık, ticaret burjuvazisinin en yoğun olarak bulunduğu bir şehir olan İstanbul, aynı zamanda toplumsal farklılaşmanın en net olarak hissedildiği, gösterişçi tüketim ve israfın sergilenmesine son derece uygun ve farklı yaşam tarzlarına sahip azınlıkların yoğun olarak bulunduğu bir kentti. Dolayısıyla Varlık Vergisi uygulamasının İstanbul'dan bakılarak izlenmesi, aynı zamanda gayrimüslim azınlık ile merkezi otorite arasındaki ilişkilerin kavramsallaştırılmasında yararlı olmuştur.

Varlık vergisi ile ilgili araştırmamızın bulgularından ancak bir kısmının sunulacağı bu yazının konusunu, İstanbul kentinde Varlık Vergisinin tahakkuk ve tahsilat süreçleri ile sınırlandırmak istiyoruz. Yazının birinci bölümünde, Varlık Vergisi uygulamasının açıklamalı bir kronolojisi kurulmaya çalışılacak, ikinci bölümünde kimin ne kadar vergi ödeyeceğinin belirlenmesi olan tahakkuk süreci anlatılacak, üçüncü bölümde ise verginin İstanbul'daki tahsilat süreci ele alınacaktır. Dördüncü bölümde ise, 1992 yılında İstanbul'un Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde yaptığımız arşiv çalışmasında elde ettiğimiz bilgiler tablolar halinde verilecektir. Yukarıda isimlerini yazdığımız ilçelerin Tapu Sicil Müdürlüklerinde, günlük işlemlerin kronolojik olarak yazıldığı "yevmiye defterlerini" izleyerek, 1943 yılının ilk altı ayında bu ilçelerde satılan tüm gayrımenkullerin alıcı ve satıcılarını, gayrimenkulün cinsini, satış fiyatını ve satış sonucu tahsil edilen Varlık Vergisi miktarını kodlayarak tamamladığımız çalışma yine bu bölümde sunulacaktır.

Bu yazının sınırlarını yukarıda anlattığımız biçimde çizdiğimiz için, genel olarak Türkleştirme politikalarını, Varlık Vergisi Kanununun çıkışından önceki dönemde yapılan tartışmaları; savaş enflasyonunun boyutlarını; kanunun çıkışından hemen sonra dönemin basın ve yayın organlarında bu verginin nasıl desteklendiğini ve Varlık Vergisi örnek olayından hareket ederek Tek Parti Döneminde devlet - gayrimüslim azınlık ilişkilerinin kuramsal düzeyde tartışılmasını başka bir yazıda gerçekleştirmeyi umuyoruz.

Neden İstanbul?

Varlık Vergisi uygulaması, esas olarak İstanbul'da en ciddi etkilerini göstermiştir. Varlık Vergisi açısından İstanbul'un belirgin özellikleri, Tablo 1 dikkatli incelendiği zaman ortaya çıkmaktadır. Toplam Varlık Vergisi mükellefleri açısından % 54 ile birinci sırada olan İstanbul'un ağırlığı, tahakkuk edilen vergi miktarında % 68'e ve nihayet tahsilatta ise % 70'e yükselmektedir.

Tablo 1
VARLIK VERGİSİ: TAHAKKUK VE TAHSİLAT

	İstanbul	Türkiye
A. Toplam Mükellef sayısı	61,787 % 54	114,368 % 100
B. Tahakkuk eden Varlık Vergisi (TL)	317, 275,642.- % 68	465,384,820. - % 100
C. Tahsil edilen Varlık Vergisi (TL)	221,307,508.- % 70	314,920,940.- % 100
D. Tahsilatın Tahakkuka Oranı (C/B)	**% 69,7**	**% 74,3**

Kaynak: Faik Ökte, [1951] / Esat Tekeli[2]

Resmî açıklamalarda Varlık Vergisinin çıkarılış amacı, II. Dünya Savaşının olağanüstü koşullarında elde edilmiş spekülatif kazançları vergilendirmek ve piyasada tedavülde olan para miktarını azaltmak olarak öne sürülmektedir. Bu bakımdan, İstanbul'un Türkiye'de ticaret burjuvazisinin en fazla yoğunlaştığı bir kent olması itibarı ile sahip olduğu özel bir konumu vardır. Fakat Varlık Vergisi uygulamasında İstanbul'un bu denli öne çıkması, deyim yerinde ise "özel bir muameleye tâbi tutulması," sadece ekonomik nedenlerle açıklanamaz. Şehrin etnik ve dini yapısındaki Osmanlı döneminden kalma çeşitlilik ve Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarından itibaren ülkenin diğer yörelerinde bulunan gayrimüslim azınlıkların İstanbul'a göç etmeğe zorlaması kenti azınlık karşıtı politikalar açısından hassas bir noktaya taşımıştır.[3] Varlık Vergisi uygulamasında İstanbul'a gösterilen özel ilginin nedeni, şehrin ekonomik olduğu kadar; aynı zamanda sosyal, kültürel ve demografik özellikleridir. Bu özellikler ilerideki bölümlerde sık sık gündeme gelecektir.

I. Varlık Vergisi'nin açıklamalı kronolojisi

Varlık Vergisinin tahakkuk ve tahsilat süreçlerin ayrıntılı olarak ele almadan önce, Varlık Vergisi uygulamasının hangi aşamalardan geçtiğini kronolojik olarak anlatalım:

1. 1939 yılında savaşın başlamasıyla yaklaşık bir milyon askeri silah altına alan; gittikçe artan savunma masraflarını para basarak karşılamaya çalışan Ankara yönetimi, 1942 yılının ilkbahar ve yaz aylarından itibaren olağanüstü ka-

2 Esat Tekeli, "Varlık Vergisinin Tasfiyesi," *Ulus*, 16 Mart 1944. Esat Tekeli, Varlık Vergisi uygulaması sırasında Maliye Bakanlığı Müsteşarı olarak görev yapıyordu.

3 Gayrimüslim azınlıkların Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'a göçe zorlanmaları hakkında bkz, (Ayhan Aktar, 1996b:52).

zançları vergilendirmek amacıyla bir arayış içine girmişti.[4] Maliye Bakanı Fuat Ağralı tarafından TBMM'de kurulan komisyon yeni bir kanun tasarısı hazırlığı içindeydi.[5] Aynı günlerde, basındaki bazı kalemler, yüksek enflasyon ve ithalatın azalması nedeniyle ortaya çıkan mal darlığından daha çok gayrimüslim ticaret erbabının yararlandığını belirterek, bunların elde ettiği spekülatif kazançların kurulacak komisyonlar vasıtasıyla vergilendirilmesini istiyorlardı.[6]

2. 7 Temmuz 1942 günü Başbakan Refik Saydam'ın ani ölümü sonucunda yerine Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu atanır. Başbakan Saracoğlu 5 Ağustos 1942 günü TBMM'de okuduğu hükümet programında gittikçe artan fiyatlardan ve alınacak iktisadi tedbirlerden bahsederek sözlerini şöyle tamamlar:

> "Arkadaşlar biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal [en az] o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız ... İktisadî ve siyasî sahalarda Devletçilik, fertçilik ve kooperatifçiliğe bırakılan sahalar o kadar geniştir ki bunlar arasında bir menfaat çarpışması asla olmayacak ve ilerde de olmaması için de daima dikkatli ve hesaplı yürüyeceğiz. Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı. Demokratlık Türk tarihinin derinliklerinden yuvarlanıp gelen büyük bir hakikattir. Biz halkçı idik, halkçıyız ve daima da halkçı kalacağız. Tek partili bir devlet kurmuş olmamız başlıca bu büyük hakikate dayanıyor. Biz ne sarayın, ne sermayenin, ne de sınıfların saltanatını istiyoruz. İstediğimiz sadece Türk milletinin hakimiyetidir."[7]

---

4 Bu dönemde toptan eşya fiyatları, 1938 = 100 kabul edilerek hesaplandığında 1942 yılında 339,6 düzeyine ulaşmıştır. Aynı şekilde, 1938 yılında 219,4 milyon TL olan tedavüldeki para miktarı 1942 yılında 765,5 milyona yükselmiştir. Bkz, (Ökte [1951]: 31-32). Anılarında, savaş yıllarında, Milli Şef Rejiminin iktisat politikasını değerlendiren dönemin CHP milletvekili Faik Ahmet Barutçu'nun tespitleri hayli aydınlatıcıdır: "Geçen Büyük Savaş'ın deneyleri göz önünde bulundurularak, bu savaşın başladığı 1939'da, ilerisi için alınması gereken önlemler zamanında incelenip, o anda kolaylıkla sağlanacak stoklar yapılmalıydı. Bir bütçe açığı demek olan olağanüstü bütçe ile adi bütçe karıştırılarak, yıllarca 'denk bütçe, sağlam ödeme' edebiyatıyla, gerçekte ise sürekli para basmakla devlet maliyesi yönetilmişti." (Barutçu, 1977:265).

5 1942 senesi bütçesi hakkında 25 Mayıs günü TBMM'de yaptığı konuşmada, Maliye Bakanı Fuat Ağralı şunları söylüyordu: "Yeni vergi ve zam mevzuunda son olarak fevkalâde kazançlardan alınacak vergi hakkındaki lâyihaya temas edeceğim. Sermayenin normal gelirinden ziyade fevkalâde ahval ve şeraitten faydalanarak elde edilen büyük kazançları yalnız normal zamanlara mahsus vergiye tâbi tutmakla iktifa edilmesinin adalet icaplarıyla telif edilemiyeceği meydandadır. Arzettiğim layiha bu düşünce ile hazırlanmıştır. Esası hiçbir itiraza mütehammil olmayan bu mevzuda tereddüt sebebi olabilecek yegâne nokta fevkalâde kazancın tesbitindeki isabet derecesidir. Takdim ettiğimiz lâyihadaki hükümlerle bunu azami derecede temin için tatbikini mümkün gördüğümüz bütün tedbirlere müracaat edilmiştir." Bkz, *Ayın Tarihi* no. 102, Mayıs 1942. s. 27

6 Ahmet Emin Yalman, 29 Mayıs 1942 günü *Vatan* gazetesinde yazdığı başyazıda, önce "azınlıklar arasında umumi bir ölçü ile vatani alaka[nın] elbette daha gevşek" olduğunu belirttikten sonra Varlık Vergisi Kanununun ilk eskizlerini çiziyordu: "Bize kalırsa bir defalık olan bu verginin tahakkuk ettirilmesi için başlıca büyük şehirlerde fevkalade heyetler kurulmalı ve banka erkânı, ticaret odaları erkânı, her türlü ticari sahanın temsil kudretine haiz dürüst adamları bu heyetlerde vatanî vazife almalıdır. Bunlar defterler filanlar ile beraber bir takım kıyas ve karinelerle iş görmeli ve asıl vurgunculara vatan borcunu ödetmeye imkan hazırlamalıdır. Zaten asıl vurguncular yüzlerle sayılacak kadar az olduğu için çıkar yollar bulunabilir."

7 Saracoğlu'nun konuşmasının tam metni için bkz, *Ayın Tarihi*, No. 105, Ağustos 1942. s. 31-32.

1942 senesi yaz ayları boyunca İstanbul gazetelerinde, gayrimüslimleri genellikle hırsızlık, karaborsacılık, soygunculuk, vurgunculuk ve ihtikâr fiilleri ile ilişkilendiren haberler öne çıkarılır.[8] Bu dönemde çıkan mizah dergilerinde azınlık karşıtı karikatürlerde ağırlıklı olarak Yahudi tipleri kullanılıyordu. Laurent Mallet'in analizine göre, 1930'lardan itibaren *Karikatür* dergisinde yayımlanan Yahudi karikatürleri sadece Yahudileri değil, onların şahsında bütün gayrimüslimleri hicvediyordu.[9]

3. Faik Ökte, İstanbul Defterdarlığına atanıp göreve başladığı gün, (12 Eylül 1942) kendisine onbeş gün önce Ankara'dan gelen bir resmî yazı gösterilir. Bu yazıda, "harp ve ihtikâr dolayısıyla kazanılan fevkalâde kazançları kanunlarımızın vergilendirmemekte olduğu, bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettiği belirtildikten sonra, piyasada acele tetkikat yaptırılarak kimlerin bu şekilde fevkalâde kazanç temin ettiğinin tesbiti, *ekalliyetlerin ayrı bir cetvelde gösterilmesi*" istenmektedir (Ökte [1951]: 47).

Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan, kısa bir süre sonra arkadaşı Faik Ökte'yi Ankara'dan telefonla arar ve listelerin en geç bir haftaya kadar Ankara'ya yollanması gerektiğini bildirir. Konu üzerinde çalışmaya başlayan Ökte, İstanbulun çeşitli vergi dairelerinden gelen bilgiler doğrultusunda, fevkalade kazanç temin ettikleri düşünülen mükellefleri dini ve etnik kökenlerine göre ayrıştırarak liste haline getirir.[10]

Görüldüğü gibi, Varlık Vergisine giden yolun önce propogandası yapılmış, sonra teknik hazırlıkları başlatılmıştır. Artık kanun zihinlerde hazırdır, iş sadece kağıda dökülmesine ve TBMM'de oylanmasına kalmıştır. Ökte'ye göre, kanunun maddelerini Başbakan Saracoğlu, Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya not ettirir. Bu notları da Maliye Bakanlığı Müsteşarı Esat Tekeli kanun maddeleri haline getirir (Ökte [1951]:50).

4. Milli Şef iktidarının özellikle gayrimüslimleri vergilendirmeyi hedefleyen bir kanun hazırladığı İstanbul'da duyulur. Gayrimüslimlerin cemaat temsilcilerinden oluşan bir grup, Ankara'ya Başbakan Saracoğlu'nu ziyarete giderler. Azınlık temsilcileri, Varlık Vergisi Kanunu'nun hazırlıklarından haberdar olduklarını belirterek, Başbakana bir öneri getirirler:

---

8 Bu haber başlıklarından birkaç örnek: "İki Yahudi çocuğu hava kurumu için toplanan rozet paralarının çaldılar" *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1942. "Bir Yahudi müteahhit hazineyi binlerce lira zarara soktu." *Tasvir-i Efkâr*, 1 Eylül 1942. "İstifçi iki Yahudi yakalandı" *Tasvir-i Efkâr*, 9 Eylül 1942.

9 Karikatür dergisinde 1936-1948 yılları arasında çıkan Yahudilerle ilgili karikatürlerin içerik analizini ve yayınlanma sıklığını araştırmış olan Mallet'e göre, 1942 yılının Nisan-Eylül aylarında bu dergide yayımlanan karikatürlerin sayısı 1936-48 dönemi içindeki en üst değere ulaşmaktadır. Bkz, (Mallet, 1996:30).

10 Faik Ökte'nin anılarında vergi mükelleflerinin gruplandırılması şöyle anlatılıyor: "cetveller *M* ve *G* diye ikiye ayrıldı. *M* Müslüman grubu, *G* gayrımüslim ekalliyetleri temsil ediyordu. Bilâhare bu harflere dönmeler için *D*, ecnebiler için *E* harfleri katılacaktır." Bkz (Ökte [1951]: 48).

> Azınlık temsilcileri - "Efendim, siz ne kadar vergi toplamayı düşünüyorsunuz? ... 300 milyon mu toplamak istiyorsunuz, [yoksa] 200 milyon mu toplamak istiyorsunuz? Siz bunu bize bırakın, biz bunu [kendi aramızda] toplayalım [ve] hükümetimize verelim!"
> Başbakan Saracoğlu - "Biz bu teklifi nasıl kabul ederiz? Biz [modern bir] devletiz!"[11]

Saracoğlu, böylece Osmanlı Millet Sistemi'nin işleyişini anımsatan bu öneriyi reddeder. Aynı günlerde, yabancıların yüksek oranda vergilendirilmesi durumunda, yabancı diplomatların hükümete karşı çeşitli demarşlar yapacağını hatırlatan bir Dışişleri mensubuna, Başbakan Saracoğlu şu cevabı verir: "Arkadaş, Ben Osmanlı devletinin Sadrazamı değilim. Bana böyle bir teklifte bulunamazlar" (Ökte [1951]:52)

Dikkat edilirse, Saracoğlu bu iki çıkışında da kendisinin Osmanlı dünyasının ideolojik kalıplarından ve yönetim anlayışından farklılığını vurgulamaya çalışmaktadır. Birinci olayda, hem azınlıkların hem de onları yüzyıllardır yönetmiş Osmanlı seçkinlerinin alışık olduğu bir uygulamaya, yâni gayrimüslimlerin vergilerini kendi aralarında toplayarak yönetime teslim etmeleri alışkanlığına karşı çıkılmaktadır. Burada Saracoğlu, modern bir milli devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi vatandaşlarını vergilendirecek mekanizmalara sahip olduğunu belirtmekte ve yönetimin vatandaşları üzerindeki denetimini simgeleyen "milli hakimiyet" noktasından geri adım atılmayacağını hatırlatmaktadır.

İkinci olayda ise, Osmanlı'nın son yüzyılında çok sık rastlanan ve Avrupa devletleri [Düvel-i Muazzama] elçilerinin ülkenin iç işlerine karışmalarına olanak sağlayan kapitülasyonlar rejimine ve yabancı baskısının yoğun olarak hissedildiği günlere gönderme yapılmaktadır. Burada gözlemlenen hassasiyet, aslında "ulusal bağımsızlık" kavramı altında ele alınabilir. Saracoğlu'nun bu tepkileri, özünde milli devletin iki temel özelliğini gündeme getirmektedir. Birincisi, milli devletin kendi vatandaşlarının hayatının her boyutunu "aracı kullanmadan" denetleme tekeli; ikincisi ise başka devletlerin kendi iç işlerine karışmasını engelleme hakkıdır.

5. Cumhuriyet Bayramı kutlamaları dolayısıyla 29 Ekim 1942 günü Ankara Hipodromunda konuşma yapan Milli Şef İnönü şunları söyler: "Milletin her şeyini ordusuna vermesi ve vatan selâmeti için her sıkıntıya katlanmak kabiliyetinde olması, büyük belaya karşı başlıca teminatımızdır. Doğru yoldan sapan soysuzların, ne kadar marifetli ve hileli olurlarsa olsunlar, eninde sonunda her halde yakalanacaklarına şüphe etmeyiniz."[12] Artık Ankara'da hava sertleşmektedir.

---

11 1943 - 1945 yılları arasında Başbakan Saracoğlu'nun Özel Kalem Müdürlüğü görevinde bulunmuş, Emekli Büyükelçi Fuat Bayramoğlu ile 17 Nisan 1992 günü yapılan mülakat: Fuat Bayramoğlu'nun yorumuna göre, eğer Saracoğlu azınlık temsilcilerinin bu teklifini kabul etseydi, baştan bu verginin sadece azınlıklardan tahsil edileceğini zımmen itiraf etmiş olacaktı. Aynı mülakatta Bayramoğlu, Saracoğlu ile olan konuşmalarında Varlık Vergisi sözü geçtiğinde, Başbakanın, "Bu işin [Varlık Vergisinin] günahı ve sevabı benimdir. Bugün de bir daha böyle bir şey [vergi] koymak lazım gelirse, tereddüt etmem [aynısını] yaparım!" dediğini belirtmektedir.

12 *Ayın Tarihi*, No. 107, Ekim 1942. s. 11.

İki gün sonra, 1 Kasım 1942 günü toplanan TBMM'nin resmî açılışını yapan Milli Şef İnönü benzer bir tonda konuşmasını sürdürür: "Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası, ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmıya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar, ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır."[13]

11 Kasım 1942 sabahı toplanan TBMM'de Başbakan Saracoğlu ekonomik durumu ayrıntılı olarak ele alan uzun bir konuşmada, Saracoğlu, dokuz ayrı başlık altında ele aldığı ekonomik tedbirler paketini açıklamaktadır. Bu başlıklardan ilki memurlara ve eşlerine birer kat elbiselik kumaş ve ayakkabı dağıtılması, sonuncusu ise Varlık Vergisi Kânununun ayrıntılı olarak tanıtılmasıdır. Başbakan Saracoğlu Varlık Vergisinin amacını TBMM'de şöyle açıklar:

> "Bu kanun ile takip etiğimiz hedef tedavüldeki [dolaşımdaki] paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun [düşmanlığının] silinmesi, vergileri ödemek için bizzarure [ister istemez] satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal [yumuşama] husule getirmesi gibi tâli [ikincil] faydaların tahassül etmesi [ortaya çıkması] de imkân haricinde addedilemez."[14]

Oysa iki gün önce basına kapalı olarak yapılan CHP grup toplantısında, Başbakan Şükrü Saracoğlu aynı kanunu CHP grubuna şöyle sunar: "Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz" (Barutçu, 1977:263). CHP grubunda tasarı görüşülür ve kanunlaşmasına karar verilir.

6. Varlık Vergisi Kanunu, 11 Kasım 1942 günü TBMM'nin öğleden sonraki oturumunda çok az tartışılarak kabul edilir. Kanun, ertesi gün *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girer.[15]

7. 4304 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun 7. maddesi, "servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tesbit etmek üzere her vilâyet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyle belediyelerce kendi âzaları arasından seçilecek ikişer âzadan müteşekkil bir ve icabına göre müteaddit komisyon" kurulacağını hükme bağlamıştır. Aynı kanunun 11. maddesi de, "komisyon kararları nihaî ve kat'i mahiyette olup bunlara karşı idarî ve adlî kaza mercilerinde dâva

---

13 *Ayın Tarihi*, No. 108, Kasım 1942. s. 23.

14 *Ayın Tarihi*, No. 108, Kasım 1942. s. 41.

15 *Resmi Gazete*, no. 5255, 12 Teşrinisani [Kasım] 1942. Ayrıca kanun metni için bkz. *Düstur - 3. tertip*. Cilt 24, s. 9-13.

açılamaz" diyerek komisyonların tespit ettiği vergi miktarının değişmezliğini hükme bağlamıştır.

Kanun çıktıktan hemen sonra, İstanbul ili dahilinde üç ayrı komisyon kurulur. Bu komisyonlar ve kendilerine bilgi sağlayan Maliye Bakanlığı bürokrasisi ileride daha ayrıntılı olarak anlatacağımız faaliyetlerini yaklaşık bir ay içinde tamamladılar. (12 Kasım - 17 Aralık 1942)

8. Komisyonların kimin ne kadar vergi ödeyeceğini belirlemesinden sonra (tahakkuk işlemi) vergi miktarlarının belli olduğu listeler, Kurban Bayramının arifesinde, İstanbul'da Vergi Dairelerinin ilan tahtalarına asılır. (18 Aralık 1942)

9. Varlık Vergisi Kanunu'nun 12. maddesi verginin 15 gün içinde ödenmesini hükme bağlamıştır. Bu süre 4 Ocak 1943 akşamı dolar. Ayrıca aynı maddeye göre, bu süre içinde vergilerini ödeyememiş olan mükelleflere gecikmeli durumda ilk hafta için % 1, ikinci hafta için % 2 gecikme faizi tahakkuk ettirilecektir. Bu süreler de Bayram tatilleri nedeniyle biraz uzatılarak 20 Ocak 1943 akşamı dolar.

10. Yukarıda saydığımız süreler içinde vergisini ödemeyen mükelleflerin ev ve iş yerlerine gidilerek, önce malları hacz edilir ve daha sonra bu malların, ev eşyalarının satışı ile verginin tahsilatına başlanır. (21 Ocak 1943)

11. Vergisini bir ay içinde ödeyemeyen mükelleflerin bedenen çalışmaları ve vergilerini çalışarak ödemeleri amacıyla Çalışma yerlerine yollanmalarına başlanır.[16] Tümü İstanbullu gayrimüslimlerden oluşan 32 kişilik ilk kafile Aşkale'ye doğru yola çıkar (27 Ocak 1943)

12. 1943 yılı Şubat ve Eylül ayları arasında, İstanbul'da toplam 1869 kişi polis marifeti ile evlerinden alınarak Sirkeci/Demirkapı'daki toplanma merkezine getirildiler. Bu mükelleflerden 1229 kişi, çalışmak üzere önce Aşkale'ye yollandılar. Geri kalan 636 kişi ise, vergi borcunu Sirkeci'de beklerken veya çalışma yerine yollandıktan sonra ödediler. Çalışma yeri olan Aşkale'de ise, 21 kişi "borçlu olarak" öldü. Çalışma mükellefiyeti sadece gayrimüslimlere uygulanmış olduğu için, ölenlerin tümü gayrimüslimdir ve hepsi Aşkale'ye İstanbul'dan yollanmışlardır.[17]

13. Vergi mükelleflerinin mallarının haczedilerek satılması yöntemi ile Varlık Vergisinin tahsilatı 1943 yılının yaz ayları boyunca devam eder. Bu arada, 8 Ağustos 1943 günü Aşkale'de çalışan yaklaşık 900 kişi yük vagonlarına konarak Eskişehir-Sivrihisar'a yollanırlar. Mükelleflerin çalışma yerlerinin değiştirilmesi, Eskişehir'in İstanbul'a daha yakın olduğu mantığından hareketle, yabancı dip-

---

16 İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin anılarına göre, tüm ülke çapında 2057 kişi kamplara alınmıştı. Bunlar çalışma yerlerine sevk için bekletiliyorlardı. İstanbul dışında İzmir'de 88 ve Bursa'da da sadece 100 mükellef kampa alınmıştır. Kalan 1869 kişi İstanbul'da Sirkeci'deki kampa alınmıştır. Bunlardan 1229'u Aşkale ve Sivrihisar'a yollanmıştır. Aşkale'ye gitmek için bekleme süresi içinde 640 kişi vergisini ödeyerek serbest bırakılmıştır (Ökte [1951]: 158).

17 Ökte anılarında şöyle diyor: "Bu bahiste çalışma mükellefiyetinin M[üslüman] grubu mükellefleri hakkında tatbik edilmediğine işaret etmek isterim" (Ökte [1951]: 154).

lomatlar tarafından Varlık Vergisi uygulamasında bir yumuşama olarak yorumlanır.[18]

14. Yaz aylarında ülkemizi ziyaret eden *New York Times* gazetesinin sahip ve yazarlarından Cyrus L. Sulzberger, Varlık Vergisi hakkında 9 - 13 Eylül 1943 tarihleri arasında *New York Times* gazetesinde yayımlanan seri yazılar yazdı. Sulzberger yazılarında, seyahati sırasında konuştuğu bazı gözlemcilerin Türkiye'nin ticaret hayatında önemli yer tutan azınlıkların Varlık Vergisi ile piyasadan silinmeğe çalışıldığını söylediklerini belirtir. Sulzberger'in yazılarında *Cumhuriyet* gazetesinden alıntılar yapılarak, basının bu konudaki "hissiyatı" ve hükümete verdiği destek dile getirilmişti.[19] Böylece, 1943 yılında cephelerde kaydettikleri başarılarla II. Dünya Savaşını kazanacakları belli olmuş olan müttefik devletler basınında, ilk kez, Varlık Vergisi uygulamaları hakkında ayrıntılı yayın yapılıyordu.

15. Sulzberger'in yazılarının Ankara yönetimi üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu tahmin ediyoruz. Yazıların *New York Times*'da yayımlanmasından tam dört gün sonra, 17 Eylül 1943 günü toplanan TBMM, Varlık Vergisi mükel-

---

18 Ankara'da İngiliz Elçiliği Müsteşarı A. K. Helm'den Londra'da Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e rapor: FO 371 / 24 Ağustos 1943 tarihli ve E8573 / 7 / 44. numaralı belge. Aynı konu ile ilgili Amerikan kaynakları için bkz: Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930 - 1944 (M 1224), Ankara'daki ABD Elçisi L. A. Steinhardt'tan Dışişleri Bakanı Cordell Hull'a 6 Eylül 1943 tarihli telgraf, 867. 515 / 43.

19 Sulzberger'in 12 Eylül 1943 günkü yazısında söz edilen makale, 22 Ocak 1943 günü *Cumhuriyet* gazetesinde imzasız olarak yayımlanan başmakaledir. Bu makalede, Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun 16 Ocak 1942 tarihli *Times* gazetesine verdiği mülakatttan alıntılar yapılıyordu. Bu mülakatta Başbakan şunları söylemişti: "Türk hükümeti tarafından âcil mâli ve iktisadi ihtiyaçları karşılamak üzere konulan Varlık Vergisi hakkında birçok şeyler söylenmiştir. Bu kanun yanlız meşru ve yerinde olmakla kalmıyor. Başka memleketlerin de bunu harp bitmeden tatbik edecekleri muhakkaktır. Türk köylüsü , ezici yükleri asırlarca yanlız başına çekmiştir. Bütün Türk milleti harp şarlarının doğurduğu istisnai ahvali karşılamak için hükümet tarafından yapılan fedâkarlık yüküne mertçe ve arzu ile mukabele etmiştir. Yanlız birtakim kimseler, tüccarlar, hükümetin müracaatlerine kulak tıkamış ve tersine olarak geçen yıl yeni hükümet teşekkül ettiği zaman kendilerine gösterilen serbestliği ve güveni suistimal etmiştir. Bunun üzerine bu kanunun tatbiki lüzumu hasıl olmuştur. Bu kanunun bazı şekillerinin ağır olduğunu teslim etmek gerektir. Bununa beraber iyi niyetlerini , iyi yurttaş olduklarını ispat edenlere kolaylıklar gösterilecek ve maddi yanlışlıklar düzeltilecektir. Bu memleket tarafından *gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde* ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecektir .. Bazı kimseler, yirmibeş yıldır dünyada ve Türkiye'de olup biten muazzam değişiklikleri henüz lâyıkıyle kavrıyamamamış görünüyorlar. Ancak söyleyelim ki, bunların çoğunu yabancı tebaası fertler değil, fakat *Osmanlı İmparatorluğundan bize miras kalan, henüz tasfiye edemediğimiz adı Türk bir takım kimseler* teşkil eder. Millî Türk rejimi, ırk ve kan esasları üzerine kurulu bir milliyetçilik politikasından uzaktır. Bu itibarla Osmanlı saltanatından bize miras kalmış bu Tanzimat zihniyetli adamların tasfiyesinden bahsederken maksadımız, sadece bir ruh tasfiyesinden ibaret kalır." Cumhuriyet gazetesindeki başmakalede bu demeç uzun uzadıya verildikten sonra, şu yorum yapılıyordu: "Türkiye'de kazandığı servetin bir kısmını Türk yurdunun müdafaası uğrunda harcamaktan esirgeyenler için yapacak iki şey kalıyor: Tebaalarımız [iseler] kolları sıvayıp kazma sallamak, yabancı iseler bu diyardan gitmek!" *Cumhuriyet*, 22 Sonkânun [Ocak] 1943. Ayrıca, bkz: *Ayın Tarihi*, no. 110 s. 48 (Altını ben çizdim. A. A.)

Tablo 2
İSTANBUL TAHAKKUKUNDA GRUPLAR

	Dini Köken	Mükellef sayısı	%	Tahakkuk edilen Varlık Vergi TL	%
Fevkâlade Mükellefler / Müslüman	M	460	% 1	17,294,549. -	% 5
Fevkâlade Mükellefler / Gayrimüslim	G	2,563	% 4	189,969,980. -	% 54
Beyannameli Mükellefler / Müslüman	M	924	% 1	3,128,310.-	% 1
Beyannameli Mükellefler / Gayrimüslim	G	1,259	% 2	10,364,466.-	% 3
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	M	2,589	% 4	4,055,100.-	% 1
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	G	24,151	% 39	72,811,850. -	% 21
Gündelik brüt kazanç sahibi seyyar/evde çalışanlar	G	15,413	% 25	9,629,450.-	% 3
Hizmet Erbabı / İşçi - Memur / Gayrimüslim	G	10,991	% 18	6,880,500.-	% 2
Anonim Şirketler	G-M-E	159	0	7,490,910.-	% 2
Büyük Çiftçiler	M	222	0	1,122,450.-	0
Müteahhitler	G-M	376	% 1	6,546,372.-	% 2
Emlak Sahipleri	G-M	2,258	% 4	16,525,045.-	% 5
İstanbul şehir sınırları dışındaki kazalar toplamı	G-M	1,210	% 2	3,664,437.-	% 1
TOPLAM		**62,575**	100	**349,483,419.-**	100

Kaynak: Ökte [1951]

leflerinden "vergilerini ödeyemeyecekleri tahakkuk eden [1] hizmet erbabiyle, [2] gündelik gayrisafi kazançları üzerinden kazanç vergisine tabi mükelleflerin tahsil edilememiş olan borçlarını terkine [silmeye]" Maliye Bakanını yetkili kıldı.[20] Sadece İstanbul'da bu iki kategoriye dahil Varlık Vergisi mükelleflerinin toplamı 26,404 kişiyi buluyordu (Bkz. Tablo 2).

6 Ekim 1943 günü, Ankara'da Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, ABD Elçisi Steinhardt'a vekalet eden Maslahatgüzar Robert F. Kelley ile görüşür. Steinhardt o günlerde Washington'a çağrılmış olduğundan, yerine Maslahatgüzar Robert F. Kelley bakmaktadır. Numan Bey, Sulzberger'in yazılarını kastederek ABD basınındaki Türkiye aleyhtarı yazılardan şikayet eder. Aynı şekilde, Türk basınında Amerikan aleyhtarı yazıların çıkmasından endişe ettiğini belirtir. Maslahatgüzar Kelley, durumu hemen elçisi Steinhardt'a bildirir.[21] Steinhardt 8 Ekim 1943 tarihli cevabi telgrafında, *New York Times*'ın patronu Arthur Sulzberger ile konuyu görüştüğünü ve Varlık Vergisi hakkında artık bu gazetede başka yazı çıkmayacağı konusunda güvence aldığını belirtir.[22]

16. Bu gelişmelerden sonra Varlık Vergisi fiilen tasfiye sürecine girer. Aralık

20 "Varlık Vergisi Kanununa ek kanun." *Düstur - 3. tertip.* Cilt 24, s. 1704

21 ABD Elçiliği Maslahatgüzarı R. F. Kelley'den Amerikan Elçisi Steinhardt'a yollanan telgraf: 6 Ekim 1943 tarihli ve 867. 512/245 PS/FLH numaralı belge.

22 Washington'da Murray'den Ankara'da R. F. Kelley'e yollanan telgraf: 6 Ekim 1943 tarihli ve 867. 512/245 PS/FLH numaralı belge.

ayının ilk haftasında Eskişehir - Sivrihisar'da serbest bırakılan mükellefler, artık İstanbul'a ulaşmışlardır.[23]

17. Varlık Vergisinin hukuken tasfiyesinde son adım, 15 Mart 1944 tarihinde çıkan bir kanunla gerçekleşir. Devlet, bu vergi ile ilgili olarak, o güne kadar tahsil edilememiş tüm alacaklardan vaz geçer.[24] Yaklaşık onaltı ay süren Varlık Vergisi uygulamasının kısa tarihçesi böylece özetledikten sonra, Varlık Vergisinin İstanbul'da nasıl tahakkuk ettirildiğini anlatabiliriz.

II. İstanbul'da Varlık Vergisinin tahakkuk süreci

Varlık Vergisinin tahakkuk süreci, kanunun yarattığı hukuksal boşlukların keyfi uygulamalara dönüştüğü; Cumhuriyet bürokrasisinin tüm zaaflarının ortaya çıktığı ve İstanbul'da alabildiğine sergilenen gösterişçi tüketimin nasıl cezalandırıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu bölümde ağırlıklı olarak İstanbul'da uygulamanın başında olan Defterdar Faik Ökte'nin anılarından yararlanılacaktır. Aşağıda İstanbul'daki Varlık Vergisi mükelleflerinin gruplar itibarıyla dağılımı verilmektedir.

Tablo 2'de "Gayrimüslim" mükelleflerin toplam mükellefler içindeki oranı % 87'dir. "Müslüman" mükellefler ise toplama mükellefleri ancak % 7'sini oluşturmaktadır. Geri kalan % 6'lık grup ise karışıktır, ama ağırlıklı olarak gayrimüslim ve ecnebi mükelleflerden oluştuğu tahmin edilebilir.

II. 1. Gösterişçi tüketimin cezalandırılması / fevkalâde mükelleflerin vergilendirilmesi

Tablo 2, etnik ve dinî köken itibarıyla dikkatli bir biçimde incelendiği zaman, toplam mükelleflerin sadece % 4'ünü oluşturan "fevkalade sınıf gayrimüslim mükellefler" İstanbul'da tahakkuk ettirilen toplam verginin % 54'ünü ödemekle yükümlüdürler. Ortalama kişi başına tahakkuk eden Varlık Vergisi ise 74,120.- liradır. Bu gruba F[evkalâde] M[üslüman] ve Beyannameli kesimi (BM + BG) de ilave ettiğimiz zaman tüm mükelleflerin ödediği verginin % 63'ünün ilk dört grup tarafından ödenmesinin istendiğini görüyoruz.

Varlık Vergisi uygulamasında "Fevkalâde ve Beyannameli Sınıf Mükellef" olarak bilinenler 1942-43 yıllarında İstanbul'da en zengin olarak tanınan kişilerdi. Burada zenginliğin tanımı sadece sahip olunan servetin salt parasal ifadesi değildir. Bu noktada kişinin sahip olduğu tüketim kalıplarının özellikleri ve sırf bu özellikler nedeniyle kamu alanında sivrilmiş olması da önemlidir. Örneğin, aynı işi yapan iki kişiden biri İstanbul'un mutena bir semtinde oturup, yaz tatillerini Büyükada'da geçirip, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Cumhuriyet Bayramı balolarına katılıyor ise,

23 *Tan*, 7 Aralık 1943.

24 Kanun metni için bkz. *Resmi Gazete*, Sayı 5657, 17 Mart 1944.

diğeri ise geliri aynı olmakla birlikte daha mütevazı ve içe dönük bir hayat tarzı sürüyor ise, büyük bir olasılıkla birincinin ödeyeceği vergi ikinciden daha fazla olabiliyordu. Aşağıdaki mülakat bu süreci anlamak açısından iyi bir örnektir:

> "Babam [Avukat Jak Hatem] çevresinde itibarı yüksek, sosyal hayat bakımından da o dönemde seçkin kişilerin üye olduğu klüplere üye olan bir insandı. Yılın belli aylarında Yalova'ya gider, Termal Otelinde kür yapardı. Ortağı Bensiyon Garin ise daha kapalı, mütevazı bir hayat sürerdi. Kendisiyle aynı katta avukatlık yapan o zamanın meşhur ceza avukatı Sâdi Rıza Dağ ile iyi arkadaştı. Hatta ben Hukuk Fakültesini bitirdiğim zaman Sadi Beyin yanında staj yaptım.
>
> Varlık Vergisi listeleri asıldığı zaman babam Jak Hatem'e tarh edilen vergi 140,000.- TL., ortağı Bensiyon Garin'e tarh edilen verginin de 90,000.- TL olduğunu gördük. Aynı katta, aynı işi yapan Avukat Sâdi Rıza Dağ'a tarh edilen vergi ise sadece 6,000.- liraydı.
>
> En azından aynı meslek grubunda bulunan bu iki insana tarh edilen vergiler arasındaki bir küçük mukayese bile Varlık Vergisinin azınlıklara karşı son derece adaletsiz ve oransız bir biçimde uygulanmış olduğunu gösterir."[25]

Aslında yukarıdaki örnek, aynı meslek grubunda faaliyet gösteren Müslüman Türkler ile Gayrimüslimler arasında ayrım yapıldığını ortaya koyduğu gibi, bunun yanısıra gayrimüslimler arasında da açıkça telaffuz edilmemiş bazı kriterlere göre ayrımcılık yapıldığını göstermektedir. Tek Parti döneminde Ankara yönetiminin egemen zihniyetini algılamak açısından ilginç olan konu, ortak olarak aynı yazıhaneyi kullanan iki Yahudi avukatın benimsedikleri farklı "hayat tarzları" ve sahip oldukları farklı "tüketim kalıpları" nedeniyle son derece farklı bir biçimde vergilendirilmesidir. Yukarıdaki örnekte, Avukat Jak Hatem ile ortağı Bensiyon Garin varlıklarına göre değil; bu zenginliğin dışa vurulması ve tüketim yolu ile sergilenmesinde bireysel olarak değişik yaşam üsluplarına sahip oldukları için değişik miktarlarda vergi ödemek zorunda kalmışlardır.

Tüketim ve özellikle gösterişçi tüketim konusunda en kapsamlı eserin yazarı Thorstein Veblen'in de belirttiği gibi, modern toplumlarda bireyler tüketim ve israfın sergilenmesi yolu ile tanınarak toplumda "itibar" ve statü kazanırlar (Veblen, 1953). Gösterişçi tüketimin kamu alanında sergilenmesi yolu ile gerçekleşen farklılaşma süreci, özellikle yeni zenginleşen kesimler açısından son derece belirleyicidir. Yeni zenginler, ancak gösterişçi tüketim ve israf sayesinde kısa zamanda toplumsal alanda itibar kazanmaktadırlar. Gösterişçi tüketimin alanı doğallıkla her toplumda değişmektedir, ama günlük hayatta en azından yeme/içme, giyim/kuşam ve dinlence/eğlence biçimleri gösterişçi tüketimin en çok sergilendiği alanlar olarak göze çarpar.[26] Üst tabakalar toplumsal yaşamın

---

25 Sn. İzzet Hatem ile 23 Ağustos 1991 tarihinde yapılan mülakat.

26 Veblen'e göre, ataerkil özellikler gösteren geleneksel toplumlarda bazı lüks sayılabilecek mal ve hizmetlerin tüketimi sadece belli bir seçkinler grubunun tekelindedir. (Veblen, [1899] s. 63) Bu toplumlarda ancak yönetici seçkinlerin tüketebilecekleri mal ve hizmetler ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Geleneksel Osmanlı toplumu, Klasik Dönemde her kesimin tüketim ve davranış kalıp-

bu alanlarında gösterişçi tüketim sayesinde kendilerini toplumun diğer kesimlerinden farklılaştırıp statülerini pekiştirirken, orta ve alt tabakalar da temel harcamalarından kısıp aynı gösterişçi tüketim davranışlarını taklit ederek toplumsal statülerini yükseltme gayreti içine girerler.

Milli Şef rejiminin ve solidarist korporatist dünya görüşünün en hassas olduğu mesele, tüketim faaliyeti üzerinde yükselen toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkardığı farklı yaşam tarzlarıdır. Kemalistler bunun toplumsal doku üzerindeki olumsuz ve başkalarını "baştan çıkarıcı" etkileri üzerinde çok durmuşlardır. Başbakan Saracoğlu'nun 5 Ağustos 1942 günü TBMM'de yaptığı konuşmada vurgulamış olduğu, "Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı ... Biz halkçı idik, halkçıyız ve daima da halkçı kalacağız ... Biz ne sarayın, ne sermayenin, ne de sınıfların saltanatını istiyoruz. İstediğimiz sadece Türk milletinin hakimiyetidir" sözleri, üretim faaliyeti üzerinde yükselen toplumsal sınıfların varlığına karşı çıkmayan; fakat üst tabakaların gösterişçi tüketim yolu ile sergiledikleri statü farklılıklarının varlığına eleştirel yaklaşan bir anlayışın dışavurumundan ibarettir.[27] Saracoğlu eleştiri oklarını özellikle "Burjuva değerleri ve yaşam tarzı" üzerinde yoğunlaştırmakta; fakat bu değerleri ortaya çıkaran sistemi sorgulamaktan kaçınmaktadır. Burada ilginç olan nokta, "halkçılık" fikrinin, bireylerin tüketim açısından birbirine benzemesi, tüketim düzeyinde statü farklılaşmalarının ortaya çıkmasına izin verilmemesi olarak yorumlanmasıdır. Tüketimi sınırlandırmaya çalışarak toplumsal uyumu gerçekleştirme ve bunu da "halkçılık" olarak sunma çabalarının Varlık Vergisinin uygulandığı dönemde sıkça karşımıza çıkması, II. Dünya Savaşının yarattığı ekonomik darboğazları sadece milletçe kemerleri sıkarak aşmak çabasının sonucu olarak açıklanamaz. Bu yaklaşım, kökleri daha eskiye dayanan ve Tek Parti Döneminin iktisat ideolojisinin netleştiği 1930'ların başında kemikleşen bir "halkçılık ve milli tasarruf" anlayışının tekrarından ibarettir.[28]

---

ları nın son derece ayrıntılı olarak belirlendiği bir yaşam tarzını kurumsallaştırmıştır. Değişik dini, etnik ve mesleki grupların ve özellikle gayrımüslimlerin giyecekleri elbisenin renk ve cinsinden, binecekleri hayvana kadar gündelik hayatın her boyutu ayrıntılı olarak kodlanmıştır. Örneğin, gayrımüslimlerin ata ve deveye binmeleri yasaktı; ancak eşek ve katıra binebilirlerdi ve yahudilerin sarı çizme giymeleri yasaktı. (Levy 1992: 15-16) Osmanlı dünyasını ziyaret eden batılı gezginleri kendisine hayran bırakan bu çeşitlilik ve renk/üslup cümbüşü, aynı zamanda katı bir hiyerarşinin, sınırlı bir toplumsal hareketliliğin ve kırılması son derece zor bir toplumsal ayrıştırmanın göstergesidir. Osmanlı toplumunda sembolik özellikleri ağır basan tüketim kalıpları ve bunların türevi olan davranış biçimleri ile adab-ı muaşeret kuralları her toplumsal grup ve cemaat için ayrı ayrı geliştirilmiştir. Doğallıkla 19. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı modernleşme hareketi doğrultusunda Klasik Dönem Osmanlı toplumunun birçok katı kalıbı kırılmıştır. Batılı anlamda modern bir bürokrasinin kurulması sonucunda azınlıklar devşirme olmalarına lüzum kalmadan devlet hizmetinde yer almışlardır. Cumhuriyet yönetimi ise, kıyafet inkılâbı ile bireyler arasındaki dış görünüş açısından tüm farklılıkları ortadan kaldırmıştır.

27 Kemalizmin solidarist korporatist niteliği üzerine bkz, (Taha Parla, 1989).

28 CHP'nin "Altı Ok"undan biri olan "Halkçılık" umdesi 1943 parti programında korporatist mantık doğrultusunda ve organizmacı toplum anlayışı çerçevesinde şöyle açıklanıyor: "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif iş ve hizmet sahiplerinden teşekkül etmiş bir câmia telakki etmek esas pren-

Tek Parti Döneminin resmî belgelerinde, örneğin 1931 CHP Programında, belirtilen "normal sermayenin yegâne menbaı millî sây ve tasarruftur" önermesi, mantıksal açıdan gündeme bir de "anormal sermaye" kavramını getirmekte; yâni rant, tefecilik, spekülasyon ve ihtikâr sonucunda elde edilen gelir ve servetlere gönderme yapmaktadır. Aynı cümlede, "tasarruf" kavramına olağan teknik iktisat içeriğinin dışında bir yükleme yapılarak bir "milli mesele" haline getirilmiştir. Nitekim aynı yıllarda CHP Programlarındaki bu ilkeyi hayata geçirmek amacıyla kurulmuş olan "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"nin tüzüğünde, derneğin kuruluş amacı, "Halkı israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak" olarak belirtilmiştir.[29] Aynı şekilde, cemiyet tüzüğünün "Yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullandırmak" amacı doğrultusunda her yılın bir haftası "Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası" olarak ilan edilerek, okullarda ve resmî dairelerde bu doğrultuda propaganda faaliyetlerine girişilmiştir.

Gösterişçi tüketime ve toplumsal statüyü ile ilişkili israfa karşı alınan bu eleştirel tavır, aslında içe dönük bir gelişme modeli ile kalkınmayı amaçlayan; toplumsal sınıfların varlığını kabul eden fakat sınıf mücadelesinden aşırı rahatsız olan; toplumu organik bir bütün olarak algılayan solidarist korporatist zihniyet ile uyum içindedir. Gösterişçi tüketimin toplumsal ahengi bozan bir davranış olarak görülmesinin ilk belirtileri İttihat ve Terakki yönetiminin uyguladığı "Milli İktisat" politikalarına kadar geri götürülebilir. Fakat imparatorluk şemsiyesi altında ve Birinci Dünya Savaşı şartları içinde İttihat Terakki yönetimi bu politikaları ancak sınırlı bir biçimde uygulayabilmiştir. Ancak Türkiye'de1923 yılında milli devletin kurulmasından ve 1929 Dünya ekonomik krizinden sonra korumacı sanayi politikaları kapsamlı bir biçimde geliştirilmiştir. "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" gibi yarı-resmî örgütlerin devlet desteği altındaki faaliyetlerinin de yardımıyla bu politikalar tam anlamıyla hayata geçmiş ve Tek Parti rejiminin iktisat anlayışının ayrılmaz parçası olmuştur.

II. 1. 1. Verginin ön hazırlığı: Estimatörler

İstanbul'da Varlık Vergisi uygulamasını başından sonuna kadar yöneten Defterdar Faik Ökte, her mükellef grubunun ödeyeceği vergi miktarının belirlenmesinde gruplar itibarıyla kimlerin çalıştığını şöyle anlatıyor:

---

siplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanayi erbabı ve esnaf, işçi, serbest meslek erbabı, tüccar ve memurlar Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî câmianın hayat ve saadeti için zaruridir.

Partimizin bu prensiple hedef tuttuğu gaye sınıf mücadelesi yerine içtimâi intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur." Bkz, (C. H. P. Programı, 1943:4).

29 1929 Dünya Ekonomik Krizinden sonra CHP üst yönetimi tarafından kurulan ve kısa zamanda yurt çapında 273 şube açan yarı-resmî 'Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti' hakkında bkz, (Tekeli ve İlkin, 1977:93-97)

"- [Mükelleflerden] Fevkalâde Müslim, Fevkalâde G[ayrimüslim], Beyannameli Müslim, Beyannameli G[ayrimüslim] gruplarının, yani FM, FG, BM, BG'nin vergilerini *Estimatörler;*

- İratlı Müslim, İratlı G[ayrimüslim], Anonim Şirket, Emlak kısımlarının, yani İM, İG, Anı. Ş, Eml. kısımlarının vergilerini *Teknik Büro;*

- Hizmet erbabının vergilerini (HE) o zamanki *Kazanç Hesap Mütehassısları;*

- Müteahhitlerin vergisini *Mü. Taahhüt Servisi;* Çiftçilerin vergisini doğrudan doğruya selahiyetli *Varlık [Vergisi] Komisyonu* tesbit etmişlerdir" (Ökte [1951]:71)

Faik Ökte kimin ne kadar vergi ödeyeceği hakkında tespit ve öneri işlerinin Maliye Bakanlığı bürokrasisi içinde estimatör, teknik büro, mütehassıs ve ilgili komisyonlar tarafından yapıldığını belirtmektedir. Yukarıdaki sıralamaya bir ölçüde sadık kalarak, maliyecilerin mükellef gruplarına vergi salma yöntemlerini Tablo 2'deki sunuş sırası ile ele alabiliriz.

Fevkalâde Sınıf ve İratlı Mükellef Gruplarına dahil olan toplam 1384 Müslüman ve 3822 Gayrimüslim mükellefin ne kadar vergi ödeyeceklerinin ön hazırlığı başında İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin bulunduğu maliye müfettişleri grubu tarafından yapılmıştır. Faik Ökte'nin anılarında bu grup "estimatörler" olarak geçmektedir. Daha sonra bu grup tarafından hazırlanan listeler, mükelleflerin vereceği vergi miktarını belirleyecek olan son komisyona teklif edilmiştir.

Estimatörlerin çalışma yerleri Defterdarlık binasıdır. Ayrıca estimatör maliye müfettişleri tahakkuk sürecinde İstanbul'un çeşitli semtlerindeki vergi dairelerinde görev yapmışlar ve bu dairelerde çalışan memur ve şefler, esas olarak, o günlerde meriyette bulunan 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu'na göre 1. sınıf tüccarların listelerini, bu kişilerin bir önceki yılda ödedikleri kazanç vergisi miktarını maliye müfettişlerine tedarik etmişlerdir.[30] Şubelerden alınan cetveller, Defterdarlıkta "Gayrimüslim" ve "Müslüman" olarak ikiye ayrılmış ve kimin ne kadar vergi ödeyeceği bu noktada belirlenmeye çalışılmıştır.

II. 1. 2. Maliye bürokrasisinin istihbarat kaynakları

Estimatör grubunun kişilerin serveti hakkında bilgi toplamak için müracaat ettiği ticari bankaların istihbarat servisleri o dönemde son derece zayıftır. Bu aşamada estimatörlere Vali Lütfi Kırdar kanalıyla o dönemin Milli Emniyet'inden (MİT); İstanbul'daki parti müfettişi Suat Hayri Ürgüplü kanalıyla da CHP'den bilgi ulaşmıştır. Ökte anılarında bu bilgilerin son derece abartılı olduğunu anlatır ve şöyle devam eder:

---

30 2395 Sayılı Kazanç Vergisi Kanunu için bkz, *Düstur - Üçüncü Tertip*, Cilt 15. s. 234-284. Bu kanunda 'kazanç' terimini 'gelir' olarak düşünmemek ve bu kanunu bir tür 'Gelir Vergisi Kanunu' olarak yorumlamamak gerekmektedir. Burada kazanç terimi daha çok teknik anlamda 'rant' veya kanun metninde olduğu gibi 'irat' anlamında kullanılmıştır.

> "Sözüm ona, doğru yolu göstersin diye bizimle işbirliği yapanların hepsi bizi doğruya, itidale çekeceklerine, çeşitli fikirlerden mülhem olarak, bizi, vergiyi ifrata, felakete sürüklemişlerdir ... Bize yol gösterenler de bizi çıkmaza sürüklerdi ve tahakkukun bittiği gün hepsi ellerini yıkayıp işin içinden sıyrılacak, bu garip cenazenin kaldırılmasını bizim zayıf omuzlarımıza bırakacaklardı!" (Ökte [1951]: 74).

Bu şartlarda çalışan estimatörler vergi dairesi şubelerindeki memurlarla konuşuyor, kendilerini belli etmeden vergilendirecekleri insanların dükkanlarının önünden geçiyor, son derece tutarsız olan kazanç vergisi beyannameleri tetkik olunuyor, fakat son karar, Ökte'nin deyimiyle, "estimatörlerin dayandığı biricik zengin hazine [olan] kendi karihaları" [fikir güçleri] tarafından belirleniyordu. Faik Ökte anılarında, estimatörler arasında şu tür konuşmaların yaygın olduğunu belirtiyor:

> "- ... ne kadarlıktır?
> - 500,000
> - Milyonluk.
> - Ne biliyorsun?
> - Sen ne biliyorsun?
> - Ortalama bir rakama git..." (Ökte [1951]: 75).

Yukarıda özetlediğimiz gibi, resmî kaynaklardan alınan abartılı bilgilerin, fiilen mevcut olmayan ticari istihbaratın, vergi kaçırmaya son derece açık kazanç vergisi beyannamelerinin ve nihayet estimatörlerin geniş hayal dünyasının mahsulü olan geçici Varlık Vergisi miktarları onaylanmak üzere komisyonlara sevkediliyordu.

II. 1. 3. Alt-komisyon ve esas komisyonun kompozisyonu

"Fevkalâde Sınıf Mükellef" olarak bilinenlerin ödeyecekleri Varlık Vergisi miktarı, ilk olarak CHP adına bu işi takip etmekte olan parti müfettişi Suat Hayri Ürgüplü'nün makamında çalışan bir alt-komisyonda ele alınıyordu. Bu toplantılara sadece Vali Dr. Lütfi Kırdar, Defterdar Faik Ökte, Maliye Teftiş Heyeti Başkanı Şevket Adalan katılıyordu. Estimatörlerden gelen listeleri inceleyen Ürgüplü'nün arttırmak istediği vergi miktarını, Vali Kırdar makul oranlarda tutmağa gayret ediyordu. Bu tartışmalarda Faik Ökte estimatörleri ve dolayısıyla maliye bürokrasisinin saptadığı rakamları savunurken, Şevket Adalan da arayı bulmaya çalışıyordu.

Esas komisyonlar ise Varlık Vergisi Kanunu'nun kurulmasını emrettiği komisyonlardı. Varlık Vergisi Kanunu'nun 7. maddesi "servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tesbit etmek üzere her vilâyet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyle belediyelerce kendi âzaları arasından seçilecek ikişer

âzadan müteşekkil bir ve icabına göre müteaddit komisyon" kurulacağını hükme bağlamıştı. Aynı kanunun 11. maddesi de, "komisyon kararları nihaî ve kat'i mahiyette olup bunlara karşı idarî ve adlî kaza mercilerinde dâva açılamaz" diyerek komisyonların tespit ettiği vergi miktarının değişmezliğini kararlaştırmıştı.

İstanbul'daki Varlık Vergisi uygulamasında "Fevkalâde Sınıf Mükellef" ve Beyannameli Mükellef" olarak bilinenlerin ödeyecekleri vergi miktarı 1 numaralı komisyon tarafından kesinleştirildi. Bu komisyonun üyeleri şunlardı: Vali Dr. Lütfi Kırdar, Defterdar Faik Ökte, Ticaret Odasından Mithat Nemli ve Nuri Dağdelen, Belediye âzasından Bican Bağcıoğlu, Tevfik Amca ve Ferit Hamal. Defterdar Ökte'nin anılarında komisyonun çalışma biçimi şöyle anlatılıyor:

> "Komisyondaki azanın hemen hepsi koyu partili idi. İçlerinden Mithat Nemli ile Nuri Dağdelen'in büyük mükellefler hakkında müsbet bir fikri vardı. Bu iki aza bize gerçekten faydalı oluyorlardı. Ekseriya onların gözüne bakıyorduk. Bican, T. Amca, Hamal, daha ziyade müfrittiler. Estimatörlerin rakamlarını daha ziyade yükseltiyorlardı. Muhtelif mükelleflerin varlığı hakkında fikir beyan ederken 'Milyon, Milyon' diyen F. Hamal'a Kırdar'ın kızarak 'Ferit Bey, Ferit Bey, insaf edin, insaf! Bu heriflerin hepsi mi milyoner? İçlerinde 900 bin liralık kimse yok mu?' diye bağırdığını şimdi dahi duyuyorum" (Ökte [1951]:95).

Ökte anılarında, İstanbul'u vergilendirmek için kurulan diğer iki komisyondaki çalışmaların gürültüsüz geçtiğini, fakat 1 numaralı komisyonda "çok münakaşalar olduğunu ve rakamların hayli değiştirildiğini" vurguluyor.

II. 1. 4. Komisyon üyelerinin siyasal geçmişleri ve parlak gelecekleri

Komisyon üyelerinden Nemlizâde Mithat Bey Galatasaray Lisesi ve Marsilya Ticaret Mektebi mezunuydu. 1926 - 1930 yılları arasında İstanbul Ticaret Odası Reisliği yapmıştı (Nezihi, 1932:5). O dönemde Mithat Nemli'nin İstanbul Ticaret Odasının gayrimüslim tüccarların egemenliğinden kurtarılmasında etkin olarak çalıştığını biliyoruz. (Tekeli ve İlkin, 1989:289). Mithat Nemli Bey, 1923 yılında yapılan I. İzmir İktisat Kongresi'ne ağırlığını koymuş olan 'Milli Türk Ticaret Birliği'nin de üyesidir. Bu birliğin yan yana getirmiş olduğu 'Milli Tüccarlar'ın öncülüğünde başlamış olan İstanbul Ticaret Odasının "Türkleştirilmesi" hareketi birkaç yıl içinde tamamlanmış ve sonunda Mithat Nemli Ticaret Odası başkanlığına getirilmiştir.[31] Nuri Dağdelen'in ise, Cumhuriyet döneminde Ankara-Sıvas demiryolu gibi büyük devlet ihalelerini alan ilk yerli müteahhitlerden olduğunu biliyoruz.

"Fevkalâde Sınıf Mükellef" olarak bilinen mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarını tespit eden 1 numaralı komisyona Bican Bağcıoğlu, Tevfik Amca ve

---

31 'Milli Türk Ticaret Birliği'nin İstanbul Ticaret Odasının nasıl "Türkleşeceği" konusundaki ayrıntılı raporu için bkz, (Ökçün, 1971:94-100).

Ferit Hamal'ın İstanbul Belediyesi tarafından atanmış olmaları hiç tesadüf sayılamazdı. Üçü de siyasi hayata İttihat ve Terakki saflarında atılmışlardı. Özellikle Ferit Hamal Bey, İttihatçıların ünlü İaşe Nâzırı Kara Kemal ile çalışmıştı.[32] Kendisi Kara Kemal Beyin Müslüman müteşebbisleri örgütlemek için kurmuş olduğu "Milli" şirketlerin ve esnaf örgütlerinden biri olan "Hamal Esnafı Cemiyeti"nin yöneticilerindendi.[33] Tarık Zafer Tunaya, Kara Kemal grubunun Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetlerini şöyle anlatıyor:

> "Kara Kemal grubuna göre, ... önce esnaf cemiyetleri kurularak özellikle küçük esnaf örgütlendirilecektir. Bunlarla Fırka (ya da Cemiyet) arasında organik bağlar kurulacaktır. Bu teşkilatlandırma işlemi hamallara kadar yayılacak ve bu işle *Hamal Ferit Bey* görevlendirilecektir. *Asıl önemlisi bu kuruluşlar içine Hristiyanlar alınmayacaktır*" (Tunaya, 1989:336).

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra CHP üyesi olan Ferit Bey, soyadı kanunu ile dahil olduğu meslek grubunun ismi olan "Hamal" soyadını almış, alt düzeyde İttihatçılar ile Kemalistler arasındaki kadro devamlılığının ilginç bir örneğini vermiştir. Bu noktada şahsi düzeydeki kadro devamlılığının da ötesinde, "azınlık karşıtı" politikaların devamlılığından da söz etmek mümkündür. Aksi takdirde Ferit Hamal'ın bu komisyona atanmasını açıklamak zorlaşır. 1939 yılında yapılan CHP Büyük Kurultayına İstanbul delegesi olarak katılan Ferit Hamal, herhalde 1 numaralı komisyonda yaptığı çalışmalardan ötürü, daha Varlık Vergisinin tahsilatı devam ederken yapılan Mart 1943 seçimlerinde CHP İstanbul milletvekilliğine getirilmiştir (CHP, 1939:12). Aynı şekilde, Mart 1943 seçiminden sonra kurulan İkinci Şükrü Saracoğlu hükümetinde Gümrük ve İnhisarlar Vekili olarak Kayseri Mebusu Suat Hayri Ürgüplü'nün atanması da herhalde Varlık Vergisi tahsilatında göstermiş olduğu üstün hizmetlerin sonucu olmalıdır.[34]

II. 2. "Azınlık karşıtı" uygulamanın anahtarı: "Barem formülü"nün çıkışı

İstanbul'daki Varlık Vergisi uygulamasında toplam mükelleflerin (G + M) % 43'ünü oluşturan grup, işyerlerinin yıllık brüt gelirleri üzerinden vergi ödeyen dükkan sahibi esnaf, zenaatkâr ve doktor, eczacı, avukat, dişçi gibi serbest meslek sahibi olan mükelleflerdir. Bunlar "iratlı mükellefler" olarak anılmaktadır.

---

32 Kara Kemal 1926 yılında Atatürk'e karşı hazırlanan İzmir Suikastına karıştığı iddiasıyla polis tarafından aranırken intahar etmek zorunda kalmıştır. İstiklal Mahkemeleri tarafından sonuçlandırılan İzmir Suikasti Davası, Kemalistlerin siyaseten kendilerine alternatif olabilecek İttihat Terakki şeflerini temizledikleri bir siyasi süreçtir. İdam edilenler arasında Dr. Nazım, Maliye Nazırı Cavid ve İsmail Canbolat gibi, İttihat Terakki'nin önemli şahsiyetleri bulunuyordu. Bu konuda bkz, (Aybars, 1982:329-391)

33 Hamal Esnafı Cemiyeti'nin 1911 yılında kurulduğunu ve 1828 üyesi olduğunu biliyoruz. Bkz, (Toprak, 1995a:186).

34 Saracoğlu kabinesinin üyeleri için, bkz. *Ayın Tarihi*. no. 112, Mart 1943. s. 12.

2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu, bir dükkanın emlak/bina vergisinde gösterilen değerinin *yüzde onunu* o dükkanın "yıllık gayrısafi/brüt iradı" olarak kabul ederek, o dükkanda faaliyet gösteren esnaf, zenaatkar ve serbest meslek erbabının ödeyeceği kazanç vergisinin matrahını belirlemektedir. Böylece mükellefler içinde çalıştıkları binanın emlak/bina vergisini verirken, aynı zamanda ne kadar kazanç vergisi ödeyeceklerinin matrahı da ortaya çıkmaktadır.

Esas kriter bu biçimde ortaya çıktıktan sonra, 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu ayrıca bütün meslek gruplarını sıralayarak ve her meslek grubuna ve işyerine değişik oranlarda vergi salmaktadırlar. Örnek olarak, 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu'nun 34. maddesinin bazı fıkralarını aşağıda veriyoruz:

> "B) Kasaplar, perakende satış yapan bakkallar, sebzeciler, mevyacılar, oduncu ve kömürcü, attar [aktar], kahveci, aşçı, tenekeci, camcı, nalbant, kalaycı, kolacı, tamirci, çiçekçi, balıkçı, müskirat [alkollü içki] bayileri, umumi hamamları işletenler, arzuhalcılar, ziraat aletleri yapanlar ve satanlar gayrısafî iratlarının % 25'i;
>
> F) Eczacılar gayrısafî iratlarının % 60'ı;
>
> İ) Sinemalar, dans yerleri, meyhaneler, birahaneler, içkili, çalgılı gazinolar ve lokantalar gayrısafî iratlarının % 90'ı nisbetinde vergiye tâbi tutulurlar."[35]

Ekonomik hayatı son derece durağan ve mekanik faaliyetler bütünü olarak gören kanun koyucu, temel mantık olarak "iyi yerde olan dükkandan yüksek bina vergisi tahsil edilir ve böylece içindeki girişimcinin daha çok geliri/iradı olduğu varsayılır" ilkesini benimsemektedir. Böylece İstiklal Caddesindeki bir bakkal ile Kasımpaşa'nın arka sokaklarındaki bir bakkalın yapacakları ciro, pazarlama yöntemleri ve satacakları malların miktarı, çeşitliliği gibi unsurlar hiç hesaba katılmadan binalarının emlak vergisi değerinin % 10'u baz kabul edilip, iki bakkal dükkanına da baz olarak kabul edilen bu miktarın % 25'i oranında yıllık vergi tahakkuk ettirilmektedir. Yâni ödenecek toplam kazanç vergisi miktarı, o dükkanın emlak vergisinde gösterilen değerinin % 2,5'i olmaktadır. Esas olarak mülk sahiplerini vergilendiren kanun koyucu, yatırılan sermayenin miktarı, sermayenin dolaşımı, realizasyon süreci ve kârlılık gibi kritik değişkenleri hiç hesaba katmamaktadır. Sadece kanun koyucunun solidarist korporatist zihniyeti ve organizmacı toplum anlayışı doğrultusunda, toplumsal işlevleri farklı meslek grupları farklı oranlarda vergilendirilmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde görüleceği gibi, toplam sayıları (G + M) 26,740 olan bu geniş gruba Varlık Vergisi salınabilmesi için gerekli bilgiler, öncelikle Maliye Bakanlığı hesap uzmanlarından oluşan teknik büro tarafından tespit edilmiştir. Serbest meslek sahiplerinin vergisi de, kurulmuş olan alt komisyonlar tarafından belirlenmiştir.[36]

---

35 22 Mart 1934 tarihli ve 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu, *Düstur - Üçüncü Tertip*, Cilt 15. s. 256-257

36 Doktorlar, Diş Tabipleri, Denizciler, Avukatlar, Keresteciler, Yağcılar ve Celepler için özel alt komisyonlar kurularak G - M ayrımı göz önünde tutularak vergi salınmıştır. Bkz, (Ökte [1951]: 71).

Bu geniş grubun vergilendirilmesinde, bir yıl önce ödemiş oldukları kazanç vergileri esas alınmıştır. Eşitsiz olarak yapılacağı baştan belli olan vergi salma işini, "görece bilimsel" bir tabana oturtmak isteyen Faik Ökte ve Şevket Adalan aslında bir tür çarpan olan "barem formülü" oluşturmuşlardır. Faik Ökte anılarında bu süreci şöyle anlatıyor:

> [Şevket] Adalan'la ben, İrat üzerinden kazanç vergisi veren ... kalabalık kitlenin teklifi için bir formül arıyorduk. Bu formül M[üslüman] ve G[ayrimüslim] grupları için ayrı ayrı olacaktı. Fakat sabit bir barem olmalı idi. İki gün çalıştıktan sonra bu baremi tespit ettik ... M[üslüman] grubu mükelleflerin vergisi basitti; bunlardan kazanç vergisi nispetlerine göre, [bir yıl önce ödedikleri]] kazanç vergilerinin 1 - 3 misli nisbetinde Varlık Vergisi alınacaktı. *G[ayrimüslim] grubun vergisi asgari hadlerde M[üslüman]'ların 2, azami hadlerde 3 misli olacaktı*" (Ökte [1951]: 77 Altını ben çizdim A. A.)

Bu barem oluştuktan sonra, Kazanç Vergisi Kanununun 34. maddesine göre yukarıda örneklendirdiğimiz işkollarının/mesleklerin tasnifine başlanır. Maliyeciler bazı meslekleri yapan insanların savaş yıllarda çok para kazandıklarına kanaat getirirler ve bunlar, "Birinci Grup" meslekler olarak adlandırılır. Birinci grup meslekler daha yüksek oranda vergilendirilecektir. Geri kalanlar da ikinci gruba konur. Örneğin, Kazanç Vergisi Kanununa göre işyerlerinin yıllık brüt iradının (kira gelirinin) onda birinin % 100'u nispetinde vergilendirilen "Altın, mücevherat satanlar ve antikacılar" birinci gruba; "sarraflar" ise ikinci gruba dahil edilmişlerdir. Aynı mantık doğrultusunda, % 130 oranında vergilendirilen "barlar" birinci gruba; "genelevler" ise ikinci gruba dahil edilmişlerdir (Ökte [1951]: 91).

Bu noktada barların birinci gruba, genelevlerin ise ikinci gruba dahil edilmesini Varlık Vergisi tahakkukunda egemen olan "gösterişçi tüketim alışkanlıklarının sergilendiği işyerlerini cezalandırma" niyeti ile açıklayabiliriz. Nasıl ki fevkalade mükelleflerin vergilendirilmesinde bireylerin etnik ve dinî kökenleri olduğu kadar, onların hayat tarzı ve tüketim alışkanlıkları devreye girdiyse; aynı şekilde bazı işkollarının birinci gruba alınmasında da bu işkolunun gösterişçi tüketim ve israfın sergilenmesindeki işlevi belirleyici rol oynamıştır.

Bilindiği gibi, ülkemizde bar ve pavyon gibi eğlence yerleri müşteriler açısından zenginliğin gösterişçi bir biçimde dışavurulduğu en tipik toplumsal alanlardır. Bar ve pavyonlarda zengin müşterinin oturduğu masa, kendi içtiği veya konsomatrislere ısmarladığı içki, dağıttığı bahşiş ve bütün bu davranışların sonunda gördüğü itibar onun diğer tüketicilerden farklılaşmasını sağlar. Hatta bar ve pavyonlar, müşteriler arasında bu tip davranışların abartılmasıyla, tüketim ve harcama yarışının ortaya çıkmasına son derece elverişli toplumsal mekanlar hâline dönüşürler. Bu mekanlar, Varlık Vergisi uygulamasının gerçekleştiği savaş yıllarında "vurguncu, muhtekir, soyguncu" olarak adlandırılan savaş zenginlerinin sıkça devam ettiğini tahmin edebileceğimiz eğlence yerleridir.

Bir anlamda hizmet sektörünün parçası olan genelevler ise, kapıdan giren her

müşteriye az çok eşit muamele yapılan, sınıfsal ayrımların ve zenginliğin tüketim normları yolu ile dışa vurulmasının pek mümkün olmadığı ve faaliyetleri yerel/merkezi yönetim (belediye, polis, hıfzısıhha vs.) tarafından sıkıca denetlenen kamuya açık yerlerdir. Aslında maliye müfettişlerinin bar ve pavyonları birinci gruba, genelevleri de ikinci gruba koyarken burada sadece iki farklı işletme türünü toplam ciro, kârlılık vs. gibi ekonomik ölçütlerle değerlendirdiklerini sanmıyorum.[37] Fakat Varlık Vergisini salan zihniyetin en acımasız biçimde vergilendirdiği işletmeler, bireysel zenginliğin gösterişçi tüketime dönüşmesine izin vererek toplumda Kemalistler açısından arzu edilen türdeşliğin bozulmasına katkı yapan işyerleridir. Bu bakımdan, Varlık Vergisi bireysel mükellefler düzeyinde azınlık karşıtı bir uygulama olduğu kadar; aynı zamanda zenginliğin tüketim yolu ile dışa vurulmasına izin veren iktisadi faaliyet alanlarına ve meslek gruplarına ağır darbeler indiren bir uygulamadır. Benzer biçimde, külçe altını işleyerek mücevher (gösterişçi tüketim objesi!) haline getiren kuyumcuların birinci gruba; aynı altını işlemeden sikke halinde (yatırım objesi) alıp satan sarrafların ikinci gruba dahil edilmesi kararı da yukarıdaki çerçevede anlam kazanmaktadır.

Bu açıdan Varlık Vergisinin ekonomik ve toplumsal açıdan hedef aldığı kesimler yüksek gelir sahibi, zengin veya varlıklı kesimlerin tümü değil; sadece zenginliklerini tüketim yolu ile sergileyenlerdir. Bu nedenle, Varlık Vergisi uygulaması kesinlikle anti-kapitalist bir zihniyetin yansıması olarak ele alınamaz. Çünkü vergilendirmenin kalkış noktası üretim ve mülkiyet ekseni değil; tam tersine tüketim ve mülkiyet ekseni olduğu görülmektedir. Solidarist korporatist devlet ve toplum modelinin bireyleri eşitleme, toplumsal farklılıkları silerek sözde sınıfsız bir toplum yaratma hedefi, ilk olarak, tüketim düzeyinde ortaya çıkan toplumsal farklılıkları törpülemekle hayata geçmektedir.

Ökte ile Adalan'ın geliştirdikleri "barem formülü" sayesinde Müslim ve Gayrimüslimlere zaten eşitsiz olarak salınan Varlık Vergisi miktarı, yukarıda anlattığımız korporatist mantık doğrultusundaki gruplandırmaların sonucunda daha da yükseltilmiştir. Sonunda vergi salınması işini, eşitsiz de olsa belli bir kurala bağlayan Faik Ökte rahatlamıştır. Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan, Faik Ökte ile birlikte geliştirdikleri "barem formülü"nü üst yönetimin onayına sunmak üzere Ankara'ya götürür. Başbakan Saracoğlu "barem formülü"nü beğenir, fakat "G" grubunun vergisinin "M" grubuna göre 5 ile 10 misli ağırlaştırılmasını emreder! (Ökte [1951]: 77 - 78). Artık işin dengesi bozulmuştur. Faik Ökte, anılarında ortaya çıkan sonucu şöyle özetliyor:

> "Mühim kısmını esnaf ve benzeri mükelleflerin teşkil ettiği kitlelerin ağır vergi ile ezilmesinde İstanbul Defterdarlığının, maliye müfettişlerinin bir rolü yoktur. Burada takdir bahis mevzuu olmamıştır. Bunların vergilerine esas teşkil eden baremi siyaset

37 Ayrıca son yılların İstanbul vergi rekortmeni Matild Manukyan örneğinde olduğu gibi, o dönemde de genelevlerin salt ekonomik ölçütlerle hesaplanan vergiye tâbi kazanç açısından barlardan çok daha ileride olduğunu tahmin edebiliriz.

> adamları bize dikte ettirmişlerdir. Daha doğrusu, bizim hazırladığımız baremi kat kat ağırlaştırarak vergiyi altından kalkılmaz hale sokmuşlardır" (Ökte [1951]: 91)

Dolayısıyla İstanbul'da toplam mükkelleflerin % 43'ünü oluşturan kesimin vergisi bu denli yükselince, mecburen fevkalâde mükelleflerin vergileri de yükseltilmek zorunda kalmış, Ökte'nin deyimiyle, "İstanbul tarhiyyatı [vergi salınması] ölçüyü kaybetmişti" (Ökte [1951]: 78).

II. 3. "Seyyarlar" ve "hizmet erbabı" da vergilendiriliyor

Ankara'da Başbakan Saracoğlu ile konuşan Şevket Adalan, Varlık Vergisinin belli bir işyeri olmadan, "seyyar" olarak çalışan şoför, mavnacı, küçük komisyoncu, tellal, kabzımal gibi ticaret erbabı ile özel sektörde çalışan memur, sekreter ve müstahdem gibi "hizmetli"lere de uygulanmasını konusunda direktif alır. Böylece İstanbul'daki toplam mükelleflerin % 25'ini oluşturan "seyyar" grubu (15,413 kişi) da vergi kapsamına alınır. Bu grupta kişi başına düşen ortalama Varlık Vergisi 624 .- TL olur.

Aynı şekilde vergi kapsamına alınan ve özel kesime ait çeşitli işyerlerinde ücret karşılığı olarak çalışan "hizmetli" grubunun kişi başına düşen ortalama Varlık Vergisi ise 626 .- liradır. Hizmetli grubunda 10,991 kişi bulunmakta ve bu grup toplam mükelleflerin % 18'ini oluşturmaktadır. O güne kadar bir tür "sermaye vergisi" olarak düşünülen Varlık Vergisinin özel sektörde veya kendi başına çalışanlara uygulanması emri, bardağı taşıran son damla olur. Bu uygulama, zaten savaş enflasyonu altında ezilmiş olan bu kitleye karşı büyük bir haksızlıktır. Faik Ökte anılarında durumu şöyle anlatıyor:

> "Eşya fiyatlarının her gün biraz daha yükseldiği, hizmet erbabının her gün biraz daha sefalete gömülmeye başladığı bu günlerde, hizmet erbabından Varlık Vergisi istenemezdi. Bunun için [Şevket] Adalan'ın getirdiği habere inanmamış, şaka yapıyor sanmıştık. Hakikatte işin şakaya tahammülü yoktu. Adalan hizmet erbabından alınacak vergiye ait nisbet cetvelini hamilen geliyordu. Merkez bize bir kısım hizmet erbabının vergiden istisnası salâhiyetini de veriyordu. Uzun uzun düşündükten sonra [Şevket] Adalan'la M[üslüman] grubu müstahdemlerin toptan istisnasına karar verdik. Zararın neresinden dönülse kârdı. Teklifimizi merkez derhal kabul etti; zamana ve zemine uygundu. Bu suretle yanlız G[ayrimüslim] hizmet erbabı ve seyyarlarına vergi tarh edecektik" (Ökte [1951]: 80).

Dikkat edilirse bu noktada, Ankara yönetiminin maliye bürokrasisini "kapsayıcı olmaya zorlama" manevrası tam tersine işleyerek istenen sonucu vermiş ve artık Varlık Vergisi uygulaması gayet kapsamlı bir "azınlık karşıtı politika" hâline dönüşmüştür. Yıllarca Maliye Bakanlığı yapmış olan Şükrü Saracoğlu, hiçbir maliyecinin özel kesimde çalışan Müslüman/Türk kökenli işçi ve memurları vergilendirmeye cesaret edemeyeceğinin farkında olmalıdır. Dolayısıyla "istis-

na" maddesini koyan Ankara yönetiminin, bu istisna maddesinin Maliye Müfettişleri tarafından "M[üslüman]" grubu için kullanılacağını önceden tahmin ettiğini düşünebiliriz.

Maliye bürokrasinin elindeki veriler açısından olaya bakıldığında "Seyyar" ve "Hizmetli" mükelleflerin sayısı hakkında sağlıklı bilgi yoktur. Sadece Kazanç Vergisi kanununa göre beyanname veren işletmeler çalıştırdıkları personelin isimlerini maliye şubelerine bildirmektedir. Ayrıca bu grupta çalışan çok fazla yabancı uyruklu da vardır. Yabancıların vergilenmesinde esas alınan kıstas, yabancılardan M[üslüman] grubuna salınan vergi miktarı kadar vergi alınması olmuştur. Bu kural sadece Nazi Almanyasının müttefiki olan ülkelerin (İtalya vs.) vatandaşı olan Yahudiler için bozulmuş, onlar yerli Yahudiler gibi vergilendirilmiştir (Ökte [1951]: 81).

II. 4. Tek Parti Dönemi kamu bürokrasisi ve Varlık Vergisi

Varlık Vergisi uygulamasının ortaya koyduğu en ilginç sonuçlardan bir tanesi de, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk kamu bürokrasisinin toplum hakkında somut bilgi sahibi olmak konusundaki yetersizliğidir. Şerif Mardin'in yıllar önce çarpıcı bir biçimde ortaya koyduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu merkeziyetçi bir idare yapısı ve ordu kurmakta son derece başarılı; fakat kurulan bu merkeziyetçi yapı, toplumun tüm katmanlarını içine alarak toplumsal dokunun hücrelerine nüfuz etme konusunda hayli başarısız olmuştur (Mardin, 1975)

1923 yılında milli devletin kurulmasından sonra Osmanlı idari yapısının bu özelliği, Kemalist rejimin bireylerin günlük hayatına yönelik tüm inkılapçı atılımlarına rağmen pek değişmemiştir. Metin Heper'in son derece yerinde tespiti ile, Kemalist seçkinler yalnızca "yeni bir toplum kurma" olarak nitelendirilebilecek daha dar kapsamlı amaçların gerçekleştirilebilmesi için bürokrasiyi yeniden düzenlemeye çalışmışlardır. Laiklik ilkesinin benimsenmesi ve topyekün batılılaşma çabaları, "bürokrasinin [Max Weber'in vurguladığı anlamda] hukuki-rasyonel özellikler kazanmasına yol açmış" olduğu düşünülebilir. Ama Heper'in belirttiği gibi, "bürokrasinin ... Kemalizmin uygulama aracı olarak düşünülmesi 'bürokratik' boyutun 'rasyonalite' boyutuna ağır basmasına neden olmuştur" (Heper, 1977:99). Ayrıca Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, Osmanlı'dan tevarüs edilen memurlar arasında "kalite kontrolu" yapılarak, memurların milli mücadeleyi destekleyip desteklemedikleri soruşturulmuş ve bunun sonuçlarına göre gerekli görülen tasfiyeler yapılmıştır.[38]

---

38 Galip Kemali Söylemezoğlu'nun anılarından faydalanan Metin Heper, bu süreci şöyle anlatıyor: "Cumhuriyetin ilk yıllarında bürokrasinin alt kademelerinde de siyasal kriter ile ayıklama yapılmaya çalışılmıştır. 1 Ekim 1922'de bir kanun çıkarıldı. Bu kanun ile bütün idare kadroları ortadan kaldırıldı ve her bakanlığa açıkta kalan mumurları arasından yeni bir bürokratik kadro kurma yatkisi tanındı. Bu kanunu çeşitli tasfiye komisyonlarının kuruluşu izledi." (Heper 1977:70) Aynı tasfiye yöntemi 1932 ile 1934 yılları arasında İstanbul Darülfünun'undan İstanbul Üniversitesine

İkinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde Türk kamu bürokrasisi Kemalist inkılapları hayata geçirme çabasının getirdiği "militanlaşma ve yorgunluk" içine girmiştir. Kamu bürokrasisinin siyasallaşmasının ardındaki sebeplerden en önemlisi, memurların mesleki değerlendirmesi açısından en önemli ölçütler olarak kabul edilen mesleki eğitim, bilgi, becerinin yanısıra, memurların atama ve terfilerde liyakat kadar önemli bir kriter olan "Kemalist inkılaplara bağlılık" ölçütünün bürokratların meslek yaşamını büyük ölçüde belirlemiş olmasıdır. İstihdam ve ödüllendirme ölçütünün "mesleki yetkinlik" yerine "siyasal bağlılık" olarak şekillenmesi Cumhuriyet döneminin memurları arasında motivasyon düşüklüğü ve nepotizm (torpil, iltimas, kollama vs.) ile sonuçlanacağını tahmin edebiliriz.

Bürokratik yaşamda her şeyden önce inkılaplara bağlılık eğilimin kemikleşmesi, uzun vadede Türkiye'de kapitalist ilişkilerin gelişmesi sonunda bürokrasinin de bu süreçten etkilenmesini ve buna göre şekillenmesini de engellemiştir. Bir ülkedeki kapitalist ilişkiler yaygınlaştıkça, artık insiyatif sahibi olarak net ve hızlı karar alabilen, dosyalar hakkındaki bilgisi sağlam, kurumsal devamlılık içinde çalışan ve aklın egemenliğindeki yasalar yardımıyla iş yürüten "yeni tip bürokrasiye" ihtiyaç vardır. Max Weber'in son derece çarpıcı bir üslupla belirttiği gibi, yeni "Bürokrasi *gayrı insani* bir biçim aldığı sürece gelişir ve resmî işlerde hesapları şaşırtan *sevgi, nefret* gibi tamamen *kişisel olan akıl dışı ve duygusal unsurlardan* tamamen arınmayı başardığı zaman da mükemmelleşir" (Weber, 1978:975. Altını ben çizdim. AA) Cumhuriyet Döneminin kamu yönetimi, bir yandan Osmanlı döneminden kendisine miras kalan aşırı merkezi idare yapısını daha da güçlendirmiş; diğer yandan da Kemalist inkılapları hayata geçirme kaygısı ile aşırı siyasallaşmıştır. Bütün bunların yanısıra, tek parti rejimlerinde muhalefet partileri yolu ile bürokrasinin denetlenmesinin söz konusu olmaması ve 1937 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile parti - devlet bütünleşmesinin sağlanması sonucunda cumhuriyet bürokrasisi "ideolojik denetim" dışında "teknik/mesleki denetim"den uzak kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Ankara'daki İngiliz Askeri Ateşesi Tuğgeneral A. C. Arnold, 12 Mart 1942 tarihinde İngiliz Savaş Bakanlığına yazdığı ve biraz da ırkçı tonlar taşıyan raporunda Türk bürokrasisinin ve özellikle askeri bürokrasinin durumunu şöyle anlatmaktadır.

> "Gözle görülebilen temel zayıflıklar şunlardır:
>
> (a) Aşırı merkeziyetçilik inanılmaz bir düzeydedir.
>
> (b) Gizlilik manyaklığı [secrecy mania] yüzünden [Türk ordusu] kendi içinde bile gerekli savaş hazırlıklarını tamamlayamamakta ve sırf bu [gizlilik manyaklığı] nede-

---

geçiş sürecinde uygulanmış, böylece toplam 240 öğretim üyesinden 157'sinin işlerine son verilmiştir. Yeni rejimi tam anlamıyla desteklemedikleri iddiasıyla işten atılanlar arasında Mehmet Ali Aynî, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Avram Galanti, Ahmet Ağaoğlu, Behçet Güçer, Reşat Ekrem Koçu ve Ahmet Refik Altınay gibi tanınmış isimler vardır. Bu konuda bkz, (Tuncay, 1984:16-19)

niyle de müttefiklerine de yanlış bilgi vermektedirler.

(c) Kurtuluş Savaşında gösterilen müthiş başarı [Türklerde] aşırı milliyetçiliğe ve kendi yeteneklerini abartmak yönünde kibire dönüşmüştür. Bu durum [onların] yabancılardan yardım ve tavsiye almalarına mani olmaktadır.

(d) Mekanik konulara akıl erdirme konusunda doğal [!] bir yeteneksizlik vardır. Bu da teknik meselelerin ihmali ile sonuçlanmakta ve teknik kifayetsizlik katiyyen cezalandırılmamaktadır. Çünkü teknik konularda yapılan ihmaller suç [bile] sayılmamaktadır.

(e) Kifayetsizliğin ve yeteneksizliğin örtbas edilmesi genellikle destek görmektedir. Çünkü kifayetsizlik eleştiri konusu olursa, bu üst rütbeli subaylara [ve Kurtuluş Savaşı Kahramanlarından oluşan] "ihtiyar takımına" da yansıyabilir.

(f) Evvelden varlığı bilinen zimmete para geçirme sistemi geri gelmiştir"[39]

Raporda bütün kamu bürokrasisinde olduğu gibi, askeri bürokraside de karar alma mekanizmasının son derece merkezi olduğu belirtilerek, ordu komutanlarının bile oturup Ankara'dan emir gelmesini beklemeye eğilimli oldukları anlatılmaktadır. Aslında, Ankara'dan emirlerin gelmesinin mümkün olmadığını belirten Arnold, "çünkü bu ülkede iletişim [muhabere] fiilen yoktur" diyerek durumu özetlemektedir. Askeri Ateşe, Türk kamu yönetiminde gözlemlediği bu aksaklıkların ortadan kalkması için "ihtiyar takımı" olarak adlandırdığı ekibin emekli olmasını ve yerlerine Atatürk'ün cumhuriyeti emanet ettiği dinamik gençlerin atanmasının gerekli olduğunu belirtmektedir.

1921 ile 1930 yılları arasında İstanbul'da tercüman ve elçilik katibi olarak görev yapan ve 30 Haziran 1942 tarihinde tekrar Ankara'da İngiliz Elçilik Müsteşarı görevine atanmış olan Alexander K. Helm'in "Oniki yıl sonra Türkiye" başlıklı değerlendirmesi hayli ilginçtir. Helm raporunda bürokrasinin hareket gücünü kaybettiğini vurgulayarak, yolsuzlukların yanısıra aşırı merkezileşmenin de bürokrasinin kötüleşmesine katkı yaptığının altını çizmektedir. Ankara'da en son görev yaptığı tarih olan 1930 ile tekrar atandığı 1942 yılını karşılaştırdığı zaman, idari yapıda gözle görülür bir kötüleşmenin ortaya çıktığını belirten Helm, aşırı merkezileşme konusunda şu ilginç örneği vermektedir: O günlerde İngiliz Elçisinin eşi Lady Knatchbull-Hugessen, Almanya'da bulunan İngiliz savaş esirlerine, savaş içinde Türkiye'nin tarafsızlığı nedeniyle Almanya ile posta hizmetlerinin devam etmesinden yararlanarak kullanılmış tenis toplarını hediye olarak göndermek ister. Bu "kullanılmış tenis toplarının" Türk gümrüğünden geçebilmesi için Ankara'da Bakanlar Kurulu üyelerinin tümünün imzası gerekmiştir![40]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında bürokrasinin en seçkin kadrolarının istihdam

39 Ankara'daki Askeri Ateşe A. C. Arnold'dan İngiliz Savaş Bakanlığına 12 Mart 1942 tarihli ve R 2467/1941/G sayılı rapor. Raporda o günlerde Milli Şefin çevresini saran ve bilfiil Kurtuluş Savaşına katılmış olan kişiler eleştirilmekte ve Atatürk'ün ölümünden sonra yönetimde yaşanan gerilemenin altı çizilmektedir.

40 Ankara'da İngiliz elçisi Sir Hugh Knatchbull-Hugessen'den Dışişleri Bakanı Eden'e yollanan 14 Ağustos 1942 tarihli kapak yazısına ekli olarak, A. K. Helm tarafından kaleme alınmış 11 Ağustos 1942 tarihli ve R 5552/810/44 sayılı rapor.

edildiği Maliye Bakanlığında da durum çok farklı değildir. Varlık Vergisi uygulamasında çalışan maliye müfettişlerinin "kime ne kadar vergi tahakkuk ettirmeli?" sorusu ile karşılaştıkları zaman mükellefler hakkında ellerinde olan bilgiler son derece sınırlıdır. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, Kazanç Vergisi uygulamasına göre zaten işyerinin emlak vergisi değeri baz olarak kabul edilip mükelleflere Kazanç Vergisi tahakkuk ettirilmektedir. Mükelleflerin aynı anda değişik kaynaklardan gelen gelirleri tek bir beyannamede birleştirilmemektedir. Örneğin, bir mükellef aynı anda apartmanından kira rantı, kendi çalıştığı işyerinden kâr ve hissedar olduğu sermaye şirketinden de kâr dağıtımı yapılmış ise gelir elde edebilir. Bütün bunların o dönemin maliye bürokrasisi tarafından takibi eldeki bilgi toplama kaynakları bakımından imkansızdır. Aşağıdaki mülakat Varlık Vergisi uygulamasında bir maliye müfettişinin bilgi toplama çabasını gözler önüne sermesi bakımından son derece anlamlıdır:

> "Varlık Vergisi uygulaması sırasında evvela ben gayrımenkullere konulacak verginin araştırılmasında çalıştım. Gayrımenkuller tapu kayıtlarında gayet dağınıktı. Buradan bir şey çıkarmanın imkanı yoktu. Onun için mahalli yerleri gezmek suretiyle çalıştık. [Yâni] şu bina kimin? Şu sokakta kaç tane bina var. Ehemmiyetine göre [baktık]. [Mesela] üç katlı sefer tası gibi bir bina var, bitişik nizamda. Bu tür binaları atladık! Ama bir bahçe içinde, dört dönüm [veya] altı dönüm [bir ev var]. Veyahut otuz dönümlük bir bahçe içerisinde bir ev var, işte onları kaydettik. İşyerlerinden de umumiyetle hanları kaydettik.
>
> Ben Karaköy'den Bebek'e kadar, Bebek'ten sonra Emirgan'a kadar ve Emirgan'dan da bu güzergahta Beykoz'un karşısına kadar bütün Rumeli sahilini gezdim. Yol yoktu ve yürüyerek gezdim. Emirgana geldik, bu arada, yanıma kıdemli bir Belediye Müfettişi verdiler ... Tabii bu semtleri ben de bilemiyorum. Onunla birlikte yürüyerek gezdik. 'Şu yalı kimin? Sahibi ne iş yapar?' diye tespitler yapmak suretiyle gezdik. Sonra bütün bunları birleştirdik. Hep not aldık. Sonra listeler haline getirdik ... Bina kıymetleri ortaya çıktı, sahipleri de! Böylece gayrimenkul üzerinden Varlık Vergisi tarh edecek komisyona havale ettik ...
>
> Aslında biz gerçek değerlerden ziyade, kişilerin haricen itibarlarını değerlendiriyorduk! Bizim memlekette din, iman ve paranın kimde olduğu belli olmaz ki! [Varlık Vergisi uygulaması sırasında] ancak adamın itibarına göre vergi tarh ediliyordu. [Mesela] bir adamın Osmanlı Bankasında kredisi var. [Aynı şekilde] İş Bankasında da kredisi var. Kendisi hakkında söylenen "Eli açık bir adamdır, cömerttir" gibi sözler, veya "fakir halka yardım eder" gibi bir takım unsurlar devreye giriyordu. Mesela birisi hakkında "fakir fukaraya yardım eder" denildiği zaman adamın varlığını böyle anlıyorduk ... Bunun dışında elimizde hiç bilgi yoktu. Envanter de yoktu."[41]

Bu mülakatta görüldüğü gibi, dönemin maliye bürokrasisi sadece "zenginliğini gözler önüne seren" ve "itibar sahibi" mükellefleri son derece ilkel yöntemlerle vergilendirebilmiştir. Servetini saklayan, cimri olan veya mütevazı hayat yaşayan mükellefler bu süreçten kârlı çıkmışlardır.

---

41 Maliye Müfettişi Sayın Bank Uluğ ile 16 Temmuz 1993 tarihinde yapılan mülakat.

Bir önceki bölümde de anlattığımız gibi, kamu bürokrasisinin toplum hakkında bilgi toplamak konusundaki geriliği sonunda "sübjektif" ölçütlere göre Varlık Vergisi tahakkukunun alt yapısını hazırlamıştır. Aslında Türkiye gibi çağ dışı bürokrasinin egemenliğini sürdürdüğü bir ülkede Varlık Vergisi gibi "azınlık karşıtı" bir politikanın uygulanması demek, yukarıda Max Weber'in belirttiği gibi, özünde irrasyonel olan sevgi ve nefret duygularının maliyecilerin kararlarında egemen olması ve böylece bürokratik karar almada hesapların şaşması anlamına gelmektedir. Başka bir yazımızda da belirttiğimiz gibi, "azınlık karşıtı" veya daha üst düzeyde "ırkçı" politikaların uygulanabilmesi pek kolay değildir. Çünkü bu politikaları hayata geçirecek devlet yapısının teknik açıdan mükemmel olması ve Weber'in vurguladığı anlamda hukuki-rasyonel (legal rational) bir bürokrasinin toplum hakkında son derece ayrıntılı bilgilerle donanmış olması gerekir.[42]

İki savaş arasındaki yıllarda Avrupa ve Orta Doğu ülkelerinde "azınlık karşıtı" politikaları incelemek başka bir yazımızın konusu olacaktır. Ama burada kısaca belirtmeliyiz ki, Nazi Almanya'sında uygulanan "Aryanlaştırma" yöntemlerini incelediğimiz zaman, Yahudi Karşıtı boykot hareketlerinin başladığı 1 Nisan 1933'den itibaren ve özellikle de 1935 yılında çıkarılan ırkçı Nürnberg yasaları ile Yahudilerin sahip oldukları bütün şirketlerin izlemeye alındığı, bu firmalarla aynı sektörlerde iş yapan rakip Alman firmalarından bilgi toplandığı, vergi dairelerinden, ticaret odalarından ve bu firmalara yerleştirilen casuslardan elde edilen istihbarat sonucunda Yahudilerin sahip olduğu şirketlerin "ucuz fiyata" Almanlara devredilmesi konusunda zorlandıkları görülmektedir. Bu süreçte Nazi partisi, Gestapo ve diğer kamu kurumları birlikte çalışmışlardır. Böylece 1933 ile 1935 arasında Yahudilerin sahip olduğu firmaların % 20 ile 25 arasındaki bölümü Alman ırkından olanlar tarafından satın alınmıştır (Barkai, 1989:63-77).

II. 5. Gösterişçi tüketimin vergilendirilmesinin doğal sonucu: Keyfilik

Varlık Vergisi uygulamasında maliye bürokrasisinin yapılan işi belli bir sisteme oturtmak konusunda göstermiş olduğu bütün çabalara rağmen, verginin tahakkuk süreci inanılmaz keyfiliklerle doludur.

Keyfiliğin hayata geçmesinde ilk aşama kanunun kendisinde ortaya çıkmış-

---

42 Başka bir yazımızda Kemalistlerin neden ırkçı olamayacaklarını anlatırken şu noktaları vurgulamıştık: "Tek Parti döneminde Kemalistlerin ellerindeki devlet yapısı bunu gerçekleştirmekten acizdi. Teknik anlamıyla ırkçılık ancak modern sanayi toplumundaki devletin gerçekleştirebileceği bir şeydir. Weberci tanımıyla, aklın egemenliğindeki yasalarla yönetilen bir devlet *(legal rational state)* bu işlere girişebilir ancak. Sermaye birikim sürecinin çok başındaki geri kapitalist ülkelerdeki devlet yapısı böylesine büyük ve ciddi bir projeyi hayata geçirecek donanıma sahip değildir. Teknik olarak ırkçı kaygılarla bir ulusal topluluğu yeniden kurmak, aynı zamanda o ulusal topluluğu sadece varlığı ile kirleten yabancı *(alien)* unsurların ayıklanması ve yok edilmesi *(extermination)* demektir. Böylesine iddialı bir projeye sahip olabilmek için elde toplumun en ufak hücresine bile nüfuz edebilme becerisine sahip, son derece gelişkin bir devlet aygıtı olması gerekir." Bkz, (Aktar, 1996a:53)

tır. 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, kimin ne kadar vergi ödeyeceğine karar verilmesi işini komisyonlara bırakmıştır. Ayrıca verginin oranı da belli değildir ve komisyonların verdikleri kararlara itiraz yolu baştan kapatılmıştır. Bu yazının ilk bölümünde ortaya koyduğumuz gibi, Varlık Vergisi uygulamasının hazırlık aşamasında mükelleflerin de dini ve etnik kökenlerine göre farklı şekilde vergilendirilecekleri "yazılı olmayan" bir kural olarak gündeme gelmiştir.

Diğer yandan, elinde toplum hakkında sağlıklı olarak toplanmış bilgilerden yoksun olan bürokrasi yukarıda anlattığımız bireysel çabalarla bilgi toplamaya çalışırken zaten elinde olmadan keyfiliğin alt yapısını hazırlamıştır. Son olarak somut zenginlik yerine, gösterişçi tüketimin ve itibarın vergilendirilmesi ile keyfiliğin kapısı ardına kadar açılarak "azınlık karşıtı" bir uygulama sonunda traji-komik bir devlet politikası haline dönüşmüştür. Bu noktada, Max Weber'in tanımladığı çağdaş bürokrasinin karar alma süreçlerinde yeri olmaması gereken tüm duygusal ve insani unsurlar (sevgi, nefret, kıskançlık, öç alma, eski defterleri karıştırma vs.) devreye girmiştir. Aşağıdaki mülakat, belli tür bir hayat tarzının yüksek düzeyde Varlık Vergisi tahakkuk ettirilerek cezalandırılmasına iyi bir örnektir:

> "Varlık Vergisinin çıkarıldığı dönemde ben henüz 31 yaşında genç bir kereste tüccarıydım. Bana takdir edilen vergi tutarı 150 bin liraydı. Düşünün ki bir kamyon kereste o zamanlar 25 liraydı ve ben tüm mal varlığımı satsam yine de bu parayı ödeyemeyecek durumdaydım ... Ancak benim takdir komisyonuna giren bir dostumdan öğrendiğime göre bana konulan vergi miktarı gerçekte bu miktarın iki katıymış ve dostlarımın çabası ile indirilebilmiş. Yâni benim dostlarım olduğu kadar düşmanlarım da vardı. Örneğin, Cahide Sonku ile birlikte yaşardım ... Onunla ilişkimizi kıskananların Varlık Vergisini fırsat bilip bana yüklendiklerini biliyorum. Ancak benim böylesi gönül maceralarım çoktur. Ben[li] Belkıs ve kızkardeşi ile de birlikte olmuşumdur ama neden Cahide Sonku ile afişe olduğumu hâlâ anlayabilmiş değilim."[43]

1940'ların en meşhur film ve tiyatro yıldızı olan Cahide Sonku ile birlikte olan Parseh Gevrekyan burada iki düzeyde cezalandırılmaktadır: Bir yandan dışa dönük ve hovardaca sürdürülen hayat tarzı, gösterişçi tüketim ve israfın yasak olması mantığından hareketle şiddetle cezalandırılıyor; diğer yandan ise sanki bu eylemleri ile "çizmeyi aşmış" olan bekâr Ermeni gencine "haddi bildirilmiş" oluyordu.

Varlık Vergisi keyfi olarak tahakkukunda ikinci boyut ise bürokrasinin kendisi ile ilişkide olan bazı meslek gruplarının üyelerine karşı tavır almasıdır. Bu noktada maliye bürokrasisinin gazabı sadece gayrimüslimlere karşı değil; Müslü-

---

43 Rıdvan Akar'ın Parseh Gevrekyan ile yaptığı mülakat. Bkz, (Akar, 1992:106-107) Faik Ökte de anılarında Parseh Gevrekyan'dan şöyle bahsediyor: "Gevrekyan eğlenceyi seven bir genç imiş. Bir Türk kızı ile seviştiği için annesi kendisini reddetmiş. Hakikaten bir zaman annesiyle beraber aynı apartmanda oturuyorlarmış. Neticede annesinin tasarrufu altında bulunan muazzam apartman sattırılıp Gevrekyan'ın borcunu kapattık ve kendisini Aşkale'den geri getirttik" (Ökte [1951]: 166)

man/Türk mükelleflere karşı da aynı katılıkla yöneltilmiştir. Faik Ökte, devlet aleyhine açtığı davaları kazanan müslüman bir avukatın nasıl cezalandırıldığını anılarında şöyle anlatıyor:

> "Devlet Şurasında [Danıştay] Hazine aleyhine açtığı çeşitli davaları zamanın ölçülerine uymayan bir süratle kazanan avukat İbrahim Ali'ye estimatörler 100 bin lira vergi koymuştu. Şevket Adalan'ın ısrarı ile cetvel komisyonlara sevk edilirken rakam 200 bine çıkarıldı. O günlerde şekerden alınan istihlak vergisi dolayısıyla mükellefin Şurada [Danıştayda] açtığı davada sırt üstü gelen eski Varidat Umum Müdürü, [o günlerde Maliye Bakanlığı] Müsteşan Esat Tekeli'nin ... müdahalesi neticesinde ve yine Şevket'in ısrarı ile komisyonda rakkam 300 bine çıkarıldı. Yavaş yavaş cıvıtıyorduk!" (Ökte [1951]: 96).

Burada maliye bürokrasisinin yanlış uygulamalarının yetenekli bir avukat tarafından hukuk yolu ile iptali sanki devlet otoritesine ve ilgili bürokrata baş kaldırma olarak görülmekte ve bu algılama biçimi sonucunda tahakkuk eden verginin çeşitli müdahaleler sonucunda üç misli arttırılması mümkün olabilmektedir.

Varlık Vergisi uygulamasında ortaya çıkan diğer bir keyfilik boyutu ise siyasaldır. Yukarıda özellikle 1. numaralı komisyon üyelerinin özgeçmişlerini anlatırken üyelerin "azınlık karşıtı" politikaların İttihat ve Terakki döneminden beri takipçisi oldukları ve bunların komisyona atanmasının hiç de tesadüf olmadığını belirtmiştim. Faik Ökte anılarında, satır arasında olsa, bile bu duruma dikkat çekmektedir:

> "[Ermeni milliyetçi partisi olan] Taşnakların başıdır mülahazasıyle eski ittihatçılar Kadıköylü Asador'un vergisini 4 misline, tam 400 bin liraya çıkardılar. D[önme] grubundan oldukları için Bezmenler'in vergisi bir milyon lirayı aştı" (Ökte [1951]: 99).

Varlık Vergisinin tahakkuk sürecinde en çok karşımıza çıkan keyfilik biçimi ise bürokratik hayatın çok sık rastlanan özelliği olan kollama ve adam kayırmadır. Örneğin, Vali Lütfi Kırdar'ın terzisi olan İzzet Ünver'in vergisi azaltılır. Aynı şekilde, Varlık Vergisi uygulamasını CHP adına yöneten parti müfettişi Suat Hayri Ürgüplü, sınıf arkadaşı Prens Halim'in vergisinin asgari düzeye indirilmesi için uğraşır. Bu örnekler Faik Ökte'nin belge niteliği kazanmış olan anılarında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Tahakkuk sürecinde karşımıza çok çıkan örneklerden bir tanesi de komisyon üyelerinin bazı mükelleflerin vergilerinin azaltılması için çabalarının ardında kişisel çıkarlarının olmasıdır. Örneğin, Faik Ökte 1. numaralı komisyonun üyesi eski İttihatçı Bican Bağcıoğlu'nun bazı girişimlerini şöyle anlatıyor: "Bican yalvararak Beyoğlu'nda büyük bir G[ayrimüslim] bakkaliyenin vergisini indirtti. Sonradan kendisinin bu bakkaliyede ortak olduğunu söylediler. [Halbuki o dükkana ortak olduğunu] komisyonda anlatsaydı M-G ortaklığı diye vergiden esaslı bir tenzilat yapacaktık" (Ökte [1951]: 96).

Bütün bu örneklerden ortaya çıkan sonuç şudur: yukarıda özetlediğimiz bazı

yapısal nedenlerin sonucunda vergi tahakkunda "keyfilik" olarak adlandırdığımız uygulamaların ortaya çıkması da pek raslantısal değildir. Keyfi uygulamalar da belli sosyal ve siyasal hassasiyetlerin oluşturduğu bir alanda şekillenmekte veya bu unsurlar tarafından belirlenmektedir. Şimdi Varlık Vergisinin İstanbul'daki tahsilat sürecine bakalım.

III. İstanbul'da Varlık Vergisinin tahsilat süreci

Varlık Vergisinin tahsilatı sürecinde, gayrimüslim azınlıkların en çok yoğunlaştığı şehir olan İstanbul'un etnik dokusu, kültürel ve sosyal özellikleri yayın organlarında daha net olarak ortaya çıkar. 18 Aralık 1942 günü Kurban Bayramının arifesinde asılan Varlık Vergisi listeleri mükelleflerde ciddi bir şaşkınlık yaratır. Verginin "azınlık karşıtı" bir politika olduğu mükellefler tarafından hemen anlaşılır.[44] Defterdar Faik Ökte anılarında, "yanyana aynı dükkanda çalışan, aynı kirayı veren, aynı istidatta olan müslim ve gayrı müslim iki vatandaşa tarh ettiğimiz vergilerin arasındaki ölçüsüz fark, verginin ilanı günü foyamızı meydana vurmuştu" durumu itiraf etmektedir (Ökte [1951]:15)

Varlık Vergisi uygulaması İstanbul basınının köşe yazarları tarafından hararetle desteklenir. Zaten daha Varlık Vergisi Kanunu TBMM'de görüşülmeden önce, Başbakan Saracoğlu İstanbul gazetelerinin sahip ve başyazarlarını Ankara'ya davet etmiş ve çıkacak kanun hakkında ayrıntılı bilgi vererek bu uygulamanın desteklenmesini istemiştir (Güvenir, 1991:101). Kanunun çıkışından sonra desteklerini esirgemeyen İstanbul basını, Varlık Vergisi listelerinin asılmasından sonra yeni ve daha yoğun bir kampanya başlatarak, bu vergiyi zamanında ödemenin ne kadar önemli bir vatandaşlık görevi olduğu konusunda yayınlar yapmışlardır.

---

44 Varlık Vergisinin tahsilatı sürecinde halk arasında anlatılan bu hikaye verginin "azınlık karşıtı" özelliklerinin vurgulanması açısından çok ilginçtir:

"Varlık Vergisi listeleri asıldıktan sonra Salamon kahveye girmiş ve oradakilere sormaya başlamış:

- Mişon, sen ne verdin?
- 10 bin 550 lira 20 kuruş!
- İyi paradır, iyi paradır.
- Kirkor, sen ne verdin?
- 20 bin 915 lira 30 kuruş!
- İyi paradır, iyi paradır.
- Yani, sen ne verdin?
- 29 bin 715 lira 40 kuruş!
- İyi paradır, iyi paradır.
- Ahmet Bey, sen ne verdin?
- 50 lira 10 kuruş!

Salamon ellerini havaya kaldırmış:

- Ey büyük Atatürk, sen ne güzel söylemişsin 'Ne Mutlu Türküm Diyene' diye!" Bkz, (Cezar, 1991:448).

Bu yayınlarda, Tek Parti Döneminde varlığı hissedilen fakat somut olarak tanımlanamayan "İnkılapçı başkent Ankara - Eski payitaht İstanbul" çelişkisi daha elle tutulur bir biçimde gözlemlenir. İstanbul basının havası genellikle şehrin ekonomik, kültürel yapısını ve tüketime dönük özelliklerini eleştiri merceğinden geçiren yazılarla doludur. Örneğin Etem İzzet Benice'nin yazısı, sanki İstanbul'u rejim karşıtı güçlerin merkezi ve Varlık Vergisi ile gereken dersin verilmesi gereken bir şehir olduğunu hatırlatmak üzere kaleme alınmıştır:

> "Varlık Vergisinin bilhassa bu bakımdan İstanbul için ne derece âdilâne bir tedbir teşkil ettiğini tasdik etmiyecek bir vicdan yoktur. O İstanbul ki, son zamanlarda bu gibilerin tahrikiyle en yüksek ticaret ve kesafet merkezi olarak aklı başında bir ağabey rolü ifa edeceğini unutmuş, âdeta memleketi bütün milli kudreti ile paniğe uğratmayı tasarlıyan bir mefsedet [fesat kurma] ve bozgun şebekesinin faaliyet merkezi halini almıştı."[45]

Bu tip yazıların önemli bir işlevi de Varlık Vergisi uygulamasına toplumsal meşruiyet kazandırma çabasıdır. Listelerin asıldığı gün verginin "azınlık karşıtı" niteliği ortaya çıktığı için, Varlık Vergisinin egemen "solidarist korporatist" dünya görüşü çerçevesinde toplumun geneli için ne kadar yararlı olduğunu ve sosyal adaleti yeniden sağlamaya yönelik işlevlerini vurgulayan yazılar ilk günlerde çok yazılmaktadır. Zekeriya Sertel'in listelerin asıldığı gün yayımlanan yazısı bu türün en has örneklerinden biridir:

> "Varlık Vergisinin ilk neticesi, 18 milyon nüfusun iktisaden ızdırap çekmesine karşılık bu 100.000 kişinin, küçük ekalliyetin refah ve servete kavuşmasından doğan haksızlık ve adaletsizliğin tasfiye edilmiş olmasıdır. Harp şartları içinde bu adaletsizlik göze batacak bir şekil almıştı. Büyük halk tabakaları sıkıntı çekerken zenginlerin lüks içinde yaşamaları göze batıyordu. Bahusus bunların çoğu servetlerini harp esnasında tâbii olmayan şartlar içinde, fakir halkın gıdasından yiyeceğinden, yahut hükümet ihtiyaçlarından temin etmişlerdi. Bu bakımdan bu fazla servet daha ziyade cemiyete aitti. Cemiyet Varlık Vergisi ile kendisine ait olanı aldı ve adaletsizliği düzeltti ... Varlık Vergisi bize şu hakikati öğretmiştir: Bir Cemiyyette asıl olan ferdî refah değil, millî refahtır. Millî refahın zararına ferdi refah olamaz ve olmamalıdır. Bugünkü harp şartları içinde, bütün milletin muzdarip olduğu bir devirde, mahdut zümrenin refahı bir hastalık alâmetidir, gayri tâbii bir haldır. Varlık Vergisi bu hastalığı tedavi eden bir devâ, gayri tâbiiliği tasfiye eden bir çaredir."[46]

Varlık Vergisini destekleyen bu tür yazılar içinde ilk günlerde "muhtekir, istifçi, spekülatör, harp zengini" temalarının dini ve etnik içerikleri pek vurgulanmaz. Tahsilatın ilerleyen aşamalarında açıkça "azınlık karşıtı" ve faşizan yazılar ortaya çıkacaktır.

---

45 Etem İzzet Benice, *Son Telgraf*, 22 Aralık 1942.

46 Zekeriya Sertel, *Tan*, 18 Aralık 1942.

III. 1. İstanbul basını, azınlıklar, yabancı gözlemciler ve vergi tahsilatı

İstanbul basını verginin tahsilatı süresince sadece uygulamayı "ideolojik açıdan olumlama" ve "meşruiyetini pekiştirme" işlevlerini yüklenmez. Tahsilat sırasında günü gününe yatırılan Varlık Vergisi miktarı hakkında bilgi vermek,[47] vergisini ödemekten kaçınan mükellefleri açıklamak,[48] verginin olumlu sonuçlarını sergilemek gibi görevleri üstlenerek bu tür haberleri her gün sistematik olarak yayımlar.[49] Ayrıca bu haberler ile ilgili olarak başmakaleler yazılır.

Haber ve yorumların yanısıra devlet büyüklerinin konu ile ilgili tüm konuşma, demeç ve hareketleri basında son derece iyi takip edilir. Örneğin Milli Şef İnönü, CHP İstanbul il kongresinde "toplumsal fedakârlık" temasının egemen olduğu bir konuşma yaptığı zaman, bu konuşma tüm ayrıntıları ile öne çıkarılmaktadır.[50] Ardından bu konuşmanın akisleri birkaç gün sürmekte ve bu konuşma üzerine hemen her gazetede başyazılar yayımlanmaktadır. Örneğin, Sadri Ertem'in İnönü'nün CHP İstanbul Kongresindeki konuşması üzerine yazdığı başyazıdan bir bölümü veriyoruz:

> "Milletler en geniş topraklara hükmettikleri zaman değil, kendilerini en iyi anlayan, kendilerinin istikbal davasını en iyi tahakkuk ettiren Şefe sahip oldukları zaman derin, kalplere kök salan saadet huzur ve rahatlık hissederler ... Milletle Şef arasındaki münasebet, bedenle ruh arasındaki münasebettir diyebiliriz. Bedene uygun, onun istikbale ait tasavvurlarını gerçekleştiren ruhtur. Millet denen büyük camia içinde de şef millet arzularından, iştiyaklarından, emellerinden ibaret olan ruhun gerçekleştirme kuvvetidir."[51]

Tek Parti Rejiminin Şef Sistemine dayalı yönetim anlayışının en veciz anlatımları, Varlık Vergisinin meşruiyet temellerini sağlamlaştırmak için basında bol miktarda kullanılmıştır. Milletin ancak Milli Şefin arzu ve emirlerini yerine

---

47 "İstanbul'da Varlık Vergisi listelerinin asıldığı günden itibaren yapılan tediyat yekûnu 57.751.842 lira oldu." Son *Posta*. 6 Ocak 1943.

48 "Bir Yahudi tüccar vergisini ödememek için kaçarken yakalandı. Şayo Moris 150 bin TL ödeyecekti. Suriye'ye kaçmak isterken Hatay'da yakalandı." *Tasvir-i Efkâr*, 5 Ocak 1943.

49 "Varlık Vergisinin İstanbul'da ilânından henüz üç, dört gün geçmişken, evvelce 200'e satılan pirincin kilosu şimdi 100 kuruşa kadar düşmüştür. Perakende olarak bir hafta evvel 100 kuruşa satılan çekideksiz üzümün fiyatı 80 kuruşa inmiştir. Altının fiyatı iki hafta içinde üçte bir derecesinde eksilmiştir. Varlık Vergisinin hayırlı tesirini görmek için çılgınca bir hareketle yükselmekte olan eşya fiyatlarının bu suretle tersine dönmüş olmasına dikkat etmek kâfidir. Fiyatlardaki bu düşüklük hareketi durmayacak, bundan sonra devam edip gidecektir. Evvelce paralarını mala yatırıp gizli depolarda saklayanlar birer birer meydana çıkararak satışa arzetmeğe başlamışlardır. " Asım Us, *Vakit*, 23 Aralık 1942.

50 Milli Şef İnönü konuşmasında kendi üslübunca "fedâkarlık" temasını vurgulamıştır: "devletin selâmeti icap ettirdiği vakit büyük fedakârlıklar zaruridir. Bu vazifeler sırasına göre, şu veya bu bölgeye, şu veya bu meslek veya san'at sahibine teveccüh edecektir ... Her vatandaşın devlete karşı vazifelerini iyi niyetle, ciddi olarak ifaya çalışmalarını istemek devletin hakkıdır." *Ayın Tarihi*, Aralık 1942, no. 109. s. 46.

51 Sadri Ertem, "Şefini bulan millet," *Vakit*. 24 Aralık 1942.

getirerek yücelmesi temaları, dikkat edilirse Varlık Vergisi dolayısıyla İnönü'nün milletten istediği "devletin selâmeti için yapılması gereken fedakarlık" talebi ile uyum içindedir.[52]

Varlık Vergisi listeleri asıldıktan bir iki hafta sonra, basının tutumu daha da sertleşmeye başlar. Artık verilen haber ve yazılan başmakalelerde "azınlık karşıtı" ton artmıştır.[53] Özellikle hacizlerin başlaması ve mükelleflerin Aşkale'ye yollanması sürecinde azınlık karşıtı tutum en yüksek noktasına ulaşır. Aynı günlerde bu yazının başında belirttiğimiz, gösterişçi tüketimin ve israfın eleştirisi boyutu daha net olarak ortaya çıkmaya başlar. Örneğin, Refik Halid Karay'ın "Sendin, sizdiniz: Onurlu tüccar için değil; vurgunculara hitap!" başlıklı yazısı, İstanbul'da o dönemin gösterişçi tüketim ve israf alışkanlıklarını "rövanşizm" duygusu içinde eleştirmektedir:

"Bire beş, on beş, yirmi beş kazanırken beşyüz, beşbin, beşyüz bin kazanmayı azımsar olmuştunuz; hâla öylesiniz ... Senin, sizin yüzünüzden açlar arttı; 'vurguncu', 'istifçi' gibi yeni çıkan yüzsüzlüklere uygun, şimdiye kadar dile getirilmemiş kelimeler türedi; öte yandan zelzeleler yüzünden halk meydanlara yığılır, kara kışlarda asker yarı beline kadar karlara gömülü nöbet başında beklerken kılına halel gelmeden, dörtbaşı mamur, bire beşyüz kazanç, içimizde biri vardı, hayır işlerine metelik vermiyen biri ... Yalova kaplıcasında şiş karnına masaj yaptırıyor, yahut Yörükali plajında haspaların gergin mayolarını okşuyor; Taksim gazinosunda viskiler yuvarlıyarak İspanyol dansözünün uzun etekleri arasından külotunu gözetliyor; kilerine bisküvi tenekeleri, çikolata paketleri, karamela kutuları, şampanya kasaları yerleştiriyor; Sandal Bedesteninde [müzayedelerde] kızına elmas arttırıyor; Suadiye'de oğluna villa kurduruyor, klüpte karısının şansına veya metresinin hesabına beş bin liraya bir parti bezik oynuyor, iki taksiyi hususi otomobil diye emrinde çalıştırıyordu. Bu kimdi? Her halde ben, biz değildik ... Sendin, sizdiniz!

... Bazı güzel duygular vardır: Aza kanaat, vatana sevgi, kanuna itaat, yoksula yardım, açа merhamet, halk derdine ortaklık ... Bunlardan zerre kadar nasibini almayan sendin, sizdiniz!

... Dört yıldır bâzan için için, bazı kere bıyık altından, çok kere de katıla katıla gülüyordunuz. Dört yıldır gülen sendin, sizdiniz! Şimdi benim, biziz!"[54]

52 Tek Parti Rejiminin ideolojik çözümlemeleri ve Şef Sistemi hakkında tek kapsamlı çalışma için bkz, Taha Parla, 1991).

53 Peyami Safa'nın "Azlıkların Cenneti" başlıklı yazısı bu sertleşmenin ilk örneklerinden biridir: "Türkiye'nin dışındaki hariç memleketlerde yaşayan Türk azlıkların hayatı cehennem, Türkiye'de yaşayan azlıkların hayatı cennettir... Yirmi seneden beri, Cumhuriyet hükümeti Türkiye'de azlıklarla öz Türk unsuru arasında hiçbir fark gözetmemiştir. Bir fark varsa bu sizin lehinizedir: Daha fazla kazanırsınız, daha rahat yaşarsınız. İstanbul'un en güzel semtlerinde azlıklar oturur. Boğazın Anadolu kıyısı, öz Türk unsurunu barındıran bir harâbe; Rumeli kıyısı azlıklarla dolu bir mâmuredir. Büyükada'da Yat Klübü ve bütün oteller, Yalova'da Otel Termal, Suadiye plaj ve gazinoları, İstanbul'un en lüks mahalleleri ve apartımanları yüzde seksen, azlıklarla dolup taşar. Dünyanın hiçbir şehrinde böyle zenginlik ve bahtiyarlık nispeti göremezsiniz... Kendinizle bizim aramızda fark yaratan yine sizlersiniz. Türkiye'de azlıklar şiveleriyle bizden ayrılırlar. Çünkü zora gelmeyince Türkçe öğrenmek istememişlerdir. Azlık okullarındaki Türkçe öğretimlerine rağmen Türkçe öğrenmemekte, hele umumi yerlerde Türkçe konuşmamakta ayak direyenler az mı?" *Tasvîr-i Efkar*, 29 Aralık 1942.

54 *Tan*, 24 Ocak 1943.

Refik Halid Karay'ın yazısında bir yandan israf ve gösterişçi tüketim alışkanlıkları ve İstanbul'da sürdürülen burjuva hayat tarzı acımasızca eleştirilirken, diğer yandan da Varlık Vergisi Kanununu TBMM'de savunurken Başbakan Saracoğlu'nun dile getirmiş olduğu, "muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun [düşmanlığının] silinmesi" amacına yönelik bir çaba içinde olduğu da görülmektedir. Yazıda açıkça, "son gülen, iyi güler" özdeyişi doğrultusunda, "vurguncu ve istifçilerin" son yıllarda iyi para kazanmalarına karşın geniş halk kitlelerinin çektikleri anlatılarak, bütün bu çekilen sıkıntıların "vurguncu ve istifçilerin marifeti" olduğu vurgulanmakta ve fatura bu kesime çıkarılmaktadır.[55] Ankara yönetiminin de istediği budur.

Aslında daha Varlık Vergisi Kanununun TBMM'de kabul edilmesinin üzerinden iki hafta bile geçmeden, Ankara'daki İngiliz Elçiliği ile Londra'daki Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalarda Türkiye'deki durumun bu şekilde gelişeceği ve faturanın azınlıklara çıkarılacağı anlaşılmıştır. Ülkedeki huzursuzluğun ve hükümetin gıda maddelerin dağıtımı konusundaki yetersizliğinin farkında olan İngiliz diplomatları durumu merkeze bildirmişlerdir. İstişare için Londra'ya çağrılan İngiliz elçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen, yola çıkmadan önce vedalaşmak için görüştüğü Başbakan Saracoğlu'nun Varlık Vergisi hakkında kendisine söylediği "yeni kanun, yoklukların sıkıntısını çekenler arasında muhtemelen memnuniyet uyandıracaktır" sözünü hemen merkeze bildirir.

Bu telgrafın bulunduğu dosyanın üzerine yorumlarını yazan Londra'daki diplomat G. L. Clutton ise, Türkiye'nin durumunu Weimar Cumhuriyetinin son günlerine benzeterek, "Türkiye'nin ekonomik durumu kötü. Malların piyasaya arzında ve dağıtımında bozukluklar var. Enflasyon devam ediyor ve fiyatlar sürekli yükseliyor. Bunun birtakım siyasal sonuçları ortaya çıkmaya başlamıştır, ama hükümetin durumu daha ciddi olarak tehlikede değildir" demektedir. Hükümetin sağlam tedbirler almaktan aciz olduğunu, idarenin en belirgin vasfının ise yetersizlik olduğunu belirten Clutton, hükümetin sağlam tedbirler almak yerine palyatif çözümlerle vakit geçirdiği ve aynen Weimar Cumhuriyetinin son günlerinde olduğu gibi, "[hükümetin] bazı kişileri, bazı gazeteleri veya Yahudiler gibi azınlık gruplarını günah keçisi olarak ilan etmeğe çalıştığını" belirtmektedir.[56] Aynı şekilde, İngiliz elçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen'in bir gün önce Londra'ya yolladığı telgrafta "iç siyasal durumun pek sağlıklı olmadığı" belirtilmekte ve hükümetin yoklukları ortadan kaldırmak için sert tedbirler alacak gü-

55 Son Telgraf gazetesi başyazarı Etem İzzet Benice, benzer mantıkla kaleme aldığı başmakalesinde daha kanunun ilk çıktığı günlerde aynı temaları tekrarlıyordu: "Varlık Vergisi kanunu ile o muhasebe günü gelmiş ve çatmıştır. Herkes verecek, her vatandaş Türk vatanının sapasağlam durumunu mahfuz tutmak için feragat gösterecek, fakat muhtekir, vurguncu, istifçi, suistimalci, vatansız türedi zengin Türk parasının piyasada 700.000.000'u bulmasına nasıl sebep olduysa [!] şimdi de onu azaltmak, kısmak yükünü bizzat omuzunda taşıyacaktır." *Son Telgraf*, 13 Kasım 1942.

56 Ankara'da İngiliz elçisi Sir Hugh Knatchbull-Hugessen'den İngiliz Dışişleri Bakanlığına yollanan 24 Kasım 1942 tarihli telgraf ve bu telgrafın bulunduğu R8000/810/44 sayılı dosyanın üzerinde Türkiye masasından G. L. Clutton'un 28 Kasım 1942 tarihli açıklama ve yorumları.

cünün olmadığı vurgulanmaktadır: "Bu durumda hükümet, kendisini dışında herkese kabahati yüklemeğe çalışıyor" denmektedir.[57]

Varlık Vergisini ödeme süresi dolduktan sonra, Aşkale kafilelerinin toparlanması ve haciz sonucu satış yolu ile tahsilatın başlaması sürecinde basının katkısı daha net olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Hacizler ve satışlarla ilgili haberler bütün ayrıntıları ile İstanbul basınında yer almaktadır.[58] Bazı gazeteler (örneğin *Tasvir-i Efkâr, Tan*) müzayede salonlarında satılacak eşyaların listesini "okurlarına hizmet olarak" yayınlıyorlardı.[59]

İlk günlerde, İstanbul basınında, Varlık Vergisini bir anlamda protesto ederek çok cüzi miktarlarda tediyede bulunan fevkalade mükelleflerin evlerinde yapılan haciz ve satışlar tüm can alıcı ayrıntıları ile yayınlanıyordu. Bir anlamda, borçlarını ödemekte geciken diğer mükellefler için, bu haciz ve satış haberleri İstanbul basını tarafından birer "ibret dersi" halinde sunuluyordu:

> "Apartmanda satış saat 10.30'da başlamıştı ... Apartman dardı. Odalar küçüktü. Koridordan gelip geçmek güçtü. Nohut oda bakla sofa içinde en azından 100 - 150 kişi toplanmıştı. Hiç kimse önündeki kadının veya adamın arkasından ilerisini göremiyor, tellalın sesi gayya kuyusundan çıkar gibi derinden ve görünmez bir yerden geliyordu. Çamurlu ayyakkaplarla kuştüyü koltukların, kanapelerin, maroken sandalyaların, lâke masaların üzerine çıkıp birbirlerinin omuzlarından aşarak satılan eşyayı görmeye çalışanların hepsi de kelepir mal alma sevdasına düşmüş insanlardı ... Satılığa çıkarılan mallar arasında topyekûn bir yemek odası, bir yatak odası, iki oturma salonu, bir kütüphane ve istirahat odası ve bu odalardaki eşyanın kâffesi vardı. Aile albümleri elden ele dolaşıyor, resimler inceden inceye gözden geçiriliyor, kıymetli ve stil eşya ayrı ayrı tetkik olunuyor, antikalar, biblolar, yağlı boya tablolar hayran hayran seyrediliyordu."[60]

Daha sonra satılacak eşyanın çok olduğunun anlaşılması nedeniyle, İstanbul Belediyesine ait Kapalıçarşı - Sandal Bedestenindeki mezat salonunun yanısıra, İstanbulun üç ayrı yerinde geçici müzayede salonları devreye sokulmuştu.[61] O

---

57 Sir Hugh Knatchbull-Hugessen'den İngiliz Dışişleri Bakanlığına yollanan 23 Kasım 1942 tarihli ve R7998/810/44 sayılı telgraf.

58 Örneğin hacizlerin başlaması üzerine tahsilatın artışı 22 Ocak 1943 günü *Tan* gazetesinde şöyle duyuruluyordu: "Haciz yolu ile tazyikin derhal tesiri görülmeye başlamıştı. [Aşkale'ye] Sevkiyat başlayınca artık tereddüde mahal kalmıyacak, devlet kararlarının şakaya gelmediğini anlamamak isteyenler, bu sefer yanıldıklarını anlayacaklardır."

59 "Bugün de birçok han, apartıman ve depolarda haczedilmiş eşya satışı yapılacaktır. Avukat Şekip Adut'un Taksim Palas'taki ev eşyası, Simon Kayseriliyan'ın Acara Sokak Ada Hanındaki dairesinde muhtelif ev eşyaları satılacaktır." *Tan*, 2 Şubat 1943.

60 Avukat Şekip Adut'un evinde yapılan ev mezatı ile ilgili Sait Kesler'in haberi. *Tan*, 5 Şubat 1943. Ünlü avukat Şekip Adut'a toplam 375,000 TL vergi tahakkuk ettirilmiş, kendisi durumu protesto ederek vergi borcunun sadece 4,000 lirasını ödemiş ve 27 Ocak 1943 günü yola çıkan ilk kafile ile Aşkale'ye gönderilmiştir.

61 "Mezat yerleri açıklandı. Kapalıçarşı Sandal Bedesteni'nin kafi gelmemesi dolayısıyla Taksim Dağcılık Kulübü, Mahmut Paşa Hamamı ve Kadıköy Muvakkithane Caddesi no. 3'deki binalar mezat salonu olarak tespit edildi." *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1943.

günlerin deyimi ile "suiniyet sahibi mükelleflerin" öncelikle büro ve ev eşyaları satışa sunulduğu için, bu tip eşyaların alıcısı çok azdı. Ancak gösterişçi tüketim mantığı açısından belli bir değeri olan bu eşyaların, İstanbullu orta tabakalara ve bunlara mal satmak üzere faaliyet gösteren esnafa pek uygun olmadığı ortaya çıkıyordu. Muhtemelen bu tip eşyaları satın alacak kesim ise, zaten Varlık Vergisini ödemek için uğraşıyordu. O günlerde Anadolu'dan kelepir mal almak üzere İstanbul'a gelenler ise, atın almayı düşündükleri malları Devlet Demir Yollarında nasıl nakledeceklerini düşünüyorlardı. Aşağıdaki gazete haberi, İstanbul'daki resmî müzayede salonlarının havasını vermesi bakımından çok ilginçtir:

> "Sandal bedesteni, kurulduğu günden bugüne kadar dünkü gibi çalışmamıştır. Dün burada satışlar sabahın dokuz buçuğunda başladı ve hiç durmadan saat onyediye kadar sürdü. Üstelik bedestenin bütün salonları eşya satışına tahsis edildi. Mücevherat bedesteninde de, halı bedesteninde de dolap, masa, iskemle, soba, koltuk, kanape gibi yazıhane eşyası satılıyordu .... Kalabalık çoktu, fakat bu kalabalık alıcıdan ziyade seyirci idi. Bir kısım alıcılar Anadolu'dan gelmişlerdi, memurların yanına yaklaşıyorlar: "Mal alamıyoruz, nakliyat ambarları havaleli eşya götüremeyiz" diyorlar, "siz buna bir çare bulsanız da biz de kendimiz için lüzumlu eşyayı alsak!" diyorlardı ... Bu yüzden satılan mallar İstanbul'da kalıyordu. Esnaf da pahalı bulduğu için mal almıyordu, çünkü satılan eşyanın büyük kısmı İstanbul ciheti halkının değil, Beyoğlu tarafı halkının kullanacağı eşya idi ve esnaf ağzı ile 'Beyoğlu harcı' idi"[62]

Tahsilat sürecinin ilk rüzgarı dindikten sonra, İstanbul basının haberleri yerine Defterdarlığının verdiği resmî satış ilanları gazeteleri kaplamaya başladı. Verilen resmî ilanlarda gayrimenkuller, borçluların işyerlerindeki mal ve üretim araçları, ev ve büro eşyaları ile ayrıca mücevher gibi kişisel eşyaların önemli bir kısmını kapsıyordu.[63]

Varlık Vergisi Kanunu'nun belki de en acımasız uygulaması, vergi mükelleflerinin borçlarını ödemedikleri zaman, yakın aile fertlerinin sahip oldukları mal-

---

62 Muhabir Sait Kesler'in haberi. *Tan*, 26 Ocak 1943. Aynı haberi veren diğer bir gazete de, Anadolu'dan gelenlerin sıkıntılarını daha açık olarak dile getiriyordu: "Varlık vergisi borcundan dolayı haczedilen ve satılığa çıkarılan eşyayı almak üzere son günlerde Anadolu'dan şehrimize bir akın başlamıştır. Ancak Devlet Demir Yolları depolarının eşya ile dolu bulunması yüzünden idarenin havaleli eşya naklini bir müddet için kabul etmemesi bu gibilerin mechuz eşyaları almalarına mani olmakta ve bu yüzden satılığa çıkarılan mallar yine sahipleri tarafından kapatılmaktadır." *Tasvir-i Efkâr*, 26 Ocak 1943

63 Defterdarlığın verdiği resmi ilanlardan ikisini sunuyoruz: "- Samatya maliye şubesine vergi borcunu ödemeyen Vahan ve Mikail Zilciyan'ın, Sancaktar Hayrettin Mahallesi, İnekçi sokak 45-47 no'lu ticarethanesinde hacz edilen torna, makine, komple demir ve tahta kazanlar, zil imali için alât ve edevat ile 17 adet bando zili vesair bando levazımatı" *Tasvir-i Efkâr*, 3 Haziran 1943.

"Mercan maliye şubésine borçlu Hamparsum Erkman'ın Taksim'de Dağcılık Kulübünde teşhir edilmekte olan içerisi demir çapraz telli, üç çeyrek kuyruk, çift pedallı, Bludner marka konser piyanosu, taburası ve notalık etajeri ile 9/6/1943 tarihinde alenî müzayede ile satılacağından taliplerin satış günü mahal-i mezkürda bulunacak icra heyetine müracaat etmeleri ilan olunur." *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1943.

ları satarak mükelleflerin borcunu kapatma hak ve yetkisini devlete vermiş olmasıydı. Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesi şöyleydi:

> "[Mükelleflerin] ikametgâhlarında, gerek kendilerine ve gerek karı veya kocalarına veya kendileriyle birlikte oturan usul ve füruu [bir kimsenin anne-babası ve çocukları] ile kardeşlerine ait dükkan, mağaza, depo, ambar, fabrika ve imalathanelerde veya bunlara benzer yerlerde bulunan bütün menkul mallarla tapuda veya vergide bunlardan her biri namına kayıtlı olan gayrımenkul mallar bu kanun mucibince alınacak vergi ve zamların kanuni teminatı olup bu malların satılmasında Tahsili Emval Kanunu hükümleri tatbik olunur."[64]

Vergi mükellefinin birlikte oturduğu yakın akrabalarının malının mükellefin borcuna teminat gösterilerek satışına gidilmesi, ancak totaliter faşist rejimlerde söz konusu olabilirdi. Varlık Vergisi Kanunu'nun CHP parti grubunun gizli oturumundaki görüşmeleri sırasında bu madde gündeme gelmiş ve aslında daha geniş olan kapsamı bir parça daraltılarak - sadece dayı/amca malları metinden çıkarılarak! - kanunlaşmıştır.[65] Tahsilat sürecinin ilk başlarında, doğallıkla maliye bürokrasisi mükelleflerin öncelikle kendi sahip oldukları malların icra ile satışına gitmiştir. Fakat 1943 yılının yaz aylarına gelindiği zaman, tahsilatı hızlandırmak amacıyla mükelleflerin eşleri, anne ve babalarına ait gayrimenkulların da satışına başlanmıştır. O günlerde, İstanbul Defterdarlığından gazetelere verilen resmî ilanlarda bu tip mezat duyurularına çok rastlanmaktadır.[66]

III. 2. "Aşkale tehdidi" ile tahsilatı hızlandırma

Varlık Vergisi tahsilatının en ilginç boyutlarından biri de, özellikle fevkalade mükellefler için "Aşkale'ye yollanma" tehdidinin sürekli gündemde tutulmasıydı. Varlık Vergisinin ödenmesi için kanuni sürenin dolmasından önce, 12 Ocak

---

64 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, *Düstur - Üçüncü Tertip*. s. 12

65 Faik Ahmet Barutçu o toplantının havasını ve bu maddenin konuşulma biçimini anılarında şöyle anlatıyor: "Kanunun bir de 14. maddesi üzerinde çok duruldu. Bu madde yükümlünün borcuna karşı; birarada oturan karı-koca, ata-çocuk, kardeş, dayı ve amcanın mallarını da güvence olarak gösteriyordu. Uzun tartışmalardan sonra, karı koca, çocuk ve kardeş malları bırakılarak, diğerleri maddeden çıkartılmıştır ... Bu 14. madde konuşulurken, Başkan şunu söyledi:

- Kardeş malını çıkartmak doğru olur. Çünkü bu hukuk esasları ile çelişiyor.

Dayanamadım, şaka yollu:

- İlahi, Başkanım! Bu kanunun hangi maddeleri hukuk ilkeleri ile uyuşuyor ki... dedim.

Saracoğlu, kahkahayla:

- Maliye Vekili, dinliyor musun? Bak senin kanunun için ne diyorlar, dedi. Ve her yandan yükselen kahkahalar arasında bu maddenin ve kanunun görüşülmesi sona erdi" (Barutçu, 1977:265).

66 "Yenicami [Maliye] Şubesine borçlu Simentof Alyanak ve Moşe Alyanak'ın, Varlık Vergisi Kanunu mucibince, Simentof'un karısı Rebeka'nın mutasarrıfı olduğu yukarıda yazılı gayrimenkulün 1. 7. 1943 perşembe günü saat 14'de birinci müzayedesi, 12. 7. 1943 pazartesi günü saat 15'de kati ihalesi yapılacağından taliplerin pey akçelerini yatırarak ..." *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1943.

1943 tarihinde yayımlanan yönetmelik ile "Çalışma Mükellefiyeti"nin esasları belirlenmiştir.[67] Buna göre, öncelikle,

1. Varlık Vergisi borcuna mukabil hiç ödemede bulunmamış olanlar;

2. Daha sonra, vergisini kısmen ödemiş olmakla beraber haczi kabil mallarını kaçırmış olanlar;

3. Menkul malını kaçırmadığı ve borcunu ödemek hususunda iyi niyet göstermiş olanlar; sırasıyla çalışma mahallerine sevk edileceklerdir.

Yönetmelik aslında, mükellefleri ödeme konusunda iyi niyet göstermeye zorlamakta ve protestocuların sayısını azaltmaya çalışmaktadır.

Varlık Vergisinin ödeme süresinin 20 Ocak 1943 akşamı dolmasından sonra sıra Aşkale'ye gönderilecek mükelleflerin toparlanmasına gelir. Bu süreç şöyle işlemektedir: Önce Defterdarlık Aşkale'ye yollanması gereken mükelleflerin listesini Vilayet makamına teslim etmekte, ondan sonra da İstanbul valisi, polis marifeti ile mükellefleri evden toplayarak o günlerde Sirkeci tren garının tam yanında bulunan ve Demirkapı olarak bilinen ambarda sevkiyat gününe kadar bekletmektedir.

Aşkale'ye yollanacakların Haydarpaşa garından kalkan "Erzurum Katarına bağlı Üçüncü Sınıf vagonlarda" nakledildiklerini düşündüğümüz zaman, o günlerin İstanbul basınının deyimi ile "suiniyet [kötü niyet] sahibi" mükelleflerin neden Rumeli tarafına giden trenlerin hareket ettiği gar olan Sirkeci'de bekletildiklerini anlamak zorlaşır. Aslında doğrusu bunların Kadıköy yakasında bekletilmeleridir. Zaten 27 Ocak 1943 akşamı hareket eden birinci Aşkale kafilesindeki ilk 32 fevkalade mükellef, 23 Ocak 1943 günü evlerinden alınarak Moda'da bulunan Moda Palas ve Apergis Pansiyonlarına yerleştirilmişler ve bu pansiyonda beş gün bekletildikten sonra Aşkale'ye yollanmışlardır. Bekleme sürecinde bazı mükellefler borçlarını ödeyerek Aşkale'ye gitmekten kurtulmuşlardır.[68] Bu arada bazı gazetelerde "neden bunlara bu kadar iyi davranılıyor?" başlıklı eleştirel yazılar da çıkmıştır. Sözde kamuoyu tepkisini ciddiye alan yönetim, Moda'daki görece konforlu pansiyonlarda bekletme uygulamasından vazgeçmiş ve borçlular Sirkeci-Demirkapı'daki eskiden ambar olarak kullanılan binaya alınarak alınarak orada sevkiyat gününe kadar bekletilmişlerdir.[69] Aşkale için 38 kişi-

---

67 "4305 numaralı Varlık Vergisi Kanununun çalışma mecburiyetine dair hükümleri ihtiva eden 12. ve 13. maddelerinin tatbik sureti hakkında Talimatname" *Resmi Gazete*, no. 5302, 12 Ocak 1943.

68 "Moda kampına sevkedilen mütemerrit mükelleflerden Kazmirci Mihail Çuhacıyan iki apartmanını 270 bin liraya Etkâfa [Vakıflar Genel Müdürlüğüne] satmak suretiyle borcu olan 200 bin lirayı tamamiyle ödediğinden Aşkale'ye gönderilmeyerek serbest bırakılmıştır." *Tasvir-i Efkâr*, 28 Ocak 1943.

69 "Neden bunlara bu kadar iyi davranılıyor?" başlıklı yazı *Tasvir-i Efkâr*, 24 Ocak 1943. Üç gün sonra aynı konuda yayımlanan diğer bir başyazıda önceki itirazın mantığı şöyle açıklanıyor: "Birkaç gün evvel Varlık vergisini ödememiş olan suiniyet erbabına karşı Moda Palas ve Apergis pansiyonunda temin edilen rahatla gösterilen aşırı nezaketten şikayet etmiştik. Bazılarının bir saat için mühim miktardaki paraları tedarik ederek sevkten kurtulduklarını da müşahade ettikten sonra bu gibi suiniyet erbabına karşı daha fazla nazik davranmamızın manasız olduğunu bir

lik ikinci kafilenin yola çıktığı 12 Şubat 1943 günü, İngiliz Elçiliğinden Albay Binns, mükelleflerden İngiliz elçiliğinin Avukatı Eskinazi'yi ziyaret etmek üzere Sirkeci-Demirkapı'ya gider ve izlenimlerini rapor haline getirerek İngiliz Elçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen'e ulaştırır. Albay Binns'in raporu Sirkeci-Demirkapı'daki koşulları anlatması açısından önemlidir:

> "Yaklaşık on gündür Demirkapı'da göz altında tutulan ve bu akşam Aşkale'ye önceden yollanmış olan 32 kişiye iltihak edecek olan tüccar, avukat ve diğer meslek gruplarına dahil yaklaşık 40 kişinin bulunduğu ambarı ziyaret ettim.
>
> Kapısında polislerin nöbet tuttuğu bu oda yaklaşık 13,5 metre boyunda ve 7,5 metre enindeydi. Ambarın yan duvarlarında yerden yaklaşık iki metre yükseklikte ve 2 metre derinliğinde duvar boyunca devam eden bir platform [balkon] bulunuyordu. Mükellefler evden getirmiş oldukları battaniye vs. ile (yatak şiltesi hiç yoktu!) bu platform boyunca ve platformun altında kendilerine yatacak yer yapmışlardı. Odada, sobanın dışında, tek parça bile mobilya yoktu.
>
> [Aşkale'ye gidecek mükelleflerle] vedalaşmak ve onlara birkaç parça yiyecek/giyecek paketleri vermek için ziyarete gelmiş olan kadın ve çocuklar erkeklerle birlikte ağlayıp, sızlıyorlardı.
>
> İnsanın asabını bozan, perişan bir manzaraydı ... Avukatımız Bay Eskinazi ile görüştüm, kendisi yaklaşık 55 yaşında. Göz altına alındığında cebinde 11 lira olduğunu, fakat 10 lirasına polisin el koyduğunu ve cebinde bir lira ile kaldığını söyledi."[70]

Sirkeci'de Aşkale'ye yollanmak üzere borçluların kötü koşullarda bekletilmesinin tek amacı, tahsilatın hızlandırılmasını sağlamaktır. Çünkü borçlunun polis marifeti ile evinden alınıp, Sirkeci'ye götürülmesinden sonra maliye bürokrasisi işin ciddileştiğini mükellefe göstermiş olmaktadır.

Bekleme yerinin o yıllarda gözden uzak bir sayfiye semti sayılabilecek Moda'dan, daha göz altında olan Sirkeci'ye alınmış olması da anlamlıdır. Çünkü Sirkeci o dönemde İstanbul'un merkezi iş alanının tam ortasındadır. Borçlu olan mükellefin arkadaşları, büyük bir olasılıkla Sirkeci'ye yürüyerek 10 ile 15 dakika uzaklıkta dükkan veya işyeri sahibidirler. Öğlen tatilinde kendisini ziyaret edebilirler. Dolayısıyla borçlu mükelleflerin Demirkapı'daki ambara konmaları sadece kendilerine korku verilerek saklı tutulan son paraların da tahsil edilmesi için değil; aynı zamanda daha o kampa konmamış diğer borçlulara "ibret dersi" vererek genelde tahsilatı hızlandırmak için yapılmaktadır. İstanbul basını gerek Sirke-

---

kere daha hatırladık. Vatan müdafaasına çağrılan erlerimizi nasıl pansiyonlarda, otellerde içtima ettirmiyor, onları nasıl birinci mevkilerde sevketmiyorsak, memleketin imarı için mecburi bir hizmete çağırdığımız Varlık Vergisi mükelleflerini de aynı şekilde cami avlularında çadırlı karargahlarda ve mevkii olmayan vagonlarda sevketmeliyiz. Suiniyet erbabının nimette hotbehot temin ettikleri müsavatsızlığı, hiç olmazsa külfette müsavat şeklinde ödemeleri doğru olur." *Tasvir-i Efkâr*, 27 Ocak 1943.

70 Ankara'daki İngiliz Elçisi Sir Knatchbull-Hugessen'den İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e yollanan 5 Mart 1943 tarihli ve R2416/7/44 sayılı yazıya ekli olarak sunulan Albay Binns'in raporu. Albay Binns'in raporu tarihsizdir, ama büyük bir olasılıkla ikinci kafilenin yola çıktığı 12 Şubat 1943 günü yazılmıştır.

ci'ye toplanma ve gerekse de Aşkale'ye sevkiyatlarda mükelleflerin isimlerini, vergi borçlarını ve o güne kadar ödedikleri miktarı ayrıntılı olarak vermektedir.[71]

IV. Varlık Vergisi ile ilgili gayrimenkul satışları

Varlık Vergisinin tahsilatı sürecinde mükellefler önce ellerindeki nakti ortaya çıkarmışlar, daha sonra ev ve işyerlerindeki menkul malları satıp paraya çevirmişlerdir. Hacizlerin ve Aşkale sevkiyatının başladığı 21 Ocak 1943 tarihinden itibaren ise, İstanbul'un her tarafında gayrimenkul satışlarının hızlandığını ve özellikle gayrimüslimlerin sahip oldukları ev, işyeri, apartman, arsa ve han satışlarında artış olduğunu Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde o dönemdeki günlük işlemlerin yazıldığı yevmiye defterlerini incelediğimizde gözlemledik.

Bu bölümde ortaya koyacağımız bilgiler, tarafımızdan toplanarak ve 28 Aralık 1942 ile 30 Haziran 1943 tarihleri arasında Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde gerçekleşen *tüm gayrimenkul satışlarının* kaydedilmesinden ve daha sonra bilgisayarda işlenerek tablolar haline getirilmesinden oluşmaktadır. Tahsilatın bütün hızı ile devam ettiği bu aylardaki gayrimenkul satışları, İstanbul'un altı büyük ilçesinde Varlık Vergisi uygulaması ile gerçekleştiğini tespit ettiğimiz servet transferinin niteliğini ortaya koyacaktır.[72]

Bu çalışmayı yapmamızı kolaylaştıran veya Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili olan satışları tespit etmemizi sağlayan unsur, 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesi ile konmuş olan bir kısıtlamadan gelmektedir. Kanunun 14. maddesinin son fıkrası şöyle demektedir: "Gayrimenkullerin satışında bunların Varlık Vergisi mükellefiyeti ile ilişiği olmadığı alâkalı varidat dairesince tasdik edilmedikçe tapu daireleri tescil yapamaz. Yapılan tesciller hükümsüz sayılır." Bu yazının başında, tahakkuk sürecini anlatırken maliye bürokrasisinin elinde mükelleflerin mal varlığı hakkında pek bilgi olmadığını, bazı maliye müfettişlerinin de sokaklarda gezerek gayrimenkul sahiplerine vergi salmak amacıyla bireysel çabalarda bulunduklarını belirtmiştik. Durumun farkında olan kanun koyucu, gayrimenkul satmak isteyen herkesin ilgili maliye şubesinden "temiz kağıdı" almaksızın yapılacak işlemlerin geçersiz olacağını hükme bağlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde yapılan her satış ve tapu tescil işleminde bu şart aranmıştır.[73]

---

71 "Dün yeniden 26 suiniyet erbabı Demirkapı kampına sevk olundu." *Tasvir-i Efkâr*, 23 Şubat 1943. Ayrıca, bkz, "Kötü niyetli Varlık Vergisi mükelleflerinden 69 kişi daha Aşkale'ye sevk edildi." *Tasvir-i Efkâr*, 3 Nisan 1943

72 1943 yılında daha Şişli bölgesinin ayrı Tapu Sicil Muhafızlığı bulunmadığı için, Şişli'de yapılan satışların kayıtları Beyoğlu Tapu Sicil Muhafızlığında tutulmaktadır. Dolayısıyla incelenen ilçe sayısı altıya çıkmaktadır.

73 Her gayrimenkulün dosyasında izin belgeleri halen durmaktadır: Örneğin, Beyoğlu Tapu Sicil Müdürlüğünde yapılan bir satış için şu izin belgesi verilmiştir: "İstanbul Defterdarlığı İrad ve Servet Müdürlüğünün 14. 1. 1943 tarih ve 618/37/131/2957 numaralı tezkeresi mucibince [Varlık Vergisi bakımından satışında] mahzur yoktur."

Varlık Vergisi borcunu ödemek için yapılan gayrimenkul satışları da genellikle defterdarlığın gözetiminde yapılmıştır. Burada alıcı ile satıcı yanlarına Tapu Sicil Muhafızını veya onun vekalet verdiği bir memuru alarak satış işlemini ilgili maliye tahsil şubesinde gerçekleştirmekte ve böylece satış esnasında alınan bedel, "ânında tevkif edilerek" vergi borcunun kapatılmasında kullanılmaktadır. Bazı durumlarda ise, alıcı önce gidip malını satın alacağı şahsın Varlık Vergisini ödemiş, vergi makbuzunu para yerine satıcıya vererek gayrimenkulün kendi üzerine tescilini gerçekleştirmiştir.[74] Bütün bu bilgiler, Tapu Sicil Müdürlüklerinde gayrimenkullerin bireysel dosyalarında saklanmaktadır.

Tablo 3
İSTANBUL'UN BEŞ İLÇESİNDE VARLIK VERGİSİ İLE İLGİLİ SATIŞLAR

	Yapılan satış işlemlerinin sayısı	Toplam satış işlemlerine oranı	Satılan gayrimenkullerin toplam değeri (TL)	Satılan gayrimenkullerin toplam değerine oranı	Satılan gayrimenkullerin ortalama değeri (TL)
Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili satışlar	440	% 16	11.077.949	% 48,5	25,177
Diğer satışlar	2302	% 84	11,744,632	% 51,5	5,101
TOPLAM	**2742**	**100 %**	**22.822.581**	**% 100**	8,323

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri

1943 yılının ilk altı ayında, İstanbul'un altı ilçesinde toplam 2742 satış işlemi gerçekleştirilmiştir.[75] Bunların sadece % 16'sı Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili satışlardır. Fakat Varlık Vergisi ile ilgili olarak satılan gayrimenkul ünitelerinin değerlerine baktığımızda bu oran % 48,5'e yükselmektedir. Dolayısıyla mükelleflerin Varlık Vergisi ödemek için elden çıkartmış oldukları gayrimenkuller, değer olarak diğerlerinden kıymetlidir. Nitekim Tablo 3'de görüldüğü gibi, Varlık Vergisi ile doğrudan ilişkili satış işlemlerinde ortalama satış fiyatları 25,177 lira iken, diğer satışlarda el değiştiren gayrimenkullerin ortalama fiyatları 5,101 lira olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Defterdar Faik Ökte'nin anılarında, verginin tahsilat sürecinde İstanbul'da toplam 883 parça gayrimenkulün mezat yolu ile

74 Örneğin, Eminönü Tapu Sicil Müdürlüğünde 25. 6. 1943 tarihinde yapılan ve 2578 numara ile Yevmiye Defterine kayıtlı satış: "Gayrimenkul'ün 1/4 hissesini Ahmet oğlu Mehmet Nuri Topbaş'a satıp bedel-i ferağı İlyas'ın Varlık Vergisine mahsuben Hocapaşa Tahsil şubesi veznesine 25/6/1943 tarih ... no'lu makbuzla yatırılmıştır."

75 O dönemde ülkemizde kat mülkiyeti kanunu olmadığı için satışlann önemli bir kısmı "hisseli" satışlardır. Bu nedenle 2742 gayrimenkul içinde bazen bir ahşap evin 1/3 hissesi olabileceği gibi Beyoğlu, İstiklal Caddesinde tek parça bir apartman, han, fırın veya sinema da satılmış olabilir.

satılarak, toplam 2,695,999 TL elde edildiği belirtilmektedir (Ökte [1951]:233). Maliye bürokrasisinin müzayede yolu ile yaptığı satışlarda ortalama değer 3,053 lira olmaktadır. Dikkat edilirse, maliyecilerin icra yolu ile yapmış oldukları satışlarda ortaya çıkan gayrimenkul değeri hayli düşük olmuş, bu yöntemle satılan gayrimenkuller genellikle "yok pahasına" gitmiştir.

Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivlerinde yaptığımız çalışma sırasında, 28 Aralık 1942 ile 30 Haziran 1943 tarihleri arasında gerçekleşen tüm satışları kaydettiğimizi yukarıda belirtmiştik. Aynı şekilde Varlık Vergisini ödemek için gayrimenkul satan tarafların isim ve soyadlarından çıkarabildiğimiz kadarıyla gruplara ayırdık. İsimlerinden dini ve etnik kökenlerini anlayamadığımız gayrimüslimlerle, sayısal açıdan çok fazla bir anlamı olmayan grupları da "diğer" kategorisi altında topladık. Dönme grubunu isimlerinden anlamak mümkün olmadığı için, onların büyük bir olasılıkla "Müslümanlar" içinde yer aldığını düşünüyoruz. Varlık Vergisini ödemek amacıyla gayrimenkul satanların gruplar halinde dağılımı Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4
VARLIK VERGİSİNİ ÖDEMEK İÇİN GAYRİMENKUL SATANLAR

	Satılan Gayrimenkullerin Toplam Değeri TL	Toplam Satışlara Oranı	Satılan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri TL
Yahudiler	4,404,820	% 39	151	29,170
Ermeniler	3,275,747	% 29	211	15,523
Rumlar	1,370,440	% 12	124	11,051
Azınlık şirketleri	1,100,375	% 10	4	- - -
Yabancılar	605,700	% 5	27	22,433
G ve M ortaklıkları	189,500	% 2	2	94,750
Diğer azınlıklar -Bulgar, Rus vs.	37,700	%.3	7	5,385
Müslümanlar	92,642	%.8	10	9,264
Ortakları Müslüman olan şirket	1,025	%.01	1	1,025
TOPLAM	**11,077,949**	**% 100**	**543**	**20,401**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri

Varlık Vergisini ödemek için gayrimenkul satanlara gruplar açısından baktığımız zaman, en kıymetli gayrimenkullerin azınlıklar içinde Yahudi grubu tarafından satıldığını görüyoruz. Daha sonra Ermeniler ve Rumlar gelmektedir. Ayrıca azınlık şirketleri ile ilgili ortalama değeri bu tabloda bilinçili olarak hesaplamadık. Çünkü bir satışla bugün hâlen Beyoğlu'nda bulunan ve içinde Emek (eski ismi Melek), Rüya (eski ismi Sümer), İpek sinemaları, Serkldoryan (Büyük Kulüp), Baylan Pastahanesi gibi İstanbul'un kültürel ve sosyal haritasında çok önemli yeri olan binalar kompleksi Varlık Vergisini ödemek amacıyla tek kalem-

de el değiştirmiştir.[76] Aynı şekilde İstanbul'un merkezi iş alanında (Eminönü, Sirkeci, Karaköy, Beyoğlu) bulunan bazı büyük iş hanları, mağaza ve apartman gibi gayrimenkullerin vergiyi ödemek için elden çıkarıldığını belirtmemiz gerekiyor.

Yukarıdaki tabloda satan tarafları verdiğimiz, 440 satış işlemi ile el değiştiren toplam 543 gayrimenkulun kimler tarafından satın alındığını ise, aşağıda Tablo 5'de izlemek mümkündür.

Tablo 5
GAYRİMENKULLERİ SATIN ALAN GRUPLAR

	Satın Alınan Gayrimenkullerin Toplam Değeri TL	Toplam Alımlara Oranı	Satın Alınan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri TL
Müslüman Türkler	7,434,593	% 67.1	450	16,521
Müslüman Türklerin Şirketleri	65,500	% .6	2	32,750
Ara Toplam		**% 67.7**		
KİT'ler, Milli Bankalar ve Milli Sigorta Şirketleri	1,693,584	% 15.3	23	73,634
İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü	1,624,530	% 14.7	11	147,684
Ara Toplam		**% 30**		
Ermeniler	109,867	% 1	24	4,577
Rumlar	82,900	% .7	20	4,145
Yahudiler ve diğer Gayrımüslimler	66,975	% .6	13	5,151
TOPLAM	**11,077,949**	**% 100**	**543**	**20,401**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Varlık Vergisini ödemek için satılan gayrimenkullerin % 67,7'sini Müslüman/Türk grubu satın almıştır. Ortalama değeri 16,521 lira olan bu gayrimenkullerin o yıllarda İstanbul'un en değerli gayrimenkulleri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Satılan gayrimenkullerin çok küçük bir bölümünü (değer açısından % 2,3) ise azınlık grupları tarafından

76 "Serkldoryan binaları - Belediye binaların tapu senetlerini aldı" başlıklı haberin devamı şöyledir: "Varlık Vergisinden borçlu olan Türk Tiyatro Şirketinin satılığa çıkardığı Serkldoryan binaları belediye tarafından 1.100.000 liraya satın alınmıştır.... Serkldoryan binaları denilen ada, Serkldoryan Kulübünün bulunduğu bina ile bu binanın altında ve yanında birçok dükkanları ve ayrıca Melek ve İpek ve Sümer Sinemalarını ve bir matbaayı ihtiva etmektedir." *Tan*, 27 Şubat 1943.

satın alınmıştır. Bunlar genellikle pahalı bir binayı elden çıkarıp vergilerini ödedikten sonra, eğer ellerinde para kalmış ise, yeniden gayrimenkul alanlardır.

Bu tabloda ortaya çıkan çarpıcı sonuç ise, Kamu İktisadi Teşekkülleri (Sümerbank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.), Milli Bankalar (İş Bankası), Milli Sigorta Şirketleri (Umum Sigorta, Milli Reasürans), İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Umum Müdürlüğü gibi resmî ve yarı-resmî kuruluşların Varlık Vergisi dolayısıyla elden çıkarılan gayrimenkullerin en değerli olanlarını satın almış olmalarıdır. Değer açısından bakıldığında toplamın % 30'unun devlet kontrolündeki kuruluşlar tarafından satın alınması, Varlık Vergisi ile gerçekleştirilen servet transferinin diğer önemli bir boyutudur. Satın alınan binaların çoğu, günümüzün gökdelen/plazalarına benzer nitelikte olan ve o yılların şartlarına göre ihtişamın mimari araçlarla sergilendiği binalardır.

Bu satışların İstanbul basınında veriliş biçimi de dönemin etnik milliyetçilik anlayışını yansıtması bakımından hayli ilginçtir. Örneğin, başta "Sahibinin Sesi" plak şirketi olmak üzere birçok kuruluşun sahibi olan ve AEG gibi bazı yabancı firmaların temsilciliğini yapan Vahram Gesaryan'a ait bina, Sümerbank tarafından satın alınmıştır. Bu haberi *Cumhuriyet* gazetesi şu şekilde vermektedir:

> "Beyoğlu'ndaki Sahibinin Sesi binasının Sümerbank tarafından satın alınarak, Yerli Mallar Pazarları Beyoğlu şubesine tahsis olunduğunu memnuniyete yazmıştık. Bu suretle güzel bir bina daha *millileştirilmiş* (!) olmaktadır."[77]

Burada "millileştirme" teriminin "devletleştirilme" anlamında kullanılmadığı açıktır. Bu küçük haber bağlamında bile, Kemalist milliyetçilik anlayışının en kritik noktası bir kez daha gündeme gelmektedir. Haberde vurgulanan "millileştirmeden" kasıt, artık bu binanın "biz"den birilerinin mülkiyetine geçerek "Türkleştirilmiş" olmasıdır. Bu yazının başında özetlemiş olduğumuz gibi, esasen ülkenin asli unsuru olan Müslüman/Türklerin dışında olarak tanımlanan ve "gayrı milli unsurlar" olarak algılanan azınlıklara ait binaların "devlet kuruluşları" tarafından satın alınması, sanki bir "fetih haberi" gibi okurlara ulaştırılmaktadır. Varlık Vergisi uygulaması sırasında bir tek bina konusunda ortaya konulan bu hassasiyet, özellikle azınlıkların ve yabancıların oturduğu ve de gösterişçi tüketim ve israfın sergilendiği bir bölge olan Beyoğlu'nun tamamen "Türkleştirilmesi" önerilerine kadar uzanmıştır.[78]

---

77 *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1943. (Altını ben çizdim. AA) Bu bina halen Sümerbank satış mağazası olarak kullanılmaktadır.

78 O günlerde *Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanan Feridun Kandemir'in "Beyoğlu şebekesi Türk müteşebbisi nasıl boğar" başlıklı yazı dizisi Türkleştirme siyasetinin ön şartı olan "mazlum Müslüman girişimci" ve "kendi cinsinden olanlarla dayanışma içindeki azınlık tüccarı" arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır: "Cumhuriyetten evvelki Beyoğlu'nu gözlerinizin önüne getiriniz. Bir tanecik olsun sütbesüt Türk müessesine, mağaza ve dükkanına rasgelebilir miydiniz. İkide birde bizden olmayanların bayramları, yortuları münasebetiyle, baştanbaşa renk renk ecnebi bayraklarıyla

V. Sonuç yerine

Bu yazının başında Varlık Vergisi uygulamasını, Tek Parti Döneminde milli devlet ile gayrimüslim azınlıklar arasında varolan gerilim hattında bir örnek olay olarak kabul ederek, Kemalist milliyetçiliğin her zaman göze çarpmayan farklı boyutlarını aydınlatmaya çalışacağımızı belirtmiştik. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan "Türkleştirme" politikaları ile başlayan süreç içinde, Varlık Vergisi uygulaması gerçekten bir "kırılma" noktasıdır.

V. 1. İlk olarak, "kırılma" terimini duygusal çerçevesi içinde "gücenmek, incinmek" bağlamında ele almak istiyorum. Bu çalışma esnasında Varlık Vergisi uygulamasında vergi mükellefi olan veya onların birinci dereceden yakını olan kişilerle yüz yüze görüşmeler yaptım. Açıkça telaffuz edilmese dahi, Varlık Vergisi uygulaması gayrimüslim azınlıkların "topluma entegrasyon" sürecini olumsuz olarak etkilemiştir. O güne kadar varlığı hissedilen azınlık karşıtı politikaların (devlet memuriyetine alınmama vs.) bir gün muhakkak değişeceğine inanan kişilerin, artık Varlık Vergisinden sonra tüm inançları yıkılmıştır. Örneğin, Moiz Kohen Tekinalp'ın bayraktarlığını yaptığı ve gayrimüslim azınlıkların bilinçli olarak "Türkleşmeye çalışması" programı geçerliliğini kaybetmiştir. Türkleştirme politikaları hakkında yazdığımız yazıda belirttiğimiz gibi "Varlık Vergisi Kanunu gibi yasal düzenlemelerle, gayrimüslim azınlıklar açısından ... 'yarım vatandaşlık, misafirlik ve Medeni Kanun Türklüğü' konumu pekiştirilmiştir" (Aktar, 1996b:17)

Bu konuma razı olan gayrimüslim azınlıklar Türkiye'de yaşamaya devam etmiş, bundan sıkıntı duyanlar ise Avrupa ülkelerine, İsrail'e veya Amerika'ya göç etmişlerdir. Özellikle, İsrail devletinin kurulmasından sonra yaklaşık 30,000 kişilik Yahudi grubu iki yıl içinde (1948-49) İsrail'e göç etmiştir. Göç edenlerin çoğu fakir, işçi ve zenaatkar olan insanlardır. Bu insanlara, "niçin İsrail'e göç ettiniz?" sorusu sorulduğunda, cevap verenlerin önemli bir kısmı "kalmak için bir neden yoktu" demişlerdir (Weiker, 1988:22-23).

Burada belirtmek gerekir ki, dış göç yolu ile Türkiye'yi terkedenler sadece Yahudiler değildir. 1927 ile 1955 arasında yapılan nüfus sayımlarının dini gruplar açısında karşılaştırmalı incelenmesi, tüm gayrimüslim azınlıkların sayısında ciddi bir erozyon olduğunu göstermektedir.

Tablo 6'da 1927 ile 1955 yılları arasında izlenen azalmanın daha sonraki yıllarda devam ettiğini, 6-7 Eylül 1955 Olayları ve 1964 Kararnamesi ile İstanbul Rumları'nın sınır dışı edilmesi gibi Türk dış politikasına endeksli gelişmeler sonucunda, nihayet Türkiye son zamanlarda yaygın olarak ifade edildiği gibi, "nüfusunun % 99.9'u Türk ve Müslüman" bir ülke haline gelmiştir. Nüfusun dinî

---

bir yabancı memleket sokağına dönen bu caddede, mesela Hacı Bekir gibi yıllanmış Türk şöhretleri bile istese de uğraşsa çabalasa da yer bulamazdı, bulundurulmazdı." Yazıda bundan sonra Ayakkabıcı İsmail Kemal ile yapılmış olan röportaj yer alıyor. Bu röpörtajda İsmail Kemal Beyoğlu'nda dükkan açmak için çektiği zorluklar ve azınlıkların kendi işçilerini ayartarak İsmail Kemal'in işini baltalamak için gösterdiği çabalar anlatılmaktadır. *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1943.

Tablo 6
TÜRKİYE'DE GAYRİMÜSLİM NÜFUSUN DAĞILIMI

	1927	1935	1945	1955
Müslümanlar	13,269,936	15,838,763	18,497,801	23,804,048
Katolikler	39,511	21,950	21,950	21,784
Ortodokslar	109,905	125,046	103,839	86,655
Protestanlar	6,658	8,486	5,213	8,952
Gregoryenler	-	44,526	60,260	60,071
Yahudiler	81,872	78,730	76,965	45,995
Diğer dinler	140,718	30,402	24,146	37,258
Gayrimüslimlerin Toplamı	**378,664**	**309,140**	**292,373**	**260,715**
Gayrimüslimlerin Nüfusa oranı	**2.78**	**1.98**	**1.56**	**1.08**

DİE, 1959 İstatistik Yıllığı

kompozisyonunda ortaya çıkan, belki sayısal olarak çok küçük, fakat kültürel açıdan çok önemli bu gelişmeler sonucunda Osmanlı dünyasından Cumhuriyet yönetimine miras kalan ve merkezi otoritenin Cumhuriyetin ilk yıllarında almış olduğu birçok kararda dolaylı olarak izi bulunan "gayrimüslim azınlıklar" fiilen sahneden silinmişlerdir.

Varlık vergisi uygulamasının yarattığı "güvensizlik" havası bireysel düzeyde göç kararını etkilemiştir. Azınlıklar açısından, başka bir ülkeye göç etmek gibi kişisel düzeyde son derece radikal bir kararın alınmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Günümüz Türkiye'sinde sıkça tartışılan "hoşgörü, barış içinde birarada yaşama, farklı olanı içine sindirme" gibi daha çok sosyalleşme sürecinde edinilen davranışların ancak azınlıklar ile birlikte yaşanırken öğrenildiğini düşünerek, Varlık Vergisini azınlıkların silinmesine sebep olan bir "talihsizlik" olarak da değerlendirmek mümkündür. Özellikle bu meseleye İstanbul açısından bakıldığı zaman, Varlık Vergisi uygulaması, şehrin "çok dinli ve çok kültürlü" dokusunun ortadan kalkmasında en ciddi katkıyı yapmıştır.[79]

V. 2. İkinci olarak, Varlık Vergisi uygulamasının sonuçlarından biri olarak çok konuşulan "Müslüman/Türk tüccarın piyasaya girmesi" konusuna kısaca değinmek istiyorum. Varlık vergisi uygulamasının İstanbul ticaret burjuvazisi içinde egemen konumda olan gayrimüslimleri biçtiğini ve bu hasada rağmen piyasada ayakta kalmaya devam edenlerin artık eskisi gibi büyüyemediğini söylemek pek mübalağalı olmaz. Tek Parti Döneminin azınlık kökenli büyük işadamları artık yoktur. Günümüzde büyük olan gayrimüslim firmaları ise, daha çok

79 Türkiye bu süreçte diğer Ortadoğu ülkeleri ile büyük bir benzerlik içindedir. Fuad Ajami'nin de belirttiği gibi, "Mısır, Suriye ve daha sonra Irak'ta militan bir milliyetçilik 1950'den sonra iktidara geldi. Bütün Ortadoğu bölgesinde artık içteki taşra şehirleri, ticaret ve zenaatkarlığın egemenliğinde olan liman şehirlerinden intikamlarını aldılar. Uluslararası ticaretin dizginlerini ellerinde tutan ve dünya pazarı ile iç piyasa arasında arabuluculuk yapan azınlıklar, Rum ve Yahudi sarraflar, Levanten tüccarlar yerlerini, [aynı cinsin] daha "yerel" türlerine terk ettiler" (Ajami, 1985:16)

1950'den sonra piyasaya yeni giren gençlerin kurup geliştirdiği firmalardır. Varlık vergisi ile devamlılık süreci bozulmuştur.

Clark'ın tekstil sanayicileri arasında yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, gayrimüslim tüccarların 1950'den sonra ticaretten imalata kaymak konusunda göstermiş oldukları isteksizliğin altında Varlık Vergisi uygulamasının yarattığı tedirginlik olduğu belirtilmektedir (Clark, 1984/85:41) Görüştüğümüz kişilerden bazıları, Varlık Vergisi olayından sonra imalat sanayiinde yatırım yapmak gibi büyük kararları bir yana bırakın, artık "ev satın almak yerine, kirada oturmayı" tercih eden bir tavır içine girdiklerini belirtmişlerdir.

Bu çalışma sırasında görüştüğüm emekli maliyeciler genellikle verginin olumlu sonuçlarından bahsederken, Müslüman Türk girişimcilerin Varlık Vergisi sayesinde ancak 1943'den sonra piyasaya girdiklerini belirttiler. Bu konuda birkaç isim söyleyerek piyasaya girenlere örnek vermelerini istediğim zaman ise, bir veya iki örnekten fazlasını söyleyemediler. Halbuki maliyeciler bu verginin uygulanmasından sonra da görevlerine devam etmişler, en azından denetim düzeyinde bile olsa piyasa ile olan ilişkilerini korumuşlardı. Eğer Varlık Vergisini tasarlayıp sunanların ve maliye bürokrasisini bu amaç doğrultusunda seferber edenlerin bu iddiası gerçekleşmiş olsaydı, emekli maliyecilerin birçok isim saymaları gerekirdi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, özellikle taşra şehirlerinde yapılan buğday ticareti sonucunda serpilen Müslüman Türk girişimcinin büyük kentlere gelmesi ve Varlık Vergisi ile biçilen azınlık tüccarın yerini alması bana çok iyimser ve daha çok Varlık Vergisi uygulamasını "olumlamaya yönelik bir çaba" gibi geliyor. Savaş ekonomisinin getirdiği "kıtlık" ortamında zenginleşen orta ve büyük toprak sahiplerinin İstanbul'a gelişi ayrı bir araştırma konusudur. Ama en azından karikatür dergilerini incelediğimiz zaman, 1943 öncesi dönemde azınlıkların gösterişçi tüketim alışkanlıklarını hicveden yaklaşımın nesnesinin değiştiğini ve "sadece görsel planda" azınlıkların yerini alan "Hacıağa"ların görgüsüzlükleri ve fettan İstanbullu kadınlar tarafından dolandırılmalarının mizah konusu yapıldığını görüyoruz.[80] Anadolu kentlerinden İstanbul'a dönük olarak başlayan insan akınının "girişimci niteliğine sahip insanları getirmesini" ve bunların azınlıklardan boşalan yeri doldurmalarını Varlık Vergisinin ilk sonuçlarından biri olarak öne sürmek, girişimci dediğimiz toplumsal kategoriyi sadece "nakit sahibi insan" olarak yorumlamakla eş değerdedir. Girişimci sadece cebinde parası

---

80 1946 yılının Haziran ayında çıkarmış olduğu 'Hacı Ağalar Albümü' isimli karikatür derlemesine yazdığı önsözde, ünlü karikatürist Ramiz Gökçe şunları söylüyordu: "Sevgili Okuyucu, Mevsim mevsim kafilelerle gelerek bir tünedikten sonra kendi iklimlerine gideh saka kuşları, leylekler ve kırlangıçlardan ziyade kuvvetli fırtınalarla sürüklenip şehrimize düşen şaşkın bıldırcınları andıran, İkinci Dünya Harbinin yağlandırdığı Hacıağalar, en ziyade biz karikatürcülere birer av oldular. Fakat biz onları ne lokantalar, ne barlar, ne gazionolar gibi yolduk, ne de fırsat düşkünleri gibi kafese koyduk. Bütün kabahatımız bu acemi turistlerin yaşayışlarını bir tabiiye mütehassısı gibi takip ederek meydana koymak oldu" (Gökçe, 1946).

olan insan değil; aynı zamanda bilgi ve beceri sahibi olan bir insandır. Bu nedenle, Varlık Vergisi uygulamasından sonra yaratılan boşluğun, hemen doldurulmuş olabileceğini sanmak yanlıştır.

V. 3. Son olarak, Varlık Vergisi gibi yaşayanlar açısından "duygu yükü ağır" bir konu ile ilgilenmenin araştırmacı açısından iki misli zahmetli bir çalışma olduğunu belirtmek istiyorum. Hem maliyecilerin hem de mükelleflerin hayatlarında pek hatırlamak istemedikleri bir dönemi sorguluyordum. Olayları bana anlatan yaşlı insanlar, bazen o günleri tekrar yaşadılar. Orta yaşlılar ise çocukluklarında yaşadıkları bazı tatsız olayları istemeden yeniden hatırladılar.

Yaptığım bütün görüşmeler içinde, özellikle bir tanesi beni çok etkiledi. Varlık Vergisi uygulamasında çalışan Maliye Müfettişi Sayın Burhan Ulutan'ın anlattığı bu anektod, bence Varlık Vergisi uygulamasını en özlü biçimde özetliyor. Burhan Beyin anlattıkları ile bu yazıyı bitirmek istiyorum:

> "Varlık Vergisi sırasında ben Osmanbey'de oturuyorum. Şair Nigar Sokakta. Ve öğle yemeklerinde de evime gidiyorum. Bugün Gülhane Parkının kapısına rastgelen yerde de yani Alayköşkünün önünde de Tramvay durağı var. Oradan Tramvay'a bindim. Şişli Tramvayına. Giderken yolda bir el omuzuma pat pat vurdu. Bir de döndüm baktım ki bizim [İstanbul Üniversitesinden] Maliye Hocamız İbrahim Fâzıl Pelin. Eğildi kulağıma ve dedi ki:
>
> - "Gözünüze dizinize dursun size verdiğim emekler!"
>
> Ben de, "Hayrola Hocam" dedim.
>
> Şöyle devam etti:
>
> - "Hadi benim öğrettiklerimin hepsini unuttunuz. Kalın kafanız almadı. Şu Adam Smith'in dört kaidesini de mi unuttunuz?"
>
> - "Evet Hocam. Siz bize bunları okuttunuz. Bunları biliyoruz ve tekrarlarız. Ama Hocam, siz bize başka bir şey daha okuttunuz. Ben de size onu hatırlatacağım."
>
> Ben bunu söyleyince durdu. [Ben devam ettim:]
>
> - "Siz bize kapitülasyonları da okuttunuz. Ve kapitülasyonların Türk milletini nasıl ezdiğini de okuttunuz. Yürütülen dalavereleri de okuttunuz." dedim. "Öyle değil mi?" diye sordum. Ve devam ettim:
>
> - Peki, şimdi kapütilasyonları kaldırdık. Çok güzel ama, [düşünün ki] iki tane yarışçı var. Birinin elinde bütün kaynaklar var ve memleketin bütün iktisadi hayatına hâkim. Eh Türkler [yine] zavallı [bir durumda]. Zaten [evvelden de] köylüydü, cılızdı, fakirdi. Yine de fakir, yine ayak altında ve yine onlar [yâni azınlıklar] kazanıyor. Bunu düzeltmek lazım değil mi? Yani kapitülasyonların zararlarını ve yarattığı kötülüklerin neticelerini tasfiye etmek lâzım değil mi? Beraber olsunlar ve aynı seviyeye gelsinler diye.
>
> - "Evet" dedi.
>
> Sonra biz bu konu üzerinde konuştuk. Bana bu konuda pek fazla cevap veremedi. Çok iyi, çok temiz bir insandı. Ama bana şunu söyledi.
>
> - "Çok güzel söylüyorsun, doğrusun, haklısın ama... Bir söz de var biliyorsun. Osmanlıların çok güzel deyimlerinden birisi: *Kem alât ile Kemalât olamaz derler!* Bu da var. Ne dersin?"[81]

---

81 Maliye Müfettişi Burhan Ulutan ile 2 Ağustos 1992 tarihinde yapılan mülakat. (Altını ben çizdim. A. A.)

Kem alât: kötü araçlar, *Kemalât:* Mükemmellik, olgunluk.

KAYNAKÇA

Ajami, F. (1985) The Crisis of Arab Bourgeoisie," *Journal of Arab Affairs*. Vol. 4, no. 1, Spring.

Akar, R. (1992) *Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*. Belge yayınları, İstanbul.

Aktar, A. (1996a) "Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak," *Tarih ve Toplum*, Sayı 155, 45-56

Aktar, A. (1996b) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında 'Türkleştirme' Politikaları," *Tarih ve Toplum*, Sayı 156, 4-18

Aybars, E. (1982) *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*. Kültür Bakanlığı yayını, Ankara.

Barkai, A. (1989) *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews 1933 - 1943*. University Press of New England, Hanover.

Barutçu, F. A. (1977) *Siyasî Anılar 1939 - 1954*. Milliyet yayınları, İstanbul.

Cezar, M. (1991) *XIX. yüzyıl Beyoğlusu*. Akbank Kültür yayını, İstanbul.

Clark, E. C. (1984/85) "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış," *Yapıt*, Sayı 8. 29-43

CHP Büyük Kurultay Azalarının İsimleri: 25. 5. 1939. Ulusal Matbaa, Ankara.

C. H. P. Programı. (1943) Zerbamat Basımevi, Ankara.

Gökçe, R. (1946) *Hacı Ağalar Albümü*. Pulhan Matbaası, İstanbul.

Güvenir, M. (1991) *2. Dünya Savaşında Türk Basını*. Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Hakkı Nezihi (1932) *50 yıllık Oda Hayatı*. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yayını, İstanbul.

Heper, M. (1977) *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. BÜ Yayını, İstanbul.

Levy, A. (1992) *The Sephardim in the Ottoman Empire*. Darwin Press, Princeton.

Mallet, L. (1996) "Karikatür Dergisinde Yahudilerle ilgili Karikatürler (1936-1948). *Toplumsal Tarih*. no. 34. 26-33

Mardin, Şerif (1975) "Center Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?," *Political Participation in Turkey*. (Der.) Engin D. Akarlı ve Gabriel Ben-Dor. BÜ Publications, İstanbul. 7-32

Ökçün, A. G. (1971) *Türkiye İktisat Kongresi: 1923 - İzmir*. SBF yayını, Ankara.

Ökte, F. [1951] *Varlık Vergisi Faciası*. Nebioğlu yayınevi, İstanbul.

Parla, T. (1989) *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İletişim yayınları, İstanbul.

Parla, T. (1992) *Kemalist Tek-parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*. İletişim yayınları, İstanbul.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1977) *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. ODTÜ yayını, Ankara.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1989) "1923 yılında İstanbul'un İktisâdî Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu," *Tarih Boyunca İstanbul Semineri - Bildiriler*. İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul. 261-316

Toprak, Z. (1995) *İttihat-Terakki ve Devletçilik*. Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul.

Tunaya, T. Z. (1989) *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki*. Cilt 3. Simavi Vakfı yayını, İstanbul.

Tunçay, M. (1984) "1933 Darülfünun Tasfiyesi," *Yeni Gündem*, Sayı 11, 1-15 Ekim. 16-19

Veblen, T (1953) *The Theory of Leisure Class. An Economic Study of Institutions*. Mentor Books, New York.

Weber, M (1978) *Economy and Society*. Cilt 2. University of California Press, Berkeley.

Weiker, W. F. (1988) *The Unseen Israelis: The Jews from Turkey in Israel*. Univeristy Press of America, New York.

Turkish capital levy and Istanbul

This article is about the "Implementation of the Turkish Capital Levy (1942-1943) and Istanbul." Turkish Capital Levy was a typical anti-minority legislation executed in the years of the Second World War in Turkey. In the introduction of this article structural characteristics of Kemalist nationalism is summarized and certain methodological concerns in relation to the actual make up of research were stated. Especially how the implementation of Capital Levy was extremely strategic for Istanbul as the city being center of Turkish commercial bourgeoisie which was predominantly non-Muslim since the days of the Ottoman Empire.

In the first section, rather detailed chronological presentation of the events determining the nature of Capital Levy are presented: In 1942-1943 Turkish society experienced one of the most traumatic events of its recent history. Starting in the Spring of 1942, we observe a rise in the number of extremely critical statements in the press about war-profiteers, black marketeers and stockpiling. In all reports, the ethnic origins of the merchants involved were emphasized. Certain headlines like "two Jewish merchants were arrested because of hoarding" frequently occurred in the press. In the Summer of 1942, a new cabinet was formed under the direction of Şükrü Saracoğlu. Just after his appointment as the premier, nearly all satirical magazines started to publish cartoons mocking and ridiculing Jews and other non-Muslim minorities as hoarders and war-profiteers. Columnists complained about the price increases and reiterated the need for the reorganization of trade and commerce. In the same days, the Finance Director of Istanbul, Faik Ökte, received a secret order from Ankara stating "the urgency of collecting more data on individuals who had gained enormous wealth, singling out the Greek, Armenian, and Jewish citizens in a separate list" Soon lists were organized and sent to Ankara. In the absence of experience with income tax practice in Turkey at that time, nearly all the names and figures were arbitrarily determined on the basis of guess-work. Soon on 11 November 1942, the law for a Capital Levy *(Varlık Vergisi)* was approved by parliament.

The tax law stated that certain rates and income strata were to be taxed. However, for the majority of tax payers, tax assessment would be made by special commissions "in accordance with their opinions." Decisions of these spe-

cial commissions were final and not subject to appeal in higher courts. The commissions had no mandatory rates of tax and could demand whatever they felt was appropriate; tax-payers were required to pay within fifteen days of notification. If payment was not made within a month, the tax-payers would be sent to work camps in Eastern Anatolia.

Soon it was understood that the major factor determining the tax-payer's assessment was his religious and ethnic affiliation. There were two basic groups, the M *(Müslüman)* group, for Muslims, and G *(Gayri Müslim)* group, for non-Muslims. This system of classification not only created tremendous inequalities in the tax assessment process, but also functioned as the basis of wealth transfer from the Greek, Armenian, and Jewish tax-payers to Muslim Turks. In the last days of 1942, the lists were prepared and made known to the public all over the country. There were 114,368 tax-payers nationwide, and they were to pay TL465,300,000.- which was equal to 50.9 per cent of the total state expenditures in the 1942 national budget. Tax-payers in Istanbul had to pay nearly 75 per cent of the total Capital Levy assessed in Turkey. Naturally some of the tax-payers could not pay the taxes in time. In the first six months of 1943, 1,400 non-Muslims were deported to Aşkale in the East of Turkey to work as construction workers; 23 died there. The remaining defaulters did their best by selling their property either voluntarily or by force. At the end of 1943, the last deportees to Aşkale returned to Istanbul. And three months later, Capital tax was repealed by Parliament.

In the second section of the article, tax assessment process is analyzed. Not having sufficient information about wealth of tax payers, the Turkish financial bureaucracy taxed Istanbul commercial bourgeoisie on the basis of their conspicuous consumption. Certain professions and some work places which contributed to the display of conspicuous consumption also taxed heavily. Also the actual composition of the tax assessment commissions shaped the nature of this anti-minority legislation.

In the third section, the tax collection process is explained which included the public sales of the defaulters' properties and their deportation to Aşkale, a remote town in Eastern Anatolia. The tax collection was executed in such a way that the deportation to Aşkale was used as a form of blackmail for the defaulters in order to force them to pay their taxes in time.

In the last section, in order to analyze the actual volume of wealth transfers from non-Muslim to Muslim communities, the data processed in the archives of the Istanbul Land Registry Office, which issued and registered title deeds during that period. The data was based upon the records covered all property sales in the first six months of 1943 in six districts of Istanbul.

Finally some concluding remarks was made whether the elimination of minorities from the market had ever contributed the entrance of Turkish Muslims into economic activity.

Kimlik krizinden meşruluk krizine: Kemalizm ve sonrası

*Levent Köker**

Türkiye, son on-onbeş yıldır, devlet nezdinde neredeyse hiçbir ciddi karşılık bulmayan demokratikleşme talepleriyle kabaran otoriterleşme eğilimleri arasında bocalıyor. Her geçen gün biraz daha açık bir biçimde, toplumun, resmî devlet söyleminde sunulageldiği gibi "türdeş" olmadığını farketme noktasına geldi. Bu farkına varışta en etkili iki unsur, siyasal etkisi 1980'lerden itibaren sürekli yükselen Refah Partisi'nde simgelenen İslâmî/İslamcı hareketler ile Kürt sorunu oldu. Ulus-devletin temsil ettiği birlik esası üzerine meşruluğunu kurmaya çalışan Cumhuriyet'in siyasal seçkinleri, tarihsel deneyim içinde kazanmış oldukları refleksle, devletin temel meşruluk ilkesinin tehlikede olduğunu düşünerek tepki gösterdiler. Bu tepki, 12 Eylül askerî darbesinden bu yana oldukça kesintisiz bir biçimde süregeldiği üzere, bir yandan İslâmî/İslâmcı hareketleri evcilleştirip, sistem içine çekme ve böylece devletin temel mantığına eklemleme amacına yönelirken, Kürt sorununu da salt inzibatî tedbirlerle çözülebilecek bir "terör" sorununa indirgemek anlamına geliyordu.

Kuruluşundan bu yana, devletin meşruluk zeminini türdeş bir kültürel/ekonomik bütünlük olarak kavranmak ve oluşturulmak istenen "ulusal birlik" esasına oturtmayı hedefleyen Cumhuriyet'in, toplumun resmî söylemce sunulduğu gibi "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle" olmadığını açığa çıkaran belirtiler karşısında, kendi siyasal seçkinleri aracılığıyla gösterdiği refleks niteliğindeki tepkiler, aslında, sorunun daha derinde yatan "meşruluk krizi"ne bağlandığını da gizleme amacına yöneliyordu.

Bu yöneliş, türdeş bir bütünlük olarak ulusun hem örgütlenmiş siyasal-kurumsal gücü ve hem de bu türdeş bütünlüğün koruyuculuğu işlevini üstlenmiş bir üst örgütlenme olarak devletin meşruluğunu yeniden üretme imkânlarının

---

(*) Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

azaldığı, buna karşılık toplumsal-kültürel farklılıkların siyasal alanda etkisini artırdığı bir dönemde, devletin görünürlüğü gittikçe artan bir biçimde baskıcı eğilimlere teslim olma noktasına gelmesi sonucunu doğurdu. Ayrıca, ulus-devletin bir siyasal meşruluk formülü[1] olarak küresel ölçekli bir kriz içine girdiği, demokratikleşme ve insan hakları ile ilgili kaygıların bugüne kadar görülmedik bir biçimde öne çıkarıldığı Soğuk Savaş sonrasının uluslararası konjonktürü de, Türkiye'nin ulus-devlet birliğine dayalı meşruluk arayışlarını haklı bir zemine oturtmasını güçleştiren bir etken olarak devreye girmekteydi.

Bu yazı, Türkiye'nin son zamanlarda, özellikle de 1980 askerî darbesinden sonra iyice görünür bir biçimde yüzyüze geldiği ve kültürel farklılıklar[2] temeline dayanan siyasal taleplerde ifadesini bulan sorunları, siyaset teorisinin son zamanlarda kimlik/farklılık ve devletin meşruluğu terimleriyle tartışmakta olduğu bir çerçeve içinde, eleştirel bir yeniden değerlendirme girişimidir. Türkiye'nin görece –yani özellikle Orta Doğu ülkelerindeki "demokratikleşmeye karşı direnç" karşısında– başarılı bir demokratikleşme örneğini ortaya koyduğunu ileri süren bazı gözlemlerin aksine; bu yazı, sürmekte olan bir kollektif kimlik ve meşruluk krizini, yakın tarih ile güncellik arasında bir bağlantı kurarak ele almayı amaçlamaktadır.

Yazıda önce, burada benimsenen bakış açısını açıklamak amacıyla, bir dizi kavramsal çözümlemeye yer verilecektir. Kollektif kimlik ile devletin meşruluğu arasındaki karmaşık ilişkiler; bir devlet aygıtının gözetim, denetim ve önderliği altında, devlete meşru bir zemin hazırlamak üzere oluşturulmak istenen bir kollektif kimlik türü olarak "ulusal kimlik" ile bu kimliğin siyasal uzantısı olarak ulus-devletin farklılıkları en azından görmezden gelen potansiyel baskıcılığından kaynaklanan sorunlar bu ilk bölümde üzerinde durulacak ana konulardır. İkinci bölümde, Türkiye'nin Kemalizm altında ulus-devlete geçiş sürecinde yaşadığı kendi özgül deneyimi ele alınmakta ve Kemalizmin yeni devletin meşruluk zemini olarak oluşturmak istediği "Türklük" kavramı açısından içerdiği paradokslara yer verilmektedir. Üçüncü bölümde ise, Kemalizmin orijinal halinde varolan paradoksların, 1980'lerde giderek daha açık bir biçimde ortaya çıkan bir meşruluk krizini, tam olarak belirlemese bile, nasıl etkilediği gösterilmek istenmektedir.

---

1 Milliyetçiliğin böylesi bir siyasal meşruluk formülü olarak sunumu için bkz. Gellner 1983.

2 Burada kültürel farklılıklar terimi, din, etnik köken, ideoloji ve/veya dünya görüşü yahut tercih edilmiş yaşam tarzı esasına göre biçimlenmiş kimlikler arasındaki ayrışma sürecini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, bu sayılan öğelerden birini veya birkaçını birlikte içerebilen "kimlikler", statik, yani bir defada ve bir daha hiç değişmemecesine verilmiş, mutlak kalıpları oluşturmaktan çok, "diyalojik", yani birbirleriyle dinamik söylemsel etkileşim içinde oluşan, dolayısıyla da değişmesi mümkün, hatta kaçınılmaz olan kültürel bileşimleri anlatmaktadırlar.

Ulusal kimlik-siyasal meşruluk ilişkisinin sorunları

Ulusal kimlik kavramının eleştirel siyasal çözümleme içindeki yeri ve önemi

Sözde yeni dünya düzeni diye adlandırılan günümüz uluslararası ortamının göze batan bir özelliği etnik ve/veya dinsel temelli milliyetçilik dalgasındaki dramatik yükseliş (Offe 1993) ise, diğeri çokkültürlülüktür (Kymlicka 1995). Bir diğer deyişle, bazı toplumlar henüz bir ulus-devlet oluşturma sürecini yaşarlarken, diğerleri, özellikle de görece eski ve yerleşik ulus-devletler, türdeş bir bütünlük olarak uzunca bir süredir benimsenmiş bir ideal olan "ulusal birlik" düşünce ve pratiğine meydan okuyan *kültürel farklılıkların siyasal tanınması* sorunlarıyla boğuşmaktadırlar. Örneğin, milliyetçilik ile demokrasiyi bağdaştırmaya çalışan Gürcistan birinciye örnek oluştururken,[3] son zamanlarda Kuzey Afrikalı Müslüman bir topluluğun artan kamusal görünürlüğünü "tek ve bölünemez bir ulus" olma idealine karşı meydan okuyucu bir çıkış olarak gören Fransa ikinciye örnektir (Köker 1996).

Bir yandan *"demokrasi için ulus-devlet oluşturma süreci"* diyebileceğimiz süreçlerle, diğer yandan yerleşik ulusal kamusal alanlar içinde kültürel farklılıkların kendilerini ifade edebilecekleri bir yer açma mücadelesini içeren süreçlerin, günümüz dünyasında bir bakıma *çelişkili birlikte varoluşları*, siyaset teorisinde canlı tartışmalara konu olmaktadır. Demokrasiye geçiş ve demokrasinin pekiştirilmesi (konsolidasyonu) süreçleriyle ilgilenen, paradigmatik çerçeveleri görece uzun veya kısa bir otoriter/diktatoryal geçmişe sahip toplumların nasıl ve hangi koşullar altında rekabetçi bir siyasal sisteme geçebilecekleri sorusuyla belirlenmiş olan yaklaşımlardan[4] farklı olarak, felsefi tercihleri ve siyasal tavırları birbirinden çok değişik siyaset kuramcıları, bu sorunları kültür-siyaset etkileşiminin evrensel terimleriyle düşünmeye çalışmaktadırlar (Gutman 1996). Bu ikinci grupta yer alan siyaset kuramcıları için, *ulus ile devlet arasındaki gerilimli birliktelik*, milliyetçiliğin eski ve yeni biçimlerinde yansıdığı biçimleriyle, etik açıdan sorgulanmak zorundadır, çünkü bu birlik bir siyasal meşruluk formülü olarak tasarlanagelmiştir.

Bu bağlamda akla gelen bir soru, toplumsal ve siyasal gelişmişlik düzeyi ile ilgilidir: Yerleşik ulus-devletler ile ileri sanayi toplumlarında ortaya çıkan kültürel-siyasal sorunlar, daha az gelişmiş olanlarda ortaya çıkanlardan nitelik olarak farklı mıdır? Bir diğer deyişle, kültürel kimlik ve farklılık temelinde ifadesini

---

3 Bkz. Nodia 1992. Milliyetçilik ile liberal-demokrasi arasındaki ilişkilerin teorik bir tartışması için bkz. Tamir 1993.

4 Bu paradigmanın önde gelen temsilcilerinden Phlippe C. Schmitter (1994), yapılan işin bir tür "geçiş ve pekişme bilimi" olduğunu biraz da ironik bir biçimde ifade etmektedir. Ayrıca bkz. Özbudun 1994.

bulan sorunların siyasal önemi üzerinde son zamanlarda artan vurgulamalar, sanayi sonrası toplumlara özgü sorulardır; dolayısıyla esas olarak, azgelişmiş bir ortamda toplumsal ve ekonomik memnuniyetsizliklerden kaynaklanan kültürel-siyasal ifadelendirmelerle karıştırılmamalıdır, denebilir mi?[5] Bununla bağlantılı bir diğer soru ise, bir zamanlar moda olan modernleşme teorisini çağrıştırırcasına, şöyle ifade edilebilir: Daha az gelişmiş toplumlardaki baskıcı pratikleri, demokratik bir ulus-devlete giden süreçte geçici evreler olarak görebilir miyiz?

Yukarıdaki sorulara verilecek olumlu bir cevap, sadece *"teleolojik gelişmecilik"* diye adlandırabileceğim bir anlayışa (belki de modernleşme teorisinin yeniden canlandırılmış bir biçimine) klasik bir bağlılığı temsil etmekle kalmayıp, aynı zamanda, farklı siyasal bağlamlar içinde farklı biçimlerde ortaya çıkan baskıcı pratikler karşısında da, mazeret ve dolayısıyla haklılık zemini üretmese bile, eleştirel olmaktan uzak bir tavrı simgeleyecektir. Ghassan Salamé'nin ileri sürdüğü üzere,

> "Ulusal kimlik sorununu bir çözüme kavuşturmadan önce... demokratikleşme sorunu üzerinde düşünmek zorundayızk. İyi bir Jakoben, bu denli hayatî bir aşamayı atlayamayacağımızı söyleyecektir: önce ulus gelir, sonra da onun demokratikleşmesi. Ancak, bugünkü devletlerin kuruluşundan bu yana geçen onlarca yıldan sonra, demokratikleşme, milliyetperver ve/veya milliyetçi duygulara, ulusal olduklarını iddia eden devletlerin, devleti içerecek ve onun insanları özerk bir biçimde politize etmesini ifade edecek olan ulusun gönüllü bir biçimde oluşmasını değilse de, oluşturulmasıyla meşgul (ulus oluşturma anlamında değil de Foucaultcu anlamda) bir mekanizmanın gerçek varoluşuna katkı yapan bir duyguya öncelik vererek, demokratikleşmeyi belirsiz bir süre boyunca ertelemenin mümkün olmadığını artık farketmek zorundayız. Bu ikilem, bütün gözlemcileri, demokrasiyi araçsal erdemleri ile her zaman olduğundan daha açık bir biçimde tanımlamaya davet eden bir ikilemdir." (Salamé 1994:11)

Bu söylenenlere, siyasal değişim sürecinin gelişmeci/aşamacı yaklaşımla anlaşılmasını reddetmesi noktasında katılıyorum. Ancak, demokrasinin araçsallaştırılmış tanımlarıyla çalışmak gerektiği yargısıyla ilgili ciddi çekincelerim var. Demokratikleşmenin (ve dolayısıyla da demokrasinin) araçsallaştırılmış tanımları, siyasal değişmenin etik boyutlarını açıkça gözardı eder. Bu yüzden, Salamé'nin çağrısı, demokratik siyasal süreçle ilgili sorunların, kültür-siyaset etkileşimlerine pek de ciddi bir dikkat gösterilmeksizin ele alınması gerektiğini imâ

---

5 Ronald Inglehart, örneğin, bu soruya olumlu bir cevap verir gibidir: "Batılı kamuoylarının değerleri, *maddî refah ve fiziksel güvenlik* üzerindeki hâkim vurgudan *yaşam kalitesi* üzerindeki daha büyük bir vurgulalmaya doğru bir değişim içindedir... İnsanlar, uzak ve tehdit edici olan şeylerden daha çok âcil ihtiyaçlarla ve tehlikelerle ilgilidirler. Dolayısıyla, güzelliğe duyulan istek az veya çok evrensel olabilirse de, aç insanlar estetik bir tatminden çok yiyecek arayışı içindedirler." (Inglehart 1990:5 - vurgu eklenmiştir.)

etmektedir.[6] Salamé'nin yaptığı gibi, ulusal kimlik sorununu çözmeye öncelik vermenin reddedilmesi, bizim, ulus-devlete dönük kültürel kimlik ve farklılık temelinde ortaya çıkan meydan okuyuşlara kayıtsız kalmamızı gerektirmez.

Bir başka açıdan bakıldığında, ulusal kimlik farklı bir önem kazanmaktadır. İster "icad edilmiş gelenek", ister "hayalî cemaat" olarak anlaşılsın, ulusal kimlik, devlet aygıtlarını ellerinde bulunduran siyasal aktörler tarafından, hem eski, hem geç oluşmuş ve hem de henüz oluşum halindeki ulus-devletlerdeki siyasal pratiklerde, baskıcı siyasal pratikleri haklılaştırmak amacıyla kullanılan bir kavramsal-ideolojik bütünlüğü ifade etmektedir. Siyasal baskıcılığın, elbette, kültürel farklılıkları "tanımamak" veya "yanlış tanımak"tan[7] apaçık şiddete dek uzanan değişik biçimleri vardır ama bu, ulusal kimliğin devlet-merkezli baskının meşrulaştırılmasında anahtar bir kavram olduğu gerçeğini değiştirmez. William Connoly'nin çarpıcı bir biçimde göstermiş olduğu gibi, hâlâ devletin "kollektif eylemin nihaî ajanı" ve "bireysel kimliği kollektif kimliğe" bağlayan bir "aracı" olarak değerlendirildiği koşullar altında yaşamaktayız.

> "Koşullar elverişliyse, buradaki ilişki devlet otoritesinden kuşku duymakla dizginlenmiş bir yurtseverlik olmakta; koşullar elverişsizse, ilişki de ya devlete karşı memnuniyetsizliğe ya da zamanın acılarını yokedilmesi gereken bir 'öteki'nin varlığına bağlayan türden bir milliyetçiliğe doğru yozlaşmaktadır." (Connoly 1991:199-201)

Bu nedenle, ulusal kimlik ile devletin meşruluğu arasındaki ilişki, eğer toplumsal bilim, "onlar aracılığıyla farklı açıklayıcı stratejileri ve kalıpları karşılaştırmaya tâbi tutacağımız;... yeni toplumsal teorilerin amaç ve hedeflerini açıkça ortaya koyabileceğimiz ve bu amaç ve hedefleri ne denli iyi bir biçimde gerçekleştirebileceklerini değerlendirebileceğimiz eleştirel kendini sorgulama standartları geliştirecekse" (Brohman 1993:viii), eleştirel bir inceleme konusu olmalıdır.

Kimlik ve meşruluk: Eleştirel çözümlemenin standartları

Şimdi, sanırım, ulusal kimlik ile devletin meşruluğu arasındaki ilişkileri inceleyebileceğimiz eleştirel standardlar üzerinde durabiliriz. Bu açıdan, önce kişisel kimlik ile kollektif kimlik arasındaki ilişkinin niteliği üzerinde durmak yerinde olacaktır. Charles Taylor'ın gösterdiği gibi, modernlik koşulları altında kişisel kimliğin oluşumu, "insan onuru" ve "sahicilik" kavramlarıyla idealleştirilen, karmaşık ve *"diyalojik"* bir süreçtir. Taylor'ın çözümlemesine göre: (1) Şeref fik-

---

6 Salamé'yi böyle okumam doğruysa, o zaman buradaki yaklaşım da, demokrasiyi ve dolayısıyla demokratikleşmeyi, etik-siyasal boyutlu bir sorun olmadan, salt teknik-siyasal bir sorun olarak görmek isteyen transitoloji-konsolidoloji (geçiş-pekiştirme-en.) paradigmasının çerçevesi dışına çıkamamaktadır. Demokratikleşmeyi teknik-siyasal bir yaklaşım olarak gören iyi bir örnek için bkz. di Palma, 1990.

7 Her iki terim de Taylor tarafından kullanılmaktadır. Bkz. Gertman 1996:25 vd. ve Taylor 1994:37.

rinin yerini insan onuru fikrinin aldığı modernlik koşulları altında ideal olan, her bireyin doğuştan eşit hakka ve eşit saygıya sahip olmasıdır. (2) Bu eşitlik, bireylerin ya birbiriyle özdeş "atomlar" (Taylor 1992) veya sadece türdeş bir kollektivitenin öğeleri olmaları anlamına gelmemektedir. (3) Bireysel kimlik, "başkalarıyla kısmen açık, kısmen de içsel bir diyalog aracılığıyla" gerçekleşen dinamik bir oluşum sürecidir (Gutman 1996).

Taylor'ın çözümlemesinden çıkan önemli bir sonuç, kişisel kimliğin, herkes için eşit özgürlüğü kültürel mensubiyet "farklılığı"nı yoketmeyecek bir biçimde gerçekleştirmeyi gerektirdiğidir. Liberal-demokratik siyasal sürecin gerçekte varolan biçim ve pratiklerinin sorunu –ki bu, elbette, gerçekte varolan liberal-demokratik siyaseti kendi gelişmelerinin nihaî amacı olarak idealleştiren geçiş veya pekişme sürecinde denilen toplumlar için de geçerlidir–, eşit özgürlüğü vurgularken, kültürel mensubiyet farklılıklarına gereken dikkati göstermemeleridir.

İnsan onuru ve sahicilik üzerindeki etik ideallerin sadece "diyalojik" bir biçimde gerçekleşeceğini kabul edersek, o zaman, bunun "nasıl" ve "hangi koşullar altında" olacağını da sormamız gerekecektir. Sözü edilen etik ideallerin gerçekleşmesi, açıktır ki, siyasal meşruluğun tek temelinin "çarpıtılmamış kamusal diyalog" olduğunu kabul etmeyi gerektirir (Benhabib 1989). Cohen ve Arato'nun son derece özlü ifadeleriyle bu,

> (1) "herkesin, herkes tarafından, hiçbir sınır tanımaksızın, özerk, rasyonel özneler olarak, karşılıklı bir biçimde tanınmasını", (2) konuşma ve eylem yeteneğine sahip herkesin... tartışmaya eşit koşullar altında katılma imkânına sahip olmasını"; ve (3) rasyonel söylem önünde hiçbir şeyin –ne iktidar, zenginlik veya gelenek birikimlerinin, ne de otoritenin– tabu olamayacağını ve olmaması gerektiğini" (Cohen ve Arato 1992:347-8)

ifade eder.

Bu koşulların gerçekleşmesi için nasıl bir toplumsal-siyasal örgütlenme gerektiği sorusuna cevap arayan ve bu anlamda tarihin varacağı nihaî amaç *(telos)* anlamında kapalı ve iyi tanımlanmış bir toplumsal proje geliştirmek yerine, böylesi bir çarpıtılmamış, engellenmemiş kamusal diyalog sürecinin önünde, farklı tarihsel-toplumsal bağlamlarda ne gibi engellerin bulunduğunun açığa çıkarılması ve bu engellerin meşruluk krizlerine ve baskıcı pratiklere nasıl yol açtığının deşifre edilmesi, eleştirelliğin doğasına daha uygun düşen bir yaklaşım olmaktadır.

Böyle bir diyalojik meşruluğu çarpıtan, bozan ekonomik, kültürel ve siyasal etkenler arasında, özellikle siyasal nitelik taşıyan temel bir etkene dikkat çekmek istiyorum. Bu engelleyici faktör, "katılmacı" bir süreç olarak anlaşılması gereken siyaset ile "devlet mantığı olarak siyaset" arasındaki zıtlıkta ifadesini bulmaktadır. İnsan onuru ve sahicilik idealleri, çarpıtılmamış bir kamusal diyalogun ideal koşulları altında, tam katılımcı bir siyaseti gerektiriyorsa, o zaman, bunun gerçekleştirilmesini engelleyen belki de en önemli etken, devletin varlı-

ğını ve birliğini koruma amacıyla belirlenmiş araçsal bir aklın belirlediği bir siyasal eylem tarzının hâkimiyeti altındaki siyasal modernliğin biçimi ve içeriği olmaktadır (Voroli 1992:1-11). Bu tür "devlet mantığına endeksli siyaset" tarzı, ulusal kimlik ile devlet arasındaki hassas özdeşlik fikrine bağımlı hale geldiği ölçüde, kültürel farklılıkların tanınmamasına (veya yanlış tanınmasına) zemin hazırlamaktadır, çünkü kültürel çeşitliliğin siyasal olarak tanınması, bu siyaset mantığı uyarınca, devletin varlığına ve birliğine yönelik bir tehdit diye görülmektedir.

Ulusal kimlik ve devletin meşruluğu: Kemalist projenin paradoksları

Buraya kadar yapılan açıklamaların ışığı altında, şimdi, kültürel farklılıkların doğası gereği kırılgan bir siyasal meşruluk formülü olan ulus-devlette nasıl bir krize ve dolayısıyla da yüzeysel demokratik görünüm altında baskıcı pratiklerin gelişmesine yol açtığını açıkça ortaya koyan bir örnek olarak Türkiye'ye dönmek istiyorum. Bu çerçevede, önce Kemalist ideolojinin bir dizi paradoks içeren bazı öğelerini anahatlarıyla göstermeyi amaçlıyorum. Bunu yaparken de, ilk olarak Kemalizmin devlet-toplum ilişkilerini algılayış tarzının Kemalizm öncesiyle ne gibi devamlılıklar gösterdiğini ortaya koyduktan sonra, Kemalist projenin paradoksları üzerinde durmak istiyorum.

Devlet-toplum ilişkilerinin Kemalist kavranışı: Tarihsel devamlılık öğeleri

Türkiye toplumu ve siyaseti üzerinde çalışan birçok araştırmacı, Türkiye'nin kendi özgül tarihi içinde kökleşmiş bir "güçlü devlet geleneği"ne sahip olduğuna işaret etmişlerdir. Bu geleneğin kültürel-ideolojik haklılığı ise Platoncu dünya görüşünün İslâmî versiyonuna dayandırılmıştır. Buna göre devletin "güçlülüğü", koruyular olarak görülen yöneticilerin ahlâkî sağlamlıklarıyla özdeşleştirilmiştir. Devlete ilişkin bu kökleşmiş anlayış içinde, "ahlâkın hakiki düzeni" ile aynı şey olarak görülen "dinin hakiki düzeni", "dünyanın hakiki düzeni"nden ayrılamayacak bir tarzda anlaşılmıştır (Kedourie 1992:1-21). Bu, çıplak güç olarak iktidar *(potestas)* ile onun meşruluk ilkesi olan otoriteyi *(auctoritas)* hanedanlığın simgesel kuruluşunda bütünleştirme başarısını göstermiş olan Osmanlı Devleti'nde geçerli olan klasik tarihsel meşruluk formülüdür (Makdisi 1978).

Makdisi'nin bu formülasyonu, Osmanlı Devleti'nin "hanedanın simgesel gücünden türemiş" bir meşruluk formülüne sahip olduğunu ve bunun da "Osmanlı toplumunda, Osmanlı uyrukları üzerinde koruyucu bir kalkan görevi yapan ve saygı gösterilmesi gereken sosyo-ekonomik düzenlemeleri içeren" bir

"örtük sözleşme"ye dayandığını göstermiş olan Şerif Mardin'i de desteklemektedir (Mardin 1988).

Bu klasik Osmanlı meşruluk formülünün diğer öğeleri, "adalet" kavramında ve "devlet"in anlam tarihinde bulunabilir. Platoncu-İslâmî anlayışı yansıtır bir biçimde, "herkese (toplum içindeki yerine göre) hakettiğini vermek" olarak anlaşılan "adalet" bu anlamıyla Osmanlı meşruluk formülünün de temel direklerinden biridir. Devlet kavramı ise, türediği Arapçada ilk kez "kötü günlerin iyi günleri izlemesi" anlamında kullanılmış, daha sonra hanedanların "kader"in belirlediği bir süreç içinde değişmesini, daha doğrusu rotasyonunu ifade eden bir anlam kazanmıştır (Lewis 1988:35-7). Böylece, dinin (iktidarın meşruluk ilkesi olan otorite) ve devletin (iktidar) birliği, "örtük Osmanlı toplum sözleşmesi"nin "koruyucu kalkan" görevi temelinde meşrulaştırılmış ve "kaderin mutlu düzenini" temsil eden hanedan tarafından sağlanan "adalet" ilkesini içererek, Osmanlı devletinin İslâmî-nomokratik meşruluk temellerini oluşturmuştur.

Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanan çözülme süreci, aynı zamanda, bu meşruluk formülünün yıkılması süreci olarak da anlaşılabilir.

Bu sürecin zirve noktası, genellikle, tam ifadesini Kemalist cumhuriyetçilikte bulduğu düşünülen Türk milliyetçiliğinin yükselişiyle tanımlanmıştır. Modern anlamda, toplumsal-siyasal bir programı ifade etmesi ölçüsünde bir "ideoloji" olan Kemalizm, elbette, devleti yeni bir meşruluk formülü üzerinde, yani ulus ile devletin birliği esasında, yeniden kurmayı amaçlayan bir projedir. Türkiye toplumu ve siyaseti ile ilgilenen birçok araştırmacı için bu yeni ideoloji ve içerdiği pratikler, tıpkı Kemalizmin kendisini sunduğu gibi, klasik kavramlarla tam bir kopuşu simgeliyormuşçasına yorumlanmıştır. Eleştirel bir biçimde bakıldığında ise, bunun aksini söylemek daha akla uygun düşmektedir: Kemalizmin "din"in yerine lâik terimler ile tanımlanan "ulus"u geçirerek meşruluğu yeniden oluşturmak istediği doğrudur. Ancak, burada önemli ve dikkat çekici olan, "birlik" fikrinin korunmuş olmasıdır. Klâsik anlamda din ve devletin birliği, yerini, Kemalizmde ulus ve devletin birliğine bırakmıştır.[8]

Klasik meşruluk formülü ile Kemalizm arasındaki devamlılıklar bununla sınırlı değildir. Osmanlı'ya özgü olan İslâmî-nomokratik formüle ilişkin transandantal atıf, yerini, siyasal düzenin yeni ve temel örgütleyici ilkesi olarak tasarlanmış olmakla kalmayıp aynı zamanda yeni toplumun "Türklük"ünü de kanıtlamakta kullanılan ve aynı ölçüde transandantal özellikler kazandırılan "pozitivist bilimcilik" fikrine bırakmıştır. Kısacası, Kemalizmin "bilimsel (ve/veya laisist) milliyetçiliği", klasik Osmanlı meşruluk formülüne benzeyen bir zihniyet

---

8 Ernest Gellner'ın Kemalizmle ilgili gayet alçak gönüllü şu değerlendirmeleri kuşkusuz doğrudur: "Kemalizmin formüle edildiği ve benimsendiği espri, en azından birinci kuşak için, yüksek İslâmın bir tür tekrarlanması niteliğindeydi. Bu (yüksek İslâma özgü) espri yeni öğretiye yansıtılmıştı. İçerik yeni, ama biçim ve espri eskiydi." (Gellner 1994: 86).

çerçevesinin içinde kalmayı sürdürmüştür.

"Devletin birliği" üzerindeki vurgu da korunmuş ama, bu kez, devlete ek bir görev yüklenmiştir. Bu görev, "modern devlet"in özel ve sosyo-kültürel alanlara da nüfuz ederek toplumu düzenleme amacına özgüdür (Poggi 1978:86-149). Devlet iktidarının despotik potansiyellerini frenlemek ve dengelemek işlevini gören bir devlet-sivil toplum karşıtlığının aksine, Kemalist cumhuriyetçilik, devlete sadece ekonomik kalkınma ile sınırlı bir rol tanımanın ötesine geçerek, yeni devlete itaatkârlığın ve onun hizmetinde olma bilincinin ifadesi olan bir yeni ulusal bilincin oluşturulması bakımından, "fikrî nâzımlık yapmak" görevini de yüklemiştir (Köker 1995:186-7, 208-9).

Buna uygun olarak, "yeni ulus" ve "yeni yurttaş" ile ilgili Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki tanımlamalar, devlete karşı "bireysel hak ve özgürlükler" türünden liberal kavramları değil, fakat daha çok yurttaşların toplumsal, ekonomik ve siyasal yükümlülüklerine ilişkin devlet-merkezli tanımlamalara bağlı, türev hakları içermiştir. Bu tanımların gerisinde ise, "Türk toplumu"nu sınıf bölünmelerinin ve çatışmalarının olmadığı, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle olarak algılayan ve bunu devlet tarafından temsil edilen ve korunan sonsuza dek yaşayacak bir varlık olarak kutsallaştıran bir görüş bulunmaktadır.

Kemalizm, bir modern ideoloji, birleşmiş, türdeş bir varlık olarak ulus ile devleti, birinciyi ikincinin koruyucu gücü altına yerleştirerek bütünleştirme amacını güden milliyetçi bir proje ise, yine Kemalizm, aynı zamanda, klasik Osmanlı meşruluk formülüyle devamlılıklar gösteren ve o zihniyet çerçevesi içinde kalan bir ideolojidir de. Kemalizmin statü ayrıcalıklarını reddeden "halkçılık" anlayışı ile buna bağlı bir biçimde, devletçiliğe toplumda sınıf farklılıklarının ve çatışmalarının ortaya çıkmasını engelleme görevini yüklemiş olması, Osmanlı "örtük toplum sözleşmesi"nin "koruyucu kalkan" görevini çağrıştırmaktadır.

Paradokslar

Kemalist ideolojinin unsurları ile tarihsel meşruluk formülü arasındaki devamlılıklar, Kemalizmin sanki eskinin yeni (modern) koşullar altında tekrarından ibaret olduğunun ileri sürülmesi biçiminde anlaşılmamalıdır. Aksine, kökleri Aydınlanma'ya dek geri giden bazı idealleri de içine alan Kemalizm, örneğin ilerleme fikrini ayrılmaz bir ideolojik öğe olarak benimsemiştir. Kemalist çerçeve içinde bu fikir, bir tür milliyetçi kalkınmacılık biçimini almış ve çok bilinen bir ilke olarak "Türk milletini çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarmak" deyişiyle özdeşleştirilmiştir (Köker 1995:153-4).

Kemalizmin ilk ve belki de en belirgin paradoksu da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Kemalist "ulusal kalkınma" fikri, herhangi bir biçimde "gelenek" ile uzlaşma, en azından hesaplaşma niyeti taşımayan, ödünsüz bir modernleşme

projesinin ifadesi gibi görünmektedir. Kemalizmin böylesi ödün vermez bir modernleşme projsei olarak anlaşılması –ki Kemalizmin yerleşik akademik yorumlarında bu çok yaygındır– Kemalizmdeki muhafazakâr öğeleri görmekte başarısız olmaktadır. Kemalist ulusal kalkınma fikri, ulus-devletleşme sürecine sonradan katılmış birçok benzer toplumda olduğu gibi, aralarında "Türk milletine özgü benzersiz niteliklerin korunması" amacının özellikle öne çıktığı bazı sınırlara sahip bir fikirdir.

Gelişmecilik ile muhafazakârlık arasındaki bu görünür paradokstan sonra, biraz daha az belirgin, gizli bir diğer paradoksa geçebiliriz. Bu ikinci, görece gizli paradoks, Türk ulusuna özgü niteliklerin ne olduğu sorusuyla ilgilidir. Türk ulusuyla ilgili ünlü tanımında Mustafa Kemal, bir ulusun birliğini meydana getiren unsurları, siyasal varlık, dil, ırk ve köken, tarih ve ahlâk olarak sıralamaktadır (Afetinan 1969:22).

Burada sözü edilen "ırk ve köken birliği"nin yanısıra ve belki de ondan daha düşündürücü olan ise, ahlâk birliğinden ne anlaşıldığı ile ilgili olarak yapılan açıklamadır. Buna göre, burada ahlâk denilince kastedilenin dinle ilgili olmadığı özellikle vurgulanmaktadır. Bazı ulusların oluşumunda din birliğinin önemli bir yeri olabilirse de, Türk milliyetçiliğinin ulus tanımında, İslâmiyetin enternasyonalist niteliğinden de kaynaklanan bir zorunluluk olarak, din birliği dışlanmak istenmiştir. O kadar ki, Türk ulusunun millî bağlarını İslâmiyetin zayıflattığı da, enternasyonalizmin yanısıra, bir ek gerekçe olarak vurgulanmıştır (Afetinan 1969:20-21).

Din unsurunu yeni Türk ulusal kimliğinin tanımı dışında bırakmak, birçok yorumcuya göre, Kemalizmin en temel direği olan "laiklik" ilkesinde de temsil edilen ödünsüz modernleşme projesinin göstergesidir.

Bununla birlikte, Kemalist ideoloji ve pratiğe biraz daha yakından bakıldığında, ulusal kültürel kimlik tanımında dinin bu denli kesin bir biçimde dışa atılmış olmadığı da görülebilmektedir. Bir kere, yeni devletin "insan unsuru"nun kompozisyonu bakımından, Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında, Kemalist tavır açıkça dinin belirleyiciliği altında kalmıştır. Bu noktada, Lozan Antlaşması sonrasındaki nüfus mübadelesi ve yine bu anlaşmada yer alan ve günümüz Türkiye'sine de, özellikle de Kürt sorunu bağlamında, azınlık kavramının ısrarlı Müslüman-gayrı müslim temelinde tartışılmasını dayatan pratikleri hatırlamak gerekmektedir. Keza, II. Dünya Savaşı sırasındaki Varlık Vergisi olayı da, Kemalist Türkiye'de dinin devlet politikalarında nasıl önemli bir yer tutabildiğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

Kemalist politikalara ilişkin bu örneklere ek olarak, Atatürk'ün kendisinin de dini din olarak reddetmediğini, fakat daha çok en makûl ve en tabii bir din, bu yüzden de son din olan İslâmiyetin içine sonradan hacı-hoca takımı tarafından katıştırılmış hurafelerle mücadele etmeyi hedeflediğini söylemek mümkündür (Köker 1995:168). Bu nedenle medrese öğretimine karşı çıkan Atatürk'ün, her-

kesin dinini öğrenmesinin doğal bir hak olduğunu, bunun yerinin ise bundan böyle "mektep" olacağını belirttiği de bilinmektedir. Karşı çıkılan, açıkça, yozlaşmış ulema ve hacı-hoca takımının kişisel iktidara bağlılığı alışkanlık haline getirip, dini kendi kişisel çıkarları için kullanmalarıdır (Köker 1995:164-5).

Dolayısıyla, Kemalist milliyetçiliğin açıkça ve tavizsiz bir biçimde din karşıtı olduğu görüşü pek yerinde bir değerlendirme değildir. Kemalizm, daha çok, yeni devletin varlık temelini ve mantığını ifade edici bir ideoloji oluşturma amacındaydı ve bu da, sanırım, dinsel kurumlar ve pratikler üzerinde kurumsallaştırılmış devlet denetiminde en güzel örneğini bulmaktaydı.

Bazı gözlemcilere göre Kemalist laikliğin bu merkezî paradoksu doğaldır, çünkü bu, kutsal olanla dünyevî olanı ayırdetmeksizin düzenlemeyi amaçlayan kapsayıcı bir din olarak İslâmiyetin özünden kaynaklanmaktadır. Burada elbette ilâhiyat alanında yürütülmesi gereken bir tartışmaya ve dolayısıyla da İslâmiyet ile örneğin Hıristiyanlık arasında, öze ilişkin farklılıklar ve benzerlikler üzerinde durmaya niyetim yok. Burada, daha çok, Kemalist laikliğin bu merkezî paradoksunun, genel olarak Türk milliyetçiliğinde varolan bir belirsizliğin örneği olarak görülebileceğini vurgulamak istiyorum.

Tek parti döneminin önemli yayınlarından olan ve "parti içindeki ideolojik değişimleri temsil" edici nitelik taşıyan *Ülkü* dergisi üzerine incelemesinde Şerif Mardin, Türk milliyetçiliğinde, "modernist" ve "gelenekçi" diye adlandırdığı iki tarzın bulunduğunu göstermektedir (Mardin 1990:9-22). Modernist milliyetçilik, Türk ulusunun bilimsel ve teknolojik ilerlemesiyle, ilerlemenin kazanımlarını milletin çıkarları doğrultusunda kullanmayı mümkün kılacak bir Türklük bilincinin yaratılması süreciyle birlikte düşünüp vurgulamakta; buna karşılık, gelenekçi milliyetçilik, modernistlerce bir biçimde tırpalanmış olan din ve geleneğin rolünü daha güçlü bir biçimde öne çıkarmaktadır.

Mardin'in çözümlemesi, Türk milliyetçiliğinde varolan bir belirsizliği sergilerken, aslında, yine Türk milliyetçiliği içinde varolan fakat bu akımı inceleyenlerce gözlerden kaçırılan bir başka, ama yukarıdaki çözümlemeyle bağlantılı potansiyeli haber vermektedir. Bu da, Türk milliyetçiliğinin içinde taşıdığı "gerici modernist" potansiyel ve bu potansiyelin faşizan bir siyasal pratiği meşrulaştırma kabiliyetidir. Weimar ve Üçüncü Reich döneminin Alman aydınlarını konu alan incelemesinde, Jeffrey Herf, "gerici modernizm" *(reactionary modernism)* kavramını, zamanın Alman aydınlarında görülen bir paradoksu ifade edecek biçimde sunmaktadır. Buna göre paradoks, teknolojik modernleşmenin benimsenmesi, buna karşılık Aydınlanma'nın özgürlük ve rasyonalite değerlerinin reddedilmesi olarak kendini göstermekte ve en iyi biçimde "teknoloji ve kültür" deyişiyle özetlenmektedir. "Teknoloji *veya* kültürden söz eden Alman muhafazakârlarının aksine gerici modernistler Alman sağına teknoloji ve kültürden sözetmeyi öğretmişlerdir. (Gerici modernistler) modern teknolojiyi modern Alman milliyetçiliğinin kültürel sistemiyle, bu sistemin romantik ve rasyo-

nalite karşıtı yönlerini ortadan kaldırmaksızın bütünleştirmişlerdir" (Herf 1993:2).

Modernist ve gelenekçi milliyetçilik biçimlerinin Türkiye'de birarada bulunmaları, Herf'in sözünü ettiği gerici modernizm paradoksu ile paralellikler göstermektedir. Bu gerici modernist paradoksun Türkiye'deki yükselişi ise, 1980'lerde, o ana dek olduğundan çok daha açık bir biçimde, resmî olarak tanımlanmış Türk kimliğinden "farklı" grupların veya "kültürel varlıklar"ın bulunduğunun kamusal-siyasal alanda farkedilmesiyle başlamıştır. Dolayısıyla, Kemalist paradoksların, 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra, devletin meşruluk zeminini yeniden oluşturulmak istenen bir kültürel kimlik politikasıyla tamir etme amacı içinde, gerici modernist bir oluşumun önünü açacak tarzda şekillendiği söylenebilir.

Bir değerlendirme yeni-muhafazakâr deneyim ya da Kemalizm-sonrasında yükselen gerici-modernist despotizm dalgası

Türkiye'nin 12 Eylül 1980 askerî darbesinin ardından, Cumhuriyet tarihinde üçüncü kez çok-partili siyasal sisteme geçiş süreci, bilindiği gibi, piyasa ekonomisini oluşturmaya yönelik reformları, devlet otoritesini güçlendirmeyi ve siyasal katılımı asgariye indirmeyi amaçlayan bir yeni anayasa ve siyasal hukuk düzeni oluşturma girişimlerini içermiştir. Bu girişimlere, yazının başında belirttiğim üzere, kültürel farklılıkları yeniden ulus-devletin birliğini meşrulaştırıcı bir tarzda eklemlemeyi hedefleyen, bu amaçla da özellikle Türklüğü İslâmiyetle sentezlemek isteyen, bunu da devletin varlığını ve meşruluğunu tehdit etmeyecek bir tarzda kurmak isteyen oluşumlar eşlik etmiştir.

Çok partili siyasal hayata yeniden geçiş süreci içinde, özellikle de 1983 Kasım'ında yapılan ilk genel seçimlerden sonra tek başına iktidara gelen ANAP ve onun önderi Turgut Özal döneminde, yeni ekonomik politikaların meşrulaştırıcı çerçevesi olarak kullanılan söylem, yüzeyde, eskiden beri süregelen millet-devlet birliğine dayalı anlayışla bir kopuş sürecinin yaşanmakta olduğunu haber veriyor gibi görünmüştür.

Bu söylemin ana öğelerinden biri, "çocukları"nı sadece korumakla yetinmeyip, onlara maddî yarar sağlamanın ötesinde, doğru ahlâkın ve davranışın ne olduğunu da öğreten "devlet baba" nosyonunun reddedilmesiydi. Türkiye'deki yeni-muhafazakâr politika ve söylemin bu belirgin özelliği, Özal'ın kişisel söyleminde, biraz kendinden menkul bir "dönüşümcülük" anlayışı içinde, "Kemalist tabuları kırmak" biçiminde de görünebilmişti. Özal, sık sık, kamu önünde yaptığı açıklamalarda, insanların devleti kendi içinde bir değer olarak görmekten artık vazgeçmeleri gerektiğini, bunun yerine, devleti "girişimci bireylerin" denetimi altına alınması gereken teknik bir aygıt olarak değerlendirmenin zorunlu olduğunu vurgulamıştır. "Devlet baba" anlayışından böylesi bir "asgarî devlet"

idealine doğru ortaya çıkan söylemsel kayma, Türkiye'de yönetim mekanizmasının ademi merkezîleştirilmesi ve bürokrasinin azaltılması gerektiği gibi diğer söylem öğeleriyle de tutarlı bir biçimde birleşebiliyordu.

Birlikte ele alındığında, toplumun bütünsel ekonomik kalkınma kapasitesini geliştirmek üzere devleti küçültmek gerektiği fikri, o dönemde sivil toplum-demokrasi ilişkileri üzerinde de tartışmaya başlamış olan genel kamuoyunda yankı bulabilmiştir. Burada, liberal-demokratik bir açılım imkânı gören bazı iyi niyetli yorumlara karşılık, zamanla daha açık olarak anlaşıldığı üzere, sivil toplumu salt piyasa ile özdeşleştirmek bakımından, Türkiye'nin yeni muhafazakârları ile Batılı benzerleri arasında önemli bir fark yoktu.

Nitekim, sivil toplum ile piyasanın böylece özdeşleştirilmesi, demokratikleşme sürecini daha da ileri düzeylere taşıyacak siyasal ve hukuksal reformlarla birlikte düşünülüp uygulanmadı. Aksine, söylemdeki kayma, eski meşruluk formülünün Kemalizm'e de miras kalan önemli bir öğesi olarak "örtük toplum sözleşmesi"nin hemen bütün öğelerini ortadan kaldırdı. Cumhuriyet'in Kemalist kurucuları, Osmanlı meşruluk formülünün bazı unsurlarını canlandırarak, eski değerlerle modern özgürlük ve eşitlik ideallerinin özgün bir sentezini bulabilme şansına sahiplerdi. Bununla birlikte, sınıfsız toplum ideali üzerindeki vurguları içi boş fikirler olarak kaldı. Çünkü, bir kere, eski düzenin ahlâkî meşruluk öğelerini ciddiye almamışlardı.[9] Ayrıca, yeni devletin ve onun yürüttüğü "tepeden devrim"in meşruluk temellerini oturtmak için de geçmişle mutlak bir kopuş tezine sarılmışlardı.

Buna karşılık, ideolojilerinin güçlü bir öğesi olarak piyasayı vurgulayan yeni-muhafazakârlar, kendi sözde "reformizm"lerini meşrulaştıracak ahlâkî bir zemin oluşturma becerisinden yoksundular. Yeni kentlilerin oluşturduğu dezavantajlı toplum kesimleri, piyasa yönelimli ekonomik reformların aslında "siyasal yozlaşma"ya haklılık zemini sağlamak olduğunu farkettiler ve giderek devletten uzaklaştılar.

Bu durum, Connolly'nin koşulların elverişsiz olması halinde "devletten memnuniyetsizlik duyma" olarak betimlediği duruma uygun düşmektedir. Bu "memnuniyetsizliği" aşmak için, Türkiye'nin yeni-muhafazakârları, kitlelerde milliyetçi duyguları pompalamaktan başka yol göremediler. 1980 askerî darbesinden beri epey yol almış bulunan yeni kültür politikasının temel özelliği, teknolojik modernleşme ile "gelenekçi milliyetçiliğin" dinsel öğeleri üzerindeki siyasal vurguyu birleştirme çabalarından oluşmaktaydı ve bu pompalamaya uygun zemin oluşturmuştu. Yeni-muhafazakârlar bu politikayı, memnuniyetsizlikten kaynaklanan ve zaten iyice hassaslaşmış Kemalist meşruluğun daya-

---

9 Ernest Gellner'ın, Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret sırasında, "Kemalist endoktrinasyon" merkezleri olarak nitelediği Halkevleri'nden birinde yaşadığı deneyimi aktarırken yaptığı yorum bu bakımdan dikkat çekicidir. "Köylülere getirdiği aydınlanma ne denli güçlü ve parlak olursa olsun, onların gönlünde gerçek hiçbir yankı yaratmamıştı ve kalıcı etkisi az olmuştu." (Gellner 1994:86)

naklarını iyice kemiren sorunları çözmek amacıyla daha da ileri noktalara taşıdılar ve özellikle Kürt sorununun içerdiği şiddet boyutundan hem yılgınlık, hem de çıldırma noktasına gelmiş toplum kesimlerinden olumlu karşılık aldılar.

Özetlemeye çalıştığım politika kaymaları ve ideolojik değişimler öyle bir noktaya gelmiş oldu ki, artık yeni-muhafazakâr modernistlerin "teknolojik mantığı" ile Türk-İslâm sentezcisi aydınların çizdiği doğrultuda belirlenen yeni bir kültürel türdeşlik anlayışının birlikteliği, devletin varlık ve meşruluğunun üzerine yerleştirileceği yeni zemini oluşturmaya başladı. Yeni muhafazakârların, yeni ve daha katılımcı bir kamusal-siyasal alan oluşturma gereğini bir kenara bırakarak söylersem, devlet karşısındaki memnuniyetsizliğin etkilerini yumuşatmak ve hatta adalet ve eşitlik kavramları temelinde yeniden tanımlanan bir meşruluk duygusunu oluşturmak konusundaki yeteneksizlikleri, yeni ve yükselen milliyetçilik tarzlarının önünü açtı. Devletin varlığı ve bütünlüğü anlayışına endekslenmiş bir siyaset mantığının İslâmî değer ve pratikleri sömürgeleştirebilme ve kendisine eklemleyebilme becerisinin ne kadar güçlü olduğuna bağlı olarak, Refah Partisi'nin temsil ettiği Türkiye'deki siyasal İslâm, Türk milliyetçiliğinin gerici modernist tipine de o kadar yakınlaşmaktadır. Bu, Kemalizm'deki din/modernlik paradoksunun Türkiye'de potansiyel olarak faşizan bir despotizm özelliği taşıyan gerici modernizm tarafından aşılma ihtimalinin oldukça yakın bir ihtimal olduğunu gösteren bir durumdur.

Buna karşılık, potansiyel despotizm tehlikesini güçlendiren bir diğer unsur da Kürt sorunu ile ilgilidir. Kürt sorununun devlet tarafından sadece bir "terör" sorunundan ibaret görülmesi ve bunun sonucu olarak olarak sadece Kürt kimliğinin değil, fakat aynı zamanda zaten oldukça kısıtlı olan Türkiye'nin ulusal kamusal alanında diğer farklılıkların da dışlanmak istenmesi, devletin belirli yaşam alanlarını kendi mantığına göre sömürgeleştireme, kendi mantığına eklemleyebilme becerisinden yoksun olduğunu da göstermektedir. Bu beceriden yoksun olunca da, kontrol edemediğini bastırmak isteyen bir iktidar aygıtının ortaya çıkması ve giderek meşruluk dışına düşülmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Türkiye'nin demokratik görünümlü bir "yumuşak" ve "gerici modernist" veya açıkça kaba bir despotizm tehlikesinden kurtulma şansı ise, sadece iktidarı sınırlandıran bir bekçi gibi davranmakla yetinmeyip aynı zamanda sahici siyasal tartışma ve çözüm için de bir özgürlük alanı olarak işleyebilecek bir kamusal alanın (Taylor 1994:36-7) oluşma şansı ile doğru orantılıdır ama, sonucun ne olacağı belirsizdir. Ortaya çıkacak sonucun böyle bir şansı yaratması, toplumun özellikle dezavantajlı kesimlerinin toplumsal tahayyüllerindeki demokratik öğelere ve yine bu kesimlerin yerleşik "devlet mantığı"na endeksli siyaset tarzının gücünü kırabilme kapasitelerine bağlıdır.

KAYNAKÇA

Afetinan, A. (1969) *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Benhabib, Seyla (1989) "Liberal Dialogue Versus a Critical Theory of Discursive Legitimation", *Liberalism and the Moral Life* içinde, der. Rosenblum, N. L., Cambridge, Massachusettes: Harvard University Press.

Bohman, James (1993) *New Philosophy of Social Science, Problems of Indeterminacy*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Cohen, Jean ve Arato, Andrew (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Connolly, William (1991) I*dentity/Difference*. Itacha, NY ve Londra: Cornell University Press. (Türkçesi: *Kimlik ve Farklılık*, çev. Fermâ Lekesizalın, İstanbul: Ayrıntı 1995)

di Palma, Guiseppe (1990) *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.

Gellner, Ernest (1983) N*ations and Nationalism*. Oxford: Blackwell. (Türkçesi: *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. B. Ersanlı Behar - G. Göksu Özdoğan, İstanbul: İnsan Yayınları 1992)

_____ (1994) "Kemalism", *Encounters With Nationalism*. Oxford: Blackwell.

Gutmann, Amy (der.) (1996) *Çokkültürcülük*. İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.

Herf, Jeffrey (1993) *Reactionary Modernism, Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press.

Inglehart, Ronald (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Kedourie, Elie (1992) *Politics in the Middle East*. Oxford: Oxford University Press.

Köker, Levent (1995) *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (3.baskı). İstanbul: İletişim.

_____ (1996) "Political Toleration or Politics of Recognition, the Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, cilt 24, sayı 2.

Kymilcka, Will (1995) *Multicultural Citizenship, a Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Oxford University Press.

Lewis, Bernard (1988) *The Political Language of Islam*. Chicago ve Londra: The University of Chicago Press.

Makdisi, George (1978) "Authority in the Islamic Community", *La notion d'autorite au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, der. Makdisi vd., Paris: Presses Universitaires de France.

Mardin, Şerif (1988) "Freedom in an Ottoman Perspective", *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980's*, der. Heper, M. ve Evin, A., Berlin: Walter de Gruyter.

_____ (1990) "Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analizi", *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2* içinde. İstanbul: İletişim. (İlk baskı 1969)

Nodia, Ghia (1992) "Nationalism and Democracy", *Journal of Democracy*, cilt 3, sayı 4.

Offe, Claus (1993) "Ethnic Politics in European Transitions", *Zentrum für Europaelsche Rechtspolitik - Diskussionspapier*, 1/93, Bremen.

Özbudun, Ergun (1994) *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*. Ankara: Bilgi.

Poggi, Gianfranco (1978) *The Development of the Modern State, A Sociological Introduction*. Londra: Hutchinson.

Salamé, Ghassan (der.) (1994) "Introduction", *Democracy Without Democrats, the Renewal of Politics in the Muslim World*. Londra: I.B.Tauris.

Schmitter, Philippe C. (1994) "Transitology and Considology: Proto-Sciences of Democratization" (yayımlanmamış çalışma). Comparative Politics Seminar, Princeton University.

Tamir, Yael (1993) *Liberal Nationalism.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Taylor, Charles (1992) "Atomism", *Communitarianism and Individualism* içinde, der. S. Avineri ve A. de-Shalit, Oxford: Oxford University Press.

_____ (1994) "Between Democracy and Despotism, the Dangers of Soft Despotism", *Current* (Ocak).

Viroli, Maurizio (1992) *From Politics to Reason of State, The Acquisiton and Transformation of the Language of Politics 1250-1600.* Cambridge: Cambridge University Press.

From identity crisis to crisis of legitimacy: Kemalism and after

This paper attempts to situate cultural-political problems Turkey has come to face especially after the military coup of 1980 in a context which is delineated by the terms of recent debates over identity/difference and state legitimacy. In contrast to many recent observers who have depicted somehow an optimistic picture of relative democratization in Turkey, the paper presents a critical examination of some underlying elements of an ongoing crisis of collective identity and state legitimacy. The paper, thus, consists of three sections. The first section presents a cluster of concepts to elucidate the perspective adopted here. The complex relations between collective identity and state legitimacy; problems associated with the attempts at constructing a "national identity" under the auspices of a state apparatus to produce a basis for legitimacy and accompanying issues stemming from the potantial oppressiveness of "difference blind" nation-states are the main themes. The second part of the paper deals with the particularities of the Turkish experince of transition to a nation-state under Kemalism and tries to show that Kemalism has been paradoxical in terms of its construction of Turkishness as the new legtimizing basis of the new state. In the third section, the paper tries to show that the original paradox inherent to Kemalism has contributed to, if not determined the emergent crisis of legitimacy which has become increasingly salient during the 1980's.

On the basis of a distinction between the democratic ideal of politics as democracy-oriented flourishing public sphere or a new and potentially despotic nationalist legitimation formula.

New conservative response to the present crisis situation took the form of a new nationalist legitimation formula by combining "technical reason" with a new understanding of cultural homogeneity along the lines darwn by the intellectuals of Turkish-Islamic synthesis. A major impediment to the flourishing

public space for a deepened understanding of democratic values and practices, this new legitimation formula bears the threat of soft or hard despotism backed by a reationary modernist ideology now championed by Prosperity Party *(Refah Partisi)*.

Whether Turkey is going to fall into the hands of a "soft" or "hard" reactionary modernist despotism or be able to establish a "flourishing public sphere" which will not only function as "a watchdog, limiting power" but also be able to form a space for genuine political debate still remains uncertain. It is certain that the outcome depends on the democratic sacial imagery of the disadvantaged groups and their capacity to incapacitate the deeply ingrained understanding of "politcs as raison d'état".

İnşa döneminde Türk millî kimliği*

*Tanıl Bora***

Kimliğin verili bir yapı olmadığını, tarihsel olarak inşa edilen ve sürekli yeniden inşa edilen, başka türlü de kurulmuş olabilecek -ve hâlâ kurulabilecek- *(contingent)* bir kategori olduğu kabulünden hareket ettiğimizde; millî kimliklerin oluşumunu da özgül milliyetçi oluşumların bir cüzü olarak ele almamız gerektiği açıktır. Milliyetçi hareketlerin oluşumunda, millî devletin kuruluş süreci belirleyici bir önem taşıyor. Zira bu hareketlerin oluşum evresindeki söylemler, imgeler, anlatılar nebulasına bir şekil vererek millî kimliğin de resmini çizen uğrak (moment), millî devlet ve onunla birlikte teşekkül eden modern iktidar aygıtıdır. İktidar, icraatiyle ve söylemiyle, bir millet ve bir kimlik kurar; "aslında kimiz?" ve "nasıl olmalıyız?" sorularının cevaplarını sabitler. Elbette yoktan varedilen bir kurgu değildir bu. Modern-öncesi (millet-öncesi) tasavvur dünyasından milletleşme sürecine taşınan malzemeye, daha doğrusu bu malzemenin milletleşme ve modernleşme sürecindeki işleniş biçim(ler)ine dayanır. Milletin ve millî kimliğin özsel değerler, 'kendinde şey'ler olmadığını söylüyorsak, millî kimliğin neyle (hangi özle) değil nasıl kurulduğuna bakmalıyız. Çünkü o 'öz'e yüklenen vasıfları da belirleyen, millî kimliğin kuruluş biçimidir, bu süreçte üretilen argümanlar, tartışmalar, tasavvurlar, kaygılardır.

Türkiye'de milliyetçiliğin oluşumuna ve millî kimliğin inşasına ilişkin yorumlarda, bu sürecin kurgusal boyutunun ihmal edilmesi hatta önsel olarak reddedilmesi esastır. Irkçı-milliyetçi düzçizgisel tarih anlayışını, onun sivriliklerini törpüleyen resmî tarihi, resmî tarihi biraz 'nesnelleştirip' Aydınlanmacı-de-

---

(*) Bu makale, 10 Nisan 1996'da Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin "Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik Sempozyumu"nda sunulan tebliğin hayli geliştirilmiş biçimidir. Gelişmenin 'hayli' olmasında, Mahmut Mutman, Bülent Peker ve Çetin Sankartal'ın verimli eleştirilerinin katkısı var.

(**) *Toplum ve Bilim* ve *Birikim* editörü.

mokrat bir misyonla giydirmeye çalışan Kemalist yorumu (son ve tipik örneği Güvenç 1993, klasik örnek Berkes 1978) bir yana bıraksak bile, Türk millî kimliğini "nasıl kurulduğu" sorusunu esas alarak tanımlama alışkanlığı zayıftır. Kuruluş sürecinin tasavvurlarına ve bilhassa Osmanlıcılık-İslâmcılık-Türkçülük tartışmalarına eğilindiğinde bile, Balkan Savaşları ve 1. Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'da bir millet inşasına dayanak olabilecek sadece "Türk unsuru"nun kalması vakıasının, bu tartışmaların ortaya çıkardığı soruları, ayrımları, tereddütleri topyekûn bir çözüme ulaştırdığı (kimi yorumculara göre ise basbayağı gereksizleştirdiği veya zamanında da yersiz olduğunu kanıtladığı) varsayılıyor - en azından örtük olarak. Oysa bu "fiilî durum", "Türk kimliği"ni, millet ve millî kimlik inşa sürecinin 'özü' olarak başlıbaşına doğallaştıran bir olgu değildir. Dünyanın herhangi bir coğrafyasında fiiliyata dökülebileceği şüpheli bir teorik varsayım gerçek olsa ve ülke sadece "etnik Türkler"le meskûn olsa bile, millet inşa süreci ve millî kimlik tanımı sorunsaldır. "Türk" bir doğal element gibi tanımlanamaz, kendini "Türk" olarak algılaması/kurması ölçüsünde "Türk" olur; millî devlet, o "saf" Türklere de Türklük öğretmek ve bunun için öğretilecek o Türklüğün içeriğini tasarlamak durumundadır. Kaldı ki bu teorik varsayımı bir yana bırakırsak, Osmanlı bakiyesi ülkede kala kala sadece Türklerin kaldığı faraziyesi de geçersizdir. Birincisi, "Türk unsuru" hanesine yazılanlar arasında kendini "Müslüman" olarak algılayanlar vardır, daha küçük bir ölçekte "Kürt" olarak algılayanlar vardır, dahası yerel varoluşları ve benlikleriyle algılayanlar vardır. İkincisi, Millî Mücadele Anadolu'sunun yegâne meskûnunun "Türk unsuru" olmadığı malumdur; sair Müslüman toplulukların yanısıra küçümsenmeyecek bir gayrımüslim yerli nüfus vardır, dolayısıyla Türk milletinin ve Türk millî kimliğin kuruluşunda 'Öteki' unsurlarla fiilî ve söylemsel ilişkinin nasıl kurulduğu tayin edici önemdedir. Türk millî kimliği, bu zeminde yürütülen ideolojik inşa süreci incelenmeksizin ve sorunsallaştırılmaksızın yorumlanamaz. Daha doğrusu, bu yapılmadığı takdirde ancak milliyetçi/özcü bir şekilde yorumlanabilir. "Milliyetçi/özcü" kavramını Türk milliyetçiliğine özgülemeden, sıfat anlamıyla, bir zihniyet kalıbını tanımlamak için kullanıyorum. Bunu, "resmî ideoloji"yi aşmanın, resmî milliyetçiliğin millî öznesini veya özne tanımını sorgulamakla değil, o öznenin nasıl tanımlandığını sorgulamakla mümkün olabileceğini vurgulamak için belirtiyorum. Nitekim resmî tarihe eleştirel bakan İslâmcı muhalefet de, Kürt 'millî tarih' yazımı da, kendi kimlik politikaları doğrultusunda aynı milliyetçi/özcü kalıbı yeniden üretiyor.

Türkiye'de millî kimliğin kuruluş biçimine geçmeden evvel, Türk milliyetçiliğinin oluşum bağlamı hakkındaki bazı temel kabullerimi aktarmalıyım. Yazının esas konusunu teşkil etmeyen bu bağlama ilişkin sadece bazı değinmeler yapacağım.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın son çeyreğinde tekevvün *(genesis)* eden milliyetçilik, Avrupa imparatorluklarının/hanedanlıklarının millî devlete

dönüşme yöneliminin gecikmiş tekrarı sayılabilir (Anderson 1993: 100-103). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi ve ondan da fazla gecikmiş olarak, Osmanlı İmparatorluğu, egemenliği altındaki ülke(ler)de oluşmakta olan milliyetçilik hareketlerinin varlığında, onlara karşı böyle bir uyarlanma çabasına girdi. Mesele sadece bir 'gecikme' de değildi. Bu ön-milliyetçilik (proto-milliyetçilik), Hobsbawm'ın milliyetçilik açısından paradoksal bir çimento olduğunu söylediği (Hobsbawm 1993: 89) dinî kimliğin etrafında örülmeye girişildi. Milliyetçiliğin ve millî kimliğin ön/ilk biçimleri, imparatorluğun hâkim unsuru olan müslümanların eski tasavvur dünyası ve eski kimliğiyle süreklilik içinde, hatta onu özüne döndürmeyi vaz'eden bir restorasyon bilinciyle inşa edildi. Bu süreklilik bilinci, milletleşmenin ve milliyetçiliğin giderek -en geç 1. Dünya Savaşı arefesinde- devleti kurtarma çaresi ('teknolojisi') olarak benimsenmesiyle uyumludur. Milliyetçiliği modernleşmenin/medenîleşmenin biçimsel şartı ve ilk adımı olarak koyan Fransız Devrimi şiarlarının 'geç' bir uyarlamasıydı bu. Bu uyarlama Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla belirginlik kazandı. Yine millî öznenin 'özsel' malzemesini değil öznenin inşa sürecini esas aldığımızda, veya başka bir deyişle tematiğe değil problematiğe baktığımızda, İslâm reformizmi ile modern millî devletin kuruluşu arasındaki sürekliliği görebiliriz. Türk millî kimliğinin kuruluşu, sonuçları itibarıyla, dinin ön-milliyetçilik biçimi olarak gördüğü işlevin paradoksallığına -ama iş gören bir paradoksallık!- pekçok yönden -Hobsbawm'ın görmediği yönlerden de!- iyi bir örnektir.

Yine sadece 'gecikme'yle açıklanamayacak bir özgünlük, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel konumundan kaynaklanır. Osmanlı İmparatorluğu, halifelik makamına sahip bir İslâm ülkesi olarak, ilâ'yı kelimetullah davasına, yani "hak sözü" bütün dünyaya yaymak gibi bir misyona (bu misyonun hatırasına) sahiptir. Gerçi yüz yılı aşkın zamandır bu misyonu yerine getirme kudretini yitirmiştir, fiilî "yarı-sömürgeleşme" sürecindedir ama resmen sömürge değildir. Bu arkaplan, Osmanlı milliyetçiliğine veya Türk ön-milliyetçiliğine, güçlü bir restorasyon saiki sokmuştur.[1] Emperyal gücün ihyâsı perspektifinden koptuktan sonra bile, Millî Mücadele'nin "düvel-i muazzama"ya meydan okuyan söyleminde görülebileceği gibi, sahip olunan eski gücün ve ehemmiyetin restorasyonu izleği varlığını korumuştur. Yazıda da değinileceği gibi, Osmanlı'yla bağını kesen Cumhuriyet söyleminde bile, restorasyon saiki tematik olarak değil ama problematik olarak sürmüştür. Buna bağlı olarak, devletlilerin ve aydınların, Osmanlı'nın genişleme istikameti olarak yüzünün dönük olageldiği Batı'yla ilgili fikirleri alabildiğine karmaşıktır: Batı'yla etkileşimi yoğunlaştırma zarure-

1 Gelenek ve modernleşme üzerine 'neoklasik' literatürün önemli isimlerinden Eisenstadt, Japonya'nın modernleşme/kapitalistleşme sürecini yorumlarken "devrimci restorasyon" kavramını öneriyor. Bununla salt siyasal düzeyde kalmayıp bir toplumsal değişim programını da içeren ama saikleri ve ufku itibarıyla evrenselcilikten uzak bir tamirat girişimini kastediyor (Eisenstadt 1995: 510). Osmanlı modernleşme hareketinin en azından bir dönemi için sınanmaya değer bir kavramlaştırma...

tini görmekte, fakat bunun Batı'yla bütünleşmeyi mi, Batı'nın hâkimiyetine teslimiyeti mi, Batı tarafından dışlanmayı mı getireceğine dair büyük tereddütler içinde bulunmaktadırlar. Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin tekevvününü, milliyetçiliğin Batı'daki birinci dalga, Doğu Avrupa'daki (Almanya ve Balkanlar) ikinci dalga ve Üçüncü Dünya'daki üçüncü dalga tipolojilerinden esintiler taşımakla beraber onlardan farklılaştıran nokta, emperyal tarih mirasıyla başetme meselesiyle birlikte Batı'yla ilişkide düğümlenen bu ikilemdir. Bu özel durum, Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin hemen bütün kanatlarını, yeni çağın modernleşme ve milletleşme gibi kaçınılmaz gereklerini yerine getirirken, kendine mahsus bir yol *(Sonderweg)* izleme arayışına sevketmiştir. *Sonderweg* arayışı elbette mutlak bir özgünlük değildir. Birincisi, sözcükten çıkarılabileceği gibi, Alman milliyetçiliğinin damgasını vurduğu tipolojinin bir 'çıktısıdır'. İkincisi, Batı-dışı kültür milliyetçiliklerinin pekçoğunda, bilhassa Arap ve Hint milliyetçiliklerinde mevcuttur (Bkz. Hourani 1994; Chatterjee 1996). Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin bu kıyas çerçevesi içindeki özgünlüğü, Almanya gibi emperyalist bir potansiyelden de, Hint veya Arap dünyasındaki gibi kapsamlı bir sömürgecilik karşıtı veya anti-emperyalist mücadele 'zorunluluğundan' da uzak bulunmasıdır. Batı'yla ilişkisinde, Almanya kadar 'içerde' de değildir, Arap ülkeleri ve Hindistan kadar 'kenarda' da... Bu 'aradalık' hali bakımından Türk milliyetçiliğinin tahlili için anlamlı olabilecek mukayeseler, Rus (daha çok 19. yüzyıl) ve İran milliyetçi akımları ile yapılabilecektir (Bkz. Kohn 1983, Walicki 1987, Koyre 1994, Belge 1995; Shayegan 1991). Bu 'aradalık', 'gecikme'den kaynaklanan olgunlaşma zaaflarıyla biraraya geldiğinde ve tabii bu zemin üzerinde kurucu aktörlerinin ortaya koyduğu performansla, kendine mahsus kimliğini, *Sonderweg*'ini tayin edişinde Türk milliyetçiliğini çetrefillik, sentetiklik dozu yüksek formüllere yöneltti - veya, 'arı'/arıtıcı çözüm arayışlarına, kimlik kurgularına girişildiğinde bunların ileri derecede yapay olmasına yolaçtı. Türk modernleşmesinin incelenmesinde *Sonderweg* kavramını gündeme getiren Ahmet Çiğdem'in belirttiği gibi (Çiğdem 1992: 8), jakoben bir keskinlikle *Sonderweg* taraftarlarını ortadan kaldırarak "pür" bir evrenselliği tutturmayı amaçlayan Kemalizm'in kendisi de bir *Sonderweg* arayışı olarak kalmıştır.

Her özgül milliyetçi hareket bağlamında, milliyetçiliklerden sözetmek daha sağlıklıdır. Türk millî devletinin ideolojisi olarak resmî Türk milliyetçiliği de, değişik sınıflar ve toplumsal dinamiklerce sahiplenilen farklı milliyetçilik ve millet tasarımlarının oluşturduğu bir nebuladır. Kendisini, bütün o farklı tasarımları ayıklayıp olgunlaştıran nihâi biçim olarak takdim eder. Oysa bu farklı tasarımlar varlıklarını sürdürürler ve millî kimliğin sürekli yeniden kurulması sürecinde yeni roller üstlenebilirler. Türk millî kimliği, bu tasarımlar ve dinamiklerden kimilerine -kimi zaman- yaslanıp kimilerini dışlayarak, kimilerini dönüştürerek veya kimileri arasında orta yollar bularak inşa edilmiştir. Bu bakımdan, Türk milliyetçiliği nebulasını oluşturan milliyetçilik ve millet tasarımlarına bunların

toplumsal dinamiklerini gözönünde bulundurmak gerekir. Esasen bu gereği vurgulayıp, Cumhuriyete devreden envanteri hatırlatalım: Rusya kökenli Tatar-Türk aydınlarının öncülük ettiği, millet tasarımı ırk temeline, milletleşme tasarımı ise radikal bir modernleşme ve kapitalistleşme perspektifine dayalı, kısmîci veya 'özgün yolcu' modernleşme arayışına itibar etmeyen *völkisch** -ve- burjuva milliyetçilik... Yine Rusya kökenli aydınların, PanSlavizmin Slav halklarının milletleşme sürecinde oynadığı role benzer bir işlev yüklediği, sonraysa özellikle İttihat ve Terakki bünyesinde -30'lardan sonra da Türkçü-Turancı hareket tarafından- emperyal restorasyon umudunu ikame eden bir eskatolojik ütopyaya dönüşen PanTürkizm... Sovyet Devrimi'nin etkilerinden (ve kısmen de PanTürkist hareketin Millî Mücadele esnasındaki yönelimlerinden) beslenen, "Şark milletlerinin uyanışı" mistifikasyonuna dayalı bir anti-emperyalist millî kurtuluşçuluk... Özellikle Balkan kökenli veya Balkanlar'da çarpışan askerlerin, bu büyük yenilginin ve izleyen büyük göçün etkisiyle içine girdikleri beka kaygısı ve alarmist ruh hali; öte yandan Balkanlar'daki milliyetçi hareketlerin popülizminden ve millet inşa etme pratiklerinden aldıkları ilham (Bora 1995a)... Osmanlı vatanseverliğinin, vatandaşlık temelinde hukukî-siyasî bir milliyetçilik *telos*'u kurma arayışından kalan izler; aynı *telos*'u Batı/Fransız usulü bir küçük burjuva (veya orta sınıf) cumhuriyetçiliğiyle telif etmeye çalışan liberal aydınlar... "İslâma göre" bir modernleşme/milletleşme vetiresi *(Sonderweg)* arayan -Mehmet Akif gibi- İslâmcı aydınlar... Millî Mücadele'de Rum ve Ermenilerin bölgelerinde hâkimiyet kurması tehdidine ("gâvura") karşı seferber olan, millîliği dinî hassasiyetlerle anlamlandıran köylülük ("İslâm milleti"); Ermeni ve Rum mallarına elkoyarak zenginleşen ve durumunu en rahat etnik açıdan 'temiz' (gayrımüslimlerin olmadığı) bir millî devlette meşrulaştıracak olan eşraf (Akçam 1992)...

Millî Mücadele dönemi, millî kimlik mühendisliğinin yapılmadığı, milliyetçilik ve kimlik tasarımları dizisinin büyük ölçüde bir nebula olarak kaldığı bir dönemdi. Millî Mücadele esnasında, millî kimliğe ilişkin bir tartışma veya bir 'kimlik mühendisliği' de gündemde değildir. "Kurtuluş"un ardından, millî devlet iktidarının inşasına dönük siyasal tasfiyelerle beraber, homojen bir millet inşa etme sürecinin gereği olarak, sözkonusu nebulanın içinden belirli, sabit bir millî kimlik çıkartılmaya girişildi. Millî devlet inşasına paralel yürüyen millî kimlik oluşumlarının bünyevî gerilimini teşkil eden tipik iki-uçluluk *(ambiva-*

(*) *"Völkisch"*, Alman milliyetçiliğinin, siyasal ulusu etnik toplulukla özdeşleştiren etnisist-özcü anlayışının sıfatıdır (Dann 11 vd., 264). Bu milliyetçilik anlayışının en güçlü düşünsel-tarihsel ilham kaynağı olduğu için Almancasını kullanıyorum. Ayrıca *"völkisch"* sözcüğünün, Jean Pierre Faye'ın anıtsal eseri *Totaliter Diller*'de incelediği etimolojisi (Faye 1977: 197-205), bir kavram olarak kullanılmasını anlamlı kılıyor. *"Völkisch"*, semantik anlamı "kökenselliğe, ilkselliğe" uzanan "halk" *(Volk)* isminin sıfatlaşmışıdır ("halkçı"dan çok, "halkça", "halksal" gibi). Öte yandan *"völkisch"*, Fransız devriminin 'tehlikeli' ulus kavramını karşılamak için bulunmuş bir alternatif karşılıktır; milliyetçiliğin Almanlara/Almanlığa özgü, biricik bir biçimini tanımlamayı amaçlar. 1920'lerden itibaren ise bir kaymayla "ırkçılık" anlamına gelmeye başlayacaktır.

lence) bu süreçte kendini gösterir: Bir yandan vatandaşlık ve vatan bağıyla belirlenen siyasî-hukukî bir kimlik tanımı; diğer yandan etnisist bir temele dayanan, biricikliğiyle kutsallaştırılan özcü bir kimlik tanımı - *völkisch* milliyetçilik. Millet ve kimlik tasarımları nebulasını şekle-şemâle büründürme ve homojenleştirme alarmizmi (veya telâşı), Türk milliyetçiliğinde bu yapısal iki-uçluluğu çok ileri ölçüye vardırdı. Daha açıkçası, özcü kimlik tanımının, vatandaşlık esaslı millî kimlik tanımının tematik kullanımlarında bile problematik açıdan baskın olmasını getirdi. Türk millî kimlik inşâsı, milliyetçiliğin 'normal'/Batılı örneklerinde saklı kalabilen bu iki-uçluluğu aşikâr hale getirmekten de öteye giden bir operasyondu; zira Türk milliyetçiliği, özel (millî) karakteri gereği bu tür çelişkileri aştığını, onları çelişki olmaktan çıkarttığını varsayıyordu. Modernleşme/Batılılaşma ülküsü ile millîlik vasfını koruma ülküsü arasında kurulan mutlak tekabüliyet, millî kimliğin inşa sürecine ön-milliyetçilik döneminden devreden bütün gerilimleri (evrensellik-yerellik, Batılılık-Doğululuk, modernlik-Gelenek...) iptal ederek hemzemin kılmaktaydı.

Sözkonusu kuruluş dönemi, millî kimlik tasarımlarına ilişkin başka soruları, yapısal çelişkileri veya iki-uçlulukları da 'aşma' girişimleriyle doludur. Bu deneme, sabit ve yekpâre bir kimlik inşasına dönük bu girişim çerçevesinde çizilen millî kimlik profilinin karakter özelliklerini ortaya koymayı hedefliyor. Kuruluş dönemi olarak, 1923-1938/39 kesitini alıyorum. Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatta olduğu bu dönem, Cumhuriyet ideolojisinin (Atatürkçülüğün) 'sahih' sayılan kaynaklarının bulunabileceği devirdir. Ayrıca, Türkçü-Turancı akımın ayrı bir program ve kimlik iddiasıyla ayrışmasını teşvik edecek olan 2. Dünya Savaşı atmosferinin arefesinde, millî kimlik anlayış(lar)ı bu dönemde nispeten yekpâre bir bütün teşkil etmektedir. Sözkonusu dönemde saptanabilecek farklı milliyetçilik eğilimleri, tek-parti yönetiminin baskısı ve "kuruluş" heyecanı nedeniyle, bir bulamaç gibi, çözülmemiş haldedir. İncelemede, resmî millî ideolojiyi yaymaya, popülerleştirmeye dönük dönemin temel ve 'onanmış' metinleri olan Afet İnan'ın *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler*'ini (1930), Mahmut Esat Bozkurt'un *Atatürk İhtilâli*'ni (1967; ilk baskısı 1940), Recep Peker'in *İnkılâp Dersleri*'ni (1984; ilk baskısı 1935) ve Saffet Engin'in *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*'ni (1938) aslî kaynaklar olarak kullanıyorum. Bunları aynı nitelikteki birçok başka kaynakla da destekledim. Resmî millî ideolojinin öncü ve 'saf' kaynakları olan Ziya Gökalp ve Atatürk'ün söylemiyle ilgili Taha Parla'nın (1989, 1991a, 1991b) çalışmalarını esas alıyorum. Resmî millî ideolojinin kesinlikle bir sapması değil ama aşırılığı olan Güneş-Dil Teorisi'nin bereketli malzemesine dalmıyorum (bu konuda bkz.: Beşikçi 1991 ve Ersanlı Behar 1992). Resmî ideolojinin bir 'kanadı' olan *Kadro*'yu da hesaba katmıyorum. Kısacası, resmî geçerliliği de olan ortalama kaynaklara dayanıyorum.

Etnosentrik medeniyetçilik

"Modernleşme"yle "Batılılaşma" arasındaki 'pratik' anlamdaşlıkla başetme meselesi, Batılı-olmayan milliyetçi hareketlerin en zorlu meselelerinden birisini teşkil etmiştir (hele askerî-siyasî alanda Batılı bir düşmanla karşı karşıyaysa). Medeniyeti ve evrenselliği eğer açıkça değilse zımnen Batılı bir kültürel özle tanımlayan modernist söylem, bu meseleyi ağırlaştırır. Yerli-millî kültürel özü korumakla evrensel medeniyete erişme hedefi arasında uyumu sağlamanın tipik yolları, Batılı medeniyeti alternatif bir medeniyet adına reddeden bir medeniyetçi milliyetçilik, veya daha geçerli bir formül olmak üzere, Batılı medeniyetle yerli-millî kültürü 'sentezlemek', olmuştur. Türk milliyetçiliği, Ziya Gökalp'in ünlü Senteziyle bu tipik formülü kullandı. Böylece bu formülün, medeniyet-kültür arasında yapay bir 'işbölümü' yapmak ve "evrensel medeniyet"i teknolojiye indirgeyerek Batı-merkezli kültürel rengini gözardı etmek gibi, modernliğin düşünümsel *(reflexion)* potansiyelini ıskalayan 'yan etkilerine' de maruz kaldı. Ancak bu genel özeti bir noktada tashih etmeliyiz: Türk millî kimliğinin kuruluş döneminde, evrensel medeniyeti Batı'ya özgüleyen anlayışı, alternatif bir medeniyet adına değil yine aynı evrensellik adına ama etnosentrik bir medeniyetçilik yorumuyla birleştiren tefsirlerin yapılabildiğini görürüz. Batı-merkezli evrensel medeniyetçilikle özcülüğün nev-i şahsına münhasır (sentez denemeyecek kadar bulanık) bir karışımıdır bu.[2] Saffet Engin (1938) bu tefsirlerin en mükemmel örneklerini vermiştir.

Sözkonusu etnosentrik medeniyetçilik, ilk bakışta, milliyetçiliği "medenî insanlık ailesi"nin üyesi olmanın vetiresi sayan evrenselci bir anlayışa dayanır. Türklük insanlığın ve medeniyetin bir unsuru, parçası telâkki edilir. Türk milleti, Hegel'in dünya-tarihsellik kavramından 'aşırma' bir terimle, "bir dünya tarihi milleti"dir (Engin 1938: 194); her adımı insanlık ve medeniyet tarihine damga vurmuş, merhale açmış bir seçkin millet olarak kutsanır. Medenîleşme hedefi, rasyonel, hak sahibi, reşit bireylere dayanan bir kollektif kimlik ideali olarak da benimsenmiştir. Ancak "muasır medeniyetin" (veya "Garp medeniyetinin") mümeyyiz vasfının "milliyet ideali" olarak tanımlanışı (Engin 1938: 172),[3] medeniyetle ilişkiyi ve medeniyet ölçüsünü milliyetçi ideolojinin zihniyet dünyasına hapseder. Bizatihî millî devlet olmak, medeniyete intisap etmenin temel şartı olarak algılanacaktır. Diğer yandan, medeniyetin kaynağındaki hemen bütün önemli adımların Türklüğe özgülenmesi ve "en eski kültür ve medeniyet sahiplerinin Türkler olduğu"nun (Engin 1938: 43) söylenmesiyle, medeniyet kavramı

2 Halil Berktay bir makalesinde Türk Tarih Tezi'nin ilk dönemine, Türklüğü dünya tarihi ile birleştirmeyi hedeflediği için hümanist ve evrenselci özellikler atfediyor (Berktay 1991: 28, 31). Belki bu özelliğin keşfedilebileceği metinler bulunabilir; fakat Tez etrafında geliştirilen fikriyatın ortalaması itibarıyla fazlasıyla hayırhâh bir yorum olduğunu düşünüyorum.

3 Engin, dahası, "medeniyetin en bariz karakterlerinden birisinin kuvvetli bir ırkçılık ve milliyetçilik cereyanı" olduğu kanısındadır.

doğası gereği Türk'ün fıtratına uygun, Türk'e özgü bir değer özelliği kazanır. (Schiller'in eski Yunanlılarla paralellik kurarak Almanları "insanlığın esası ve aynası" sayması gibi...) Dönemin öndegelen rejim ideologlarından Mahmut Esat Bozkurt'un millî kimlik tasviri, 'fıtraten medeni olan hâkim millet' telâkkisinin 'içli' bir örneğidir. Buna göre "her milletten üstün bir geçmişi olan" Türk milleti, "fakir düşmüş, fakat asil, görgülü, terbiyeli bir adam"dır; "sonradan görmüş milyoner zengin"ler gibi "gülünç olmaz", "eski fakat tertemiz elbisesini kendisine yakıştırmayı bilen" bir "görgülü soylu"dur (Bozkurt 1967: 381-2).

Buradan, medenîlikle özdeşleştirilen Batılılığı kendine özgüleyen, Batılılığa atfedilen medeniyet hasletlerinin ve dolayısıyla Batılılığın hasını Türklüğün şahsında gören bir tür megalomaniye varılabilmiştir. Türk milliyetçiliğinin kendini 'has Batılı' olarak anlamlandırması nedeniyledir ki, taklitçi mâhiyeti en bariz Batılılaşma uygulamaları bile, pekâlâ 'özcü', öze-dönüşçü hamleler olarak yorumlanabilmiştir. Bu konuya aşağıda, "Öteki-imgesi olarak mazi"nin ele alındığı bölümde döneceğiz.

Muasır medeniyetle bütünleşme hedefi, Cumhuriyet hatiplerince, Türklerin cihanşumûl medeniyetler ve devletler kurma geleneğiyle beraber kaydedilmiş; hal-i hazırdaki "Türk İnkılâbı"nın da cihanşumûl anlamı vurgulanmıştır. Maarif Vekili Esat, 1932'deki Birinci Türk Tarih Kongresi'nin açılışında "her devirde bir surette harikalar yaratan Türk milleti"nin yakın zamanlarda da Cumhuriyet idaresini kurmakla "dünyanın en büyük inkılâplarını yaptığını" söyler (Kaplan vd. 1992b: 254). Bu takdimler, yeniden cihanşumûl bir güç haline gelme hayalini besleyen bir imayı içerir - dolayısıyla da medeniyetin bir millî güç etmeni olarak araçsallaştırılmasını... Cumhuriyetin ilk döneminin birçok aydını, dünyada yine etkili bir "mevki" kazanabilmesi için, Türkiye'ye yakın gelecekte Şarkın mürşidi ve hâkimi olma misyonunu uygun görmüşlerdir.[4] Ön-milliyetçiliğin restorasyon sorunsalının gizli sürekliliğine verilebilecek bir örnek, budur. Aynı zamanda, milliyetçi-muhafazakâr reaksiyonerliğin (Osmanlıcı veya Turancı "gericiliğin") biçimlenmesinde resmî millî kimliğin inşaat malzemesinin gördüğü işleve dair bir işaret... Bu tür başka işaretlere aşağıda da dikkat çekilecek.

Ksenofobi

Türk milliyetçiliğinin medeniyetçi söyleminin yüzeyinde, evrenselci, dünyaya açık bir duruş görünür. Ancak mutlaklaştırılan Batı medeniyetinin 'Türklük'le özdeşleştirilmesine bağlı tamlık/eksiksizlik iddiası, Türk millî kimliğini dünyaya kapalı, tecrit bir algı çerçevesine sıkıştırmıştır. Evrensel medeniyetle 'fıtraten' bütünleşildiği varsayımı, dünyaya dönük 'millî alâka'yı budamış, özgüvenli bir lâkaytlık üretmiştir. Dünya ancak, kısa sürede kazandığı büyük başarılardan

4 Mehmet İzzet'in, Mehmet Emin Erişirgil'in, Halil Nimetullah Öztürk'ün 1927'de yayımlanmış makaleleri (Kaplan vd. 1992a: 207-218).

ötürü ("Recep Peker'in ifadesiyle "inkılâpların şâheseri olan yeni Türk inkılâbı", Saffet Engin'in deyişiyle "bütün dünyaya yol gösteren, rehber olan inkılâp") "Türk"e hayran oluşuyla ilgiye değer görülür. Dünyadaki muhtelif siyasal-toplumsal olaylarla yapılan kıyaslamalar, esasen, Türkiye'nin emsalsizliğini ve 'oralardaki' olumsuzluklardan bünyesel olarak arınmışlığını teyide dönüktür. 'Millî hayat' lirizmi, zaman zaman şeytanîleştirme dışında, Yabancı kavramına kapalıdır. Zaten ksenofobi (yabancı korkusu), etnosentrizmin doğal bir 'çıktısıdır': Yabancı olan, tekinsiz sayılır.[5] "Yabancı"nın eşanlamlısı olarak o dönem sık kullanılan Osmanlıca "ecnebi" sözcüğü bu anlam yükünü taşımaya daha elverişlidir; aynı zamanda "garip, tuhaf kişi" demektir. Dönemin muteber mebuslarından Agâh Sırrı Levend'in 23 Nisan 1936 nutkundaki "yabancılardan uzak tertemiz vatan" ifadesindeki gönül huzuru, bu ksenofobik idilin veciz bir ifadesidir (Levend 1941: 52).

Vatandaş kimliği

Millî kimliğin yapısal iki-uçluluğu çerçevesinde liberal-demokratik kutbu, vatandaşlık bağı temelinde tanımlanan millî kimlik biçimi teşkil eder. Ancak bizzat vatandaşlık konumu da sorunsuz değildir; zira sözkonusu yapısal iki-uçluluğu kendi içinde yeniden üretir. Vatandaşlık, en 'şanlı' liberal-demokratik örneklerde bile milliyete ve millî *telos*'a gösterilen sadakate bağlı olarak kazan(dır)ılan bir statü olmuştur. Vatandaşlık, toplumsal cinsiyete bağlı ve sınıfsal ayrımlarla da 'esirgenmiş' bir statüdür (Balibar 1993: 81 vd.). Bu nedenlerle vatandaşlık hakları kısıtlanan gruplar, aynı zamanda 'millî varlık'tan da dışlanmış, hatta bir tür 'iç düşman' şaibesi altında bırakılabilmişlerdir. Örneğin 19. yüzyılda Alman işçi sınıfı resmî söylemde "vatansız herifler" *(vaterlandlose Gesellen)* olarak adlandırılmış; vatandaşlık haklarının (özellikle siyasal katılım hakları) genişletilmesiyle ideolojik ve 'manevî' açıdan millete dahil sayılmaları atbaşı gitmiştir. Kısacası vatandaşlık, Batılı liberal-demokrat geleneğin pratiğinde de 'saf' bir hukukî-siyasî statü değildir, millî kimliğe ve başka özsel kimliklere teğellenmiştir. Günümüzde de Kuzey Amerika ve Avrupa'da belirli toplumsal ve kültürel vasıflarla kayıtlanan vatandaşlığı bizatihî bir kimlik olarak kurmaya dönük bir eğilim görülebiliyor (Habermas 1992: 640 vd., Zahlmann 1994, Gutmann 1996).

Bu ihtiraz kaydıyla Türk millî kimliğinin vatandaşlıkla ilgili boyutuna baktığımızda, vatandaşlığın bir kültürel kimlik gibi tanımlanışının ve millî kimlikle kayıtlanışının çok bariz olduğunu görürüz. Füsun Üstel'in (Üstel 1996) Türki-

---

5 Ortfried Schaeffter, "Büyülenmeyle tehdit algısı arasında yabancı deneyimleri" üzerine hazırladığı makale derlemesinin önsözünde yaygın bir deyimi tersine çeviriyor: "Sana yabancı ve tuhaf görünenin ne olduğunu söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim!" (Schaeffter 1991: 7) Yabancının Ben/Biz'e göreliğini ve tekinsizliğini anlatmak için güzel bir özet.

ye'deki yurttaşlık bilgisi kitaplarındaki vatandaşlık profiline ilişkin çalışmasında söylediği gibi, belirli kimlik vasıflarıyla tanımlanan bir "kültürel yurttaşlık" anlayışı egemendir. Sözkonusu vasıfların esas itibarıyla millî kimlikle kayıtlı olduğunu vurgulamak gerekir. Vatandaşlık vatanperverlikle örtüştürülür; buna göre iyi vatandaşlığın ölçüsü, vatanperverliği olağanüstü zamanlara özgü bir 'kampanya' olmanın ilerisine taşıyıp millî değerleri kollamak üzere sürekli müteyakkız olmaktır (bkz. Zeki Mesut'un 1927'de *Hayat*'ta yayımlanan yazısı; Kaplan vd. 1992b: 473 vd.). Bu anlayış, istenen vasıfları taşıması -veya edinmesi- beklenen "militan" bir vatandaşlık 'şartnamesi' ortaya çıkarmıştır. Füsun Üstel, militan vatandaşlığı, sivil vatandaşlığın karşıtı olarak tanımlıyor. Millî kimlikle kayıtlı kültürel vatandaşlık anlayışı, organizmacı millet ve devlet telâkkisiyle iyice keskinleşmiştir.

Gerçi "Yeni Türk Devleti"nin lâfzında, Cumhuriyetçi amentü doğrultusunda, millete ve devlete esas teşkil ettiği söylenen vatandaş kimliğine kuruculuk ve ilksellik bahşedilmiştir. Mamâfih organizmacı millet-devlet telâkkisinin baskısı altında 'vatandaşa' nefes alacak alan kalmaz. 1924-30 döneminin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, organizmacı görüşü en çıplak dillendirenlerdendir: "Millet, devlet, hükümet ayrı şeyler değildir. Hepsi bir anlamdadır ve hepsi millettir. Milletten başka bir şey yoktur." (Bozkurt 1967: 173). Bozkurt, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin özellikle son döneminde yoğunlaşan temel haklar ve hürriyetler tartışmasında da hâkimiyet-i milliye (millî egemenlik) kavramının sınırlanmasını, milletin yani vatandaşlar yekûnunun iradesine 'namütenahi' bir güç tanınmaması gerektiğini savunmuştu (Demirel 1994: 414). M.E. Bozkurt ve Mustafa Kemal'in etrafındaki diğer önder kadroların polemik yaptığı İkinci Grup içindeki burjuva-liberaller, temel hak ve özgürlüklerin 'tam' olduğu, millî egemenliğin esasını kişi dokunulmazlığının oluşturduğu bir rejim talep ediyorlardı. Bu grubun etkili sözcüsü Hüseyin Avni Ulaş'ın "reşit bir millet" olma arzusunu dile getirmesi, bu talebin veciz bir ifadesidir (Demirel 1994: 288).[6] Hâkim devlet ve vatandaşlık anlayışında ise, vatandaş devletin vesayeti ve velâyeti altında olmuştur.

Devlet, milletin (bu bağlamda "vatandaşların" da diyebiliriz) kollektif kişiliği olarak tanımlandığı için, milletin/vatandaşların 'kendisi' sayılır. İnsan teki ancak devlet dolayımıyla modern çağda varolabilmesini sağlayan millî kimliğe erişebilir. Fert kavramı, dönemin söyleminde, bu dolayımdan uzaklaşan insanın eksikliğini belirtmek için kullanılır. Neticede, Yusuf Akçura'nın 1925'teki bir ifadesiyle, "devletin idame sultası, ferdin hürriyetine tercih edilir, zira devlette bütün efrad-ı milletin hukuk ve menâfii mündemiç ve mütecellidir." (Kaplan

6 Cumhuriyet arefesinde Türkçülük akımının öndegelenlerinden olan Ahmet Ağaoğlu, Cumhuriyet döneminde liberal-demokratik vatandaşlık anlayışının herhalde en derli-toplu savunusudur. Ağaoğlu, yana yakıla "mücerret bir mefhum olan milletin mahsus cephesinin ve yegâne teşekkül unsurunun" fert olduğunu vurgulamaya çalışmıştır (Ağaoğlu 1933). Onun resmî ideolojiye, onun 'sol' versiyonu olan Kadrocularla polemik vasıtasıyla düşmeye çalıştığı bu şerh de kıyıda kalmıştır.

vd. 1992a: 130-131). Afet İnan'ın *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler*'inde gerçi vatandaşın "devletin esası" olduğu teminatı verilir. Fakat "herkesin haklarını ve vazifelerini tayin eden", "bir cemiyetin vasıta ve kaidesini oluşturan" devlete yüklenen anlam öyle büyüktür ki, vatandaşa, bu devletin -iyice derinlerdeki- kökü olduğuna dair onurlandırıcı pâyeden fazlası kalmaz. Tek-Parti ideologu Recep Peker'de devlet-merkezli düşünüş daha baskındır. Onun için ulus bile, 'kendi başına', "fertlerin yarattığı kalabalık yekûnu"ndan ibarettir; bu kalabalığın bir değer ifade etmesi ancak devletle mümkündür. Zaten "sosyal bünye için zararlı olabilecek geniş hürriyet telâkkisinin", partilere bölünmenin ve parlamentarizmin zararlarına karşı "yeni Türk inkılâbı" tarafından devlet-millet-parti özdeşliğinin kurulmasının hikmeti de budur (Peker 1984: 48 vd.).

Milletin mürebbisi, velisi ve vasisi olarak yüceltilen devlet, doğrudan doğruya kendine biçtiği kimliğin kumaşından millî kimliği de 'çıkartır'. Türklerin tarihen devletiyle bütünleşmiş, millî otorite altında erimiş bir millet olarak seciyelendirilmesi, bu kimliğin yegâne 'sivil' dayanağıdır. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Devleti Say!" başlıklı yazısında, "Türkün türe (töre-T.B.) geleneğinin büyük saygısı, baş saygısı" olduğu üzerinde durur (Baltacıoğlu 1943: 39). Türkocağı Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, Anadolu Türk'ünün "güçlü devlet terbiyesine ve emir alıp emir yapma"ya dayalı tarihî seciyesine hamdeder (Tanrıöver 1971: 28). Milleti hayatiyet, şahsiyet ve içtimaîlik bakımından sınıflara ayırarak bir 'yönetici sınıf' etiği türeten Saffet Engin; kanunlara ve devlete itaati, "içtimâi inzibat"ı, kuvvet ve şecaati takdir etmeyi tarihsel Türk kimliğinin belli başlı kıymetleri arasında saymıştır (Engin 1938: 90-120). "Devlette bir uzuv olabilmek için şuurlu bir surette onun hareketlerile ilgili olmak, ona tam bir sadakatle yardım etmek, onun inkışâf ve terakkisine çalışmak lâzımdır. Asiler, mücrimler ve alâkasızlar da devletin tebaasıdırlar, fakat azası değildirler." (Engin 1938: 134). Yani tebalıktan çıkıp 'düz' vatandaşlığı haketmek bile devlete merbutiyetle (bağlanmakla, raptolmakla) ölçülen belirli bir 'performansa' bağlanmaktadır. 'Medeniyetçi' bakış açısından da, "vatandaşlığın tam idraki"nin şartı, "vatandaşın millî rüşde ermesi"dir (ifade 1936'da Mustafa Şekip Tunç'un; Kaplan vd. 1992b: 165) Sonuçta ortaya çıkan, Füsun Üstel'in teşhis ettiği üzere, "vazifelere borçlu yurttaş tipi"dir (Üstel 1996).

Bu noktada üzerinde düşünmeye değer olan bir husus da, ilkin İdris Küçükömer'in (Küçükömer 1969), bürokrasi iktidarının Osmanlı'nın son döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan devamlılığını vurgulayarak dikkat çektiği devamlılıktır; daha özel olarak, Osmanlı devlet geleneğinin (veya "türesinin") sürekliliğinin sorgulanmasıdır. Cumhuriyetin kuruluş devrindeki devlet kavrayışının jenealojisi çerçevesinde, "Devlet-i kadim", "Din-ü-devlet", "Devlet-i ebedmüddet" gibi resmî sıfatlarda ifadesini bulduğu üzere devlete kutsal anlamlar yükleyen Osmanlı devlet-'kozmolojisi'nin bıraktığı miras incelenmeye değer. Osmanlı tarihinin üstünden aşılarak 'güncelleştirilen' "Eski Türkler"le ilgili des-

tan malzemesinin aynı jenealoji içinde gördüğü işlev incelenmeye değer. Hatta Saffet Engin'in "devlette uzuv olabilenler"-"asiler, mücrimler, alâkasızlar" ayrımıyla, Osmanlı toplum düzenindeki "unsur-u asliler"-"zımmiler" ayrımı arasında bir bağ olup olmadığı da tetkike değer... 1930'ların sonlarında Osmanlı tarihiyle ilişkinin rehabilitasyonu başlamasıyla beraber, Osmanlı Devlet Düzeninin klasik dönemini (15./16. yüzyıl) mitleştirme eğiliminin belirmesi, bu soyçizgisini belirginleştirmiştir. Halil Berktay, bu retrospektif-ve-güncel devletçi ütopyanın resmî ideoloji ve tarihçilik bünyesindeki mimarı olarak, Klasik-Osmanlı'yı "herkesin devlet için ve devletin herkes için çalıştığı bir nizam" diyerek yücelten Ömer Lütfi Barkan'ı kaydediyor (Berktay 1991: 41).[7] "Devlet-i ebed-müddet"le millî devlet arasında tarihsel süreklilik kurarak bu ütopyayı siyaseten güncelleştiren popüler kaynak ise, Osman Turan'ın *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* olacaktır (Turan 1969).

Kültürel ırkçılık - biyolojik ırkçılık

Ele aldığımız dönemde, "popüler"in ön-biçimlerini de tayin eden resmî kimlik tanımında, özcü bir anlayışın baskın olduğunu da görüyoruz. Bu noktada ihmal edilmemesi gereken bir teorik tekrar yapmalıyız: Özcülük, biyolojik anlamda ırkçılıkla-soyculukla kaim değildir. 20. Yüzyılın ilk yarısında biyolojik ırkçılık faşizmle birleşerek vahim bir siyasal tehlike oluşturdu, bu nedenle daha örtülü ırkçılık ve özcülük biçimleri görece ılımlı, "hümanist" bir kılıkta görünebildiler. Oysa değişmez ve biricik sayılarak kutsallaştırılan bir kimlik tanımı da, pekâlâ kültürel bir ırkçılığa ve özcülüğe dayanak oluşturur (Balibar ve Wallerstein 1993: 30 vd.). Nitekim Türk milliyetçiliği de, hümanist ve evrenselci kılığıyla bile, bu anlamda kültürel ırkçı diyebileceğimiz özcü bir kimlik anlayışına sahiptir.[8] Türk kimliğinin ezelden ebede uzanan sürekliliği içinde bir öz olarak sabitlenmesi, "çok özel" vasıflı bir kimlik olarak yüceltiliş biçimi, "Türk harsı"nın millî kimliğin şartı olarak vaz'edilmesi, bu özcülüğün bariz göstergeleridir. Türk milleti neredeyse insanlık tarihinin başlangıcından beri, üstelik millî şuuruyla -hiç değilse onun ilkel ön-biçimleriyle- varolan bir 'antite' olarak tarih-üstüleştirilir. Güneş-Dil Teorisi'nin aşırılıklarından bağımsız olarak benimsenen bir ezelîlik anlayışıdır bu... Beri yandan "Türk", kendisine atfedilen harikulâde vasıflarla, bir üstün millet olarak taçlandırılır. 'Üstün millet' telâkkisine nispeten az itibar eden Afet İnan dahi, başka hiçbir millette olmadığı kadar fazla müşterek unsurdan müteşekkil olmalarından ötürü Türklerin 'en sağlam' millet olduğunu ima eder, "hiçbir milletin ahlâkına benzemeyen yüksek ahlâk"tan bahseder (İnan 1930: 19, 24). Saffet Engin'in "kâinatın hakiki mahiyetini teşkil eden küllî irade ve faal enerjinin en yüksek tecellisinin Türk milletinin şuurunda" görüldüğünü

7 Bu saptama için ayrıca bkz. Neumann 1995: 451.

8 Türk milliyetçiliğinde kültürel ırkçılık momentinin güncel görünümleri ile ilgili bkz. Bora 1995b.

veya "Türkün kendi ruhuyla bütün insaniyetin vicdanını yarattığını" söylemesi (Engin 1938: 41 ve 195) gibi,[9] millî kimliğe aşkın bir değer atfedilmesi de istisnaî değildir. Yeni Türk devletinin gençlik enerjisi, onu üstün bir millet katına yerleştiren vasıflardan bir diğeridir. 'Aslında' ırkçı-kancı milliyetçiliği benimsemeyen Hamdullah Suphi Tanrıöver, tıpkı Cermen ırkının Avrupa'yı yenilediği gibi Asya'yı yenileme misyonuna lâyık gördüğü "coşkun ve muharip Türk ırkı"nın "yeis tanımayan kıpkırmızı gençlik kanı"ndan dem vurur (Tanrıöver 1929: 183-4).

Cumhuriyetin ilk döneminde Türk milliyetçiliğinin, hümanist ve evrenselci kılığıyla bile kültürel ırkçılıktan, özcü bir anlayıştan geri kalmadığını söyledim. Kaldı ki, bu "hümanist ve evrenselci" kılığı pek eğreti takınan veya böyle bir kılığa hiç ihtiyaç duymayan, açık ve kimi zaman biyolojik anlamda da ırkçı yaklaşımlar eksik değildir. Mahmut Esat Bozkurt, İstanbul Üniversitesi'nde verdiği inkılâp derslerinde, "Türk ihtilâlinin öz Türklerin elinde kalması gereğini", "Türkün en kötüsünün Türk olmayanın en iyisinden iyi olduğunu", "yeni Türk Cumhuriyetinin devlet işleri başında mutlaka Türklerin bulunacağını" söylemekten geri kalmamıştır (Bozkurt 1967: 215, 353-4). Yine hiç de "özel olarak" ırkçı olmayan hatta ırkçı milliyetçiliği kınayan diğer resmî ideologlar gibi Recep Peker de, Türkleri "yeryüzünün arılık ve baylık bakımından üstün bir ulusu" olarak vasıflandırır; Türklerin en ağır şartlarda bile yokolmamasını, "en büyük imha vasıtaları ve ezici hadiselerle bile bozulması mümkün olmayan tek bir şeye, Türk kanı"na bağlar, "Türk kanınını arılığı"nı birkaç yerde daha teminat gösterir (Peker 1984: 13, 16 vd.). Recep Peker sık sık "bütün yeryüzünde Türk kanı taşıyan milyonlarca insanın varlığından" bahseder.

Recep Peker'in yanısıra Mahmut Esat Bozkurt, Yusuf Akçura ve birçok ideolog ve hatip ele aldığımız dönemde Türkiyelileri "Batı Türkleri" diye anarlar. PanTürkist özlem, reel-politik ufuklardan silindiğinde bile, Yeni Türkiye'nin resmî milliyetçiliği uhdesinde gizil varlığını korumuştur.[10] Nitekim ırkçı milliyetçi-

9 Bu Hegel mukallidi ifadenin kaynağında da İslâm kozmolojisinin izlerini aramak, yukarıda değinilen, tetkike değer noktalardan olabilir.

10 Şöyle bir kaba gözlem yapılabilir: Osmanlı'nın son döneminde PanTürkizmin ve *völkisch* milliyetçiliğin taşıyıcıları olan Rusya kökenli aydınlar, daha Cumhuriyet arefesinde PanTürkizmlerini tarihsel ve etnolojik bilim sahasına çekerek 'rasyonelleştirmiş', onu somut bir siyasal hedef olmaktan çıkartmışlardır. (Tam bu evrede, 'Türkiyeli' bir Osmanlı olan Enver Paşa, en somut siyasal ve askerî proje olarak panTürkizme yöneliyordu!) Bu çizginin en güçlü siyasal düşünürü diyebileceğimiz Yusuf Akçura, Cumhuriyetin ilk döneminin bu çizgiye gayet elverişli bir zemin sunmasına rağmen ırkçı milliyetçiliğin ideolojik tahkimatına yönelmemiş, 'ciddi' bir burjuva rasyonalisti olarak, iktisadî ve toplumsal modernleşme projelerine mesai harcamıştır (Georgeon 1986). Rusya kökenli milliyetçi aydınlann, 2. Dünya Savaşı döneminin Nazi Almanya'sıyla bağlantılı PanTürkist projeleriyle ilgilenenleri, örneğin onların en önemlisi olan Zeki Velidi Togan da, bu konuda görece 'rasyonel'dir. İleri derecede sentimental ve faşist-emperyal siyasal PanTürkizmin öncüleriyse (başta Nihal Atsız ve Reha Oğuz Türkkan), Türkiyeli yeni kuşak aydınlardan çıkmıştır. Bu gözlem, birincisi, pan-milliyetçiliklerinin coğrafi ve toplumsal illiyetlerden bağımsız imgesel mekanizmalarına dikkat çekiyor. İkincisi, pan-milliyetçiliği uluslaşma sürecinin romantik evresi için işlevselleştiren Rusyalı aydınların modernist burjuva milliyetçiliği ile ro-

liği bir siyasal-ideolojik 'dava' olarak üstlenen Türkçü akımın kozası bu inşa döneminde örülmüştür. 1941'/42'de kurulan bir dizi dergiyle sahneye çıkan Türkçü akım, yepyeni tezlerle değil, Cumhuriyet'in ilk dönemindeki milliyetçiliğin özcü-etnisist ucunu sivrilterek serpilecektir.

Asimilasyonculuk - ırkçılık ikilemi

Türk millî kimlik tanımının gerek iki yanlılığından kaynaklanan çelişkilerin, gerekse ırkçı veya daha kapsayıcı bir tanımla özcü yapısının billurlaşması açısından, iki meseleye bakılabilir: Kürt meselesi ve azınlıklar meselesi. Bir dizi isyan üzerine esasen bir asayiş ve millî güvenlik sorunu olarak ele alınan Kürt meselesinde, millî kimlik açısından benimsenen politika Kürtleri "Türk harsı"na sokmaya çalışmaktır. Bu yapılırken de, Kürtlerin "aslen" Türk oldukları tezinin temeli atılmıştır.[11] Millî kimliğin "hars" boyutu yanında soy boyutunu da içeren bir "asıl" etrafında tanımlanışının belirginleştiği bir politikadır bu. Bütün kavimlerin kendisinden neşet ettiği bir kök ve "asıl" olarak Türklük tasavvurunun, Güneş-Dil Teorisi'nde bütün insanlığı kapsayan devâsâ iddialarını terkettikten sonra, mikro ölçekte Kürtlere 'tatbik edildiğini' söyleyebiliriz!

Kürt politikası, milletin oluşumunda iradî ve siyasal etkenin ve zorunsuzluğun *(contingency)* ikrarının (ki milliyetçi ideoloji bu ikrarı iyi örtmek mecburiyetindedir) en aşikâr hale geldiği vesiledir aynı zamanda. "Türkçeden başka bir dil konuşan" topluluklar diye, millet-öncesi bir 'ham oluşum' olarak tanımlanan Kürtler; rahatlıkla Türk yapılabilecek ama bu yapılmazsa gayrı Türk hatta "düşman" bir kimlik inşasına 'yem' olabilecek bir *tabula rasa* gibi telâkki edilir. Kürtler konusunda gayet bariz olan bu telâkki, Türkiye'deki bütün Müslüman topluluklar (Çerkesler, Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar, Lâzlar...) için de geçerli olmuştur.

Gayrımüslim azınlıklar üzerinde ise, kesinlikle siyasal-hukuksal sadakat ölçüsüyle yetinmeyen bir denetim vardır. İttihat ve Terakki'nin son dönemindeki, gayrımüslim sanayi ve ticaret erbâbını ekonomi-dışı yollarla tasfiye etmeyi hedefleyen "millî iktisat/millî burjuva" politikası, Cumhuriyet'in ilk döneminde aynı hırsla sürdürülmüştür. Islahat ve Tanzimat fermanlarının gayrımüslimlere eşit hakları tanımasının Müslüman halkta ve Osmanlı elitinin gelenekçi ve İslâmcılığa yönelen kesimlerinde uyandırdığı hoşnutsuzluk, üstelik İmparatorluğun çözülüş döneminde gayrımüslim unsurların bu haklardan da faydalanarak "ihanet" etmesinden çıkartılan "derslerle" de pekişerek, bir dip dalgası olarak

---

mantik evreden 'kopamayan' Türkiyeli aydınların 'gecikmiş' orta sınıf milliyetçiliği arasındaki farka işaret ediyor.

11 Emekli Albay M.Rıza'nın 1932'de neşrettiği *Benliğimiz ve Dilbirliğimiz* adlı risalede (M. Rıza 1982) Kürtler "dağlı Türkler" olarak tanımlanır. Risalede kullanılan "Kürtleşme" tabiri ise, "dış etkiler nedeniyle Türkçeyi unutmak" anlamına münhasırdır. Kürtleri ve Müslüman azınlıkları Türkleştirmeye dönük kültür politikası hakkında ayrıca bkz. Sarınay 1994: 294-300.

Cumhuriyete taşınmıştır. Irkçı Türk milliyetçiliğinin ateşli sözcülerinden Avram Galanti,[12] 1925'teki bir yazısında, Lozan Antlaşması'nın gayrımüslim azınlıklara tanıdığı dil ve dinlerini koruyucu hakların da devletçe kerhen tanındığını, "hükümetin o maddelere sadık ama milletin muarız" olacağını yazmaktan geri kalmamıştır. Galanti, Romanya Musevilerine uluslararası anlaşmayla tanınan haklara uymayan Romanya hükümetinin de bu tutumunu "millî cereyana karşı duramamak"la meşrulaştırdığına işaret ederek 'anlamlı' bir imada da bulunur (Kaplan vd. 1992b: 554-5).

Fiilî millî kimlik politikası ve söylemi, gayrımüslim azınlıkların sadece T.C. Devletine sadakatle kalmayıp "Türk harsı"nı da benimseyeceklerini (böylece "ruhen ve kalben Türk olacaklarını") "ummak ister", millete mensubiyetlerini ancak bu varsayımla kabul eder (Bora 1995c). Yoksa azınlıklar olsa olsa, vatandaşlıkları teslim edilip mevcudiyetlerine tahammül gösterilerek Türklüğün yücegönüllülüğününün sergilenmesi için bir vesile olmaya 'yararlar'. Cumhuriyet Türkiye'sinde azınlıklar, vatandaşlık ile millete mensubiyet arasındaki resmen güvencelenen bağın alabildiğine gevşediği, açıkçası bu iki statünün ayrılığının alabildiğine belirginleştiği örneği teşkil ederler. Yahudi kökenli Türk milliyetçisi Tekinalp'in yazdığı Türk Musevilerine On Emir'in altıncısının ("Memleket işlerine karış") ve onuncusunun ("Hakkını bil") açılımı bu ayrılığın ikrarıdır: "Şunun bunun seni yabancı telâkki etmelerine ehemmiyet verme. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu seni Türk tanıyor. Sen de Türk gibi hareket et." "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu sana Türk namını bahş etmiştir. Bu bir hak, bir imtiyazdır ki akide, ruh ve vicdan itibarıyla Türk olmadan lâyıkıyla istismar olunamaz. Akide itibarıyla Türk olduğuna ve yahut yakında olacağına kanaat getirirsen hakkını bil..." (Landau 1996: 291-2). Kültürel ırkçılık dozu oldukça kuvvetli bir Türk milliyetçiliği doktrinasyonuna adadığı onca mesaiye karşılık bizzat Tekinalp'in resmî milliyetçiliğin şeref ve okuma listesine kabul buyurulmaması, "Türk" kimliğinin gayrımüslim azınlıklara pek 'yakıştırılmadığının' trajik bir örneğidir.

Öteki-imgesi: Mazi

Azınlıklar ve Kürtler meselesi, akla, her kimlik gibi millî kimliğin de oluşturulmasında kilit işlevi olan 'Öteki' imgesini getiriyor. (Malûm, her kimlik bir farktır, hususiyettir; ve bu fark, bir başkasına, kendinden başka bir şeye nazaran teşhis ve tasvir edilir.) Türk millî kimliğinin Öteki-imgesinin Kürtler veya azınlıklar olduğunu söylemek zordur. İlginç olan, bu Öteki-imgesini 'hariçte' de bulmanın zor olmasıdır. Öyle ki Cumhuriyet'in ilk döneminde, yukarıda değinilen soyut "ecnebi" fobisinin berisinde, güçlü ve somut bir "dış düşman" imgesi bile yok-

12 Avram Galanti, aşağıda değinilecek olan, ırkçı Türk milliyetçiliğinin bir başka gayretkeş savunucusu Tekinalp gibi, Yahudi kökenlidir. Türkiye Yahudileri arasında Türk milliyetçiliği savunuculuğuna meyyallik hakkında bkz. Bali 1996.

tur. Millî ölüm-kalım savaşının yapıldığı Yunanistan da, Dünya Savaşı'ndan Lozan'a uzanan süreçte yoğun askerî ve diplomatik mücadelenin verildiği Batı da, Türk millî kimliğinin Öteki-imgesi ol(a)mamışlardır. Millî Mücadelenin kitlesel motivasyonunda önemli yer tutan, "gâvura" karşı seferberlik saiki, İslâmcı şair Mehmet Akif'in yazdığı İstiklâl Marşı'ndaki (esasen 'okunmayan' kıtalardaki) izlerine rağmen, kamusal söylemden silinmiştir. Millî Mücadelede ayrıca Sovyetler Birliği ile yakın ilişkilerin de etkisiyle kendini gösteren 'erken-Üçüncü Dünyacılık' ve Batı karşıtı anti-emperyalizm söylemi, Lozan Antlaşmasıyla birlikte 'sönümlenmiştir'.

Zira Yeni Türkiye milliyetçiliğinin Batı'ya bakışı, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in formülüyle şöyledir: Türk inkılâbında Avrupa mâğlup olmuş, Avrupalılık muzaffer olmuştur (Tanrıöver 1929: 54). Türk millî kimliği, Batılılık kimliğini de içererek kurulmuştur - dahası, yukarıda belirtildiği gibi, Batılı medeniyet hasletlerinin orijini ve hası olduğunu iddia eder. Dr. Reşit Galip, Avrupalıların bugünkü ırkî 'formlarını' bile kanlarına Türk kanının karışmasına borçlu olduğunu ileri sürmüştür (Aydın 1996: 120-122). 1937'de Yunus Nadi, Avrupa'nın Rönesansla cehaleti aştığını ama Hıristiyan taassubundan kurtulamadığını yazar (Kaplan vd. 1992b: 298). Bu eleştiriyle de söylenmek istenen odur ki, Hıristiyanî -ve dinî- taassuptan azâde olan Yeni-Türkler, böyle bir malûliyet taşıyan Batılılardan daha arınmış, 'daha Batılı'dırlar.[13] Millet-inşa pratiğinin en 'gayretli' simalarından -ilkokullarımızda söylenen ünlü Öğrenci Andı'nın ("Türküm doğruyum...") da müellifi- Dr. Reşit Galip de aynen bunu söyler: "Avrupa cemiyetinin en gizli nesiçlerine kadar nüfuz eden katolik ve protestanlık zihniyetini söküp atmak çok müşküldür. Bunun için bizim cemiyetimizin bünyesi müsbet ilimler zihniyetini daha iyi benimseyecek, manevi görüşlerimizde, ahlâkî ve hukukî telâkkilerimizde bu zihniyetten ilham alacağımız için elbette diğer memleketlerden üstün olacağız." (Elman 1955: 27).

Diğer yandan Yunus Nadi gibi laisist bir aydının Batı'yla ilgili bu şaibeyi dile getirişi, millî entelijensiyanın Batı'yla marazî aşk-nefret ilişkisinin (Koçak 1995: 241) göstergelerinden biridir. Aşk-nefret veya hayranlıkla öfke duyma arasındaki git-gelin ikircikliliği ve yoğunluğu, Batı'yla ilgili bir Öteki imgesinin sabitlenmesine izin vermez. Meltem Ahıska, daha aşağı sayılan Ötekilerin, bu ikirciklliğin sınırını çizdiğini söylüyor (Ahıska 1996: 24). Aşağıdaki Ötekiler, Kürtler, Müslüman ve gayrımüslim azınlıklar ve onların yanısıra "avam"dır. Velhâsıl, Türk millî kimliğinin Öteki-imgesi, Türkiye'nin tarihsel-toplumsal gerçekliğine içseldir. Öteki-imgesinin, tikel Öteki-kimlikleriyle ilgili tasavvurlara da biçim veren somut kalıbı ise "Eski Türkiye"dir. Yani Osmanlı'dır; dinî dünya görüşü-

---

13 "Biz her şeyden evvel Garplı bir milletiz" (Suphi Nuri İleri, 1922), "Avrupalı Türküm sözünü tekrar edebiliriz... Onun için İslâm ümmetindenim, Türk milletindenim, Avrupa medeniyetindenim yerine 'Türküm ve Avrupalıyım' diyoruz!" (Sadri Ethem Ertem, 1927; Kaplan vd. 1992a: 50 ve 202-3)

nün çerçevelediği eski medeniyettir. Millî kimliğin Öteki-imgesi olarak kendi geçmişini, eski kimliği koyması, aynı zamanda eski kimliğe dair yeni bir tasavvur oluşturması demektir. Bu yeni "eski kimlik" tasavvurunda Osmanlı, "Türk"ün cevherini baskı altında tutarak rüşdünü engelleyen 'heyûla' olarak algılanır - baba figürüdür. İslâm da, öncelikle bu eski medeniyetin ve Osmanlı'nın bakiyesini (dolayısıyla hakikaten "irtica tehlikesi"ni) cisimleştirme potansiyeli bakımından düşünülür. Bu nedenle Müslümanlık, Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde tayin edici kimlik olarak esas alınmasına, bu esasın gayrımüslim azınlıklarla ilgili uygulamada fiilen sürdürülmesine ve millî kimlik unsurlarının 'geniş kadrosu' içinde (Hamdullah Suphi gibi bazı ideologlarca 'dar kadro' içinde bile) sayılmasına rağmen, millî kimliğin mümeyyiz vasıflarına dahil edilmemiştir; hatta onu millî kimliğin 'ideal kadro'sundan dışlamaya dönük özel bir gayret göze çarpar. İslâm, Batı medeniyetinin evrenselliğinin de, Türk kimliğinin özgünlüğünün de dışında addedilmiştir. Öyleyse ancak evrensel medeniyet ölçülerine (yani seküler bir varoluşa) ve "Türk" kimliğine uyarlanarak sorunsuzlaşabilecektir. İslâmla ilgili millî kimlik politikası, bu uyarlamayı tutarlı ve benimsetici bir uygulamayla başarmaktan çok dillendirmeye ve gösterişselleştirmeye yönelmiştir.

İslâmın, en azından onun son yüzyıllardaki yozlaşmış, donuklaşmış sayılan uygulamasının Araplara özgülenmesi, kuruluş dönemindeki Türk milliyetçiliğinin bariz özelliklerindendir. Nitekim Arap kimliği, eski kimliğin uzantısı olarak güncelleştirilip, dışsal bir Öteki-imgesi işlevini de görmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dış meseleleri olan, Musul bölgesiyle ve Hatay'la ilgili sorunlarda, Arap topluluk önderlerinin Türkiye'nin müzakereye oturduğu Batılı güçlerle işbirliği içinde olmaları, Dünya Savaşı'ndaki "Arap ihaneti" izleğinin sürmesini getirmiştir. Türk-olmayan nüfustan ve coğrafyadan 'arındığına' şükreden milliyetçi söylemin içten içe bu ihanetin hesabını tutması, yine geçmişle gönlü rahat bir ilişki kurulamayışının göstergesidir. Ayrıca Türk milliyetçiliğinin "emperyalist sistemi hedef almayan anti-emperyalizmi" mucibince, burada da tepki Batılı "efendilere" değil onların Arap "uşaklarına" yönelmektedir! Kendisi de Arap kimliğini bir anti-Türk imgesi olarak tasvir eden Orhan Koloğlu, Türk milliyetçiliğinin nazarında Yunanlıların temsil ettiği düşman figürünü 1930'larda Arapların ikame ettiğini söylüyor. Buna Arap milliyetçiliğinin tutumunun sebebiyet verdiğini iddia etmekle birlikte, Türk milliyetçiliğinin bu işte fazla ileri gittiğini o bile teslim ediyor (Koloğlu 1995: 160, 271). Afet İnan *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler*'de, Türk milleti içinde yeraldıkları halde "kendilerine Kürtlük, Çerkeslik hatta Lâzlık veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş millettaşlarımız"dan sözederken, Arapları bu çeşit "propagandalara" kapılmış kötü örnek nümunesi olarak gösterir: "Ayrı ve kesretli cemiyetlere malik olduklarını iddia etmiş ve bu yüzden Türklerle birleşip bir millet teşkil etmemiş olan Araplar -*hem de dinlerini kabul ettiğimiz halde*- (abç.) acaba bugünkü esaretlerinden

memnun mudurlar?" (İnan 1930: 26-27). Dinin yanında dilde, edebiyatta, müzikte ve kültürel hayatta da birçok yerli biçim ve üslûp özelliği, Arap (ve Acem) etkisi taşıdığı için tasfiye edilmeye çalışılmıştır.[14]

Doğu-Batı ikiliği ve romantizm açığı

Türk millî kimliğinin, Batı'yla/Batılılıkla özdeşleştirilerek, Doğu'nun ise ona atfedilen bütün özelliklerle kimlik kurgusundan ihraç edilerek inşasının bir başka sonucu, Doğu'yla da Batı'yla da kuramsal-kavramsal düzeyde eleştirel veya sentetik bir ilişki kurma kapısının kapanmasıdır. Doğu-Batı ayrımını özcü ve burjuva modernist açıklamaların kıskacından çıkartıp göreceleştirecek gerçekten devrimci bir kültürel-politik yolun açılması ise bu durumda hayal bile edilemezdi. Bu da, siyasetten kültüre uzanan bir ufukta Doğu-Batı geriliminin ziyadesiyle yoğunlaştığı bir ülke olan Türkiye'de (ki coğrafî yönden Doğu ile Batı arasında köprü konumunda olmasıyla o dönemde zaman zaman iftihar edilmiştir[15]), bu gerilimin pozitif enerji üretmesini önlemiş, siyasal ve kültürel açıdan verimli olabilecek kimlik tartışmalarının yolunu kesmiştir. Elbette bu ketlenmenin, Türk İnkılâbı'nın 'erken-Üçüncü Dünyacılığının' ve anti-emperyalizminin yukarıda değinildiği üzere çabuk sönümlenmesiyle doğrudan ilgisi vardır.

Daha 'düz' bir yol, Doğu-Batı geriliminin, bu kutupları mutlaklaştırıp sabitleyerek tam anlamıyla sentetik (sentezci) bir kullanımı olabilirdi. Bu yolda -İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun 'mahçup' çabası dışında- bütünlüklü ve iddialı bir teşebbüse, ancak 1938'de Peyami Safa'nın *Türk İnkılâbına Bakışlar*'ıyla (Safa 1990) girişildi. Bu resmî millî ideolojinin marjındaki bir girişimdi ve çok geçmeden, "Japon modeli modernleşme" hülyasının vadisinde akarak Gökalp'in "evrensel uygarlık + millî kültür" aritmetiğini vülgerleştiren milliyetçi-muhafazakâr düşüncenin ilk kaynaklarından oldu. (Peyami Safa bu yönelişi 1963'te kitaplaştırdı ve adlandırdı: *Doğu Batı Sentezi* (Safa 1978)).

Doğu-Batı kimlik gerilimi bağlamında özgül bir kimlik 'dizaynına' yönelmemesi, Türk milliyetçiliğinin önemli bir zaafı olan romantizm açığının da bir görünümüdür. Bu açık, "Cumhuriyetin kuruluş evresinde devletin meşrulaştırıcı temeli olarak işlev görecek bir 'millî kültür'ün oluşmamış" olmasıyla doğrudan ilgilidir (Köker 1995: 73-74). Bu tespiti kendi iddiamızla şöyle bağlantılandırabiliriz: Türk milliyetçiliği, Doğu Avrupa-Balkan-Ortadoğu silsilsinde milliyetçiliğin ön-evresinin (proto-milliyetçiliğin) mümeyyiz vasfı olan romantik akımın Cumhuriyet arefesinden devreden birikimini de kullan(a)mamıştır. Tarihler ve edebiyatlar arasında 'kararsız' kalmasıyla kendi içinde de muhataralı ve 'azgelişmiş' olan bu birikimden sarf-ı nazar eden Yeni Türkiye, millî romantizmini,

---

14 Şiirde "millî vezin" tartışmaları ilginç bir örnektir. Bkz. Doğan 1995: 74-104.

15 1930'ların coğrafya kitaplarında Anadolu'nun Türklerin anavatanı olarak ve 'Doğu-Batı köprüsü' mecazıyla resmedilişiyle ilgili yayımlanmamış bir çalışma: Çalışkan ve Işık (1994).

aslında resmen romantik-sonrası olduğunu ilan ettiği dönemde ikmal etmeye girişti. Bu acele telâfi çabasının, ön-milliyetçilik dönemindeki yetersizliği ve hamlığı kronikleştirdiğini söyleyebiliriz. Zira, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın deyişiyle, "biz romantizmi eskitmiştik" - aslında (Tanpınar 1995: 112)... En önemlisi, mazinin (romantik yakın maziyle beraber!) ötekileştirilmesi ve İslâmın kültürel veçhesi itibarıyla da dışlanması, millî kimlik politikasını sadece strateji bakımından değil imgesel levazımat bakımından da kıtlığa itti. Özgün ve aslî kaynak olarak müracaat edilen Eski Türk tarihi ve kültürü, tarihsel ve coğrafî olarak fazla 'uzak'tı; popüler bir romantizme elvermeyecek kadar yapay kaldı. Bilhassa müzik alanında görüldüğü üzere Batılı kültürel biçimlerin 'millî kültür' olarak süzgeçsiz dayatıldığı vakalar da keza herhangi bir romantizme imkân tanımıyordu. Gökalpçi sentez aritmetiği izlenerek, Anadolu'nun kültürel malzemesinin Batılı biçimlere 'büründürülüp' kullanılması ise yarattığı plastik etki nedeniyle bir millî romantizme elvermedi (Ülken 1948: 280-329). Ziya Gökalp, mefkûreyi merasimle kuvvetlendirme lüzumundan bahsetmişti (Kaplan vd. 1992b: 642); Türk milliyetçiliği bu 'geç-romantik' döneminde karşı karşıya kaldığı kültürel 'hammadde' yetersizliğini örtmek için, merasimi ve hamâseti bir ikame aracı olarak had safhada kullanmak zorunda kaldı. "Yeni Türkiye"nin geç-romantizmi, "doğallığı, içtenliği, özgünlüğü yücelt"irken "kendi öykünmeciliğini kendinden gizlemeye çalışan rahatsız bilinç" anlamında Romantizm (Koçak 1996: 120) için eşi zor bulunur bir timsaldir. Halide Edip'in 1929'da İngilizce kaleme aldığı, Türkiye'de kültürde kabalaşma ve gerileme olacağı öngörüsü, bu koşullarda kötücül bir kehanet sayılmasa gerek (Adıvar 1995: 37).

Türk milliyetçiliğinin geç-romantizminin çarpıcı bir sendromu, vatan olarak Anadolu'nun mistifikasyonunun da arkadan gelmesidir. (Gerçi bu yönde bir gayret Osmanlı vatanseverliğinin son demlerinde, başka bir ifadeyle 2. Abdülhamid döneminde kendini göstermiş ama Anadolu'nun Türklüğünü vaz'etme kertesinde kalmıştır. (Kushner 1979: 77-85). Yahya Kemal'in İstiklâl Harbi sırasındaki yazıları (Kemal 1993), sonra Hamdullah Suphi'nin söylevleri, vatan romantizmindeki bu açığı kapatmaya dönük en parlak örneklerdir.) Anadolu'nun coğrafî ve tarihsel kültür malzemesinin milliyetçi bir bakışla mistifikasyonu da Cumhuriyetin ilk dönemi boyunca yüzeysel kaldı. "Vatan", ağırlıkla, "Türk"ün destansı dirilişinin soyut mekânı olarak yüceltildi. Sık sık "metruk, kimsesiz" bir coğrafya (Hüseyin Cahit Yalçın 1922; Kaplan vd. 1992a: 41) olarak tasvir edilmesi, Anadolu'ya ilişkin mekân algısındaki soyutluğu gösterir. Anadolu'nun -Hamdullah Suphi'nin ifadesiyle- "Türk'ün öz ve harim vatanı" olduğunun keşfedilişini anlatan bu "mahremiyet" mecazı, coğrafyayı mistikleştirmenin yanında, bu pek özel yer hakkında 'ortalık yerde' konuşulmasını gereksizleştirmeye de yaramıştır sanki! Bu soyut mekânı biricikleştirip güzelleyecek edebiyat da, köylü popülizmi de sınırlı ve etkisizdi; çoğu kez böyle bir romantizme duyulan arzunun beyanından ibaretti. En fazla enerji, Anadolu'nun Türklerin tarihsel anayurdu

olduğunu 'tanıtlamaya' harcandı. Anadolu'nun medeniyete kaynaklık eden milâddan önceki kültürlerin beşiği olarak işlenmesi ise, hem kollektif tecrübe hem kültürel miras açısından Anadolu ahalisince heyecanla sahiplenilmesi pek müşkül bir plastik proje olarak, milliyetçi romantizme katkı sağlamaktan uzak kaldı. Vatan romantizminin güdüklüğü, müşterek vatandaki beraber yaşam tecrübesini işleyen bir millî kimliğin oluşmasına ket vurdu.[16] Bu güdüklüğün, millî kimlik kurgusunda vatandaşlık ve 'hemşehrilik' esasına dayalı bir meşruiyetin zayıf kalmasında belirli bir payı olsa gerektir.

Batı'yla özdeşleşerek Doğululuğu kimliğinden ihraç etmek, "vatan"ın toplumsal gerçekliğine de Oryantalist bir gözle bakmayı getirmiştir. Özellikle Kürt beşerî coğrafyasının, Batı-demek-olan-Türkiye'nin Doğu'su (*Orient*'i) gibi algılanması bu bakımdan anlamlıdır. Nitekim Kürt isyanlarına karşı tedip ve tenkil harekâtlarına medenîleştirici bir işlev de atfedilmiştir (Beşikçi 1991: 79). Örneğin Halide Edip'in 1928'de yayınladığı *Zeyno'nun Oğlu* romanında da (Adıvar 1987) Kürt beşerî coğrafyası, medenîleştirilmeyi bekleyen bir 'soylu vahşiler' diyarı gibi tasvir edilir.

Millî seciye

Millî seciye (karakter) tahlilleri, Cumhuriyetin ilk döneminde millî kimlik inşasının gözde uğraşlarındandı. Millî seciyenin en gözde unsuru, neredeyse genetik şifrelerde kökleşmiş olarak tanımlanan bağımsızlıkçılık ve ezelî milliyetperverlik gibi, 'geç' millet inşalarında hemen hep rastlanan epik övünçlerdir. Otoriteye itaatkârlığın millî seciye özelliği olarak tesciline, devlet-vatandaş ilişkisi bağlamında değinmiştim. Bunun dışında, Batı'nın oryantalist Türk imgesine yapılan mukabeleler ilginçtir. Zira Türk millî seciyesi, oryantalist Şark imgesinin zıddına, dinamik, pratik zekâlı, rasyonel, dünyevî, canlı ve neşeli (Saffet Engin'in deyişiyle "fıtraten şen gönüllü") olarak tasvir edilir. "Şen olmak" öyle mühimdir ki, "bedbinliğe karşı nikbinliği müdafaa etmek", Dr. Reşit Galip'e göre "Türk inkılâbının ahlâk esaslarından"dır (Elman 1955: 14). Türkiye'deki millet inşa sürecine ve milliyetçilik üslûbuna hep eleştirel bakan Hilmi Ziya Ülken'in de bu dönemde böylesi vasıflandırmalara iştirak ettiğini görürüz. Türk tefekkürünü "realist", "-tasavvufta bile- rasyonalist", "vakalarla temasında ani ve seri neticeler çıkarmaya muktedir" olarak tanımlar (Ülken 1934: 24) Saffet Engin'e göre temel millî karakter vasıfları "istiklâl aşkı, vicdanî şefkat ve aklı selim"dir. Öyle ki, bu karakter ve sağduyunun 'kendiliğinden felsefesi', Fichte, Kant, Hegel'in kurduğu gibi metafizik felsefelerin 'ayrıca' inşasını gereksiz kılmıştır! (Engin 1938: 48-9). Türklüğe ayrıca "demokrat, hür ve mes'ul" kişilik izafe edilir

16 Vatan vurgusunu sonraki dönemde ikmal etmeye girişen Anadolucu milliyetçilik de (Remzi Oğuz Arık ve Nurettin Topçu), etnosentrik bir tarih yorumuyla Anadolu'yu Türk-İslâm coğrafyası olarak 'özleştirecektir'.

(İnan 1930: 90). Bir millî seciye özelliği sayılan demokrat kişilik (Bozkurt 1967: 357) veya "içtimaî demokratlık" (Engin 1938: 36), Türk milletinin en eski tarihlerden beri sahip olduğu anlatılan demokratik hayat nizamının mahsulüdür. Resmî tarihin hikâyesine göre, başta "demokrat ve hür ruh" olmak üzere bütün bu millî hasletler Osmanlı döneminde uyuşturulmuş, ancak Cumhuriyet ve inkılâp hamlesiyle yeniden canlandırılmışlardır.

Öte yandan 'eldeki' millî karakter envanterine bir 'acı hakikat' olarak bakanlar da yok değildir. Dahası, bu acı hakikat, millî seciye hakkındaki övgüleri gölge gibi izler aslında! En fazla övünülen canlılık, neşelilik, dinamizm bakımlarından, "halkımız" hakkında duyulan şüpheler çoktur. Ziya Gökalp 1924'deki bir yazısında bir "tebessüm inkılâbı"nın gerekliliğinden söz açar (Kaplan vd. 1992b: 462). Millî beden terbiyecisi Selim Sırrı'nın (Tarcan) Batılı nazarlarla 'süzdüğü' Türk seciyesinden hiç memnun olmadığını görürüz "Biz Türkler ekseriyetle durgun, ağırbaş, vakarlı biraz da melankolik insanlarız..."dır. Tarcan ayrıca "Kahvelerde, evlerde kapanıp lâklâkiyat ile vakit geçirme"mizden, "güneşin ziyasına kendimizi alıştırmadığımızdan... eskiden kafes, şimdi de perdeler ile mani olmaya çalış"mamızdan da müteessirdir.[17] Avni Başman, "canı sıkılmayan" "meşgaleci ruh"un genç nesillere zerkedilmesi gereği üzerinde durur (Kaplan vd. 1992b: 482) "Türk"ün 'kendiliğinden' rasyonalitesini, canlılığını, dinamizmini öven Saffet Engin de, "sathi görüşlü yabancıların Türklerle ilk temaslarında tespit ettikleri zahirî durgunluğu, donukluğu, zihnî karışıklık ve boşluk manzarası"nı anmadan edemez - tabii asla bu manzaraya aldanmamak gerektiğine dikkat çekerek! (Sırrı 1932: 207).

İçinde "ötekilik" unsurlarını da içeren 'kendinde' benlikle, benliğin başkalarına/dışa dönük temsili arasındaki ayrıma dayanarak, bir benlik-kimlik farkından sözedebiliriz. Bu iki varoluş durumu arasında belirli bir münasebet olması, çözümlenmesi ve çözülmesi mümkün (ve anlamlı) bir gerilim üretir (Ahıska 1996: 15). Ancak benlikle kimlik tamamen kutuplaşıp ilişkisizleşirse, başka bir ifadeyle benliği soğurma eğilimindeki kimlik bunda başarılı olup mutlaklaştığı oranda, benlik-kimlik ilişkisini dengeye kavuşturabilecek ve zenginleştirebilecek olan bu gerilimden yoksun kalınır. Kollektif kimliğe dönük bir projeksiyon yapacak olursak ve millî benliği 'düzenlenmemiş', örgütlenmemiş, kamusallaşmamış öznel varoluş(lar), millî kimliği ise düzenleyici ve 'kamulaştırıcı' olarak ele alırsak; Türk millî kimliğinin kuruluşunda benlik-kimlik ilişkisinin dengeli ve üretici bir gerilimden yoksun kaldığını söyleyebiliriz: Kimliğin benliği soğurma azmi had safhadadır. Ele aldığımız dönemde benlik-kimlik ilişkisiyle ilgili bu mahrumiyetin en iyi farkında olan, herhalde, "kendimizin" olmak yanında "*kendiliklerimizin* (abç.) edebiyatı"nın yapılamayışından dertlenen (Kemal 1990: 257); koyu muhafazakâr müridi Nihad Sami Banarlı'nın deyişiyle "milli-

17 Sırrı 1932: 73, 95, 189. Millî beden terbiyecimiz ayrıca "ırkımızın hemen her sınıfına mensup insanların vücutlarının çok bozuk" olmasından da muzdariptir (Sırrı 1932: 129).

yetçiliğe değil millî oluş"a ('kendinde'-millet'e) yaslanan (Kemal 1990: 370) Yahya Kemal'di...

Özgüven serumu

Dönemin millî kimliği, abartılı bir özgüven serumuyla beslenmiştir. (Süleyman Seyfi Öğün "ego şişmesi"nden sözediyor.[18]) "Serum" kelimesini kullanmamın nedeni, oldukça 'şüpheli', zorlama bir özgüven telkininin sözkonusu olmasıdır. Ele aldığımız dönemde, "Türk" olmanın kendisini ontolojik bir değer olarak özgüven kaynağı haline getiren bir söylem yerleşikleşmiştir. "Türk" sözcüğünün özne-isim olarak kullanılmasındaki olağanüstü yaygınlık, bunun bir göstergesidir. Mustafa Şekip Tunç'un "artık milliyetin sırf propaganda ve medhi-yesi devri kapanmalı" biçimindeki (1923; Kaplan vd. 1992b: 460) veya Necmettin Sadak'ın "Türke Türklüğünü hatırlatmanın artık lüzumsuz olduğu" doğrultusundaki (1925; Kaplan vd. 1992b: 609) ikazları erken ve istisnaî temenniler olarak kalmış; Türke Türklüğünü hatırlatmak ve methetmek milliyetçiliğin aslî mesaisi olmuştur.

Beri yandan, Cumhuriyetin ilk döneminde kollektif bir özgüvene dayanak oluşturacak yegâne müşterek toplumsal tecrübe İstiklâl Harbi'dir. Ancak millî özgüven serumunda kullanılan kimyasal bileşimde baskın unsur bu tecrübeden çok toplumsal reformlardır, inkılâplardır. İstiklâl Harbi'nin veya Millî Mücadele'nin anlamlandırılması, hem ideoloji hem önderlik sorunu açısından başlıbaşına netameli bir konudur; millî savaş tercübesinin de inkılâplara 'ulanarak' işlenmesi, biraz da oradaki sıkıntıyı aşmak içindir. İnkılâpların başarılmış ve "Türk"e 'çağ atlatmış' olması, özgüven anlatısının ana dayanağını oluşturmuştur. Oysa bu hamleler, İslâmcı resmî tarih eleştirisinin iddia ettiği ölçüde derin bir hayal kırıklığı ve hoşnutsuzluğa yolaçmış olmasalar da, oldukça pasif bir şekilde 'izlenmiş'; halkın geniş kesimlerinde bir toplumsal dönüşüm heyecanını ve inisyatifini harekete geçirmekten uzak kalmışlardır. Dolayısıyla, millî kimliğin aslî bir unsuru olarak zerkedilen 'devrimci' bir ulus olma bilincinin, popüler karşılık bulduğunu söylenemez.

Resmî düzeydeki abartılı özgüven telkiniyle popüler zihin evreni arasında oluşan irtibatsızlığın veya uyumsuzluğun, kollektif bilinçdışında ciddi özgüven kırıcı bir etki yarattığı kestirilebilir. Oluşum evresindeki Kemalist bakış, millî kimliğin tözsel niteliklerinin milletin fertlerindeki somut cisimleşmesini epeyce 'yetersiz' görmüş ve bunu ima etmekten geri kalmamıştır. "Ulus vücudunun derisini kaplayan ve kazımakla bitmeyen hastalıklar"dan, "dış görünüşümüzün te-

---

18 Öğün 1996. Öğün bu "ego şişmesi"nin, "Türk kimliğinin etnik doğasının tarihsel zayıflığı ve buradan doğan boşluğu" doldurma ihtiyacından kaynaklandığını söylüyor. Bu özcü izah ("etnik doğa") elbette teorik sorunsalımıza uymuyor. Ben 'zayıflığı' bir "doğa"da değil millet inşa pratiğinin toplumsal koşullarında arıyorum.

mizlemekle bitmeyen pürüzlerinden" dem vuran Recep Peker (Peker 1984: 20-21), millî benliği ağır bir tedaviye muhtaç sayan bu bakışın en açıksözlü temsilcilerindendir.[19]

Bu yaklaşımın herhalde özgüven kırıcı olmanın da ötesine geçen etkileri olmuştur. Türk milliyetçiliğinin yukarda değinilen romantizm 'açığı' da bu (öz)güvensizliği pekiştirmiştir. İlerde ise, "Türk"lüğü ontolojik bir değer olarak yücelten resmî söylem, refakatindeki Cumhuriyetçi ve inkılâpçı katalogdan arındırılmak suretiyle, farklı milliyetçi ve muhafazakâr söylemlerin kalıbı olarak işgörecektir. Şunu da eklemeli ki, gerek radikal (ırkçı-Türkçü/ülkücü) gerekse muhafazakâr söylemler, kendilerini resmî millet-inşa sürecinin 'yapaylığına' karşı tepki olarak ortaya koyarken, o sürecin bu yazıda özetlenen karakter özelliklerini sürdürmekten geri kalmamışlardır.

KAYNAKÇA

Adıvar, Halide Edip (1987) *Zeyno'nun Oğlu*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

——— (1995) "Türkiye'de diktatörlük ve reformlar" (çev. Mehmet Özden), *Türkiye Günlüğü* 37 (Kasım-Aralık), s.118-126.

Ağaoğlu, Ahmet (1933) *Devlet ve Fert*, İstanbul: Sanayiinefise Matbaası.

Ahıska, Meltem (1996) "'Kimlik' Kavramı Üstüne Fragmanlar", *Defter* 27 içinde, s. 9-35.

Akçam, Taner (1992) *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Anderson, Benedict (1993) *Hayali Cemaatler* (çev. İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları.

Aydın, Suavi (1996) "Türk Tarih Tezi ve Halkevleri", *Kebikeç* 3, s. 107-130.

Bali, Rıfat (1996) "Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği", yayınlanmamış makale.

Balibar, Etienne (1993) *Die Grenzen der Demokratie*, Almancaya çeviren T. Laugstien, Hamburg-Berlin: Argument Verlag. [Bu kitabın Türkçesi Birikim Yayınlarınca 1997 yılı içinde yayımlanacaktır.]

Balibar, E. ve Wallerstein, I. (1993) *Irk Ulus Sınıf*, çev. Nazlı Ökten, İstanbul: Metis Yayınları.

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı (1943) *TürkeDoğru* (İkinci Kitap), İstanbul: Kültür Basımevi.

Belge, Murat (1995) "Osmanlı'da ve Rusya'da aydınlar", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* içinde (yayına hazırlayan Sabahattin Şen), İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 123-132.

Berkes, Niyazi (1978) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

Berktay, Halil (1991) "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim* 54/55 (Yaz/Güz 1991), 19-45.

---

19 Şu da 'çok büyük' ama 'emniyetsiz' bir özgüvenin fazlasıyla naif bir ifadesi değil mi?: 1932'de Halkevleri açılışları için şubelere tamim edilen merasim programında, "Türk milletinin durdurulmaz bir iştiyak ile yükselmek istediği en medenî millet mefkuresi bir canlı tablo halinde temsil edilecektir." dendikten sonra parantez içinde eklenmektedir: "İyi bir şey yapmak mümkün olmazsa vazgeçilecektir." (Türkoğlu 1996: 100) En medenî millet olması hedeflenen milletimizin, bu "durdurulmaz iştiyak"ini başarılı bir şekilde 'temsil etme' yeteneği bile şüpheli görülmektedir!

Beşikçi, İsmail (1991) *Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

Bora, Tanıl (1995a) "Türk Millî Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu", *Bilgi ve Hikmet* Yaz 1993, s. 85-103. (*Milliyetçiliğin Kara Baharı* içinde, s. 243-288, İstanbul: Birikim Yayınları.

——— (1995b) "'Yeni Türk Milliyetçiliğinin İki Yüzü", *Birikim* Mayıs 1993, s. 8-17. (Milliyetçiliğin Kara Baharı içinde, s. 243-288, İstanbul: Birikim Yayınları.)

——— (1995c) "Türkiye'de milliyetçilik ve azınlıklar", *Birikim* 71/72 (Mart-Nisan 1995) içinde, s.34-49.

Bozkurt, Mahmut Esat (1967) *Atatürk İhtilâli*, İstanbul: Altın Kitaplar. [Yeni baskısı: İstanbul 1995: Kaynak Yayınları.]

Chatterjee, Partha (1996) *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası* (çev. Sami Oğuz), İstanbul: İletişim.

Çalışkan, Gülhanım ve Işık, Oğuz (1994) "A nation and its geography in the making", yayımlanmamış çalışma, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

Çiğdem, Ahmet (1992) "Türkiye'nin Sonderweg'i", *Tezkire* 3, Mayıs 1992, s. 7-13.

Dann, Otto (1993) *Nation und Nationalismus in Deutschland*, Münih: Verlag C.H. Beck.

Demirel, Ahmet (1994) *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Doğan, Mehmet (1995) 1921-1941 Arası Şiir Tartışmaları, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eisenstadt, Shmuel N. (1995) "Japan und die Vielfalt kultureller Programme der Moderne", *Prokla* 101, s.503-520.

Elman, Ahmet Şevket (1955) *Dr. Reşit Galip*, Ankara.

Engin, Saffet (1938) *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, 2 cilt, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Ersanlı Behar, Büşra (1992) *İktidar ve Tarih*, İstanbul: Afa Yayınları.

Georgeon, François (1986) *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura*, Ankara: Yurt Yayınları.

Güvenç, Bozkurt (1993) *Türk Kimliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Gutmann, Amy (haz.) (1996) *Çokkültürcülük*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Faye, Jean Pierre (1977) *Totalitaere Sprachen* (Fransızcadan çev. Irmela Arnsperger), Frankfurt a.M./Berlin: Verlag Ullstein.

Habermas, Jürgen (1992) *Faktizitaet und Geltung*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Hobsbawm, E.J. (1993) *Milletler ve Milliyetçilik* (çev. Osman Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hourani, Albert (1994) *Çağdaş Arap Düşüncesi* (çev. L. Boyacı- H. Yılmaz), İstanbul: İnsan Yayınları.

İnan, Afet (1930) *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, İstanbul: Milliyet Matbaası.

Kaplan, Mehmet vd. (hazırlayanlar) (1992a) *Atatürk Devri Fikir Hayatı* 1. cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

——— (1992b) 2. cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

Kemal, Yahya (1990) *Edebiyata Dair*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

——— (1993) *Egil Dağlar*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Koçak, Orhan (1995) "Ataç, Meriç, Caliban, Bandung - Evrensellik ve Kısmilik Üzerine Bir Taslak", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* içinde (yayına hazırlayan Sabahattin Şen), İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 227-252.

——— (1996) "Kaptırılmış ideal: Mai ve Siyah üzerine psikanalitik bir deneme", *Toplum ve Bilim* 70 (Güz 1996), 94-152.

Kohn, Hans (1983) *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği* (çev. Agâh Oktay Güner), İstanbul: Kervan Yayınları.

Koloğlu, Orhan (1995) *Türk Çağdaşlaşması 1919-1938*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

Koyre, Alexandre (1994) *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe* (çev. İzzet Tanju), İstanbul: Belge Yayınları.

Köker, Levent (1995) "Kimlik, Meşruluk ve Demokrasi: Türkiye'de Yeni-Muhafazakâr Kültür Politikasının Eleştirisi", *Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür* içinde, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.

Kushner, David (1979) *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* (çev. Ş.S. Türet, R. Ertem, F. Erdem), İstanbul: Kervan Yayınları.

Küçükömer, İdris (1969) *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Ant Yayınları.

Landau, Jacob M. (1996) *Tekinalp, Bir Türk Yurtseveri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Levend, Agâh Sırrı (1941) *Halk Kürsüsünden Akisler*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.

M. Rıza (1982) *Benliğimiz ve Dilbirliğimiz*, Yayına hazırlayan Gamze Gayeoğlu, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Neumann, Christoph K. (1995) "Tarihin yararı ve zararı olarak Türk kimliği", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* içinde (yayına hazırlayan Sabahattin Şen), İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 447-454.

Öğün, Süleyman Seyfi (1996) "Türk millî kimliğinin dinselleşme dinamikleri", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi "Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik Sempozyumu", yayımlanmamış tebliğ.

Parla, Taha (1989) *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.

——— (1991a) *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynaklar-1: Atatürk'ün Nutuk'u*, İstanbul: İletişim Yayınları.

——— (1991b) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Peker, Recep (1984) *İnkılâp Dersleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Safa, Peyami (1990) *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İstanbul: Ötüken.

——— (1978) *Doğu Batı Sentezi*, İstanbul: Yağmur Yayınları.

Sarınay, Yusuf (1994) *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul: Ötüken.

Schaeffter, Ortfried (der.) (1991) *Das Fremde*, Opladen: Westdeutscher Verlag.

Shayegan, Daryush (1991) *Yaralı Bilinç* (çev. Haldun Bayrı), İstanbul: Metis Yayınları.

Sırrı, Selim (1932) *Radyo Konferansları*, İstanbul: Devlet Matbaası.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1995) *Yahya Kemal* (ilk baskısı 1962), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tannöver, Hamdullah Suphi (1929) *Dağyolu*, İstanbul: Yeni Matbaa.

——— (1971) *Seçmeler*, İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları.

Turan, Osman (1969) *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Türkoğlu, Ömer (1996) "Halkevleri'nin kuruluş amaçları, örgütsel yapısı ve bazı uygulamaları", *Kebikeç* 3, s. 97-106.

Ülken, Hilmi Ziya (1934) *Türk Tefekkür Tarihi* (2 cilt), İstanbul: Matbaai Ebüzziya.

——— (1948) *Tarih ve Millet Şuuru*, İstanbul: Pulhan Matbaası.

Üstel, Füsun (1996) "Cumhuriyet'ten bu yana yurttaş profili", *Yeni Yüzyıl* gazetesi, 24-25.4.1996.

Walicki, Andrzej (1987) *Rus Düşünce Tarihi (1760-1900)* (çev. Alâeddin Şenel), Ankara: V Yayınları.

Zahlmann, Christel (der.) (1994) *Kommunitarismus in der Diskussion*, Berlin: Rotbuch Verlag.

The Constitution of Turkish National Identity

This article is an attempt to expose a general topography of the constitution process of Turkish "national" identity in its earlier stages. The nowadays evident and well-discussed aspect of "identity" in general, that is neither a given entity, as something historically and socially constructed can be taken for granted only in so far as one sees it as part of concrete and specific nationalist formations. These nationalist aspirations, initially having a chaotic nature, can reach a point of constitutive force when they tend to be accompanied by the concrete process of nation-state formation.

The case of Turkey is not different, in broader line, from this general scheme, while its details have largely been omitted in general. Or, it is the nature of the "nationalist" formation itself, which on the one hand benefits from such an omission while promoting it on the other. Thereby, in the topography of the Turkish nationalism, we may first find a Kemalist pole, which attempts to refine the unilinear concept of history of excessive, racist-nationalism. This Kemalist form endeavors to color nationalism with a tone of Enlightenment an "democracy". Its recent versions are rather covered by reactionary motives as to see in Turkey a "forced" national identity due to the fatal process of national-construction during Balkan and Independence wars at the beginning of our century. Or, even when historical conditions could improbably create a single ethnic group on a given official territory, the concept of "national identity" still remains problematic in itself, as all tentatives to define "Turk" as a natural element. This means that one owes his/her national identity strictly to his/her own perception of this identity. Yet it is impossible to ascertain that the Ottoman legacy has only left Turks on the present Turkish territory. First, there are who define themselves as "Muslims", and secondly as "Kurds", while having been insistently told that they were "Turks". Secondly, the age of Independence war had to see the presence of a considerable non-Muslim population is Anatolia. An the early emergence of nationalism among various peoples of the Ottoman territory can be conceptualized as a belated reiteration of the tendency of European Empires to reconstitutionalize themselves as nation-states. But this retardation is only a symptom for the existence of a complex situation,

which gives to Ottoman-Turkish nationalism process its historical specificity: While since long having been in the position of religious leadership in Islam (the Califate), the Ottoman dynasty lost its power to represent the entirety of the Oriental world and the Turkish version of nationalism inherited its reactionary attitude (to challenge the entirety of the Occident) from this decline. And even when such a representiveness is no longer claimed in its old forms by the new national formation, the attitude of early Turkish nationalism had to enter into a "complex" in which one is not able to choose between the West (with the importation of Enlightenment) and the age-old Islamic identity, which is incapable to cover life.

Hence, an "ethnocentric nationalism" emerges in the early period of young Turkish Republic. As a non-Western brand of nationalism, the practical identification of "modernization" and "Westernization" has always been a trouble and a source of complexion. And the outcome was an attempt to synthetize the culture with civilization, the first, admitted as "national" and the latter, as "Western". This brand of nationalism can be admitted as "ethnocentric" with its emphasis of the "cultural identity". The result of this early procession of ethnocentric nationalism has been a xenophobic attitude towards the rest of the world, no matter it is West or East.

Bir araştırma alanı olarak yeme-içmenin tarihi ve sosyolojisi

*Nuri Zafer Yenal**

I.

Bu makalenin konusunu son yıllara kadar tarihsel ve sosyolojik yazına marjinal kalmış bir araştırma alanının tanıtılması ve değerlendirilmesi oluşturuyor. Bu alan, gündelik hayatın çok önemli ve elzem bir boyutunu, yeme-içme faaliyetlerini ve gıda tüketimini kapsıyor. Son yirmi yıl içerisinde bu alanda yapılan tarihsel sosyolojik çalışmalarda önemli bir artış oldu.[1] Bu konuda yazılan ilk kitaplardan birinde Murcott (1983), insanların neyi, nasıl ve neden yiyip içtikleri; yemeği nasıl pişirip ne şekilde sundukları gibi sorulara ancak maddî ve toplumsal ilişkiler ile hiyerarşik toplumsal yapılara bakarak cevap verilebileceğinin altını çiziyordu. Yiyeceklerin salt fiziksel beslenme amacıyla tüketilmediği ve

(*) Binghamton Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

1 Aslında antropologlar, sosyolog ve tarihçilerden çok daha önceleri bu sahaya ilgi duymaya başladılar. Bu bağlamda, özellikle Levi-Strauss (1970, 1973, 1978) ve Douglas'ın (1975, 1987) çalışmaları kayda değer gözüküyor. Bu çalışmalar, hiç şüphesiz ki bu alanda kendilerinden sonra yapılan tarihsel ve sosyolojik araştırmalara bir esin kaynağı teşkil etmiştir. Bununla birlikte bu antropolojik çalışmaların zayıf kaldıkları yerlerin eleştirisinin bu sahadaki sosyolojik ve tarihsel çalışmaların başlangıç noktasını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bu eleştirileri şöyle sıralayabiliriz: Birincisi, Douglas ve Levi-Strauss'un analizleri daha çok kendi tecrübelerine ve anekdotlara dayanmış ve tarihsel olarak temellendirilmemiştir (Murcott, 1988:14). İkincisi, yiyecekler üzerine yapılmış antropolojik çalışmalar genellikle etnografik ve durağan bir nitelik taşımakta ve beslenme alışkanlıklarındaki dönüşümleri anlamakta yetersiz kalmaktadır. Üçüncüsü, bu çalışmalar genelde sadece sembolik alanla sınırlı kalmakla ve sosyo-ekonomik faktörlere (toplumsal yapılar, siyasî ve iktisadî gelişmeler, vs.) önem vermemekle eleştirilmişlerdir. Bununla birlikte, bu alandaki önemli tarihsel sosyolojik çalışmalardan bazıları, eğitimi antropoloji olan sosyal bilimciler tarafından yapılmıştır (örneğin, Goody (1982) ve Mintz (1985). Belirttiğim gibi, mevcut literatürden duyulan tatminsizlik ve bunu geliştirme arzusu, yeme-içme üzerine yapılan çalışmaların giderek daha sosyolojik ve tarihsel bir nitelik kazanmasına neden olmuştur.

kültürel ve toplumsal özellikler taşıdığı savı, söz konusu literatürün önemli çıkış noktalarından birisi oldu (Mennell vd., 1992; Murcott, 1983). Kimileri, yeme-içme alışkanlıklarında ve gıda tüketim örüntülerindeki dönüşümleri çalışmanın toplumsal değişmeyi anlamaya yardım edeceğini öne sürdü (Mintz, 1993). Birçok sosyal bilimci, değişik gıda sınıflandırmalarının ve beslenme pratiklerinin farklı toplumsal sınırları ve hiyerarşileri yansıttığı konusunda görüş birliğine vardı (Bourdieu, 1984; Levenstein, 1993; Driver, 1983; Mennell, 1985; Zubaida, 1994). Bu bağlamda, yemek yeme-pişirme alışkanlıklarının ve gıda tüketim örüntülerinin farklı toplumsal sınıfların kendini tanımlamasında ve kültürel kimliğini oluşturmasındaki önemi vurgulandı.

Bu makalede, yeme-içme üzerine yapılmış tarihsel ve sosyolojik çalışmaların belli başlı örnekleri üzerinde yoğunlaşarak bu alandaki baskın temaları, analitik yaklaşımları ve kuramsal çerçeveleri tanıtmak ve değerlendirmek istiyorum. Bu yolla, sözünü ettiğim literatürdeki tartışma ve iletişim noktalarını ortaya koymayı amaçlıyorum. Bu aşamada, makalede kullanacağım bazı kavramlara açıklık kazandırmakta fayda var. "Yeme-içme faaliyetleri" ve "gıda tüketimi" derken sadece niceliksel büyüklükleri ve bu büyüklüklerin uzamsal ve zamansal olarak değişimini kastetmiyorum. Bu terimleri, aynı zamanda bu faaliyetlerle vücut bulan toplumsal, kültürel ve iktisadî pratikleri ve değerleri de kapsayacak şekilde kullanıyorum. Bu pratikler, yiyeceklerin satın alınması, hazırlanması ve tüketilmesinden yiyeceklerle ilgili kültürel anlamların, reprezantasyonların ve ilişkilendirmelerin üretilmesine varıncaya kadar birçok alanı içermektedir. Bu makalede, "yeme-içme-pişirme faaliyetleri", "yemek alışkanlıkları", "beslenme alışkanlıkları" gibi terimleri birbirinin yerine geçecek şekilde kullandım.

Bu makale dört bölümden oluşuyor. Bundan sonraki bölümde, yeme-içme tarihi ve sosyolojisi literatürünü daha genel bir çerçeveye oturtmak amacıyla tüketimle ilgili çalışmaların kısa bir değerlendirmesini yapacağım. Üçüncü bölümde, yeme-içme alışkanlıklarının dönüşümü ve yayılması hakkındaki önemli tarihsel ve sosyolojik çalışmaları tanıtacağım. Baharat ve şeker gibi bellibaşlı yiyecek maddelerinin sosyal ve kültürel tarihi, bölgesel mutfakların oluşması ve dönüşmesi süreçleri, sofra adabının tarihsel gelişimi gibi konular bu bölümde ele alınacak. Literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğu Avrupa hakkında olduğu için, değerlendirmem de zorunlu olarak Avrupa üzerinde odaklaşacak. Dördüncü bölümün konusu ise yeme-içme pratikleri ile toplumsal katmanlaşma ve toplumsal kimliklerin oluşması arasındaki ilişki olacak. Yeme-içme alanında toplumsal sınıflar arasındaki farklılıklar, Avrupa'da kamusal alanın ortaya çıkması ve yeme-içme mekanlarının bu süreçteki rolü gibi konular da bu bölümde kapsanacak konular arasında yer alıyor. Sonuç bölümünde de yeme-içme tarihi ve sosyoloji literatürünün eleştirel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağım.

Yeme-içme sosyolojisi alanında yapılan araştırmaların, kendilerinden önce

gelen ya da eş zamanlı olarak ortaya çıkan bazı sosyolojik yaklaşımlardan gerek kavramsal, gerek kuramsal açılardan önemli ölçüde etkilendiği söylenebilir. Bu etkileşimin boyutlarını anlamak ve bu alanın kavramsal ve kuramsal temellerini daha genel bir çerçevede kavrayabilmek için, "tüketim çalışmaları" adı altında toplanabilecek araştırmalara kısaca bir göz atmakta yarar var.[2]

II.

1980'lerin başından itibaren hemen hemen bütün sosyal bilim dallarında tüketimi konu alan çalışmalarda neredeyse bir patlamaya tanık olundu (Miller, 1994: 1). Tarihçilerin, sosyologların, antropologların, edebiyat eleştirmenlerinin çalışmalarında tüketime verilen önem önceki dönemlere kıyasla artarken, değişik coğrafyalarda ve farklı tarihsel dönemlerde bu meseleyi türlü boyutlarıyla anlayabilmek için çeşitli kavramsal ve kuramsal yaklaşımlar geliştirilmeye çalışıldı [örneğin bkz. Appadurai (1995 [1986]), Baudrillard (1988), Bermingham ve Brewer (1995), Bourdieu (1984), Brewer ve Porter (1993), Featherstone (1991), Fine ve Leopold (1993), Fine, vd. (1996)]. Bu araştırmaların temel özelliğinin, tüketim süreçlerinin maddî olmayan yönlerini ön plana çıkarması olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, tüketimi biyolojik ihtiyaçlarla ya da ekonomistik kavramlarla açıklamaktan ziyade bu çalışmalar, tüketimi daha geniş bir çerçevede toplumsal, sembolik ve kültürel yönleriyle birlikte ele almaya çalışıyor. Daha önce sosyal bilimciler tarafından ihmal edilen gündelik yaşamın türlü veçheleri (kıyafet, yeme-içme, müzik, spor gibi) mercek altına yatırılıyor ve tüketimin çeşitli biçimlerinin, sosyo-ekonomik hiyerarşilerin sürdürülmesi ile farklı sosyo-ekonomik sistemlerin kültürel ve sembolik olarak yeniden üretimi açısından önemi vurgulanıyor. Buna paralel olarak da, toplumsal ve kültürel kimliklerin yaratılması ve sürdürülmesinin en temel araçlarından birisinin, çeşitli imgelerin, metinlerin ve nesnelerin tüketimi olduğu iddia ediliyor.

Farklı tüketim biçimleri üzerine yapılan çalışmalar, metaların özelliklerinin

---

2 Burada *Annales* okulu tarihçilerinin gündelik yaşam tarihi hakkındaki tarihsel sosyolojik çalışmaların çeşitlenmesindeki katkılarının altını çizmek gerekiyor. 1960'ların başlarında Fernand Braudel'in tarihçileri "maddî yaşam ve biyolojik davranışların" tarihini çalışmaya davet etmesinden sonra gıda ve yeme-içme'nin *Annales* ekolünden gelen tarihçilerin bellibaşlı araştırma konularından birisi olduğu gözleniyor (Mennell, vd., 1992:5-6). Annalcilerin bu konuda yaptıkları araştırmaların önemli bir derlemesi için bkz. Forster and Ranum (1979); *Annales* okulu tarihçilerinin geliştirdiği yeni tarihsel yaklaşımların bir tartışması için bkz. Le Goff ve Nora (1974). Gündelik yaşamdaki yapılar üzerine yazdığı kitabın önsözünde Braudel (1992 [1979]) amacını daha önce üzerinde durulmamış ve geleneksel tarih yazımının kenarlarına itilmiş "demografi, gıda, giyecek, barınma, teknoloji, para, şehir" gibi bütünsel tarih açısından son derece önemli temaları araştırıp bunları anlamlı bir şekilde sunmak olarak özetliyor. Braudel, kalkıştığı işin önemini şu şekilde vurguluyor: "Toplumun farklı düzeylerinde insanların nasıl yediği, giyindiği ya da barındığına kesinlikle kayıtsızlık kalınamaz. Bu anlarda ortaya çıkacak resimler, farklı toplumlar arasındaki zıtlıklara ve farklılıklara işaret edebilir..." (27,29).

kendi fiziksel yapıları içerisinde donuk olmadığını ve sırf üreticileri tarafından dayatılan belirli bir anlamdan fazlasını içerdiğini vurguluyor. Yine söz konusu çalışmalar, bu anlamların, metaların çeşitli iletişim organlarındaki temsilini, verili toplumsal dengeleri, yerel görenekleri de içine alacak şekilde toplumsal pratikler kanalıyla ve bir nesnenin onu sahiplenen, tüketen, kullanan kişiler için taşıdığı kültürel ve sembolik öneme bağlı olarak ortaya çıktığını iddia ediyor (Lupton, 1993: 7). Bu yüzden, metaların sadece fiziksel ya da biyolojik ihtiyaçları gidermek için değil aynı zamanda sembolik olarak da tüketildiği söyleniyor. Tüketim konusundaki çalışmaların ilk örneklerini veren Douglas ve Isherwood'a göre, metaların sırf hayatta kalmak ya da başkalarına gösteriş yapmak amacıyla tüketildiğini varsaymak yerine bunların toplumsal ilişkileri betimleme ve kültürün çeşitli veçhelerini görünür ve sürekli kılma doğrultusundaki işlevlerini vurgulamak gerekir (1979: 59-60). Kimileri, günümüzde iktisadî başarıların metaların sembolik ve kültürel boyutlarının başarılı bir şekilde düzenlenebilmesine bağlı olduğunu düşünüyor (Lee, 1993: 17). Sonuç olarak da, metaların maddî ve iktisadî değerleriyle sembolik ve kültürel boyutları arasında ayrılmaz ve sürekli bir ilişki olduğu varsayılıyor; tüketim için üretim yapan her sanayi, nihayette sadece iktisadî değil, aynı zamanda da kültürel değer taşıyan metalar üreten "kültür sanayii" olarak görülüyor (Fantasia, 1995:201).

Tüketimin sosyal yapıda her alana sirayet eden önemini modern toplumların en mühim ayırt edici özellikleri arasında sayan bazı yazarlar, tüketiciliği geç kapitalizmin başta gelen unsurlarından birisi olarak değerlendiriyor (örneğin bkz. Jameson (1993), Featherstone (1991)). Bu minvalde söz konusu düşünürler, reklamcılık ve pazarlama sektörlerinin genişleyen etki alanı, alışverişin insanların gündelik yaşamında büyüyen önemi ve alışveriş merkezleri ile süpermarketlerin sadece tüketim değil, aynı zamanda boş zaman geçirme alanları olarak da artan popülerliği gibi tüketimin toplum hayatındaki önemini vurgulayan gelişmelere işaret ediyor. Bazı sosyologlar, tüketiciliğin yükselmesini İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki bazı iktisadî ve siyasî gelişmelerin sonucu olarak görüyor. Örneğin, Cross (1993) kitlesel üretim ve Keynesci iktisadî politikalar temelinde 1945 sonrasında gelişmiş kapitalist toplumlarda tüketici bir konsensusun ortaya çıktığını savlıyor. Bu yazara göre, bu konsensusa bağlı olarak tüketicilik modern ekonomik düzenin ve kamusal kültürün temel taşlarından birisi oldu ve insanların zamanlarını çalışmak ve kazandıklarını harcamak edimleri etrafında nasıl düzenleyeceklerini belirler hale geldi (Cross, 1993:184).

Bununla birlikte, bu literatür içerisinde, tüketimin kamusal ve özel alanlardaki öneminin sadece savaş sonrası döneme özgü bir olgu olmadığını, bunun daha önceki tarihsel dönemler için de geçerli olduğunu vurgulayan başka bir yaklaşımın mevcudiyetinin de altını çizmeliyim (örneğin bkz. Appadurai (1995 [1986]), Bermingham (1995), McKendrick (1982), McCracken (1990) ve Mukerji

(1983). Yukarıdaki zikrettiğim, tüketici toplumunu geç kapitalizmle özdeşleştiren yaklaşımları tarihsel olmamakla eleştiren Bermingham (1995), günceler, malikane envanterleri, iflas kayıtları, eski tablolar, ev eşyaları gibi tarihsel bulguların ışığı altında "tüketim toplumunun" en az dörtyüz yıldır var olduğunu savlıyor.[3] Benzer biçimde McCracken (1990), bu konudaki tarihsel literatürü gözden geçirerek onaltıncı yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'daki çeşitli toplumların nasıl yeni tüketim eşyalarını ve pratiklerini benimsediğini ve bunlara bağımlı hale geldiğini inceliyor. McKendrick, vd. (1982), Williams (1991) ve Mukerji (1983) gibi yazarlar ise Batı'da yaşanan erken bir "tüketici devriminin" kapitalizmin gelişmesine önemli katkıları olduğunu ve sanayi devrimine eşlik ederek bu dönemde toplumun dönüşme sürecinde mühim bir rol oynadığını savunuyorlar. Tarihsel bir perspektif içerisinde bütün bu çalışmalar, tüketimin uzun zamandır sosyo-kültürel kategorilerin ve ilkelerin ifadesini bulduğu kültürel bir süreç olarak varolduğunu ve giyim eşyalarından gıda maddelerine varıncaya dek çok çeşitli metaların sahipleri ve tüketicileri tarafından, yeni yaşam biçimleri yaratmak ve bunları sürdürmek, yeni kimlikler oluşturmak ve toplumsal değişimi ortaya çıkarmak ve/veya bunu yaşamak üzere kullanıldığını vurguluyor.[4]

Yukarıda ana hatlarını vermeye çalıştığım tüketimle ilgili literatürden hareketle, kültürel nesneler olarak tüketim metalarının, değişik yaşam biçimlerinin yaratılması ve korunması yolunda farklı sosyo-ekonomik gruplara önemli kaynaklar sunduğunu söyleyebiliriz (Lee, 1993; Featherstone, 1991). Tüketim alanının ihtiva ettiği toplumsal ve kültürel süreçlerin kuramsallaştırılması konusunda önde gelen yazarlardan Pierre Bourdieu'ya (1984 [1979]) göre, tüketim ilişkileri ve pratikleri tarafından donanmış "zevk ve yaşam biçimleri evreninin," sınıfsal ve statüsel zıtlıklara ve farklılıklara göre bir haritasını çıkartmak mümkündür. Burada, tüketimin sadece zaten varolan sosyo-ekonomik farklılıkları *yansıtan* bir alan olmasının ötesinde toplumsal farklılıkları *oluşturan* ve bunları *sürdüren* bir faaliyet olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Bourdieu'ya göre, "nesneler, hatta endüstriyel ürünler bile, kelimenin en sıradan anlamıyla nesnel değildirler" ve kullanıcıları için taşıdıkları anlamlar, kullanıcılarının sosyal ve iktisadî konumlarına ve koşullarına göre farklılık gösterir[5] (1984: 100-101).

---

3 Bermingham'a göre modernizm, kültüre olan temel bakışını kitlesel kültürel biçimlere muhalefet şeklinde geliştirdi ve buna bağlı olarak da sanatsal üretim, bireycilik, özgünlük, estetizm ve avangardizm etrafında odaklanan bir kültür tarihinin yazılmasını teşvik etti. Bu da tüketiciliğin daha erken biçimlerinin ve kültürel taraflarının gözden kaçırılmasına neden oldu (1995:3).

4 Tüketim ve kültür çalışmalarının bir başka önemli ismi Jean Baudrillard bu savı daha da ileriye götürmektedir. Çok kabaca özetlemek gerekirse Baudrillard'a göre, tüketimin asıl amacı, toplumsal kimliklerin dışavurulması değildir; tüketimin bizzat kendisi toplumsal kimlikleri belirleyen temel unsurdur. Modern kapitalizmde, tüketim üretime üstünlük sağlamış ve simgesel alan öncül bir konuma yükselmiştir. Kısacası, imgeleme maddî ihtiyaçların giderilmesinden daha önemli bir hale gelmiştir (Baudrillard, 1988).

5 Bourdieu'nun karmaşık kültürel ilişkileri anlamak amacıyla toplumsal edimin hem determinist, hem de voluntarist yorumlanıyla hesaplaşarak geliştirdiği kuramsal modelin en önemli kavram-

Bourdieu *Distinction* kitabında ayrıca, sadece üretim ilişkilerindeki konumlarına göre değil, aynı zamanda kendi kültürel sınıflandırmalarına göre katmanlara ayrılan sınıfsal öznelerin farklı kültürel pratiklerle birbirlerinden nasıl ayrıldıklarını göstermeye çalışmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım çerçevesinde, üretim ilişkilerinin yanısıra tüketim ilişkileri de, sosyo-ekonomik hiyerarşik yapıların yeniden üretilmesinde ve toplumsal kimliklerin yaratılmasında hayati bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu bölümü sonlandırırken şu noktalara dikkat çekmekte yarar var. Gıda tüketimi üzerine yapılan tarihsel ve sosyolojik çalışmalar da diğer metaların olduğu gibi gıda maddelerinin de ikili doğasının altını çizmiştir: Yiyecekler bir yandan fiziksel tatminin nesnesi, öte yandan da simgesel ve kültürel yeniden üretimin aracı konumundadır. Roland Barthes'a göre, yiyecekler toplumdaki mevcut toplumsal sınırları ve birliktelikleri imleyen "bir iletişim sistemi, bir imajlar bütünü, kullanım, durum ve davranışlar protokolü" oluşturur (1979: 167). Birçok tarihsel sosyolojik çalışmada, yiyecekler ve bunları çevreleyen faaliyetler manzumesi (hazırlama, sunma, tüketme, görgü kuralları, vs.), sınıf, statü ve daha başka toplumsal kimlikler arasındaki ilişkilerin ve farklılıkların tanımlandığı ve yeniden üretildiği bir alan olarak değerlendirilmiştir (Fischler, 988; Goody, 1982). Bu alanda yapılmış tarihsel çalışmaların özellikle üzerinde durduğu başka bir tema ise, farklı tarihsel coğrafyalarda yiyecek maddelerinin tüketim örüntülerindeki dönüşümlerle siyasî ve iktisadî gelişmelerin ilişkilendirilmesi oldu. Yazımın bundan sonraki bölümlerinde yeme-içme-pişirme faaliyetleri üzerine yapılmış tarihsel sosyolojik çalışmaların kapsamlı bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağım. Bu değerlendirmeyle, bu alanda önde gelen araştırma konularını, kuramsal ve kavramsal yaklaşımları daha belirgin bir şekilde ortaya koymayı amaçlıyorum.

---

larından birisi *habitus*'dur. Bourdieu'nun "edimleri-birleştirici ve edimleri-yaratıcı ilke –sınıf koşullunun içselleştirilmiş biçimi ve bunun içerdiği koşullama" olarak tanımladığı *habitus*, farklı sosyo-ekonomik grupların toplumsal dünyayı kendilerinin baktığı yerden kültürel katmanlara ayırabilmeleri için gerekli belirli bir bilişsel ve yorumsal çerçeve edinmelerini sağlar. Bourdieu'ya göre *habitus*, sadece kurgulayan (structuring) değil, aynı zamanda kurgulanmış (structured) bir yapıdır. *Habitus*'un kurgulanmış tarafı, bunun kısmen toplumsal dünyanın farklı ve hiyerarşik olarak konumlanmış sosyal sınıflara bölünmesinin içselleştirilmesi sürecinin ürünü olmasından ileri gelir. Bununla birlikte, *habitus*'un kurgulayıcı olma özelliği sayesinde farklı toplumsal gruplar, "sınıflanabilir edimler ve işler üretebilmek ve temsil edilen toplumsal dünyayı (yani yaşam biçimlerinin uzamını) oluşturan bu edimleri ve ürünleri (beğenileri) ayırdedebilmek ve takdir edebilmek" için gerekli kültürel donanıma sahip olurlar (a.g.k.: 170). Sonuç olarak diyebiliriz ki Bourdieu'nun kuramsal çerçevesinde toplumsal edimin belirlenmesi sürecinde *habitus*'a dinamik ve etken bir konum atfedilmiştir. Edimleri birleştirici ve yaratıcı ilke *habitus*'un ürünü olarak ortaya çıkan kültürel sınıflandırma ve sıralama sistemleri, farklı toplumsal grupların müzik, spor, sanat, mobilya, yemek gibi alanlardaki belirli kültürel edimlerinde ve tercihlerinde kendini gösterir ve bu grupların sınıfsal beğenilerini (zevklerini) meydana getirir.

III.

Ele aldığımız literatürde birçok çalışma, yiyeceklerin tarihsel dağılımı ve yeme-içme-pişirme alışkanlıklarının dönüşümü ve yayılması üzerinde odaklanıyor. Böylesi çalışmalar, farklı tarihsel coğrafyalardaki yeme-içme adetlerini, hegemonik aşçılık tarzlarını, bunların çıkış noktalarını ve dönüşümlerini inceleyerek farklı halklar ve siyasî birimler arasındaki kültürel ve toplumsal ilişkilerin doğası ve içeriği hakkında sonuçlara varıyor. Bu çalışmalar (i) dünyanın farklı bölgeleri arasındaki toplumsal ve kültürel etkileşimleri yeniden düşünme, (ii) tarihsel siyasî ve kültürel hegemonya meselelerine varolan yaklaşımları ve dönemlendirme çabalarını yeniden değerlendirme ve (iii) farklı tarihsel anlardaki sosyo-kültürel değişimlerin doğası ve nitelikleri hakkında yeni bakış açıları geliştirme yönünden aydınlatıcı olabilir. Konuya bu alanın en önde gelen isimlerinden Sydney Mintz'in çalışmalarının kısa bir değerlendirmesini yaparak girebiliriz.

Mintz, *Sweetness and Power (Şeker ve İktidar)* (1985) adlı kitabında onaltıncı yüzyıldan itibaren şekerin tarihini inceliyor. Mintz'e göre, insanların beslenmesindeki değişiklikler ve yeniden düzenlemeler, toplumsal yapı ve değişime dair düşünce kalıplarındaki önemli dönüşümleri de yansıtır (a.g.k.: 13). Bu noktadan hareketle Mintz, şekerin tarihini çalışarak Batı'da modernite'ye giden yolda yaşanan dönüşümlerin farklı sosyal ve kültürel yönlerini açığa çıkartmayı amaçlıyor. Yazarın bu kitapta cevaplandırmaya çalıştığı temel soru şu: "İngiltere'deki emekçi sınıflar nasıl olup da şeker yemeye başladılar?" Başka bir deyişle, şekerin 1650'lerde nadir bulunan bir madde iken 1750'lerde bir lüks ve 1850'lerde bir ihtiyaç maddesi olmasına doğru giden yolda yaşanan toplumsal, iktisadî ve kültürel dönüşümler bu kitabın ana temasını oluşturuyor. Mintz'e göre, şeker tüketiminin artmasının ardında, yeni çalışma düzenleri ve yeni emek kontrol mekanizmaları gibi çalışan sınıfların hayatlarını derinden etkileyen değişimler neticesinde yeni yiyecek maddeleri ve yeme biçimlerinin düşünülebilir ve "doğal" hale gelmesi yatıyor.[6] (a.g.k.: 180-181).

Mintz, kitabında hem şeker üretiminde, hem de tüketiminde yaşanan değişmelerin arkasında yatan iktisadî ve siyasî gelişmelere bakıyor. Bunlar arasında, oluşmakta olan dünya sisteminin dayattığı iktisadî dinamiklerin, büyüyen köle ticaretinin, kolonilerde genişleyen plantasyonların, artan sanayileşmenin, kırsal alanlarda yaşanan dönüşümlerin, şehirleşmenin özellikle altını çiziyor. Mintz kitabında ayrıca şekerin değişik kullanım alanlarının (baharat, ilaç, yiyecek koruyucu madde ve en sonunda da tatlandırıcı olarak) farklı top-

---

6 Mintz'e göre, artan şeker tüketimi sayesinde çalışan sınıfların aldığı günlük kalori büyük oranda arttı. Dahası, çay ve kahve gibi diğer uyarıcılarla (ki bu maddelerin Avrupa'ya girişi şekerle hemen hemen eş zamanlıdır) birlikte alınan şeker, emekçilerin iş gününün sıkıntılarını hafifletmelerine ve yeni çalışma koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı oldu.

lumsal gruplar için taşıdığı çeşitli sembolik ve kültürel anlamları da irdeliyor. Mintz'e göre şeker tüketiminin yayılması iki süreci ihtiva ediyor. Birincisi, alt katmanlarındaki grupların, taklit ve öykünme yoluyla, toplumun daha varsıl grupları arasında yaygınlık kazanan (evlenme töreni pastaları, yeni yıl kekleri, pudingleri, sütlü tatlı ve şekerlemeleri gibi) şeker tüketim biçimlerini zaman içerisinde benimsemesidir. İkincisi de, yoksul sınıfların farklı maddî koşulların neticesinde yeni şeker kullanım biçimleri ve anlamları yaratmasıdır. Örneğin, işçiler arasında çay içme ve bununla birlikte de şeker tüketimi aristokraside olduğu gibi evde değil, çalışma yerleriyle ilişkili olarak başlamıştır. Dolayısıyla da, çay içme ritüelleri ve bunların ihtiva ettiği sembolik ve kültürel anlamlar açısından bakıldığında varsıl sınıflarla çalışan sınıflar arasında farklılıklar vardır (a.g.k.: 265).

Şeker örneğinin de açık olarak gösterdiği gibi, sömürgeci hareketler sonucu insanların ve gıda maddelerinin dünya üzerinde yer değiştirmeye başlamasıyla birlikte beslenme alışkanlıklarında ve mutfaklarda önemli dönüşümler en azından dört yüz yıldır yaşanmaktadır. 1492'ten sonra sadece şeker değil, mısır, patates, acı sivri biber gibi birçok yeni tahıl maddesi ve sebze de Avrupa'ya girdi.7 Onuncu yüzyıldan itibaren Avrupa'da yiyeceklerin tarihini ve kültürünü konu alan kitabında Massimo Montanari, yeni keşfedilen yiyecek maddelerinin Avrupa besin sistemine hemen dahil olamadığının altını çiziyor (1994: 99). Bölgeler ve sınıflar arasında istisnalar olmakla birlikte, bu ürünlerin ortalama mutfaklara girmesi, birincisi onaltıncı, ikincisi onsekizinci yüzyılda yaşanan iki aşamada gerçekleşmiştir. Montanari'ye göre her iki durumda da esas itici güç açlık tehlikesi olmuştur. Onaltıncı yüzyılda artan nüfus, bundan doğan talebi karşılamaya yetmeyen tarım üretimi ve sürekli kötü beslenme koşulları yoksul sınıfları ve bunların arasında da özellikle köylüyü, mısır, darı ve patates gibi yeni yiyecek maddelerini denemeye itti.[8] Ancak, bu gıda maddelerinin Avrupa besin

7 Keşifler çağı ve Avrupa dünya ekonomisinin diğer kıtalara yayılması beraberinde sadece yeni gıda maddelerini getirmemiş, aynı zamanda yiyecek hazırlama tekniklerinde de dönüşümlere yol açmıştır. Örneğin, onaltıncı yüzyılda yiyecek saklama sahasında niteliksel ve niceliksel olarak büyük gelişmeler gözlenmiştir (Stead, 1991:66). Özellikle, denizaşırı keşif seferleri için hazırlanmış gemilere yeterli ve sürekli gıda sağlama ihtiyacı, Avrupa devletlerini yiyecek saklama konusunda yeni arayışlara itti. Bu dönemde, tuzlama, turşu kurma, kurutma, tütsüleme gibi yeni teknikler geliştirildi ve uygulamaya konuldu. Ayrıca, bu yüzyılda şekerin görece bollaşması ve fiyatının azalması, onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren meyve, kök ve çiçeklerin uzun süre saklanabilmesi için (reçel yapma gibi) yeni yolların bulunmasını mümkün kıldı. Bununla birlikte, 1800'lere kadar yiyecek saklama tekniklerindeki bu gelişmelerden ve bunların sonuçlarından (salamlardan, sosislerden, turşulardan, soslardan, reçellerden, marmelatlardan, vs.) daha ziyade Avrupa'nın varsıl sınıfları faydalanabildi (a.g.: 89, 97).

8 Köylülerin kendi sebze bahçelerinde yetiştirdikleri ürün feodal ranta tabi değildi ve burada ne ekip biçeceğine köylünün kendisi karar verirdi. Bu durum, köylüleri mısır yetiştirmeye sevkeden başlıca unsur olarak görülebilir. Mısırın yüksek besin değerinin farkedilmesi ve veriminin fazla oluşu toprak sahibinin taleplerinden korunma güdüsüyle birleşince, mısırın Avrupa'da tutunması kaçınılmaz bir hal aldı (Montanari, 1994:102-104).

rejimlerinde tam etkilerini göstermesi onsekizinci yüzyılı buldu. Braduel, mısır ve patatesin Eski Dünya'da yayılmasını "onsekizinci yüzyılın beslenme devrimleri" olarak nitelendiriyor. (Braudel, 1992: 163-172). Mısır ve patates üretimi ve tüketiminin onsekizinci yüzyılda yaygınlaşması aynı zamanda, yoksul sınıfların tahıl seçeneğine daha fazla yaslanmasının ve etin toplumda eşitsiz dağılımının da marıtıksal bir sonucuydu.[9] Montanari, bu yiyecek maddelerinin Avrupa'da kabullenilmesi sırasında, bir "kültürel tasdikleme sürecinin" yaşandığının da altını çiziyor. Bu sürecin bir sonucu olarak, bu maddelerin tüketimi yerel geleneklere uyarlandı ve Amerika'dakinden daha farklı kültürel biçimler aldı.

Brandes (1992) de, mısırın menşei olan Amerika'da temel gıda maddesiyken Avrupa'da kabul görmesinin neden yaklaşık iki yüz yıl aldığını sorguluyor. Ekolojik açıklamaları yetersiz bulan yazar, bu gecikmenin ardında yattığını düşündüğü iki nedenin altını çiziyor: Mısır, genelde yoksul insanların yedikleriyle özdeşleştirildi ve mısırın aşağı statüde bir besin maddesi olarak görülmesi çabuk yaygınlık kazanmasını engelledi; (b) mısırın kökeni konusundaki belirsizlik, birçok insanı bu yiyeceğin Orta Doğu'dan ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirildiğini düşünmeye itti.[10] Bu da, İslâm alemiyle Avrupa arasındaki siyasal ve dinsel anlaşmazlıkların da etkisiyle, mısırın hakir görülmesine yol açtı.

Bu noktada, Orta Doğu ve Avrupa mutfak kültürleri arasındaki etkileşimin ve bunun sosyal ve kültürel sonuçlarının, burada değerlendirmesini yaptığım literatürün önemli, fakat fazla çalışılmamış bir boyutunu oluşturduğunu kaydetmek istiyorum. Örneğin, Peterson (1994) ondördüncü ve onyedinci yüzyıllar arasında Orta Doğu'daki aşçılık alışkanlıklarının Avrupa'ya, özellikle Fransız mutfağına etkilerini inceliyor. Bu yüzyıllarda Avrupa'da yemeklerde yoğun miktarda baharat kullanımına dikkat çeken yazar, bu dönemde Avrupa ve Orta Doğu mutfakları arasında çok yoğun bir etkileşim yaşandığını söylüyor. Peterson ayrıca takribi yedinci ve onüçüncü yüzyıllar arasında (giyim, sanat ve dekorasyon alanlarında olduğu gibi) Arap yemek pişirme alışkanlıklarının Avrupa'yı etkisi altına aldığını savlıyor. Yazar, bu etkiden Güney Avrupa'nın Emeviler tarafından işgalini ve bunun neticesinde Arap dünyasıyla Avrupa arasında artan ticari ilişkileri sorumlu tutuyor.

---

9 Aslında, Avrupa'da patatesin tam olarak yaygınlık kazanması, tahıl fiyatlarının neredeyse yarı yarıya düştüğü ondokuzuncu yüzyılın başındaki tarım krizinden sonra gerçekleşti. Bunda patatesin diğer tahılların yerine temel gıda maddesi olarak tüketilmesinin yanısıra içki yapımında ve hayvan yemi olarak kullanılmaya başlamasının da büyük etkisi oldu (Teuteberg, 1986:20).

10 Avrupa'da uzunca bir süre mısırın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ya da Orta Doğu'da başka bir yerden askeri istilalar aracılığıyla getirildiğine inanıldı (Brandes, 1992:334: Visser, 1986:37). Birçok Avrupa dilinde mısır, bu inanışı çağrıştıran isimler aldı: İtalyanca'da *granaturco* (Türk tahılı); onaltıncı yüzyılda Fransa'da *ble de Turquie* (Türk buğdayı); aynı yüzyılda Portekiz'de *milho morocco* (Fas buğdayı); İspanya'da *trigo de Turquia* (Türk buğdayı), vs. Benzer bir açıklama, Amerika kıtasından gelen bir kuş olan hindiye neden İngilizce'de "turkey" adı verildiği konusunda da geliştirilmiştir (a.g.k.).

Burada bir parantez açmak ve Peterson'ın Arap yemek biçimleri olarak adlandırdığı şeyin monolitik bir bütün olmadığını belirtmek gerekiyor. Dünyanın bu bölgesinde de, bütün diğer bölgelerde olduğu gibi, yemek pişirme ve yeme alışkanlıkları açısından farklı toplumsal tabakalar ve bölgeler arasında farklılıklar olacağını düşünmek lazım geliyor.[11] Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki farklı mutfakların ortak paydasını, yemeklerde yoğun miktarlarda baharat, ot ve koku verici maddeler kullanılması oluşturuyordu (Tapper ve Zubaida, 1994: 4). Orta Doğu'daki mutfakların bu ortak özelliklerinin de ayrıca, bu bölgenin diğer bölgelerle, özellikle de doğusunda kalan yerlerle olan sosyal, siyasi, iktisadî ve mutfaksal (culinary) ilişkilerinin bir ürünü olduğunu unutmamak gerekiyor. Bu bağlamda ilk olarak, karabiber, tarçın, zencefil ve zerdeçal gibi baharatların çoğunun Güney Asya'dan geldiğini ve de Çin ve Hindistan'da da yemeklerde baharat kullanımının çok yaygın olduğunu hatırlamalıyız (Toussaint-Samat, 1994: 489-502; Braudel, 1992: 220). Fragner (1994), bizi sözünü ettiğim etkileşimin boyutları hakkında bilgilendiriyor. Yazar, ondördüncü yüzyıldan itibaren, Moğollar'ın kontrol ettiği kültürel ve siyasî sınırlarla örtüşen ve içerisine Orta Asya, İran platosu ve Kuzey Hindistan'ın da dahil olduğu bir alan üzerinde pirinç üretimi ve tüketiminin hakim olduğunu savlıyor. Dahası, pirinç yeme ve pişirmeden tutun da *mantu* (mantı) hazırlamaya kadar birçok yemek alışkanlığının onuncu yüzyılda Avrasya'nın Moğollar tarafından istilasıyla birlikte Çin'den Orta Doğu'ya geldiğini savunuyor (Fragner, 1994: 59-60).

Ortaçağ'da ve Rönesans döneminde el yazmaları şeklinde ortaya çıkan yemek kitapları, Arap dünyasındaki benzerleriyle karşılaştırıldığında çok az farklılıklara rastlanıyor. Yedinci yüzyılda Avrupa'daki yemek tariflerinde son derece nadir olarak baharat ve safran kullanımı tavsiye edilirken onuncu yüzyılda farklı yerlerde (İtalya, İspanya, Fransa, İngiltere, Almanya, vs.) ortaya çıkan yemek tariflerinde büyük miktarlarda baharat kullanımının teşvik edildiği görülüyor.[12] Bu baharatların, o sırada Arap yemek tariflerinde adı geçen (karabiber, karanfil, safran, zencefil, amber, küçük hindistan cevizi, kakule gibi) baharatlar olması dikkati çeken başka bir nokta. Benzer şekilde, tatlı tariflerinde de balın

---

11 Orta Doğu'da yemek ve aşçılık üzerine yapılmış çok az sayıda tarihsel ve sosyolojik çalışma bulunuyor. Bu çalışmalar, genellikle sarayda yaşayanlara seslenen yemekle ilgili yazıları, yemek tariflerini ve eczacılıkla ilgili metinleri kullanarak yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğu, Abbasi ve Emeviler dönemiyle ilgilidir (örneğin bkz. Rodinson (1949), Heine (1982, 1988), Waines (1989). Farklı disiplinlerden birçok sosyal bilimcinin yazılarının yer aldığı Orta Doğu'da yemek kültürleri üzerine yapılmış yeni bir derleme için bkz. Zubaida and Tapper (1994). Bu kitabın bir değerlendirmesi için bkz. Yenal (1995).

12 Bu sıralarda Avrupa'da kol gezen baharat düşkünlüğünün boyutlarını kavramak için, yemek tariflerinde tavsiye edilen baharat miktarlarına bir göz atmak yararlı olabilir. Örneğin, ondördüncü yüzyıl İtalyası'ndan kalan, iki kişilik bir yemek için önerilmiş iki yemek tarifinde, yaklaşık 250 gram baharat kullanılması tavsiye ediliyor. Benzer şekilde, otuz kişilik bir düğün ziyafeti için hazırlanan alışveriş listesinde, yaklaşık 750 gram zencefil, 250 gram tarçın, yarım kilo safran, 250 gram kaküle yer alıyor (Peterson, 1994: 7).

kullanımının azaldığı ve şeker, badem, gül suyu, nar ile narenciye kullanımının arttığı söylenebilir (Peterson, 1994: 10). Bu maddelerin çoğu sadece yemeklerin ya da tatlıların tadını artırmak için değil, onları göze ve buruna daha çekici hale getirmek için de tavsiye ediliyordu.[13]

Avrupa'da baharatlara karşı artan ilginin altında yatan nedenler nelerdi? Genellikle çok baharat kullanımının, iyi korunmamış, hatta bozulmuş yiyeceklerin (sıklıkla etin) tadını örtme ya da yiyecekleri uzun süre koruma kaygısından kaynaklandığı iddia edilir (örneğin bkz. Braudel, 1992: 221). Montanari (1994) ve Schivelbusch (1993) ise böyle bir açıklamayı kabul etmiyorlar ve bu yüzyıllarda sıkça rastlanan tuzlama, kurutma ve tütsüleme gibi değişik yiyecek saklama yöntemlerine parmak basıyorlar.[14] Dahası, bu dönemde baharat satın almaya sadece zenginlerin gücünün yettiğini ve aynı insanların da zaten etin tazesini yediklerini söylüyorlar. Ayrıca Montanari onbeşinci yüzyıldan kalma bazı yemek tariflerine dikkat çekerek, bu tariflerde yemeğin lezzetini arttırmak için baharatların yemeğin pişmesine yakın ilave edilmesinin tavsiye edildiğini belirtiyor (1994: 60-61). Peterson (1994) ve Montanari'ye (1994) göre, bu dönemde Arap tıp ilmine egemen olan, baharatın insan sağlığına yararlarına ve tedavi edici niteliklerine ilişkin inanış, Avrupa'da beslenmeyle ilgili düşünceleri de yakından etkilemiş ve baharatın Avrupa'da yaygınlık kazanmasına ön ayak olmuştur. Montanari ve Schivelbusch ayrıca, belki de daha önemlisi, bu dönemde bir statü simgesi olarak baharatın öneminin altını çiziyorlar. Olağanüstü yüksek fiyatlarından dolayı, bu dönemde baharat sadece zenginlerin mutfaklarına girebiliyordu (Hammond, 1993: 71). Montanari'ye göre, aristokratlardan ziyade kentli burjuvaları hedef alan yemek el kitaplarında baharatın daha bile çok kullanılmasının önerilmesi bir tesadüf değildi: "Aristokrattan ziyade burjuvanın zenginliğini ve toplumsal önemini vurgulamaya ihtiyacı vardı" (1994: 62).

Wolfgang Schivelbusch (1993), uyarıcıların, baharatların ve keyif verici maddelerin toplumsal tarihi üzerine yazdığı kitabında, büyük keşif seferlerinin, Yeni Dünya'nın keşfinin ve modern dönemin başlamasının, Avrupalı üst sınıfların karabibere olan açlığının ve bu açlık çevresinde dönen ticari çıkarların bir yan ürünü olduğunu savlıyor: "Avrupa bir kere Hindistan'ın baharatlarının tiryakisi olduktan sonra, bunlara duyduğu açlığı gidermek için her şeyi yapabilirdi. Hindistan'a gitmek için bir deniz yolu ararken Yeni Dünya'nın keşfedilmesi az çok bir yan üründü" (a.g.k.: 12). Schivelbusch'a göre, "Haçlılar döneminden

---

13 Yemekte renge ve kokuya verilen bu önem, Avrupa'da Orta Doğu etkisiyle oluşan başka bir aşçılık özelliğidir. Onuncu ve ondördüncü yüzyıllar arasında Orta Doğu'da farklı yerlerde yazılmış üç yemek kitabını inceleyen Marin'e göre, tat ile kokudan duyulan zevki birleştirmeye çalışmak, Arap aşçılık geleneğinin en önemli özelliklerinden biridir (1994: 214).

14 Horandner'in (1986) Avrupa'daki et saklama ve koruma yöntemlerini konu alan makalesi de Montanari ve Schivelbusch'un savlarını destekler mahiyette. Bu makalede bellibaşlı besin saklama yöntemleri arasında baharat kullanımının adı geçmezken, etin, balığın ve sebzelerin saklanmasında kullanılan en yaygın tekniğin tuzlama olduğu belirtiliyor (a.g.k.: 53-59).

Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan şirketlerinin zamanına kadar" baharatlar hem Avrupa'nın damak tadına, hem de ticari çıkarlarına hakim oldu. Ne zaman ki onyedinci yüzyıldan sonra fiyatları düşüp, halkın daha yoksul kesimlerinin de mutfaklarına girmeye başladı, baharatlar varsıl sınıflar için çekiciliğini ve dünya ticaretindeki hakimiyetini kaybetti[15] (Braudel, 1992: 223; Schivelbusch, 1993: 13-14; Teuteberg, 1986: 19).

Avrupa'ya Fransız mutfağının özelliklerinin egemen olmasıyla birlikte, çok baharatlı yemekler popülerliğini kaybetti ve daha mütevazi baharat kullanımı ön plana çıktı.[16] Onyedinci yüzyılda Fransız elitleri yemeklerinde baharat kullanmaktan büyük ölçüde vazgeçerek yerine çeşitli soğanlar, mantar, enginar, kuşkonmaz gibi farklı sebze ve kökleri kullanmaya başladı (Peterson, 1994: 52, 73; Camporesi, 1994: 119). Bunun yanısıra, yemeklerde nicelikten ziyade nitelik önem kazandı ve yemeklerde türlü tatların bir arada kullanılmasına, tabak düzenlemesine ve yemeğin sunulmasına dikkat edilir oldu. Sadece Fransa'da değil, Güney Avrupa ve bir ölçüye kadar İngiltere'de de aristokrasi ve burjuvazinin ziyafet sofralarında "özenle hazırlanmış değişik soslar", farklı sebze özleri ve et suları, püreler, jelatinler yemeklerin olmazsa olmaz ögeleri arasına girdi. Masanın hazırlanmasında ve yemeğin sunulmasında estetik kaygılar ağır basmaya başladı ve yemekler burundan ziyade göze hitap eder oldu (Camporesi, 1994: 6.33). Şimdi, Fransa'da bu *elit* mutfağın gelişmesine daha yakından bakacağım. Bu bağlamda, Stephen Mennell'in Ortaçağ'dan bu yana Fransa'da ve İngiltere'de yemek ve aşçılık alışkanlıklarının gelişimini konu alan, *All Manners of Food* (1985) adlı kitabına kısaca bir göz atmanın yararlı olacağı kanısındayım.

Mennell, neden İngiltere'de değil de Fransa'da bir *elit* mutfağın ortaya çıktığı sorusuna yanıt arıyor. Mennell, ortaçağda Batı Avrupa'daki siyasal anlaşmazlıklara ve çatışmalara rağmen, yönetici sınıflar arasındaki kültürel ilişkilerin oldukça yoğun olduğunun altını çiziyor. Bu durumun bir göstergesi olarak da, İtalya, Fransa ve İngiltere'de aşçılık alışkanlıklarındaki ve gastronomik tercihlerdeki büyük benzerliklere dikkat çekiyor. Hatta bu benzerliklerin, aynı ülkede yaşayan farklı sınıfların beslenme alışkanlıkları arasındaki benzerliklerden daha fazla olduğunu söylüyor (Mennell, 1985: 60). Bu sebeplerden ötürü, Mennell daha kitabının başında, Fransız ve İngiliz mutfaklarının birbirlerinden tamamıyla farklı olmadıkları, uzun yıllar karşılıklı etkileşim içerisinde varoldukları

---

15 Bu değişim, dünya ticaretinde baharatların ehemmiyetini azaltsa da, onyedinci yüzyıldan sonra daha farklı yiyecek ve içecek maddeleri ticaret hayatında önemli bir rol oynamaya devam etti. Bu maddelerin başında, kahve, çay, kakao ve daha önce de belirttiğim gibi, şeker geliyordu. Bu maddelerin, Avrupa'daki kültür, toplum ve mutfak hayatına olan etkilerini daha ayrıntılı bir şekilde bundan sonraki bölümde ele alacağım.

16 Ne var ki, baharatların Almanya, Hollanda, Polonya ve Rusya'daki yaygınlığı daha uzun bir süre devam etti. Bunda, bu ülkelere baharatların daha geç girmesi ve yüksek prestijli maddeler olma özelliğini daha uzun süre koruması etkili olmuş olabilir (Braudel, 1992:223; Montanari, 1994:119).

konusunda okuyucusunu uyarıyor (a.g.k.: 18). Mennell'e göre, farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koyabilmek için, mutfaklar arası farklılaşmanın ihtiva ettiği süreçleri tarihsel bir perspektife oturtmaya yarayacak ve iktisadî ve siyasî gelişmelerin bu sürece etkilerini de hesaba alacak bir yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir (Mennell, vd., 1992: 20).

Mennell'e göre, farklı "ulusal" mutfakların ortaya çıkma süreci, ulus-devletlerin oluşma sürecine paralel olarak gitmiştir. İngiltere ve Fransa arasındaki yeme ve yemek pişirme alışkanlıklarındaki farklılıklar, bu ülkelerdeki toplumsal tabakalaşmanın karmaşık örüntülerinden ve sosyo-politik ve iktisadî gücün dağılımının niteliklerinden kaynaklanmıştır (1985: 103). Sombart (1913) ve Elias'dan (1994) sıkça faydalanan Mennell, Fransa'daki elit mutfak geleneğinin, *ancien* rejimin son yüzelli yılında mutlakiyetçi monarşi altındaki Fransız elitlerinin saraylarında şekillendiğini savlıyor. En azından İngiliz İç Savaşları'ndan Fransız Devrimi'ne uzanan bir zaman içerisinde, İngiliz elitlerinin sınıfsal kimliklerini ifade amacıyla Fransız elitleri kadar kendilerini şaşalı tüketime ve gösterişe zorlayan toplumsal dinamiklerin etkisi altında kalmadıklarını iddia ediyor.

İngiltere'deki iç savaşlar, ülkedeki güç dengesini parlamento, büyük aristokrasi ve aristokrasinin küçük ve ticarileşmeye meyilli kesimleri lehine bozdu ve toplumsal sınırlar ve farklılıklar Fransa'ya nazaran daha az belirgin bir hale geldi. Öte yandan, "Fransa'daki aristokratik hayat saray merkezliydi; ... asiller giderek daha çok kralın şahsi hizmetçileri görüntüsüne büründüler, giderek daha az siyasî güçle ilgilendiler. Öyle ki gösteriş ve şatafatlı tüketim, kendilerini ifade etmelerinin vazgeçilmez bir yolu oldu" (Mennell vd., 1992: 23). Dolayısıyla da Mennell'e göre, Fransız sofralarında ayrıntılı ve özenli hazırlanmış sosların ve yemeklerin hakimiyetinin, İngiltere'de ise daha basit et yemeklerinin ve pudinglerin egemenliğinin oluşturduğu tezata şaşırmamak gerekiyor.

Mennell kitabındaki kavramsal çerçeveyi büyük ölçüde Norbert Elias'ın önemli eseri, *The Civilizing Process*'den (1994 [1939]) *(Uygarlaşma Süreci)* almıştır. Mennell'in kendisinin de belirttiği gibi, çalışmasında Elias'ın "figürasyonel" ya da sosyogenetik yaklaşımını[17] Fransız ve İngiliz yemek tarihine uyarlamıştır (Mennell, 1985: 15). *Civilite* kavramının onaltıncı yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupa'da neden büyük önem kazandığını ve işlevsel bir nitelik taşıdığını açıklamaya çalıştığı kitabında Elias, toplumların uzun dönemli yapı-

17 Mennell'in kendi sözleriyle, "figürasyonel sosyoloji esas olarak gelişmenin süreçleriyle ilgilenir. 'Figürasyon' kelimesi insanların gruplar, tabakalar, toplumlar içerisinde bir araya gelme örüntülerini –işbirliğinin ve çatışmanın bütün biçimlerini ihtiva eden ve çok nadir olarak duragan ve değişmez halde bulunan karşılıklı bağımlılık örüntülerini– belirtmek için kullanılmıştır. Gelişen bir sosyal figürasyon içerisinde, bireysel davranış biçimleri, kültürel beğeniler, entellektüel fikirler, toplumsal tabakalaşma, siyasî güç ve iktisadî örgütlenmenin hepsi karmaşık, kendisi de zaman içerisinde değişen ve araştırılması lazım gelen yollarla içiçe girmiştir. Amaç, figürasyonların nasıl bir biçimden diğerine değiştiğinin, neden bazı biçimlerin değişmeye diğerlerinden daha açık olduğunun, bunların insan hayatlarına ve hayatı algılama yollarına etkilerinin sosyo-genetik bir açıklamasını yapmaktır" (1985:16).

sal gelişimiyle insanların sosyo-kültürel dışavurum biçimlerini ilişkilendiriyor. Bu da bize mutfakların ya da yeme alışkanlıklarının ve bunların dönüşümünün değişik veçhelerini kavramsallaştırabilmemiz için çekici bir çerçeve sağlıyor (Symons, 1991: 26).

Elias'ın çalışması, birbirleriyle ilişkili üç bölümden oluşuyor. İlk bölüm, ortaçağdan bu yana görgü kurallarının geçirdiği evrimi konu alıyor. Sözü geçen dönemde yazılmış görgü kuralları ve davranış biçimleri hakkındaki kitapların içeriklerini inceleyen yazar, Avrupa'da zamanla bireyin kendi davranışlarını kontrol etme güdüsünün ve zorunluluğunun nasıl arttığını ve daha az tükürme, yellenme, duygularını belli etme, vs. şeklinde davranışlara sınır koymanın nasıl *civilite*'nin işareti haline geldiğini gösteriyor. Elias'a göre, *civilite* kavramı, Avrupalı üst sınıflara, daha basit ve ilkel olarak gördükleri diğer sınıflar karşısında kendilerini tanımlamaları ve ifade edebilmeleri ve de kendi davranışlarını diğerlerininkinden farklılaştırabilmeleri için bir araç vazifesi görmüştür. Çatal kullanmak, ayrı tabaklarda yemek, masa örtüsüne burun silmemek gibi 'medeni' davranışlar, onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'da aristokrat çevrelere sirayet etmeye başladı (Elias, 1994: 85). İkinci bölümde yazar, aynı dönemde devletlerin oluşma sürecine bakıyor. İlk iki bölümü biraraya getiren üçüncü bölümün ana savı ise, devletlerin oluşma sürecinin 'medeni' davranışların yaygınlık kazanmasına koşut gittiğidir. İktisadî ve siyasî rollerin farklılaşması ve de toplumsal hiyerarşi ve devingenlik yapılarının daha da çeşitlenmesiyle birlikte, kişiler arası ilişkiler daha karmaşık hale geldi, bireylerin davranışlarının şekillendirilmesine yarayan kurallar ile yasaklar çoğaldı ve gündelik hayatın hemen hemen her alanına yayıldı. İstikrarsız ortamlarda, gem vurulmamış arzulara ve duygulara bağlı hareket etmenin yerini, insanların daha hesaplı ve kontrollü bir biçimde davranma ihtiyacından doğan daha resmi ve rasyonel davranış kalıpları aldı. Bu davranış sistemlerinin ilk örneklerine saraylarda rastlanıldı (a.g.k.: 81, 511).

Elias kitabında sofra adabındaki ve yeme-içme davranışlarındaki değişimlere de önemli bir yer ayırıyor. Elias'a göre, yemek ve içmek ortaçağda insanlara sık sık biraraya gelmek ve sosyalleşmek için bir ortam yarattığı için toplumsal yaşam içerisinde merkezi bir öneme sahip olmuştur ve bu yüzden de sofra adabındaki değişmeler dikkatle değerlendirilmelidir. Dahası, sofra adabı ve onu çevreleyen toplumsal yapı birbirinden ayrı düşünülemez ve her zaman sofra adabının aldığı biçimlere karşılık gelen belirli bir toplumsal yapı vardır (a.g.k.: 54-55). Elias'ın çalışmasından, sadece aşçılık alanında değil, sofra adabı konusunda da Fransız elitlerinin onyedinci yüzyıldan itibaren Avrupa'nın diğer bölgelerine örnek teşkil ettiğini anlıyoruz (a.g.k.: 85).

Öte yandan, gıda tüketimine ilişkin faaliyetler ve bunların sosyolojik ve kültürel sonuçları üzerine yapılmış çalışmaların önemli bir kısmı da modern dönemde ulus-devlet sınırları içerisinde bu alanda yaşanan dönüşümleri konu alıyor ve bunları diğer siyasî ve iktisadî gelişmelerle ilişkilendimeye çalışıyor.

Ulusal mutfakların oluşmasına dair araştırmalar, bu süreci ülkelerin kültürel ve sosyal tarihinin önemli bir unsuru olarak görüyorlar. Örneğin Harvey Levenstein, *Revolution at the Table* (1988) *(Sofrada Devrim)* ve *Paradox of Plenty* (1993) *(Bolluktan Doğan Paradoks)* adlı kitaplarında, ondokuzuncu yüzyılın sonlarından günümüze Amerika Birleşik Devletleri'nin yeme-içme tarihini anlatmaya çalışıyor. Levenstein (1988), geçen yüzyılın ortalarına kadar, Amerikalılar'ın kendilerini İngiliz mutfak geleneğinden kurtaramadıklarını savlıyor. Yüzyılın son çeyreğinde ise Fransız mutfağı, zengin Amerikalılar'ın sofralarında hakimiyet kuruyor. Aynı dönemde, İtalyan mutfağı da toplumun bazı kesimlerinde etkin olmaya başlıyor (1988:27).[18] İşçi sınıfının ve siyahların diyetleri ise, tuzlanmış domuz eti, mısır unu ve pekmezin ana unsurlarını oluşturduğu, çok besleyici olmayan bir nitelik taşıyordu. Diğer bir deyişle, Levenstein'e göre, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ABD'de yeme-içme alışkanlıkları sosyal katmanlaşmaya koşut şekilde çeşitlenmiştir.

1880-1930 dönemini incelediği ilk kitapta Levenstein, ulusal bir gıda piyasası oluşmasını (buğday ve mısır üretiminin artması, besi hayvancılığının yaygınlaşması, ulaşım teknolojisindeki gelişmeler, vs.) ve gıda üretimine yönelik büyük şirketlerin kurulmasını anlatır. Bugün gıda üretiminde önde gelen şirketlerden Kellogg's, Nabisco, Heinz, Campbell'nin temelleri, geçen yüzyılın sonlarında atılmıştır (Levenstein, 1988:30-43). Levenstein'e göre, aynı dönemde ABD'de bir "diyet modernizasyonu" yaşandı. Bu sürecin belirgin özelliği, gıda maddelerinin kimyasal bileşenlerinin (kalori, protein, vitamin, yağ, vs.) lezzete dair niteliklerinden daha önemli olduğu fikrinin yaygınlaşmasıydı. Bu durum, işlenmiş gıda sektöründeki şirketlerin ürünlerini çeşitlendirerek piyasa paylarını arttırmalarını sağladı. Vitamin takviyeli kahvaltılık tahıllar, margarin, bebek mamaları, süt içermeyen kremalar, vs. ilk kez bu dönemde piyasaya sürüldü. Levenstein'a göre, Amerikan sofrasındaki bu devrim iki aşamada yaşandı: Yeni Beslenme Dönemi (1880-1915) ve Daha da Yeni Beslenme Dönemi (1915-1930). Birinci dönemde, ekonomik kriz yaşanan ülkede işçi sınıfının başkaldırması tehlikesi karşısında, yoksulların yaşam koşullarının serbest piyasa koşulları zedelenmeden bir nebze iyileştirilmesi amaçlanıyordu (1988:45).

Bir grup işadamı, biyokimyacılar ve ev ekonomistlerinden oluşan Yeni Beslenmeciler, yoksulların öğününü, ücretlerini yükseltmek yerine diyette değişiklikler yaparak iyileştirmek amacındaydılar. Bu grubun iddiasına göre, 'bilimsel' olmayan etnik ve yerel yeme-içme alışkanlıklarından vazgeçmeleri ve gıda tüketimi konusunda daha rasyonel harcamalar yapmaları durumunda yoksullar hem daha iyi beslenebilecek, hem de giyinme ve barınma gibi diğer temel ihti-

---

18 Levenstein, ABD'nin çeşitli bölgelerinde farklı yemek pişirme kültürlerinin oluşmasını incelerken, İtalyan yemekçiliğinin popülerleşmesinin, Kuzey Amerika'ya göç örüntüleri ve ekonomik büyümenin safhalarıyla ilişkili olduğunu; "hızlı yemek" (fast food) kültürünün gelişmesinde de bu olguların önemli olduğunu savunuyor (Levenstein, 1986 ve 1990).

yaçlarına daha fazla para ayırabileceklerdi. Diyet uzmanları ve işadamları tarafından kurulan New England Mutfağı gibi beslenme araştırma merkezlerinde, yoksullara ucuz ve 'bilimsel' yöntemlerle hazırlanmış yemekler tattırılıyor ve sevdirilmeye çalışılıyordu (1988:45-59).

Yeni Beslenme hareketi, sosyal ve kültürel nedenlerle hedeflediği yoksul kitleler arasında kabul görmedi. Ancak bu kavramdan etkilenen siyasetçiler ve işadamları, üniversitelerde ve sanayi laboratuvarlarında beslenmeyle ilgili araştırmalara parasal destek vermeye devam ettiler. 1920'lere varıldığında, beslenme hareketinin hedef kitlesi, kadın dergileri, yemek kitapları, lisede verilen ev ekonomisi dersleri ve aşçılık okulları vasıtasıyla orta sınıf aileler haline geldi. Bu 'Daha da Yeni Beslenme Hareketi', etnik mutfaklar,[19] anne sütü, hastalıklara karşı şifalı bitkilerin kullanılması gibi 'geleneksel' beslenme ve yemek pişirme alışkanlıklarına karşı savaş açtı. Levenstein'a göre, belirli ekonomik koşullar, ideolojik ortam ve kurumsal düzenlemeler sayesinde, bu "devrimci" hareketler sonunda Amerikalılar'ın yeme-içme alışkanlıklarını dönüştürdü ve çağdaş Amerikan diyetini ortaya çıkardı.[20] Diğer kitabında Büyük Buhran'dan günümüze kadar olan dönemi ele alan Levenstein, 1930'larda dışarıda yemek yemenin kültürel anlamları, 1960'lardaki sağlıklı beslenme takıntısı, 1950'lerden itibaren 'hızlı yemek' lokanta zincirlerinin oluşması ve 1970'lerde etnik mutfakların moda olması gibi konuları tartışıyor.[21]

---

19 Levenstein'e benzer olarak Kalçık (1984), Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönemde ABD'de göçmenlerin ve siyahların etnik yemek kültürlerine karşı tahammülsüzlüğün arttığını belirtiyor. Kalçık'a göre, sosyal hizmet görevlileri, yoksul göçmenleri ve siyahları yeme-içme alışkanlıklarını değiştirmeye zorluyor ve onlara bilimsel beslenme yöntemleri öğretmeye uğraşıyordu. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında, yemek pişirme kursları, ev ekonomisi dersleri ve okullarda öğle yemeği verilmeye başlanmasıyla etnik grupların yemek kültürlerinin değiştirilmesi hedeflendi (1984:41).

20 Warren Belasco (1990), Levenstein'i kaynak olarak orta sınıfa mensup araştırmacıların yazdıklarına fazla ehemmiyet vermek suretiyle, insanların ne pişirip yedikleri ve bunlar hakkında ne düşündüklerinden ziyade tek yanlı olarak sadece beslenmecilerin ne düşündüğünü vermekle eleştiriyor. Levenstein'in halkın çeşitli kesimlerinin modern diyete karşı direnişlerini gözardı ettiğini söyleyen Belasco, ABD'de yemek kültürlerinin bugüne dek süren çeşitliliğinin gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtiyor. Belasco, *Appetite for Change* (1993) [1989]) *(Değişime Duyulan İştah)* adlı kitabında, ABD'de 1960'lardaki ekonomik ve siyasî koşullar altında bir "karşı kültür mutfağı" oluşma sürecini anlatıyor. Yazar, etnik mutfakların, vejeteryanlığın ve doğal besin maddelerinin 1960'lardan sonra moda olmasını, modern diyete karşı bir tepki olarak yorumluyor.

21 ABD'de 'fast food' zincirlerinin oluşmasını ele alan oldukça geniş bir literatür var. Örneğin Hirshorn ve Izenour (1979) ve Langdon (1986), yirminci yüzyılda fast food restoranlarının mimari yapılarının değişimiyle ilgileniyorlar. Fishwick (1983), Helmer (1992) ve Luxenberg (1985) McDonald's restoran zincirinin tarihini anlatıyorlar. Reiter (1991), Kanada'da Burger King restoranlarındaki işçi-işveren ilişkilerini inceliyor. Fantasia (1995), 1980'lerde Fransa'da 'fast food' sektörünün gelişmesi ve bunun sosyal ve kültürel yönlerini irdeliyor. Bu tür zincirlerin ABD dışında yaygınlaşmasını "kültürel süreçlerin küreselleşmesi" olarak değerlendiren Fantasia, ülke dışındaki Amerikan 'fast food' restoranlarının önemli kültürel ve sosyal anlamlar taşıdığını vurguluyor.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında çeşitli ülkelerde yemek alışkanlıklarının değişmesini sosyolojik açıdan inceleyen başka araştırmacılar da var (örneğin bkz. Wildt (1995), Salzman (1986), Driver (1983) ve Ilmonen (1991). İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı Almanya'da yeme-içme alışkanlıklarını inceleyen Wildt (1995), 1950'lerden itibaren ülke bir "kültürel tüketim toplumu"na dönüşürken, burada toplumsal eşitsizliğin yeni tüketim alışkanlıkları aracılığıyla farklılaşan yeni hayat tarzları çerçevesinde yeniden tanımlandığını vurguluyor. Salzman (1986) da, 1945-1975 arasında Hollanda'da beslenme alışkanlıklarını anlatırken, kentleşme, göçmen işçilerin artması ve gelirlerin yükselmesi gibi unsurların, yeme-içme kültürünü değiştirdiğini belirtiyor. Ilmonen (1991), 1980'lerde Fin mutfağının, kadın işgücünün büyümesi, ailelerin küçülmesi, mutfak teknolojilerinin gelişmesi ve daha çok insanın turistik amaçla yurtdışına çıkması sonucu değiştiğini; patates, ağır yağlar ve tahılların beslenmedeki payının küçülerek, etnik mutfaklar ve hazır yemeklerin yaygınlaştığını anlatıyor.[22]

IV.

Sözkonusu literatürde değinilen diğer önemli bir konu da yeme-içme ve yemek pişirme faaliyetlerinin sosyal ve ekonomik kimlik göstergesi olma niteliğidir. Başka bir deyişle, yeme-içmenin, sosyal ve kültürel ilişkilerin yeniden üretildiği ve sürdürüldüğü alanlardan biri olduğu vurgulanır (örneğin bkz. Murcott (1983), Dingle (1976), Twigg (1983), MacClancy (1992), Fantasia (1995). Tüketim çalışmaları ile aşçılık ve yemek alışkanlıklarının yayılmasından bahsederken gıda tüketimi faaliyetlerinin sosyal katmanlaşmayla olan ilişkisine değinmeye başlamıştım. Bu bölümde, değişik sosyal grupların (sınıflar, statü grupları, etnik topluluklar, vs.) yeme-içmeyle ilgili zevklerinin ve alışkanlıklarının zaman içinde nasıl farklılaştığını inceleyen araştırmalardan daha ayrıntılı biçimde söz edeceğim. Yemek sosyolojisinde zamansal ve mekansal olarak karşılaştırmalı bir yaklaşımın önde gelen örneklerinden olan Jack Goody'nin *Cooking, Cousine and Class (Yemek Pişirme, Mutfak ve Sınıf)* (1991 [1982]) adlı kitabı bizim için iyi bir başlangıç noktası teşkil edebilir.[23]

Goody kitabında yeme-içme alışkanlıklarının ülkeden ülkeye varolan toplumsal yapıya göre sosyal gruplar arasında hangi koşullarda farklılaştığı sorusuna cevap arıyor. Kuzey Gana'da iki kabilede yürüttüğü saha araştırması temelinde gıda alışkanlıklarını karşılaştıran Goody, bu iki kabile arasında idari yapı,

---

22 Öte yandan, literatürdeki bazı çalışmalar da millî kimliklerin kurgulanmasını içeren ideolojik süreçlerde ulusal bir mutfak "keşfedilmesinin" ne kadar önemli olduğunu vurguluyor. Örneğin, millî yemeklerle ilgili kitaplar yayınlanması aracılığıyla belli bir ulusa ait olduğu iddia edilen yemek tariflerine tarihsel köken ve süreklilik kazandırma çabaları, ulusal mutfak yaratılmasının bir boyutunu oluşturuyor (örneğin bkz. Zubaida (1994), Appadurai (1988) ve Heine (1994).

23 Bu kitabın eleştirileri için, bkz. Reddy (1989), Sangren (1989), Grignon (1989) ve Mintz (1989).

sömürge tarihi, tarımsal sistemler ve kültürel formlar açısından farklılıklar bulunmasına karşın, yeme-içmenin sosyal tabakalara göre farklılaşmadığına dikkat çekiyor (1982:40-96). Bu durumun nedenlerini irdelemek de kitabının diğer bölümlerinin ana temasını oluşturuyor.

Goody, bazı eski Avrasya uygarlıklarında (Mısır, Yunan, Roma ve Abbasiler gibi) mutfakların sosyal tabakalaşma yapısına paralel bir hiyerarşi gösterdiğini belirtiyor. Goody'ye göre, bu toplumları Afrika toplumlarından ayıran unsurlar, hayvan enerjisinden yararlanılan veya sulama yoluyla su kaynaklarının denetim altında tutulduğu intensif tarımsal üretim biçimlerinin varlığı ile okur-yazarlığın sosyal hayatın önemli bir boyutu olmasıdır. Avrasya toplumlarındaki tarımsal yapı bazı sonuçlar doğurdu. Artan verimlilik, zanaatkarlar, din adamları, toprak sahipleri ve yönetici sınıflar gibi üretici olmayan grupların bekaasını mümkün kıldı. Ayrıca, ekilen toprakların genişlemesi köylüler arasında da bir farklılaşmaya yol açtı. Sözlü geleneğin hakim olduğu Afrika toplumlarından farklı olarak, Avrasya toplumlarında okur-yazarlık, bir yandan yemek tariflerinin yazılı olarak saklanması ve bu yolla zenginlerin mutfağının gelişmesine katkıda bulunurken, bir yandan da üst tabakalara ait bir ayrıcalık olması niteliğiyle, zenginlerle yoksulların yaşam biçimleri ve dolayısıyla yeme-içme alışkanlıkları arasındaki farkın keskinleşmesini sağladı (Goody, 1982:102, 209).

Mennell'in de (1984, 1986) Avrupa'da sosyal açıdan farklılaşmış mutfakların oluşmasını açıklarken benzer bir yaklaşıma sahip olduğunu görüyoruz. Ticaretin yaygınlaşması, büyüyen bir ticaret ekonomisinde iş bölümünün oluşması, gıda maddeleri tedarikinin daha düzenli hale gelişi ve ortaçağdan itibaren yaşanan devletleşme süreci, iktidar sahibi azınlıkların, sık aralıklarla ve çok yemek yiyerek kendilerini toplumun aşağı katmanlarından artık ayırt edememeleri sonucunu doğurdu.[24] Çeşitli gıda maddelerinin tedariki toplumun bazı kesimleri için kolaylaştıkça, kalburüstü bazı gruplar, soyluların "iştahlılığını" taklit eder hale geldiler (Mennell, 1984:32). Bu durumda, önceki bölümde sözettiğimiz gibi, soyluların kendi farklılıklarını ortaya koydukları alanlar da değişti. "İştahlı boğazlar" bayağı görülmeye başlandı, hazırlanması zor ve detaylı yiyecekler, üst sınıflar için zevk sahibi olmanın ve ayrıcalığın simgesi haline geldi.

Benzer şekilde Montanari de (1994) büyük sosyal devingenliğin yaşandığı ondördüncü ve onaltıncı yüzyıllar arasında Avrupa'da sosyal hiyerarşinin korunması açısından yeme-içme alışkanlıklarının önemini inceliyor. Yazar, burjuvazi, aristokrasi ve yoksul sınıflar ile kentli ve köylü grupları, farklı yemek yeme ve pişirme alışkanlıkları vasıtasıyla ayırt etmenin mümkün olduğunu gösteriyor. Avrupa'da onbeşinci yüzyıldan önce bir sosyal gösterge olarak nicelik nite-

---

24 Örneğin Wilson'a (1993a) göre, İngiltere'de ortaçağda soylular, kendilerini halktan farklılaştırabilmek için, çok yemek yiyorlar veya etin sadece en iyi kısımlarını yiyorlardı.

likten önemliyken, onaltıncı yüzyıldan itibaren, sosyal itibar ve siyasî güç giderek biçime gösterilen özenle temsil edilmeye başlandı.[25] Yani gastronomik biçimler (yiyeceklerin muhteviyatı, görünüşü, rengi, vs.), yemek yenen ortamla ilgili biçimler (yiyecekleri sunuş biçimi, yemek servisine ilişkin törenler, vs.) ve davranışsal biçimler (adab-ı muaşeret, çatal-bıçağın doğru kullanılması, çiğneme kuralları, vs.) ön plana çıktı (Montanari, 1994:94).

Tabii ki biçime olan bu duyarlılık Avrupa toplumunun üst tabakalarına mahsustu. Tahmin edilebileceği gibi yoksullar (köylüler ve işçiler) için mesele hâlâ sofraya yeterli yemek koyabilmekti. Bölgesel, mevsimlik ve (vaftiz törenleri, şölenler, doğumlar gibi özel durumlara ilişkin) bazı başka çeşitlilikler göstermekle birlikte yoksulların diyeti basitti. Onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren et, yoksulların sofralarından neredeyse yok oldu. Kasaplar zenginlere çalışıyordu; "etin yoksulların yediği en kötü kısımları, kasap dükkanlarının dışarısında satılıyordu" (Braudel, 1992:202). Yoksulların en çok yediği gıdalar, soğan, sarmısak, pırasa, bakliyat, peynir, bira, kurutulmuş domuz eti, tuzlanmış balık ve et ile lapa ve çorbadan oluşuyordu (Montanari, 1994:87). Camporesi (1989) onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar, Avrupa nüfusunun büyük bölümünün sürekli kötü beslendiğini ve açlık tehdidi altında yaşadığını savlıyor.[26] Bu yazar ayrıca, ortaçağda ve modern dönemin başlarında Avrupa'da yoksulların "kafayı bulmuş" durumda yaşadıkları tezini ileri sürüyor. Bunun nedenleri çeşitliydi. Camporesi'ye göre, açlığın yol açtığı hissin yanısıra, küflenmiş undan yapılmış ekmek veya bayat yiyecekleri yemek, unu bazen yanlışlıkla bazen de tazeliğini korumak veya lezzetini artırmak amacıyla halusinojen tohumlar ve otlarla karıştırmak ile mayalı içkiler ve mantar tüketmek yüzünden sarhoşluk "açlık kültürünün" belirleyici özelliğiydi (a.g.k.).[27]

Daha önce de belirttiğim gibi, onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa diyetlerine uzak diyarlardan gelen ve lüks sayılan yiyecek maddeleri girdi. Baharat, şeker, kahve ve çay gibi maddelerin tüketimi, zenginlik ve sosyal itibar simgeleri olarak görülüyordu (Schivelbusch, 1993). Kahve içmek önceleri aristokrasinin tekelindeyken, Aydınlanma Çağı'nda kahve, burjuvazinin rasyonalist kültürü-

---

25 Avrupa toplumlarında gıda alışkanlıkları ve mutfakların dönüşümünün değişik yönlerini inceleyen birçok tarihsel araştırma var (örneğin bkz. Wilson (1993a, 1993b), Charsley (1993)).

26 Schama'ya (1987) göre, onyedinci yüzyılda "Hollanda, kıtlıktan kıvranan Avrupa'da çarpıcı bir istisnaydı" (167). Schama, Hollanda'nın dünya tahıl ticaretindeki kilit rolü yüzünden bu ülkede, çalışan sınıfların diyetinin şaşırtıcı derecede çeşitlilik gösterdiğini söylüyor. Öyle ki, taze et ve balık, taze meyve-sebze, tereyağı, yumurta ve iyi kalite peynir, sıradan Hollandalılar'ın sofralarında düzenli olarak görülebiliyordu (Schama, 1987:169).

27 Camporesi, Avrupa'da toplu cinnet, bir köyde insanların hep birlikte dansetmeye başlaması, kendini kaybetmesi gibi olayların, muhtemelen yiyeceklerin etkisiyle oluşan sarhoşluk durumundan kaynaklanmış olabileceğini belirtiyor (a.g.k.) Porter (1989) da, Camporesi'nin bu savından hareket ederek, "geçmişte bozuk ekmek, insan bedeninde ve ruh halinde bozukluklara yol açmış ve bir yandan da yoksulluğa ve yoksunluğa tahammül etmeyi kolaylaştıran bir ruh hali yaratmış olabilir" diyor (15).

nün önemli bir göstergesi haline geldi.[28] Kahve, farzedilen fizyolojik özellikleri dolayısıyla, kafa açıklığı, akılcılık, çalışma ahlakı ve verimliliğin bir simgesi olarak yükselen burjuvazi tarafından benimsendi (Schivelbusch, 1993:37-38; Montanari, 1994:125). Hollanda ve İngiltere'de kahvenin kamu ve özel hayat üzerinde kurduğu hakimiyet, iki ülkenin çay ticareti yapan Doğu Hindistan şirketleri tarafından sarsıldı. Çay da, Avrupa sofralarına önce üst katmanlara mahsus lüks bir içecek olarak girdi, ancak daha sonra onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda tüketimi yaygınlaştı.[29]

Bu yeni ürünlerin (çay, kahve ve çukulata) Avrupa'ya girmesi, geleneksel diyetlerde önemli değişikliklere yol açtı (Montanari, 1994:128). Bira ve şarabın rolü değişti. O zamana kadar, İngiltere, Hollanda, Almanya, Bohemya, Polonya ve Rusya'da bira, Akdeniz ülkeleri ile Fransa'da ise şarap, beslenmede ekmekten sonra ikinci sırayı yer alıyorlardı[30] (Braudel, 1992:232, 238). Besleyici niteliğinin yanısıra törensel işlevi dolayısıyla alkol tüketimi sanayi öncesi Avrupa toplumlarında çok önemli bir yere sahipti. Özellikle Reform Hareketi sırasında aşırı alkol tüketimine karşı sesler yükselmiş olsa da, bira ve şarabın önemini yitirmesi, ancak belli maddî koşullar oluştuktan sonra gerçekleşmiştir. Bunlar, çalışma disiplini ve sosyal hayata ilişkin kısıtlamaların artması, ekonominin gelişmesi ve yeni içeceklerin çıkmasıydı. Schivelbusch, olşuan modern dünya ekonomisi içinde yaşanan ideolojik dönüşümü ve bunun kahveyle ilişkisini şöyle anlatıyor:

> Onyedinci yüzyılda burjuvalar, geçmiş yüzyılların insanlarından kafa yapısı ve fiziki yaşam tarzları açısından ayrılıyordu. Ortaçağ erkeği, genelde bedensel güç harcayarak, açık havada çalışırdı. Orta sınıf erkek ise, giderek kafasıyla çalışmaya başladı, çalışma yeri ofisiydi, çalışma konumu yerleşikti. Orta sınıf erkeğinin ideali, saat kadar düzenli iş görmekti... Çok aşikardır ki bu yeni hayat ve çalışma tarzı, bütün organizmayı etkileyecekti. Bu bağlamda, kahve tarihsel önemi olan bir madde görevi gördü. Vücuda yayılan kahve, rasyonalizm ve Protestan ahlakının ruhani ve ideolojik işlevini, kimyasal ve farmakolojik olarak gördü. Kahve aracılığıyla akılcılık ilkesi insan fizyolojisine girerek,

---

28 Kahvenin menşei, on ve onbirinci yüzyıllarda Etiyopya ve Doğu Afrika'nın bazı bölgeleri olarak kabul edilir. Onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda Güneybatı Arabistan'a giren kahvenin üretimi burada yaygınlaştı ve kavrulan kahve tohumlarıyla sıcak bir içecek yapılmaya başlandı. Daha sonra Mısır'da içilmeye başlanan kahvenin tüketimi, Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla Hindistan'a kadar gitti. Kahve, Venedikli tacirler tarafından onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya ithal edilmeye başlandı (Roden, 1983:75; Montanari, 1994:124).

29 Kahve ve çayın aksine, Avrupa'nın onyedinci yüzyılda tanıştığı diğer bir yiyecek maddesi olan çukulatanın tüketimi yaygınlaşmadı. İtalya ve İspanya gibi tüketiminin daha yüksek olduğu ülkelerde bile, çukulata sadece elitler tarafından yenilebiliyordu. "Çukulatanın elitist imajı o kadar güçlüydü ki, burjuva rasyonalizminin tersine, çukulata aristokratların lüksünün ve ataletinin bir simgesi haline geldi" (Montanari, 1994:127-128).

30 Polonya'da ve İngiltere'de köylüler, onyedinci yüzyılın ikinci yarısında günde ortalama üç litre bira tüketiyorlardı. Avrupa'nın birçok yerinde kahvaltı 'bira çorbası'ndan ibaretti (Braudel, 1992:238; Schivelbusch, 1993:22).

> onu kendi ihtiyaçlarına uydurdu. Sonuçta, yeni taleplerle uyum içinde işleyen bir beden oluştu –rasyonalist, orta sınıf, ileriye bakan bir beden (1993:38-39).[31]

Kültürel pratikleri mevcut ekonomik eşitsizliklerin ve koşulların basit bir yansıması olarak görmeyi reddeden Bourdieu da, *Distinction* (1984) kitabındaki kuramsal savlarını temellendirmek amacıyla yirminci yüzyılın son çeyreğinde Fransa'daki farklı toplumsal sınıfların giyim-kuşam, müzik, spor gibi alanlardaki faaliyetlerinin yanısıra yeme-içme-pişirme alışkanlıklarını da incelemiştir. Bourdieu'ya göre, gelir farklılıkları kendi başına ne farklı toplumsal grupların farklı gıda tüketim örüntülerini, ne de aynı gelir grubundaki insanların yeme-içme alışkanlıklarındaki çeşitliliği açıklayabilir. Bourdieu Fransa'da yapılmış anketleri inceleyerek, işçi sınıfına mensup insanların genellikle "ağır ve yağlı" olarak addedilen "doyurucu" yemekleri tercih ettiğini, bununla birlikte daha üst sınıfların çoklukla daha hafif, rafine ve az bulunur yiyecekleri tükettiğini söylüyor. Dahası, toplumsal hiyerarşinin üst katmanlarına doğru gidildikçe yemeği sunuş ve tüketiş biçimlerinin, mönünün ve sofra düzenlemesinin, sofradaki davranışların daha karmaşık, resmi ve törensi bir hale geldiğini kaydediyor (Bourdieu, 1984:177-196). Bourdieu'ya göre, değişik toplumsal sınıfların yemek alışkanlıklarındaki böylesi farklılıkların altında yatan temel unsur, "lüks zevklerle zaruriyetten doğan zevkler arasındaki karşıtlık", başka bir deyişle biçim ve öz arasındaki zıtlıktır. Çalışan insanların yemek zevklerinde öne çıkan çabukluk ve basitlik gibi ögeler, çalışma koşullarının ve zaruri ihtiyaçların dayatmasıdır. Emeğin yeniden üretimi için gereken temel ihtiyaçların karşılanmasının güvence altına alınmadığı bir ortamda, işçinin yemek konusunda fazla seçim şansı yoktur, dolayısıyla daha doyurucu, daha çabuk ve daha basit yemekleri "tercih" eder. Öte yandan, temel ihtiyaçlarının karşılanması garantiye alınmış, belirli bir ekonomik ve kültürel sermaye birikimine ulaşmış daha varsıl bir kişi, zaruri ihtiyaçlarıyla arasına bir mesafe koyabilir ve daha soyut ve karmaşık zevklere sahip olabilir. Bu da, yeme-içme pratiklerinin estetik bir hal almasını ve yemek tercihlerindeki biçimsel kaygıların artmasını beraberinde ge-

---

31 Burada belirtmeliyim ki, yeme-içme konusu beraberinde bir kültürel ve sosyal ifade yolu olarak insan bedenini de tartışmanın içine sokuyor. Son yıllarda insan bedeni hakkında sosyolojik araştırmaların çoğaldığına tanık oluyoruz (bkz. Faik (1994); Turner (1984)). Örneğin, bu konuda yapılan çalışmaların birinde Turner (1982), sanayileşme, sosyal sınıflar ve yemek konusunda yeni bir söylemin oluşmasını inceler. Onsekizinci yüzyılda Londra'da seçkinler arasında popüler bir doktor olan, yazıları Fransızca, Almanca ve İtalyanca'ya da çevrilen George Cheyne'nin tıp hakkındaki görüşlerini tahlil eden Turner, bir 'diyet bilimi' ortaya çıkması ve yeme-içme alışkanlıklarının rasyonelleşmesinin, Avrupa'da kapitalist sistemin gelişmesinin önemli bir veçhesini oluşturduğunu savlar. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren tıpçılar tarafından alkolizm ve şişmanlık gibi "irrasyonel tehditlere" karşı geliştirilen diyetler, aristokrasi ve tüccarlar gibi bolluk içinde yaşayan kesimleri hedetliyordu. Dur durak bilmeden yemek yemenin, sindirim sistemindeki bozuklukların ruh sağlığını da etkilemesi yüzünden mesleki sorumluluklarla uyuşmadığı düşünülüyordu (Turner, 1982:267-268).

tirir. Kabaca özetlemeye çalıştığım bu örnekten de anlaşılabileceği gibi, Bourdieu'nun göstermeye çalıştığı, nesnel sınıf koşullarının *habitus* aracılığıyla farklı sınıflara ait farklı beğenilerde (zevklerde) vücut bulan sınıflandırma ilkelerinin benimsenmesi olarak nasıl içselleştirildiğidir.

Bu aşamada, toplumsal katmanlaşmanın yeme-içme eylemleriyle ilişkisi çerçevesinde üzerinde sıkça durulan başka bir temaya dönmek istiyorum. Yeme-içme kültürüyle ilgili literatürde, yemek yenilen ve içki içilen yerlerle farklı toplumsal grupların *Weltanschaaung*'larının oluşması arasında ilişki kuran çalışmalar da var (örneğin bkz. Hattox (1985), Haine (1996), Rozenzweig (1991), Schivelbush (1993). Bu araştırmaların önemli bir ilham kaynağı, Jurgen Habermas'ın, İngiltere, Almanya ve Fransa'da kamu alanının dönüşümünü anlattığı *The Structural Transformation of the Public Sphere* (1962) *(Kamu Alanının Yapısal Dönüşümü)* adlı kitabıdır. Habermas, Avrupa'da erken modern dönemde burjuva kamuoyu ve sınıf kimliğinin oluşmasında kahvehaneler, salonlar, gazeteler, dergiler ve kitap kulüpleri gibi ortamların büyük rolü olduğunu savlar. Habermas'ın bu konudaki kavramlaştırmaları, kahvehaneler ve lokantalar gibi yeme-içme mekanlarını inceleyen bazı yazarlar tarafından kullanılmıştır.

Örneğin, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Orta Doğu'daki kahvehanelere bu açıdan yaklaşan Hattox (1985), tüccarlar, lonca üyeleri ve dini grupların görüşlerinin ve devletle ilgili şikayetlerinin duyurulması ve haberlerin yayılması açısından kahvehanelerin önemli bir ortam oluşturduğunu belirtiyor. Osmanlı döneminde kahvehanelerin sık sık kapatılması, siyasî otoritenin bu mekanlardaki tartışmaları ve oluşan siyasî grupları gayet ciddiye aldığı ve rejime yönelik bir tehdit olarak gördüğüne işaret ediyor. Öte yandan Schivelbusch (1993), kahvehanelerin onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Avrupa'daki siyasî ve kültürel rolünü inceliyor. Schivelbusch, tiyatro ve salonların yanısıra, İngiltere'de kahvehanelerin de önemli bir iletişim mekanı olarak orta sınıfın kültürünü etkilemiş olduğunu savlıyor.[32]

Haine (1996), aynı konuya işçi sınıfı açısından bakıyor ve Paris kafelerinin ondokuzuncu yüzyılda Fransa'da işçi sınıfı kültürünün oluşmasına katkısını inceliyor. Benzer şekilde, Rosenzweig (1991) de, ondokuzuncu yüzyılda Amerika'da Worchester'da işçi sınıfı üzerinde odaklaşarak, emek ilişkilerinin değişmesi ve dinlenme faaliyetlerindeki dönüşüm ile işçilerin gittiği içki salonlarının

---

32 İngiltere, İtalya, Fransa, Hollanda, İspanya, Portekiz ve Almanya'da, ilk kahvehaneler onyedinci yüzyılın ortalarında açıldı. İnsanlar kahvelerde sohbet ediyor, bazen gazete okuyor ya da oyun oynuyorlardı. Kahveler, özellikle İngiltere ve Fransa'da çok popüler oldu (Schivelbusch, 1993). Örneğin, Paris 1843'te 3000 civarındaki kahvehanesiyle "dev bir kafe"ye benzetiliyordu. Londra'da da her köşebaşında bir kafe bulmanın mümkün olduğu belirtilir. Bu kahvehaneler siyasî tartışmalar için bir mekan oluşturmanın yanısıra, sigorta şirketleri ile bankaların faaliyetlerine ve hatta borsa işlemlerine sahne olurdu. Avrupa'da yeme-içmeye ilişkin çeşitli araştırmalarda, kahvehanelerin yayılması, bilgili ve siyasî alanda olup bitenlerden haberdar bir kamunun oluşmasıyla ilişkili görülür (Mennell vd., 1993; Mennell, 1985; Schivelbusch, 1993).

yaygınlaşması arasındaki ilişkiyi irdeliyor. Rosenzweig, bu içki salonlarının hem kapitalist düzene boyun eğilen, hem de direnilen kültürel mekanlar olduğu şeklinde bir sonuca varıyor. Ona göre, içki salonları "göçmen işçilerin alternatif bir değer sistemini koruyabildikleri bir yer" ve göçmenlerin ondokuzuncu yüzyıl sonunda ABD'de kent hayatının zorluklarına karşı koymak için yarattıkları bir ortamdı (Rosenzweig, 1991:148).[33]

Bu bölümde mevcut literatürde yeme-içme pratikleri ve bunların sosyal tabakalaşmaya ve farklı toplumsal kimliklerin oluşmasına etkileri hakkındaki önde gelen yaklaşımların ve belli başlı temaların bir değerlendirmesini yapmaya çalıştım.[34] Yeme-içme-pişirme alışkanlıklarının değişik toplumsal gruplar arasında gösterdiği çeşitliliği araştırmanın, farklı sınıfların ve statü gruplarının oluşum süreçlerinin sosyal ve kültürel veçhelerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabileceğini göstermek de amaçlarım arasındaydı. Bu yönde son bir noktanın daha altını çizmek istiyorum. E.P. Thompson'ı izleyerek, sınıfların oluşması sürecinin sadece maddî koşullara bağlı olmayıp, gelenekler, değer sistemleri ve kurumsal yapılardan oluşan kültürel bir süreç olduğunu kabul edersek, "beslenmeyle ilgili sınıf savaşları"nı (Thompson, 1963: 315), değişik sınıfların biyografilerinin önemli bir parçası olarak görmek kaçınılmaz oluyor.

V.

Bu makalede, yeme-içme faaliyetleri ve gıda tüketimiyle ilgili tarihsel ve sosyolojik literatürü tanıtmaya çalıştım. Bu sonuç bölümünde mevcut literatürün eleştirel bir değerlendirmesini yapacağım. Belirli yeme-içme alışkanlıklarının toplumun değişik tabakalarına yayılması konusunda yukarıda anlatılanların kuramsal temellerini sorgulayarak ise başlayalım. Söz ettiğimiz araştırmaların bazılarındaki (örneğin Montanari (1994), Schivelbusch (1993)) zımni varsayım, yeme-içme alışkanlıklarının, toplumun üst tabakalarından alt katmanlara doğ-

---

33 Sözettiğimiz çalışmalar yeme-içme mekanlarının siyasî ve sosyal önemini vurgularken, Joanne Finkelstein (1989) ise günümüzde dışarda yemek yemenin 'anti-sosyal' bir edim olduğunu iddia ediyor. Bu yazar, lokantada yemek yenirken, moda ve görgü kurallarına aşırı uyum gösterildiğini ve lokantalardaki hareketlerin önceden verili, disiplinli edimler olduğunu savlıyor. Finkelstein'a göre, lokantalarda yemek yemek, eleştirel fikir alışverişini geliştirmiyor, aksine statükoya boyun eğmeyi temsil ediyor (1989: 9, 107). Bu kitabın eleştirisi için bkz. Smart (1994).

34 Gıda tüketim alışkanlıklarının, toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından büyük önemi vardır. Önce saraylarda, ondokuzuncu yüzyıldan itibaren de burjuvaziye hizmet eden lokantalarda gelişen profesyonel aşçılığın aksine, evde yemek pişirmenin genelde kadının görevi olduğu varsayımı herkesin malumudur. (Mennell v.d., 1993:88). Dolayısıyla gıda tüketimi, evde iş bölümünün temel bir boyutu ve toplumda cinsel hiyerarşinin önemli bir göstergesi ve yeniden üretilme aracıdır. Bu konuyla ilgili giderek büyüyen literatür, gıda tüketiminin ev içindeki iş bölümü üzerine etkileri, ev içinde gıda paylaşımı ve bunun toplumsal cinsiyet kimlikleriyle ilgisi, yemek pişirme ve mutfak teknolojilerinin gelişimi ve bunun kadın-erkek ilişkilerine etkisini irdeliyor. Örneğin bkz. Charles ve Kerr (1988), Strasser (1982), Lupton ve Miller (1992), Cowan (1976), Bose v.d. (1984).

ru taklit yoluyla yayılmasıdır. Genelde tüketim ve özelde gıda tüketimiyle ilgili kavramlaştırmalar, büyük ölçüde George Simmel ve Thorstein Veblen'in sırasıyla Avrupa ve ABD'de modern tüketim ile ilgili teorilerine dayanır. Veblen, *Theory of the Leisure Class* (1899) kitabında ondokuzuncu yüzyılın sonunda ABD'de yeni zenginlerin lüks tüketimiyle ilgileniyordu. Veblen, toplumsal itibar kazanmak için bu grubun Avrupa aristokrasisini taklit ettiğini savlıyordu (Bocock, 1992:127). Veblen'in tezinin tek bir sınıfla sınırlı olmasına rağmen bu sav, gerek değerlendirdiğim literatürde gerekse de tüketimle ilgili genel literatürde çeşitli sınıfların tüketim faaliyetlerini açıklamak için kullanılmıştır (Bermingham, 1995:12).

Öte yandan Simmel, Veblen'in argümanını bütün sınıflara geneller. Ondokuzuncu yüzyılda Berlin'de kent hayatıyla ilgili çalışmasında Simmel, modern hayatın karmaşıklığının, insanların "statü simgeleri, moda veya bireysel eksantriklik işaretleri peşinden koşarak sahte bir bireycilik geliştirmelerine" yol açtığını söyler (Bocock, 1992 içinde: 126). Bu da, yüksek sosyal statü gruplarına mensup olan kişilerin farklılıklarını ortaya koymak için sürekli olarak tüketim alışkanlıklarını değiştirmelerine yol açar. Daha alt statü grupları ise onlar taklit etmeye çalışır. Bu durum, üst ve alt grupların kültürel alışkanlıklarının taklit yoluyla birbirlerine bağlandığı bir fasit daire oluşturur (McCracken, 1990:93). Yeme-içme alışkanlıklarının yayılmasıyla ilgili yukarıda özetlediğimiz yaklaşımlardan bir kısmı, açık olarak belirtmeseler de, Simmel'in modayla ilgili teorisini Avrupa tarihine ve gıda tüketimine uyarlamış gibi gözüküyorlar. Böyle bir yaklaşımın bazı zayıf noktaları olduğu ortadadır. En basitinden, tüketim kültürünün toplumda yukarıdan aşağı doğru yayıldığını farzetmek, "kültürü" seçkinlere mahsus görmek ve aşağıdan yukarı doğru giden kültür hareketlerini yadsımak anlamına geliyor. Ayrıca bu yaklaşım, alt statü gruplarını edilgen taklitçiler olarak görüyor ve direniş ya da alternatif kültürel formların oluşma ihtimalini gözardı ediyor. Dahası bu varsayım, tüketim faaliyetlerini toplumsal bağlamından çıkartıyor ve sınıf ve statü kimliklerini, dinamik ilişkiler olarak değil, durağan kategoriler olarak görüyor.

Burada, 1950'lerin ikinci yarısında ve 1960'larda Richard Hoggart, Raymond Williams, E.P. Thompson ve Stuart Hall'un araştırmalarıyla İngiltere'de ortaya çıkan "kültür çalışmaları" yaklaşımının[35] kültür tanımlarına kısaca bir göz atmak, değerlendirmesini yaptığım literatürdeki hakim kavramlaştırmalara alternatif üretmek ve yeni açılımlar getirmek açısından faydalı olabilir. Williams

35 İngiltere'de 1964 yılında kurulan Birmingham Çağdaş Kültür Çalışmaları Merkezi'nin isminden esinlenilerek kısaca "kültür çalışmaları" adı altında anılan çalışmaların ortak paydasını, sosyal ve beşeri bilimlerdeki disiplinler arası bölünmelere karşı çıkmak ve tek bir araştırma nesnesini, yöntemini ya da kuramsal yaklaşımı reddetmek oluşturdu. Kültür çalışmaları, kültür teriminin içerdiği anlamları araştırmaya yönelik mevcut yöntemleri sorgulayan ve bunları geliştirmeye çalışan eleştirel bir yaklaşım olarak gelişti.

(1981) kültürü, sadece sanat, edebiyat ya da bilim dünyasıyla sınırlı olmayan, aynı zamanda gündelik davranış ve kurumlardaki anlam ve değerleri yansıtan belirli "bir yaşam biçimi" olarak tanımlıyor (57). Williams'a göre, bir duygulanım yapısı olarak kültür, aynı hayat tecrübelerini paylaşan bir topluluğu birleştiren toplumsal anlama biçimlerinin beraberinde getirdiği bilişsel süreçleri de ihtiva eder. Buna paralel olarak, kültür çalışmalarının önde gelen bir diğer ismi Stuart Hall, kültürün salt toplumların "gelenek ve göreneklerinin" toplamından ibaret olmadığını, tarihsel toplumsal ilişki ve koşullar ile bunların ortaya çıkardığı belirli toplumsal birlikteliklerin oluşma süreçlerini de kapsadığını vurguluyor (Lee, 1993:41). Gerek Williams, gerekse de Hall, kültürel alana iktisadî ve siyasî güçler karşısında belirli bir otonomi atfederken, kültürü sosyo-ekonomik oluşumlar içerisinde etken, dinamik ve yapıcı bir kategori olarak ele alıyor. Dolayısıyla iki yazarın kültür tanımlarında, hem alt kültür-üst kültür ikiliği temelinde şekillendirilmiş yaklaşımlara, hem de altyapı-üstyapı metaforundan yola çıkan ortodoks Marksist perspektiflere karşı açık bir muhalefet mevcuttur (Hall, 1980).

E.P. Thompson'un ünlü eseri *(The Making of the English Working Class*, 1963) ve bu kitap etrafında dönen tartışmalar, kültür çalışmalarına yeni bir boyut getirdi ve toplumsal öznenin önemi daha da çok vurgulanır oldu (Grossberg, 1993:38). Gramsci'nin hegemonya, ideoloji ve direniş hakkındaki fikirleri, kültür çalışmaları projesini çağdaş kültürel oluşumları bir toplumsal hakimiyet ve direniş çerçevesi içerisinde değerlendirmeye yönlendirdi. Gramsci'nin hegemonya kavramını kullanmaya başlayan kültür çalışmaları yaklaşımı, kültürün hegemonik etkileri üzerine yapılan klasik analizlere eleştirel bir tavır takındı ve kültürün sınıfsal kimliğe bağlı olmaktan ziyade mevcut sosyo-ekonomik sistem içerisinde hakimiyet alanı oldukça geniş bir aygıt haline geldiğini göstermeye çalıştı (During, 1993:5).

Kültür çalışmaları yaklaşımının temel savlarından yararlanmak suretiyle yeme-içme üzerine yapılan tarihsel sosyolojik çalışmaların kavramsal ve kuramsal açıdan daha da zenginleşmesi sağlanabilir. Böylelikle yeme-içme alışkanlıklarının toplumun farklı kesimleri arasındaki hareketliliği ve alternatif ya da alt yemek kültürlerinin ortaya çıkması gibi meseleler hakkında daha dinamik kuramlar üretmek mümkün olabilir.

Yiyecek tüketimiyle ilgili tarihsel sosyolojik araştırmaların diğer önemli bir zaafı, genelde zenginlerin sofraları hakkında olmalarıdır. Özellikle tarihsel çalışmalarda, yoksulların ne yedikleri hakkındaki bilgiler betimlemeden öteye geçmiyor ve yemek yemekle ilgili günlük alışkanlıklar, törenler ve gelenekler üzerinde fazla durulmuyor. Gıda tüketimi ve mutfaklar hakkındaki tarihsel anlatılar, genelde saray iaşe defterleri, seyahatnameler, resmi kayıtlar ve özellikle de zengin zümrelere yönelik yemek ve görgü kuralları kitaplarına dayandırılıyor. Dolayısıyla, bu literatürde karşımıza çıkan "Fransız mutfağı" gibi genelle-

meleri, yoksulların yeme-içme alışkanlıkları hakkındaki bilginin çok sınırlı olduğunu gözönünde tutarak kuşkuyla değerlendirmeliyiz. Bununla birlikte, Piero Camporesi'nin İtalya hakkındaki araştırmaları, atasözleri, halk oyunları, şarkılar, masallar, dini hikayeler, duvar yazıları gibi kaynakların, yoksulların günlük yemek alışkanlıklarını anlamak için kullanılabilecek değerli kaynaklar olduğunu gösteriyor. Wilson (1993b) da, hizmetçilerin yemekleri, askeri karavanalar, yatılı okul yemekleri ve hayır kurumlarının dağıttığı yemeklerle ilgili kaynakların incelenmesiyle, günlük hayatta insanların ne ve nasıl yedikleriyle ilgili daha çok bilgi edinilebileceğini belirtiyor. Bu yöntemlerle, yemek kültürü araştırmalarındaki seçkinci eğilimi yıkmak mümkün olabilir ve yemek alışkanlıklarının toplumun farklı katmanlarında nasıl çeşitlendiğini ve yayıldığını anlamak kolaylaşabilir.

Ayrıca ele aldığımız literatürde yemek kültürüyle diğer kültürel biçimler arasındaki ilişki de vurgulanmıyor. Gıda tüketimine ilişkin kültürel biçimlerle edebiyat, müzik, eğlence ve sporla ilgili kültürel faaliyetler arasındaki ilişkilerin araştırılması, hem yemek kültürüne dair özgüllükleri ortaya çıkarabilir, hem de toplumsal hayatın kültürel örüntüleri hakkında daha geniş bilgi edinilmesini sağlayabilir.

Yeme-içmeyle ilgili mevcut tarihsel-sosyolojik literatür, hemen hemen tamamen Avrupa hakkındadır. Başka tarihsel coğrafyaların yemek kültürleriyle ilgili araştırmaların azlığı, dünyanın çeşitli bölgeleri arasında yeme-içme ve yemek pişirme konusundaki alışverişin niceliksel ve niteliksel boyutlarını gizliyor. Örneğin daha önce değindiğimiz gibi, Orta Doğu yemek kültürleri, Avrupa'da ortaçağın sonunda yeni yemek alışkanlıklarının oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bu tür araştırmaların artması, geçmişte toplumlar arasındaki kültürel ve sosyal etkileşimler ve nihayet, modern dünya ekonomisinin genişlemesi sırasında yaşanan (eklemlenme, sömürgeleşme ve bağımsızlık hareketlerine ilişkin) kültürel süreçler hakkında önemli sezgiler elde etmemize yarayacaktır.

Bir kısmına işaret etmeye çalıştığım bütün zayıflıklarına rağmen, yeme-içme-pişirme alanında yapılan çalışmaların sosyal tarihten kültür tarihine, gündelik hayat sosyolojisinden tüketim sosyolojisine varıncaya dek birçok alanda yapılacak araştırmalara ışık tutacağı kesindir. Henüz gelişmekte olan bu alanın gerek araştırma nesnesinin niteliğiyle, gerekse de kuramsal ve kavramsal çerçevesiyle, hem okuyucusunun, hem de araştırmacısının iştahını kabartacak zengin bir mönü sunduğunu düşünüyorum. İştahınız bol olsun!

KAYNAKÇA

Anderson, E.N. 1988. *The Food of China*. New Haven: Yale University Press.

Appadurai, Arjun. 1988. "How to Make a National Cuisine: Cookbooks in Contemporary India", *Comparative Study of Society and History*, ss. 3-24.

———, 1995 (1986). *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge U. Pr.

Barthes, Roland. 1979. "Toward a Psychosociology of Contemporary Food Consumption", Forster, Robert ve Orest Ranum (der.), *Food and Drink in History Selections from the Annales*. Baltimore: Johns Hopkins U. Pr.

Baudrillard, J. 1988. *Selected Writings*. Cambridge: Polity.

Belasco, Warren, 1993. *Appetite for Change. How the Counterculture Took on the Food Industry*. Ithaca: Cornell U. Pr.

Belasco, Warren. 1990. "Dietary Modernization", *Reviews in American History*, 18 Haziran, ss. 262-266.

Bermingham, Ann ve J. Brewer (der.). 1995. *The Consumption of Culture. 1600-1800. Image. Object. Text*. London ve New York: Routledge.

Bermingham, Ann. 1995. "Introduction", A. Bermingham ve J. Brewer (der.), *The Consumption of Culture, 1600-1800. Image, Objects. Text*. London ve New York: Routledge.

Bocock, Robert. 1992. "Consumption and Lifestyles", R. Bocock ve K. Thompson (der.), *Social and Cultural Forms of Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Bose, Christine, P.L. Bereano ve M. Malloy. 1984, "Household Technology and the Social Construction of Housework", *Technology and Culture*, c. 25, n. 1, ss. 53-82.

Bourdieu, Pierre, 1984. *Distinction*. Cambridge, Mass.: Cambridge Unlversity Press.

Brandes, Stanley, 1992. "Maize as a Culinary Mystery", *Ethnology*, c. 31, Kasım.

Braudel, Fernand, 1992 (1975). *The Structures of Everyday Life*, London: Harper Collins.

Brewer, John ve R. Porter (der.), 1993. *Consumption and the World of Goods*, London ve New York: Routledge.

Campbell, Colin, 1995. "The Sociology of Consumption", D. Miller (der.), *Acknowledging Consumption, A. Review of New Studies*. London ve New York: Routledge.

Camporesi, Piero, 1994 (1990). *Exotic Brew. The Art of Living in the Age of Enlightenment*. Cambridge: Polity Press.

———, 1994 (1985), *The Anatomy of the Senses. Natural Symbols in Medieval and Early Modern Italy*. London: Polity Press.

———, 1993 (1989). The Magic Harvest. Food, Folklore and Society. Cambridge: Polity Press.

———, 1989 (1980). *Bread of Dreams. Food and Fantasy in Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press.

Charles Nick ve Marion Kerr, 1988. *Women. Food and Families*. Manchester: Manchester U. Pr.

Charsley, Simon, 1992. *Wedding Cakes and Cultural History*. London ve New York: Routledge.

Cowan, Ruth Schwartz, 1976. "The 'Industrial Revolution' in the Home: Household Technology and Social Change in the Twentieth Century", *Technology and Culture*, vol. 17, n. 1, ss. 1-23.

Cross, Gary, 1993. *Time and Money. The Making of Consumer Culture*. London ve New York: Routledge.

Dingle, A.E. 1976. "Drink and Working-Class Living Standards in Britain", D. Oddy ve D. Miller (der.) *The Making of the Modern British Diet*. London: Croom Helm.

Douglas, Mary (der.), 1987. *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology.* Cambridge: Cambridge U. Pr.

———, 1975. "Deciphering a Meal", in M. Douglas, *Implicit Meanings.* London: Routledge.

Douglas, Mary ve Baron Isherwood, 1979. *The World of Goods.* New York: Basic Books.

Driver, Christopher, 1983. *The British at Table, 1940-1980.* London: The Hogarth Press.

During, Simon, 1993. "Introduction" S. During, ed. *Cultural Studies A Reader.* London; New York: Routledge.

Elias, Norbert, 1994 (1939). *The Civilizing Process. The History of Manners and State Formation and Civilization.* Oxford: Blackwell.

Falk, P. 1994. *The Consuming Body.* London: SAGE Publications.

Fantasia, Rick, 1995. "Fast Food in France", *Theory and Society.* c. 24, n. 2, ss. 201-243.

Featherstone, Mike, 1994 (1991). *Consumer Culture and Postmodernism.* London: SAGE Publications.

Ferguson, Priscilla ve Sharon Zukin, 1995. "What's Cooking?", *Theory and Society,* c. 24, n. 2, ss. 193-199.

Fine, Ben, M. Heasman ve J. Wright, 1996. *Consumption in the Age of Affluence.* London: Routledge.

Fine, Ben ve Ellen Leopold, 1993: *The World of Consumption.* London ve New York: Routledge.

Finkelstein, Joanne, 1989. *Dining Out. A Sociology of Modern Manners.* Cambridge: Polity Press.

Fishwick, Marshall (der.), 1983. *Ronald Revisited.* Ohio: Popular Press.

Fischer, Claude, 1988. "Cuisines and Food Selection", D.M.H. Thomson (der.), *Food Acceptability.* London: Elsevier Applied Science.

Forster. Robert ve Orest Ranum, 1979. *Food and Drink in History, Selections from the Annales.* Baltimore: Johns Hopkins U. Pr.

Fragner, Bert, 1994. "From the Caucasus to the Roof of the World: A Culinary Adventure", R. Tapper ve S. Zubaida (der.), *Culinary Cultures of the Middle East.* London: I. B. Tauris.

Goody, Jack, 1982. *Cooking, Cuisine and Class.* Cambridge: Cambridge University Press.

Grignon, Claude, 1989. "Hierarchical Cuisine or Standard Cuisine", *Food and Foodways.* c. 3, n. 3, ss. 177-83.

Grossberg, Larry, 1993. "The Formations of Cultural Studies: An American in Birmingham" in C. Blundell, J. Shepherd ve I. Taylor (der.), *Relocating Cultural Studies Developments in Theory and Research.* London; New York: Routledge.

Hall, Stuart, 1990. "The Emergence of Cultural Studies and teh Crisis of the Humanities", *October.* no. 53, 11-23.

———, 1980. "Cultural Studies: Two Paradigms", *Media, Culture and Society.* vol. 2, no. 2.

Hammond, P.C. 1993. *Food and Feast in Medieval England.* Dover: Alan Sutton.

Haine, W. Scott, 1996. *The World of Paris Cafe: Sociability among the French Working Class: 1789-1914.* Baltimore: Johns Hopkins University.

Hattox, Ralph, 1985. *Coffee and Coffeehouses.* Seattle: University of Washington Press.

Heine, Peter, 1994. "The Revival of Traditional Cooking in Modern Arabic Cookbooks", in R. Tapper ve S. Zubaida (der.), *Culinary Cultures of the Middle East.* London: I. B. Tauris.

———, 1982. Weinstudien: Untersuchungen zu Anbau, Produktion und Konsum des Weins im arabisch-islamischen Mittelalter. Wiesbaden: Harrassowitz.

———, 1988. Kulinarische Studien. Untersuchungen zur Kochkunst im arabisch-islamischen Mittelalter. Wiesbaden: Harrasowitz.

Helmer, James. 1992. "Love on a Bun: How McDonald's Won the Burger Wars", *Journal of Popular*

Culture. c. 26. Fall.

Hirshorn, Paul ve Steven Izenour (1979). *White Towers*. Cambridge: MIT Press.

Horandner, Edith, 1986. "Storing and Preserving Meat in Europe: A Historical Survey", in A. Fenton ve E. Kisban (der.), *Food in Change, Eating Habits from the Middle Ages to the Present Day*. Glasgow: John Donald Publishers.

Ilmonen, Kaj, 1991. "Change and Stability in Finnish Eating Habits", in E.L. Furst, R. Prattala, M. Ekstrom, L. Holm ve U. Kjaernes (der.), *Palatable Worlds, Sociocultural Food Studies*. Oslo: Solum Forlag.

Jameson, Fredric, 1993. *Postmodernism or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke U. Pr.

Kalcık, Susan, 1984. "Ethnic Foodways in America: Symbol and the Performance of Identity", in L.K. Brown ve Mussell (der.), *Ethnic and Regional Foodways in the United States. The Performance of Group Identity*. Knoxville: The University of Tennessee Press.

Langdon, Philip, 1986. *Orange Roofs, Golden Arches. The Architecture of American Chain Restaurants*.

Le Goff, Jacques ve P. Nora, 1985 (19747. *Constructing the Past*. Cambridge: Cambridge U. Pr.

Lee, Martyn J. 1993. *Consumer Culture Reborn. The Cultural Politics of Consumption*. New York: Routledge.

Levenstein. Harvey, 1993. *Paradox of Plenty. A Social History of Eating in America*. New York: Oxford University Press.

———, 1988. *Revolution at the Table. The Transformation of the American Diet*. Oxford: Oxford University Press.

———, 1986. "The American Response to the Italian Food, 1880-1930." *Food and Foodways*. London: Harwood Academic Publishers.

———, 1990. "The Food Habits of Italian Immigrants to America: An Examination of the Persistence of a Food Culture", R. Browne, M. Fistwich ve K. Browne (der.), *Dominant Symbols in Popular Culture*. Ohio: Bowling Green State University Popular Press.

Levi-Strauss, Claude. 1970. *The Raw and the Cooked*. London: Cape.

———, 1973. *From Honey to Ashes*. London: Cape.

———, 1978. *The Origin of Table Manners*. London: Cape.

Lupton, Ellen, 1993. *Mechanical Brides. Women and Machines from Home of Office*. New York: Princeton Architectural Press.

Lupton, Ellen ve J. Abbott Miller, 1992. *The Bathroom and the Kitchen and the Aesthetics of Waste. A Process of Elimination*. Cambridge: MIT Press.

Luxenberg, Stan. 1985. *Roadside Empires. How the Chains Franchised America*. New York: Viking Penguin Inc.

MacClancy, Jeremy, 1992. *Consuming Culture. Why You Eat What You Eat*. New York: Henry Holt and Company.

Marin, Manuela, 1994. "Beyond Taste: The Complements of Color and Smell in the Medieval Arab Culinary Tradition", R. Tapper ve S. Zubaida (der.), *Culinary Cultures of the Middle East*. London: I. B. Tauris.

McCracken, Grant, 1990. *Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana U. Pr.

McKendrick, Neil, John Brewer ve J.H. Plumb, 1982. *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth Century England*. Bloomington: Indiana U. Pr.

Mennell, Stephen, 1985. *All Mannerks of Food*. Oxford ve New York: Basil/Blackwell.

Mennell, Stephen, Anne Murcott ve Anneke H. van Otterloo, 1992. *The Sociology of Food, Eating, Dietand Culture*. London: SAGE Publications.

Miller, Daniel, 1995. "Consumption as the Vanguard of History", in D. Miller (der.), *Acknowledging Consumption, A. Review of New Studies*. London ve New York: Routledge.

Mintz, Sydney, 1995. "Food and Its Relationship to Concepts of Power", in P. McMichael (der.) *Food and Agrarian Orders in the World-Economy*. London: Praeger.

———, 1993. "The Changing Roles of Food in the Study of Consumption", ir J. Brewer ve R. Porter (der.) *Consumption and the World of Goods*. London ve New York: Routledge.

———, 1989. "Cuisine and Haute Cuisine: How Are They Linked?", *Food and Foodways*, c. 3, n. 3, ss. 185-190.

———, 1985. *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*. New York: Penguin Books.

Montanari, Massimo, 1994. *The Culture of Food*. Oxford ve Cambridge: Blackwell.

Mukerji, Chandra, 1983. *From Graven Images Patterns of Modern Materialism*. New York: Columbia U. Pr.

Murcott, Anne, 1988. "Sociological and Social Anthropological Appoaches to Food and Eating", *World Review of Nutrition and Dietetics*. c. 55, ss. 1-35.

———, (der.), 1983. *The Sociology of Food and Eating. Essays on the Sociological Significance of Food*. Hants: Gower House.

Peterson, Sara, 1994. *Acquired Taste. The French Origins of Modern Cooking*. Ithaca: Cornell University Press.

Porter, Roy, 1989. Önsöz, P. Camporesi. *Bread of Dreams. Food and Fantasy in Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press.

Reddy, William, 1989. "Naming the Difference", *Food and Foodways*. c. 3, n. 3, ss. 183-185.

Reiter, Ester, 1991. *Making Fast Food: From the Frying Pan into the Fryer*. Montreal: Queen's University Press.

Rodinson, Maxime, 1949. "Recherches sur les documents arabes relatifs à la cuisine", *Revue des Etudes Islamiques* 17, ss. 95-165.

Rosenzweig, J. 1991. C. Mukerji ve M. Schudson (der.), *Rethinking Popular Culture. Contemporary Perspectives in Cultural Studies' içinde. Berkeley: U. of California Pr.*

Salzman, Catherine, 1986. "Continuity and Change in the Culinary History of the Netherlands, 1945-75", Journal of Contemporary History. c 21, ss. 605-628.

Sangren, P. Steven 1989. "Dialectics in Comparative Sociology: Reflections on Jack Goody's Cooking, Cuisine and Class", *Food and Foodways*. c. 3, n. 3, ss. 185-190.

Schama, Simon, 1987. *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. New York: Alfred Knopf.

Schivelbusch, Wolfgang, 1993. *Tastes of Paradise, A Social History of Spices, Stimulants and Intoxicans*. New York: Pantheon.

Smart, Barry, 1994. "Digesting the Modern Diet: Gastro-porn, Fast Food and Panic Eating", K. Tester (der.), *The Flaneur*. London ve New York: Routledge.

Sombart, Werner, 1913. *Luxury and Capitalism*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Stead, Jennifer, 1991. "Necessities and Luxuries: Food Preservation from the Elizabethan to the Georgian Era", A. Wilson (der.), *Waste Not, Want Not: Food Preservation from Early Times to the Present Day*. Edinburgh: Edinburgh U. Pr.

Strasser, Susan, 1982. *Never Done, A History of American Housework*. New York: Pantheon Books.

Symons, Michael, 1991. *Eating into Thinking: Explorations in the Sociology of Cuisine*. PhD Thesis. Flinders University of South Australia.

Teuteberg, Hans J. 1986. "Periods and Turning Points in the History of the European Diet: A Preliminary Outline of Problems and Methods", A. Fenton ve E. Kisban (der.), *Food in Change, Eating Habits from the Ages to the Present Day.* Glasgow: John Donald Publishers.

Thompson, E.P. 1963. *The Making of the English Working Class.* New York: Vintage Books.

Toussant-Samat, M. 1994 (1987). *History of Food.* Cambridge: Blackweell.

Turner, Bryan, 1984. *The Body and the Society.* Oxford: Oxford U. Pr.

———, 1982. "The Government of the Body: Medical Regimens and the Rationalization of Diet", *The British Journal of Sociology.* c. 33, n. 2, ss. 254-269.

Twigg, Julia, 1983. "Vegetarianism and the Meaning of Meat", in A. Murcott (der.) *The Sociology of Food and Eating.* Hants: Gower.

Veblen, Thorstein, 1994 (1899). *The Theory of the Leisure Class.* New York: Dover Publications.

Visser, Margaret, 1991. *The Rituals of Dinner, The Origins, Evolution, Eccentricities, and Meaning of Table Manners.* New York: Grove Weidenfeld.

———, 1986. *Much Depends on Dinner, The Extraordinary History and Mythology, Alure and Obsessions, Perils and Taboos of an Ordinary Meal.* New York: Collier Books.

Waines, David, 1989. *In a Caliph's Kitchen.* London: Riad El-Rayyes.

Wildt, Michael, 1995. "Plurality of Taste: Food and Consumption in West Germany during the 1950s", *History Workshop Journal,* 39, ss. 23-41.

Williams, Raymond, 1981. *Culture.* Glasgow: Fontana.

Williams, Rosalind, 1991. "The Dream World of Mass Consumption", C. Mukerji ve M. Schudson (der.), *Rethinking Popular Culture, Contemporary Perspectives in Cultural Studies.* Berkeley: U. of California Pr.

Wilson, Anne (der.), 1993a. *Liquid Nourishment, Potable Foods and Stimulating Drinks.* Edinburgh: Edinburgh U. Pr.

———, (der.), 1993b. *Food for the Community, Special Diets for Special Groups.* Edinburgh: Edinburgh U. Pr.

———, 1993c. "Pottage and Soup as Nourishing Liquids", A. Wilson (der.), *Liquid Nourishment, Potable Foods and Stimulating Drinks.* Edinburgh: Edinburgh U. Pr.

Woodruff, D. Smith, 1992. "Complications of the Commonplace: "Tea, Sugar and Imperialism", *Journal of Interdisciplinary History.* c. 23, Guz, ss. 259-278.

Yamani, Mai, 1994. "You Are What You Cook: Cuisine and Class in Mecca", R. Tapper ve S. Zubaida (der.), *Culinary Cultures of the Middle East.* London: I. B. Tauris.

Yenal, Zafer, 1995. "Review of S. Zubaida and R. Tapper (der.), *Culinary Cultures of the Middle East, New Perspectives on Turkey.* n. 12, Bahar.

Zubaida, Sami, 1994. "National, Communal and Global Dimensions in Middle Eastern Food Cultures", R. Tapper ve S. Zubaida (der.), *Culinary Cultures of the Middle East.* London: I. B. Tauris.

Zubaida, S. ve R. Tapper, 1994. "Introduction", R. Tapper ve S. Zubaida (der.), *Culinary Cultures of the Middle East.* London: I. B. Tauris.

Food and cuisine as a field of historical and sociological inquiry

This article provides a critical review of the historical sociological literature on food and cookery. In the last several decades, there has been a growing scholarly interest in the field, which had previously been left to the margins of history and social sciences. Scholars from different disciplines including anthropology, sociology, history and literature have concerned themselves with food habits, dietary patterns, culinary transformations, rituals and manners related to food consumption and their economic and socio-cultural implications. Stating broadly, most of these studies in history and sociology focus on the questions of how people in different world socio-historical contexts learn and accept to eat and cook food differently, and how the social purpose of food consumption has changed hierarchically, spatially and temporally, entailing different social and cultural meanings. Reviewing selectively and critically the important texts in the literature, this article is concerned with different aspects of these broad questions. The issues that are covered in this paper can be thematically categorized under two general headings: (i) Historical adaptations, transformations and transmissions of food and culinary habits, and (ii) food consumption practices as a marker of economic and socio-cultural boundaries.

The historical sociological studies on food consumption emphasize the dual nature of food products: an object of material satisfaction on the one hand, and means of symbolic and cultural reproduction on the other. In many historically grounded scholarly works, food is taken as a domain in which class, status and gender relations and differences are both reproduced and reinforced. In this literature, food in both quantitative and qualitative terms is shown to be one of the basic sources of socio-cultural representation among different social groups in different historical periods and spaces. It is argued that the questions

such as what and how people eat or drink, how the food is cooked and served can be answered only with reference to material and social relationships and hierarchical social structures. Transformations in food habits and food consumption patterns have come to be employed as an index of social change.

The literature in review has focused on (a) the historical distribution of food, and transmissions and adaptations of dietary and culinary practices across societies, and (b) food habits and its impact on the formation of different class and status identities. This article argues that these studies, in general, help us (i) rethink the cultural and social interactions between the different regions of the world, (ii) reconsider the existing approaches and periodizations to the issues of political and cultural hegemony in different historical periods, (iii) gain fresh insights into the nature and content of socio-cultural developments in diverse particular-historical settings, and (iv) widen our horizons for understanding different aspects of *making* of different classes and status groups.

Çalışma-dışı zamanı satın alan post-turist öznenin sahicilik bunalımı: Turizmin değişen yüzü üzerine düşünceler

*Sezai Göksu**

"Turist eylemlerinin anlaşılmasındaki zorluk, tam da neyin tüketilmekte olduğunun bulanık karakterinden kaynaklanmaktadır."

J. Urry, *Consuming Places*

1. "Giriş" yerine yaşanmış bir öykü

Bodrum'da kalenin yanıbaşında denize sıfır mesafede bir "disco-bar" çeşitlemesi. Giriş için, maddî bedelin yanısıra, işletmeyi simgeleyen harflerden oluşan damgayla el bileğinden mühürlenmek ön-koşul. İçerideki *"techno"* gürültünün tarzı, *"underground"*. Bu "yer" iki ana kısımdan oluşuyor. Kapalı kısmın üzerinde, tavandan aşağıya sarkıtılmış, her yöne hareketli ve üzeri yine her yöne bağımsız hareket edebilen renkli ışık kaynakları ile dolu devasa bir metal konstrüksiyon var. Altı, dans zemini. Bu kısım için, üst galeriden izleme imkanı da yaratılmış. Tabii, başkaca bir "işi" olmayanlar için. Açık kısım, düzenleniş biçimi itibariyle, ışık gösterisine yönlendirildiğinden denize ve kaleye sırtını dönmüş. Bu nedenle, "bakılan" D.J. bölümü, dans pisti ve metal "gövde"den oluşan kapalı "yer". Zaten, açık kısmın deniz cephelerinde, çalmakta olan müzikle ilgisi olmayan kliplerin sürekli olarak gösterildiği dev ekranlar bulunuyor. Bu itibarla, kapalı kısımdan kaynaklanan "her türlü gösteri"den bir an olsun sıkılıp –çevreye ilişkin saklı sorularla– geriye dönenin burun buruna geleceği bu dev ekranlar. Tabii, söz yine başkaca bir "işi" olmayanlara. Bu, "başkaca bir iş" önemli. Zira, bu "simüle edilmiş hiper-gerçeklik yeri", esas itibariyle, cinselliğin dorukların a yapılan "demokratik yolculuklar" üzerine kurulmuş. Bu "durum"un kesintiye uğra(tıl)maksızın belirli sürelerle devamı, yüksek gürültüden olsa gerek, başlarında kulaklarla ağızları ilişkilendiren iletişim cihazları ile donatılmış aynı renk giysili *"technoguard"*ların güvencesinde.

Yazıya böyle bir öykü ile başlıyor olmamın iki önemli nedeni var. Bir defa, bu "Amerikanvâri" ortamda gördüğüm "her şey"den adamakıllı etkilendiğimi söy-

---

(*) Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

lemeliyim. Teknoloji, kaba bir deyişle, sanki "her şey"in çok daha fazla tüketilmesi gerektiği gibi bir sloganla "sahici" bir yeri tam bir "yapma" tüketim ortamına dönüştürecek şekilde tarihin ve doğanın içine düşmüş. Bir yandan da "temalaşmış" olduğu rahatlıkla izlenen bu yerde, arkadaşlıklar, dostluklar, sevgiler, aşklar, "kadınlıklar" ve "erkeklikler" dahil olmak kaydıyla her şey "yapma" ve sonuna kadar tüketiliyor. Ve bu "yapma" yerde, bunlara ilâveten, tarihin, kültürün ve doğanın da tam bir "anındalıkla" yeniden üretilip hızla tüketildiği gözleniyor. Örneğin, tekno-gövdeden fışkıran lazerin müziğin ritmine uygun hareketi esnasında, oldukça kısa sürelerle de olsa, karanlığın içinde bir İyon sütunu ya da bir palmiye ağacı farkediliyor. Lunaparklardaki son derece "hızlı", ama müthiş "haz" veren oyuncaklarla yapılan "yolculuklar" gibi bir şey.

İkincisi, benim bir mekân plancısı olarak meslekî geçmişimden böyle bir "yere" ilişkin herhangi bir planlama pratiğini hatırlamadığımı belirtmeliyim. Yani, bu "yerin" yaratılmasına yönelik olarak hazırlanmış bir "plan" yok. Elbette, "turizm planlaması" diye bir planlama pratiği var, ama iletilen her zaman doğallığın, tarihselliğin, yerelliğin, dolayısıyla çevrenin titizlikle "saklanması" gerektiği yönündedir. Hatta, ekonomik çıkışı buralarda görenler açısından, bunların sürekli "satılabilmesi" için, sürdürülebilirlik anahtar hale gelmiştir. Binilen dalın kesilemeyeceğini, "turizm planlaması"nın da çok iyi biliyor olması lazımdır. O zaman, sorumlusu her kimse ya da her neyse, söylenilenin ya da iletilenin dışında olup bitenler karşısında ve hatta "turizm planlaması"nın da asla sessiz kalmaması gerektiğini düşünüyorum. Bu vesileyle de, kendimi "turizm planlaması"nın takınması gereken "sahici tavır"ın ne olması lazım geldiği gibi çetin bir tartışma zeminine atıyorum.

II. Tarihî bir soru

Bu "konulu çevre"de tüketilenin görsel işaretler ve suretler olduğu, "post-turist" pratiklerine başvurularak anlaşılabilir (Featherstone, 1996; Rodaway, 1995). Bu "yer"in neresi olduğu, "başka bir yerdeliğin peyzajı" gibi Urrygil bir kavramla açıklanabilir (Urry, 1995). Postmodernizm, temsil ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi problemleştirse de, gündelik hayatın estetizasyonunda simüle edilmiş hareket tecrübelerine bakarak "sahicilik" tartışmasından da selâmetle çıkılabilir. İnsanların, birçok işaret ve elektronik imgenin inanılmaz derecede akışkanlığı yoluyla sadece simüle edilmiş hareket tecrübeleri içinde olduklarından, zamanın büyük bir bölümünde haliyle "turist" gibi davrandıklarından hareketle, "modern turizmin" neden ve nasıl bittiği meselesi de halledilebilir.

Ne var ki, bugünlerde her şeyin "şeyleşerek" büyük bir hızla ve hazla tüketildiği bir dünya fikrine katılmamak mümkün görünmüyor. Zaten hemen herkesin modernite ile mutlaka bir derdi olduğu bu "post" zamanlarda, bu büyük projenin üzerine ayaklarını bastığı "anlatılar" yoluyla dünyayı biçimlendirmek

üzere kurduğu bağlar koptukça belli bir rahatlama da ediniliyor. Oysa bu, ikircikli bir rahatlama. Zira, bir yandan da bir uçurumun kenarında ya da bir bilinmezliğin başında "yalnız kalma" benzeri bir duygu yaygınlaşıyor. Bu kere de, "postmodern korkulara" esir olunuyor. Bir lego parçasının kendi başına "tamamlanmamışlığının", ya da diğer parçanın da sınır yüzünü kendinde taşıyor olmanın yarattığı bir korku bu (Bauman, 1995). Modernitenin yol açtığı "yabancılaşmadan" çok farklı, daha ziyade "şizofrenik bir durum". Belki de sırf bu nedenle yüzyıl kapanırken, cevabı cihetiyle herkesin rahatlayacağı, tarihî bir soru soruluyor: "özneden sonra kim ya da ne gelecek?" (Pile ve Thrift, 1995).

Oysa beni, epeyce merak içerisinde bıraksa da, özneden sonra kimin ya da neyin geleceği sorusunun cevabı rahatlamayacak. Bu konuda bir "ütopya" sahibi olmama rağmen, gündemimi bu "son"lar meselesi işgal ediyor. Ve ben bu yazıda, yukarıda tasvir etmeye çalıştığım "disco-bar" çeşitlemesinde olup-bitenlerden hareketle, kapitalizmin çok daha farklı bir biçimde, hem de adamakıllı örgütlenerek yarattığı "post-turist" yoluyla emeğin yeniden üretim alanlarına yönelttiği oldukça inceltilmiş "kibar" saldırı tarzını deşifre etmek istiyorum. Bu takdirde, simüle edilmiş gerçekliklerin gözde örnekleri olan dünya fuarlarının, alış-veriş merkezlerinin, kıyılarda eğlence yerlerinin, kentlerde merkezlerin giderek artan öneminin ve üstlendikleri rolün çok daha rahat bir biçimde açıklanabileceğine inanıyorum. Üstelik, her ne kadar yazıyı özellikle turizm-tüketim ikilisi bağlamında sınırlayarak –ya da merkeze alarak– gerçekte turizmin değil, ama turizm planlamasının sonunun geldiğini göstermeye yelteniyorsam da, ilgili tespitlerin diğer adı geçen "yer"lere de kolaylıkla ait kılınabileceğini iddia ediyorum.

III. Turizmin "farksızlaşarak" değişen yüzü

Bu yazıda, "post-turist" terimi ile "yapma" dünyalarda oynanabilecek her türlü kollektif oyundan büyük bir haz alabilen tam bir "oyuncu"yu kastediyorum. Evden, "oyun"için ayrılır. "Oyun"da hareket özgürlüğü vardır, "post-turistin" buna "hak"kı da vardır. Öğrenme isteği ile yanıp tutuşacak şekilde "meraklı"dır ve "oyun" da her şeye "açıktır". Rahatlıkla her türlü "risk" alınabilir. "Kendi"ni, özdüşünümsel yetenekleri sayesinde "yerleştirebilir". Kısmen "ironik"tir, kısmen "soğukkanlı", kısmen de "yansız". Bu nedenle, "oyun" tam bir "semiyotik" tecrübe alanıdır. "Oyun" biter, eve dönülür. Bu konuda, Urry'nin (1995) "post-turist" teriminin, Bauman'ın (1995) "oyuncu" terimine tekabül ettiğini de belirtmeliyim. Oysa baştan beri, "sahicilik" bana daha tehlikeli bir kavram gibi geliyor. Her şeyin iç-içe geçirildiği, üst-üste konduğu, yanyana getirildiği bir "örgü"de, neyin "sahici" neyin "yapma" olduğunu ayırabilmek hiç de kolay bir işe benzemiyor. Hele üzerinde bulunduğumuz coğrafyada bunun çok daha zor olduğunu düşünüyorum. Bana göre bu çetin tartışmayı bir başka yazının konusu ede-

rek, bağlam, tarihsellik, yerellik, yaşam pratiği gibi kavramlar aracılığıyla, hiç değilse turizm-tüketim konulu bu yazıda, "sahiciliğe", belli bir tarihsel coğrafya-ya (yani bağlama) işaret ederek yoğrulan yerel yaşam pratikleri ve bunların maddî uzantıları anlamını yüklemeyi uygun görüyorum. O zaman, yazının "Giriş" yerinde yer alan "sahici öykü"deki Bodrum'a inat örneğin Kıyıkışlacık'ı "sahici yer", disco-bar çeşitlemesinde olup bitenlere inat bir mahalle parkında söylenmiş "seni seviyorum" sözcüklerini de "sahici tavır" olarak ayırdedebiliyorum.

Post-turist öznenin içerisinde bulunduğu koşulları turizm merkezli bir ele alışta çözümleyebilmenin sağlıklı yolu kapitalizmin geldiği noktayı tartışmaktan geçiyor. Kapitalist dünya sistemi, yüzyılın ikinci yarısında uğradığı ciddi arızayı, bir yandan da devletin işlevini değiştirerek telâfi etmeye çalışmaktadır. Artık, çalışma-dışı zaman büyük ölçüde el değiştirmiştir. Emeğin yeniden üretim alanları giderek artan bir hızla özelleştirilmektedir. Kıyılarda kamu kamplarının, zarar ediyor ya da yük oluyor gerekçesiyle satılmaya çalışılması, kentlerde ise büyük açık-yeşil alanlar üzerine kente "canlılık" gelecek gerekçesiyle ticaret merkezleri yapılmaya çalışılması bu anlamda okunabilir. Her iki halde de, emeğin yeniden üretim süreci yeni tüketim süreçleri ile iç-içe geçeceğinden bizzat sermayenin arızasını onaracak hale gelecektir. Elbette, böyle bir oluşum nedeniyle emeğin önemli bir bölümü yeniden üretim alanlarından sürülecek ve konut yakın çevrelerine kapanacaktır.

Üretim şartlarının yeniden üretimi için bunun bir anlamı olmalıdır. Kapitalist dünya sistemi kendisini coğrafî bakımdan sürekli yeniden yapılandırmak zorundadır (Wallerstein, 1992). Bu basit saptamanın anlamı şudur: kapitalizm, bir dünya sistemi olma iddiasını, ancak farklı coğrafyalar üzerinde değişik biçimler alarak taşıyabilir. Çünkü, kapitalist sistemin her bir coğrafyada tezahür eden arızası ancak o bağlama tekabül eden farklı bir telâfi süreciyle onarılabilir. O zaman, "tüketim kapitalizmi aşaması" gibi bir kategori iddiası da problemleştirilebilir. Urry'nin (1995), farklı toplum biçimleri ile yolculuk tarzlarını kategorileştirdiği turizm şemasında pre-kapitalizme örgütlü keşifler, liberal kapitalizme zenginlerin bireysel yolculuğu, örgütlü kapitalizme de örgütlü kitle turizmi tekabül ediyor. Örgütsüz kapitalizm diye adlandırdığı son dönemde ise turizmin sonunu getiriyor. Oysa ben, bu son ikiliye katılmakta güçlük çekiyorum. Zira, ne kapitalizmin örgütlenmekten vazgeçtiğine, ne de turizmin bittiğine inanabiliyorum. Olsa olsa, kapitalizm eski örgütlenme tarzının yerine yenisini koyarken, ki bu da mutlaka sistemik bir arızanın telâfisidir, turizmde de bu yeni tarza uyacak hatta önemli ölçüde de telâfi görevi görecek yeni "düzenlemelere" gidiyordur.

Kapitalizmin temel yasası, sınırlı mekânda ve sınırlı zamanda sınırsız sermaye birikimi olarak ifade edilebildiğine göre, postmodernliğin dünyanın minyatürleşmesine işaret eden "durumsallık" söylemi açısından, sözkonusu temel yasanın değişen anlamı nedir? Bu, basit bir coğrafî transfer meselesidir. Dünyanın

kuzeyi, üretim süreçlerinin önemlli bir bölümünü güneye aktarmaktadır. Dolayısıyla, kapitalizmin hız aygıtları yoluyla mekân ve zaman yeniden ama başka bir "yer"de sınırlandırılmaktadır. Üretim, kuzeyin fabrika bantlarından çıkıp, güneyin "sahici esnekliğine" yamanmaktadır. Sermayenin yeniden üretiminin değişen anlamı da budur. Ne var ki, kuzeyin tüketeceği her "şey"in de güneyde güneyde yeniden üretilmesi kaçınılmazdır. Elbette, her "şey"le birlikte, yerel kültürler de, tarih de gereğinde simüle edilerek yeniden üretilecektir. Peki, sahiciliğin onunla bütünleşerek içinden çıktığı doğa'llık) yeniden üretilebilir mi? Post-turist öznenin sahicilik bunalımının başladığı, ya da "romantik bakış"ın problem ettiği bu noktaya turizmin değişen yüzünü tartışırken geri döneceğim.

Kapitalizmin temel yasası olan sınırsız sermaye biriktirmenin herkes için çok daha fazla tüketim fırsatı ve imkanı yarattığı da bir gerçektir. Ancak, emeğin yeniden üretiminin maddî aracı, asgari anlamda, ücrettir (Althusser, 1994). O zaman kuzeyin uğradığı arızayı güney üzerinden onaran kapitalist sistemin, çalışma-dışı zamanı çok daha düşük ücretli güneylilere de satmaya çalışarak, yarattığı yeni arıza nasıl açıklanabilir? Bu, kapitalizmin kendine özgü olmakla birlikte, karmaşık ve yeni bir iç-çelişkisi değildir. Nasıl zenginliğin de fakirliğin de nedeni sermaye ise, coğrafî farkların artması da birikim stratejilerinin hem nedeni, hem de sonucudur. Ne var ki, dünya ölçeğinde birikim, böyle bir farktan beslenirken bir yandan da güneyin gözde alanlarında "müttefik merkezler" oluşturmak zorundadır. Yeni zamanların az gelişmişliğinde vücut bulacak bu "fason" merkezlerde ise emeğin yeniden üretim "yer"leri kapitalizmin (ya da sermayenin) yeni örgütlenme tarzına uyacak şekilde ve coğrafî bağlamına tekabül edecek biçimde yenilenecektir.

Dolayısıyla, güneyin büyük metropollerinin açık yeşil alanları üzerinde tasarlanan büyük alış-veriş merkezlerinin yeni bir tür sermaye biriktirme ve geç modern tüketim kültürü oluşturma açısından bir anlamı olabilir. Son zamanlarda, benim izleyebildiğim kadarıyla, eskiden bir kente epey yukarılardan adeta bir hava fotoğrafı olarak bakıldığında rahatlıkla izllenebilen topyekûn peyzaj örgüsünün kimi ögeleri yerinden çıkartılarak başka bir yerde ama bu kere üzeri örtülerek, hem de orjinalinden daha gerçek bir biçimde yeniden üretiliyor. Sanki, kent peyzajı bir anlamda özelleştiriliyor. Yani, kapalı yapma mekânlarda yapma bir peyzaj üretme pratiği oluşuyor. Dolayısıyla da kent peyzajı ile ilişki kurma biçimleri "aura"sız bir hal alıyor (Aslanoğlu 1996). Hâlâ sokaklarda, ya da meydanlarda, yani kapatılmış "yer"lerin dışında ilişki kurulabilecek ögeler olduğu sürece, bir dereceye kadar, buna katlanılabilir diye düşünüyorum. Ama, giderek bir kentin topyekûn özelleştirilerek "kapatılması" hadisesini düşünmek bile istemiyorum. Örneğin, bir ara İzmir'de Kemeraltı "koruma" tartışmalarının yoğun yaşandığı bir dönemde, tek tek parsel ölçeğinde içinde her türlü peyzaj ögeleri ile birlikte kapalı çarşılar yapmak yerine, Kemeraltı'nı olduğu gibi bir "fanus" içine almanın daha "iyi bir koruma stratejisi" olabileceği önerilmişti. İyi

ki ileriyi gören sermaye geleceğin tam küresel olanaklarını farkettiğinden olacak bu "yarım küre" önerisine karşı çıkmıştı.

Öte yandan, uluslararası nitelikli fuarlara yer bulup sahip çıkmaya çalışan güneyli Büyükşehir Belediye Başkanları da bu anlamda haklı görülebilir. Hatta, yeni küresel ilişki ağlarına bağlanmanın yollarının kent merkezlerinden geçmekte olduğunu farkederek sahici yerelliklere Manhattan gökdelenleri taşımayı öneren Ticaret Odaları'nın da mazereti vardır denilebilir. Ne var ki, bu yeni çalışma-dışı zaman yerleri oldukça önemli bir kesim için olsa olsa "aylaklığın" yeniden üretim alanlarıdır. Belki de bu, topyekûn sistemin yeniden üretiminin maddî olmayan "ideolojik" aracıdır. Peki ya, gidilemeyen kıyılar, kalınamayan oteller ve girilemeyen eğlenceler neyi yeniden üretiyor, (kime) paketliyor ve tüket(tir)iyor?

Emeğin yeniden üretiminin tüketim süreçlerinde cereyan ediyor olması yeni zamanların yeni olgularından değil. Emek, zaten geçmişten beri, konutta ya da yakın çevresinde hep bir şeyler tüketerek kendisini yeniden üretebilmiş. Ama, bu süreçlerin yeni olan ve tam da yeni zamanlara uyan önemli bir özelliği var; emeğin yeniden üretiminde zaman-mekân sıkışması (Harvey, 1994). Bu olgu iki ayrı uç kategoride ele alınabilir. Bir yandan denilebilir ki, gündelik hayatta, büyük zaman dilimlerinin kullanılması yerine, esneklik gibi bir tür sihirli söyleme asılarak, emeği doğrudan konutun içine hapsederek ve daha kısa aralıklarla bol miktarda imge ve işaret tükettirerek yeniden üretim süreçlerinin koşulları hazırlanıyor. Öte yandan, diğer uçta da, özellikle çalışma-dışı zaman denetiminin özelleştirilmesi neticesinde, yıllık tatil yeri ve zamanı alabildiğince sıkıştırılarak, ama her "yer"in her yere taşınması (ya da damıtılması) yoluyla da yoğunlaştırılarak adeta bir tür post-turist yaratılıyor. Urry de (1995) benzer bir konuyu tartışırken Kanada'da büyük bir alış-veriş merkezi için hazırlanmış şu tanıtım broşürünü örnek verir: *"Disneyland*'i, *Malibu Beach*'i, *Bourbon Street*'i, *San Diego Zoo*'yu, Beverly Hills'de *Rodeo Drive*'ı ve Avustralya'nın *Great Barrier Reef*'ini ziyaret ettiğinizi düşünün... bir hafta sonunda ve tek bir çatı altında... 628 dükkân, 110 restaurant, 19 tiyatro... su parkı... dört denizaltı ile gezilebilecek iç-göl... bir katı *Classical Roman* odalarına, diğeri *1001 Nights' Arabian* odalarına, bir diğeri *Polynesian* odalarına ayrılmış *Fantasyland* Oteli...". Sanki haftalık ve mevsimlik gibi ara kategorilerde de, büyük alış-veriş merkezleri, fuar ya da "oyun" aktiviteleri sıralanıyor.

Böylece, modern zamanların paketlenip organize olan kitle turizmi hemen hemen bitti gibi görünüyor. Belki bunda, artık, çalışma ile çalışma-dışı zamanın önemli ölçüde birbirinden ayrı örgütlenemez olmasının ve maddî olmayan üretim biçimlerinin, özellikle imgelerin ve işaretlerin kazandığı önemin önemi var (Clarke ve Purvis, 1994). Ne ki, bu pek de turizmin sonu gibi görünmüyor. Tam tersine, hayatın hemen tüm yönlerinin estetizasyonu yoluyla, turist aktivitesinin ayırdedicilliğinin kırılarak her alana yayıldığı, yeniden üretim etkinliklerinin giderek turist aktivitelerine dönüştüğü söylenebilir. Nitekim, Antalya'da bulunan bir otelin lobisini, İstanbul'daki "dünya" ticaret merkezinden ya da İz-

mir'deki bir oyun merkezini, Ankara'daki bir büyük alış-veriş merkezinden farksız kılan, turizmin daha ziyade kollektif "bakma"ya endeksli görsel karakteridir. Bu durumda, yani bu "yapma" dünyada, insanlar gayrisahicilikten pekâlâ büyük bir haz alabilirler. Üstelik bu insanları, sahici Kapadokya'nın kollektif *Med-Cost* müdavimlerinden de ayırdetmek mümkün değildir. Zira, sadece ziyaretçileri için var olan biri yapma, diğeri sahici olan bu her iki kategoride de "ötekilik" sorunu yoktur. Sahicilik, ister istemez yerelliğin yaşam ritüellerine ya da pratiklerine yedirilmeye başlandığında, ziyaretçi "öteki" konumunda kalacağından kollektiviteden kopacak ve yalnız kalacaktır. İşte, çalışma-dışı zamanı satın alan post-turist öznenin sahicilik bunalımı, doğallık ve sahiciliğin esas bileşenler olduğu bir durumda romantik bakışın problemi olarak bu noktada başlamaktadır. Şunu da ayırdetmeliyim; sistem, kendi merkezi ile merkezden çevreye yolladıklarını, dolayısıyla çevrenin "fason" müttefik merkezlerini özellikle kollamak zorundadır. Zira, çevre hâlâ risk doludur. Bu da ancak çevreyle kurulacak yeniden üretim ilişkilerinin "paketli" yolculuklar biçiminde olabileceğini gösteriyor.

O zaman sistem, bunun aşılabilmesi için, çalışma-dışı zamanı ve mekânı sıkıştırdığı ölçüde ziyaretçiyi de "öteki" olmaktan çıkartmaya çalışacaktır. Tümüyle yapma olan konulu çevrelerde, tarihi nesneleştirme yoluyla yeniden üretmeye kalkışacaktır. Örneğin, müziğin ve ışığın içinden fışkırdığı güç kaynaklarını İyon sütunları üzerine yerleştirecektir. Kültürleri yerel angajmanlarından söküp alarak, bunları daha büyük zaman ve mekân koridorları boyunca yeniden birleştirecektir. Örneğin, çok yıldızlı oteller diyarında yörük çadırlarından oluşan yapma Anadolu köylerinde akşam yemekleri yedirecektir. Görsel tüketimin önemine binaen, bir yerin doğasını bir başka yerde yeniden üreterek, "başka bir yerdelliğin peyzajını" yaratmaya çalışırken, orjinalinden daha gerçek yüzeyler elde edecektir. Örneğin, *Akmerkez* alış-veriş merkezinin içine yerleştirilmiş sahici palmiyelerin, İzmir'in İstanbul'a taşınmış olmasının, gerçekliğe ilişkin çok daha derin anlamlarla yüklü olduğu izlenimini vermeye çalışacaktır. Bu, bir yandan emeğin yeniden üretim alanlarına yönelik olarak "inceltilmiş" diyebileceğim bir saldırı türüdür, diğer yandan da simüle edilmiş hiper–gerçeklik yerlerine yapılan hızlı yolculukları demokratikleştirerek "ötekilik" sorununun hallidir. Sermaye, post-turist öznenin bunalımını böylece çözerken, turizm planlamasının da, bu anlamda, yapacak başkaca bir işi kalmamıştır.

Bu saptamalar ve örneklemelerden hareketle, çağımızın toplumsal değişimlerine işaret eden kırılmaları irdeleyerek turizmin "farksızlaşarak" değişen yüzüne bir miktar daha yaklaşabiliriz. İlk bakışta, onca toplumsal değişime karşın turizmde gerçekte değişen bir şeyin olmadığı ileri sürülebilir. Yani, denilebilir ki turistin zaten her dönemde yaptığı –romantik ya da kollektif– "bakmak" olduğuna göre, görsel tüketim birçok farklı bağlamda ve kültürde vardır. Daha doğrusu, değişmelerden sözedilecekse dahi, bunun turistik konumundan ziyade turizmin ağırlama kanalına atıfta yapılabileceği söylenebilir. O zaman, ticarîleş-

miş bir ağırlama biçiminden paketlenmiş organizasyonlara dek süren değişim örüntüsü nihaî kapitalist formasyonların özellikle imgeler temelinde maddî olmayan üretim biçimleri gerektiren bir aşamaya erişmiş olması nedeniyle kapitalizmi bu son aşamada bizzat turizmin kendisine eşitlemiştir denilebilir. Daha açık bir ifadeyle, değişik aşamalardan geçerek kapitalizmin ve onun toplum biçimlerinin ulaştığı bugünkü durum turizmin zaten geçmişten beri taşıdığı görsel karakterini içselleştirmiştir. Turizm, bu nedenle, içerisinde toplumsal değişimlerin irdelenebileceği bir hücre olarak ele alınabilmektedir.

Günümüzde topyekûn turistik bir dünyada yaşıyor olduğumuza ilişkin emareler, post-modern tüketim toplumunun daha ziyade imge ve işaretlere yönelen görsel karakterinden ışınlanıyor gibidir. Bunalım, her ne kadar bir sahicilik bunalımı biçiminde tekbaşınalık romantizminin bir sonucu olarak billurlaşıyorsa da, kaynağının modern zamanlara ait yatay ve dikey farklılaşmaların çözülmesinde aramak gerekiyor. Bu da, post-modern iki-yüzlü yapının, post-turiste enjekte ettiği bir tutum olarak beliriyor. Zira bir yandan farka ve farklılığa vurgu yapan bir dünya görüşü, her şeyin her yere hızla ve kolaylıkla akıtıldığı bir ortamda, yani her alanın ve her kriterin ayırdediciliğinin kırılarak tam bir farksızlaşmanın yaşanmakta olduğu bir durumda boğuluyor, öte yandan sahiciliğin bir ayağının üzerinde durduğu tarihsellik, yaratılmaya çalışılan yapmalığın derinliklerinde yitip gidiyor. Bu ise, bir yönüyle, turizmin boş vakitten, kültürden, alış-verişten, eğitimden, spordan, hobilerden farksızlaşması anlamına geliyor.

Turistin tükettiğinin herkesin tükettiği ile aynılaşması ya da her türlü insanî aktivitenin turistikleşmesi gibi bir "post" durumun özellikle burada üzerinde durulacak mekânsal bir anlamı var. Bu, küresel minyatürleşmenin en uç biçimi vasıtasıyla, zaman-mekân sıkışmasının ve haliyle esnekliklerin arttığı böyle koşullarda turizme ait olduğu bilinen ve üzerinde turizm yapılan yerlerin giderek (turistik) ayrıcalıklarını kaybetmesi ya da turizmin her yerde yapılabilmesi gibi bir nedenle her yerin de turistik olması biçiminde anlaşılabilir (Jackson, 1993). Turizmin böyle global olarak sorumlu hale gelmesi, gelecekte birbirlerini ikame edebilecek iki önemli gelişmeye işaret etmektedir. Bunlardan birincisi, kıtlık arzeden yerlerin üzerindeki baskıyı çözebilecek ve bu itibarla sahici olanın geleceğe aktarılabilmesini sağlayabilecek bir gelişme olarak algılanabilir. Bu, pragmatik olarak, simüle edilmiş hiper gerçeklik yerleri yaratmanın olumlu bir yüzü olarak görülebilir. Kollektiviteden kopulmadığı sürece, böyle bir durumda post-turist öznenin sahicilik bunalımından da sözedilemeyecektir. Gayrisahicilikten haz alınmak istendiğinde yeni oyun alanlarına ve yeni oyunlara girilecek, sahicilik arandığında ise bunun katıksız bir biçimde bulunabileceği yerler "yaşanabilecektir". Ayrıca, global ufalmanın olanakları sayesinde her yerin her yere rahatlıkla taşınabildiği bu durumda bir coğrafî dağılım problemi de olmayacaktır. Küresel küçülmenin sadece kapitalin küreselleşmesi kılığına bürüneceği böyle bir durumda tarihin ve kültürün belirteni olarak kuzeyin önemi artacağından güneyin zengin koridorları denizaşı-

rı yazlık ve zaman edinme yerleri durumunda kalacaktır. Post-turistin oyun alanları, her türlü insanî (yerel, sahici ve bağlamsal) aktiviteyi yerinden edecek şekilde bir yandan yayılıp öte yandan birikirken, belki bu suret yerlerde turistik konumu herkesi kapsayacak şekilde yaygınlaşacaktır, ama turist gibi davranılmayan herhangi bir özgül tüketim aktivitesi de kalmayacaktır.

Dolayısıyla, yüzyılın sonu gelirken, bir boş vakit aktivitesi ya da emeğin yeniden üretim süreçlerinden birisi olarak turizm olgusunu tüketimin, dolayısıyla yeniden örgütlenmekte olan kapitalizmin merkezine yerleştiren son derece önemli gelişmeler ile karşı karşıyayız demektir. Özetlemek gerekirse, ilk olarak öznenin kendi varlığının toplumsal koşulları üzerinde düşünme yeteneğine işaret eden ve eskiden sadece bilişsel ve normatif olarak tezahür eden düşünümselliğin estetikleşmesiyle yeni bir kozmopolitanizmin doğuşundan sözedilebilir (Lash ve Urry, 1992). İkinci olarak, adamakıllı yaygınlaşmış iki kamu alanında zaman yapısının değişmesine ve nihayet hafıza teknolojisinde masif bir artışa yol açan, dolayısıyla toplumsal etkileşimi yükselten elektronik araçların arabulucu rolü vurgulanabilir (Poster, 1990). Üçüncü önemli gelişme, kendini ifade etme ve konumlandırma projeleri olarak bireyselliğin adeta beslenerek genişleyip derinleşmesidir. Elbette böyle bir gelişmede, tüketim kültürüne çok sayıda grubun katılıyor olmasının, çeşitli sosyal grupların belirli tüketim örüntülerine vurgu yapmalarının, tüketici hareketlerinin ölçek ve gücünün artıyor olmasının, pazarlama pratiklerinin yeni bireysellik tarzlarına yol açmasının ve "albenili ötekilik" için özel uğraşlar veriliyor olmasının ciddi etkileri olmalıdır (Glennie ve Thrift, 1992). Doğaldır ki, sosyal değişmelere referanslı bütün bu ciddi gelişmeler, sahiciliği de "estetik ima"ya indirgeyecek şekilde yeniden yorumlamaktadır. Ne var ki, özellikle giderek artan hareketlilik ve demokratik yolculuk örüntüleri ile post-modern fragmantasyonun hızı, post-turist özneyi belirli bir şizofrenik haz ortamında kollektiviteden koparak sahicilik bunalımının eşiğine bırakacak gibi görünmektedir.

IV. "Sonuç" yerine: Turizm planlamasının "sahici" tavrına ilişkin bir soru

Kapitalizm eski birikim stratejileri doğrultusunda sahici çevreleri ve bununla birlikte yerel yaşam pratiklerine referanslı her türlü sahiciliği de önce merkezde sonra çevrede tüketti. Bunu yaparken, bir kurum olarak planlamaya ve onun nihaî belgesi olan plana ihtiyacı vardı. Turizm planlaması da, bir "meşrulaştırma zemini" olarak son derece "konformist" bir tavır sergiledi. Bu, kendi söylemi ile hiçbir tutarlılığı olmayan, dolayısıyla da sahici olmayan bir tavırdı. Ne ki, kapitalist sistemin yaşar-kalıcılığını sağlamaya yönelik adeta bir telâfi mekanizması olarak "iş" görmekteyken, bizzat kendi sonunun hazırlandığını farkedemedi.

Avrupamerkezli sürdürülebilirlik ya da yerel ekonomik kalkınma gibi söylemlerin saçmalığı ortaya dökülüp, kuzeyin ikiyüzlülüğü açığa çıktığında ise ortada

konusu kalmayan bir planlama pratiği olarak epeydir uluslararası sermayenin "promosyon müdürlüğü" görevini yürütmekte olduğunu sezdi. Turizm planlamasında gözlenen bu bunalım karşısında gelişen tepkiyi, ben daha ziyade Althusser'in (1984) üçlü ayrımının ilk kategorisine benzetiyorum. Zira, bu alanda uğraş erenler soğukkanlılıklarını koruyarak, sorunları, yaşadığı bunalımı hesaba katmadıkları bilimin dışına çıkmaksızın göğüslemeye çalışıyorlar. Sermayenin yeni birikim stratejileri doğrultusunda, nesnesini tanımlama biçimi gereği post-turist mekânlarından ya da bir diğer deyişle Bodrum-İstanbul koridorundan kopamıyorlar. Nasıl post-turist öznenin sahicilik bunalımı depoda yatan bir potansiyelin kuvveden fiile çıkması neticesinde aşılabiliyorsa, aynen turizm planlamasının da gerektiğinde nesnesini yeniden tanımlamasına yönelik olarak arızanın şiddetini arttırarak "sahici tavır" potansiyelinin olasılığını yükseltebilmesi gerekir. İyi de, sahici tavır ve olasılığı yükseltecek olan nedir; ve anahtar hâlâ bittiği iddia edilen kuramın "emeğin yeniden üretimi" kategorisi midir acaba?

KAYNAKÇA

Althusser, L. (1984) *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, Birey ve Toplum, Ankara.

Althusser L. (1994) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İletişim, İstanbul.

Aslanoğlu, R. (1996) "Kent, Bellek, Kimlik ve Bursa", *Birikim*, 86/87, 144-148.

Bauman, Z. (1995) *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*, Blackwell, Oxford.

Clarke D.B. ve Purvis, M. (1994) "Dialectics, Difference and The Geographies of Consumption" *Environment and Planning A*, 26, 1091-1109.

Featherstone, M. (1996) *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, Ayrıntı, İstanbul.

Glennie, P.D. ve Thrift, N.J. (1992) "Modernity, Urbanism and Modern Consumption", *Environment and Planning D: Society and Space*, 10, 423-443.

Harvey, D. (1994) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into The Origins of Cultural Change*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1993) "Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?", *Toplum ve Bilim*, 56-61, 83-92.

Jackson, P. (1993) "Towards a Cultural Politics of Consumption", Bird, J. vd. (der.) *Mapping The Futures: Local Cultures, Global Change* içinde, Routledge, Londra, 207-228.

Lash, S. ve Urry, J. (1992) *Economies of Signs and Spaces: After Organized Capitalism*, Polity Press, Cambridge.

Pile, S. ve Thrift, N. der. (1995) *Mapping the Subject: Geographies of Cultural Transformation*, Routledge, Londra.

Poster, M. (1990) *The Mode of Information: Post-structuralism and Social Context*, Polity Press, Oxford.

Rodaway, P. (1995) "Exploring The Subject in Hyper-Reality", Pile, S. ve Thrift, N. (der.) *Mapping The Subject: Geographies of Cultural Transformation* içinde, Routledge, Londra, 241-266.

Urry, J. (1995) *Consuming Places*, Routledge, Londra.

Wallerstein, I. (1992) *Tarihsel Kapitalizm*, Metis, İstanbul.

Cem Somel'in "Üretimde Küreselleşme ve Kalkınma" başlıklı makalesi üzerine bir not

*Aziz Konukman**

Cem Somel'in *Toplum ve Bilim*'in 69. sayısında yayımlanan "Üretimde Küreselleşme ve Kalkınma" başlıklı makalesinde, okuyanların hatırlayacağı üzere, üretimin küreselleşmesi incelenmekte ve bu bağlamda azgelişmiş ülkelerin kalkınma seçenekleri değerlendirilmekte.

Somel'e göre, üretimin küreselleşmesiyle öngörülen yeni işbölümünde taraflar ve rolleri bellidir. Bu işbölümüne azgelişmiş ülkeler (AGÜ) ucuz işgücü kaynaklarıyla, gelişmiş ülkeler (GÜ) ise yeni teknoloji üretimine dayalı yüksek teknoloji içerikli meta üretiminin ve dünyaca tanınmış markaların avantajıyla katılacak. Ama bu işbölümü AGÜ'ler için bir kader değildir. Dış iktisadî ilişkilerde, yani ticaret, finans, teknoloji, fikrî haklar politikalarında ülkenin uzun vadeli menfaatleri sıkı bir şekilde kollandığında ve kalkınma için gerekli siyasî irade oluşturulduğunda, bu işbölümünde biçilen rolün dışına çıkılabilir. Çünkü AGÜ'lerde milletin büyük çoğunluğunu esas itibarıyla emeğiyle geçinenler teşkil eder ve bunlar bu işbölümünün muhtemel mağduru durumundadır. Dolayısıyla, bu kesimin kalkınmada kesin çıkarı vardır. Gerekli siyasî irade oluşturulduğunda kalkınma ve teknolojik atılım yapmak da imkân dahilindedir (Somel 1996: 103).

Biraz vulgerize ederek özetlediğim Somel'in bu yaklaşımına iki temel itirazım var. İlki, üretimin küreselleşmesi olgusunun değerlendirilmesine yönelik. İkincisi ise, bu değerlendirmeye dayalı olarak AGÜ'ler için önerilen alternatif modele ilişkin.

Somel'e göre üretimin küreselleşmesine yol açan önemli faktörlerden birisi, merkezde (GÜ'lerde) Fordist üretim tarzının tıkanması sonucu iletişimde ve taşımacılıkta geliştirilen yeni imkânlar sayesinde çokuluslu şirketlerin

---

(*) Gazi Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

(ÇUŞ), üretimin bazı aşamalarını ve hammadde ile ara mamul tedariki ile muhasebe, pazarlama gibi bazı firma faaliyetlerini birden fazla ülkede örgütlemek suretiyle üretim maliyetlerini azaltmalarıdır (Somel 1996: 84-85). Oysa aslında tam tersine üretimin küreselleşmesine en büyük katkı, merkez firmaların Fordist örgütlenme aşamasında gerçekleşmiştir. Yakın geçmişte merkez ÇUŞ'lerince emek-yoğun üretim aşamaları ücretlerin daha düşük, sosyal giderlerin daha az ve işçi haklarının kısıtlı olduğu AGÜ'lere kaydırılıyordu. Böylece firma işinin unsurları uzak mesafelere taşınıp sonra ticaret yoluyla bir başka yerde birleştiriliyor ve ihracata yöneltiliyordu. Halbuki Somel'in sözünü ettiği, Fordist üretim tarzının tıkanması sonucu geliştirilen mikro-elektronikteki gelişmeler, bırakınız üretimin küreselleşmesine yol açmayı tam tersine bu süreci sekteye uğratmakta ve kârlı olmaktan aşama aşama çıkarmaktadır. Mikro-elektronikteki gelişmeler ve otomasyon teknolojisi üretim değerinde işgücü payını çok küçülttüğü için ucuz emeğe yönelmek, uzak mesafeye taşınma giderlerini karşılamaz olmuştur. Literatürde post-Fordist olarak adlandırılan bu yeni üretim tarzı, malların üretim aşamalarının parçalanmasını değil aksine birleşmesini getirdiği, sıfır stok-sıfır hata ve ürün geliştirmeye öncelik verme gibi yeni hedefler seçtiği için, AGÜ'ler merkez ÇUŞ'lerinin dolaysız imalat sanayi yatırımlarının cazibe merkezi olmaktan çıkmıştır.[1] Nitekim merkez ÇUŞ'larınca AGÜ'lere yapılan dolaysız yatırımlarda imalatın payı post-Fordist üretim tarzının yerleşmesinden sonra azalmaya başlamıştır. Bu tür yatırımlar giderek merkezin içine kaydırılmaktadır (Kazgan 1995: 83 ve 118-119).

Bu yeni oluşum, AGÜ'lerin emek-yoğun mallar ve üretim süreçleri yoluyla küreselleşmesine ciddi sınırlamalar getirmiştir. Dolayısıyla, Somel'in üretimin küreselleşmesiyle öngörülen yeni işbölümüne AGÜ'lerin ucuz işgücü kaynaklarıyla katılacağı şeklindeki tespiti ya da kestirimi bu yeni oluşumu yanlış değerlendirmesi nedeniyle geçersiz kalmakta. Bu yeni gelişmeler nedeniyle, artık AGÜ'lerin eski ihracata yönelik kalkınma politikalarını sürdürebilmeleri mümkün değildir. Bu durumda iki seçenek vardır: ya merkezdeki post-Fordist üretim tarzının doğurduğu bloklardan birine üretim sürecinde post-Fordist bir yapılanma oluşturarak katılma, ya da blokların dışında kalarak farklı bir yapılanmaya gitme.

İlk seçenek oldukça sancılı bir süreç. Çünkü bu tür bir üretim tarzı, üretimde ve istihdamda esnekliği gerekli kıldığından, emekçilerin toplu sözleşme, sosyal yardım, ihtiyarlık sigortası ve kreş gibi daha henüz yeni kazanılmış haklarının tasfiyesini beraberinde getirecektir. Dolayısıyla bu seçenek emekçilerin göstereceği muhtemel direnişler nedeniyle toplumsal açıdan *"feasible"* (yapılabilir) gö-

---

1 Fordist üretim tarzının tıkanması sonrasına ilişkin pek çok yaklaşım ileri sürülmüştür. Bunların eleştirel bir incelemesi için bkz. Taymaz (1993). Post-Fordist gelişmelerin dünya iktisadî işbölümünün geleceği üzerine muhtemel etkileri için bkz. Yentürk (1993).

zükmemektedir.[2] Geriye bloklar dışında kalarak yeniden yapılanmaya gitmek kalıyor. Bu ise küreselleşmenin büyük ölçüde gerçekleştiği bir dünyada "ulusal ekonominin" oluşturulup oluşturulamayacağına bağlı. Küreselleşme ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin[3] yanısıra emeğe de bu olanağı tanısaydı, bu mümkün olamayabilirdi.[4] Belki de bu eksik, hatta sahte denebilecek küreselleşme AGÜ'ler açısından bir şans olarak değerlendirilebilir. Emek hareketsiz oldukça ve ulusal sınırlar içinde kaldıkça ulusal ekonomi nesnel olarak mevcuttur ve tanımlanabilir. Bu durumda, doğal olarak, ulusal ekonominin sınırları içinde geçerli olan, küreselleşme sürecine uyum sağlayan ama bu sürece teslim olmayan ulusal iktisat politikaları tanımlanabilir (Boratav 1995a: 22-23). Bunların tanımlanması ve üretilmesi ise iktisadi ve sosyal fonksiyonları olan aktif bir devleti gerektirir.[5] Devlete bu yeni rol biçildiğinde, blokların dışında kalarak yeni teknoloji politikaları üretmek ve üretici güçlerin gelişmesi yönünde köklü bir reform yapmanın imkân dahilinde olduğu söylenebilecektir.[6]

Dolayısıyla, azgelişmiş ülkelerin emek-yoğun malar ve üretim süreçleri yoluyla küreselleşmesine ciddi sınırlamalar gelmiş olması bu açıdan bakıldığında önemli bir fırsattır. Aksi halde, blok dışı yeni arayışlar mümkün olmayabilirdi.[7]

---

2 Nitekim, Avrupa Birliği ülkelerinde bu süreç çok sancılı bir şekilde işlemektedir. Örneğin Fransa'da emekçiler sosyal devletin adım adım tasfiyesine yönelik hükümet icraatına başkaldırmışlardır. Bkz. Boratav (1996: 27). Post-Fordizmin Avrupa Birliği ülkelerindeki emek ilişkileri üzerindeki olumsuz etkileri ve bunlar karşısında sendikaların tavrı için bkz. Oğuz (1996: 77-79). Ayrıca bu yeni teknolojilerin sendikalar üzerindeki etkileri için bkz. Özkaplan (1994). Gerçi emek piyasalarındaki esnekliği emekçiler açısından tehdit olarak görmeyen hatta tam tersine bir fırsat olarak değerlendiren yaklaşımlar da mevcuttur. Ancak tepkilerden de anlaşılacağı üzere, bu değerlendirmeler sendikalar nezdinde henüz kabul görmemiştir. Esnekliğin "tehdit mi yoksa fırsat mı?" olduğunu sorgulayan bir çalışma için bkz. Harvey (1993).

3 Finansal liberalizasyon sonucu, sermayenin hareketliliği dünya çapında olağanüstü artmıştır. Bkz. Ongun (1993), Yıldızoğlu (1995) ve Boratav (1996).

4 Gerçi böyle bir olanak Avrupa Birliği içinde tanınmıştır. Ancak emeğe tanınan bu hukukî serbestlik çok büyük sosyal ve kültürel uyum sorunları yüzünden kâğıt üzerinde kalmıştır. Bkz. Boratav (1996: 27).

5 Bu tür bir devlet tanımı ve ayrıntısı için bkz. Boratav (1995b: 5-7). Aynı seçeneği, ulusal devletin güçlendirilmesi ve emeğin devleti haline getirilmesini savunarak farklı bir şekilde öneren bir yaklaşım için bkz. Eroğul (1996).

6 Örneğin Türkiye böyle bir şansı Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile yakalayabilirdi. Ancak bu fırsat heba edilmiştir. Sözkonusu Plan'da tercih edilen devlet biçimi bu tür bir devlet olmayıp küçülen devlettir. Bu tercihin Plan'da taşıdığı olumsuzlukların ayrıntılı bir analizi için bkz. Konukman (1995: 21-25).

7 Post-Fordizmin evrensel bir model olarak yaygınlaşması Fordizmin tarihe karıştığı anlamına gelmemeli. Özellikle AGÜ'lerin üretken sektörlerinde bu iki üretim tarzının birlikte varlıklarını sürdürmeleri kuvvetle muhtemeldir. Belki AGÜ'ler mukayeseli üstünlüğe sahip oldukları eski Fordist üretim tarzını sürdüremeyecekler ancak sermaye-yoğun mallarda ve üretim süreçlerinde bu olanağı bulabileceklerdir. Dolayısıyla, blok dışı arayışlar hiç de öyle sanıldığı kadar güç olmayacaktır. Yeter ki bu yeni teknoloji politikalarını ve stratejilerini belirleyecek ve bu konuda öncü rolünü üstlenecek aktif devletin oluşturulmasının önüne engeller konulmasın.

Somel'in tanımladığı gibi uluslararası işbölümüne bu ülkeler ucuz işgücü kaynaklarıyla katılmayı eskiden olduğu gibi sürdürebilselerdi, belki bloklar dışı yeni arayışlar ya gündeme gelmeyecekti ya da Somel'inki gibi ütopik düzeyde kalmaya mahkûm, maddî temelleri olmayan arayışlar haline gelecekti.[7]

KAYNAKÇA

Boratav, K. (1995a) "Globalizm ve Gümrük Birliği", *Teori*, Mayıs 1995, s. 20-31.

Boratav, K. (1995b) "21. Yüzyılda Türkiye Ekonomisi, Öngörüler ve Sorunlar", *İşletme ve Finans*, 106, s. 4-9.

Boratav, K. (1996) "Ekonomi ve Küreselleşme", *Emperyalizmin Yeni Masalı: Küreselleşme* (der. I. Kansu) içinde, Ankara: KİGEM, s. 19-28.

Eroğul, C. (1996) "Ulusal Devlet ve Küreselleşme", *Emperyalizmin Yeni Masalı: Küreselleşme* (der. I. Kansu) içinde, Ankara: KİGEM, s. 39-49.

Harvey, D. (1993) "Esneklik: Tehdit mi yoksa fırsat mı?" (çev. A. Kurdoğlu), *Toplum ve Bilim*, 56-61 (Bahar 1993), s. 83-92.

Kazgan, G. (1995) *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri*, İstanbul: Altın Kitaplar.

Konukman, A. (1995) "Projeksiyonları Projesine Uymayan Bir Planın Hikâyesi", *Ekonomik Yaklaşım*, sayı 18-19, s. 5-31.

Ongun, M.T. (1993) "Finansal Globalleşme", *Ekonomik Yaklaşım*, sayı 9, s. 34-46.

Oğuz, Ş. (1996) "Globalleşme, Avrupa Bütünleşmesi ve Sendikalar", *Toplum ve Bilim*, 69 (Bahar 1996), s. 62-81.

Özkaplan, N. (1994) "Yeni Teknoloji: Sendikaların sonu mu?", *Ekonomik Yaklaşım*, sayı 12, s. 79-101.

Somel, C. (1996) "Üretimde Küreselleşme ve Kalkınma", *Toplum ve Bilim*, 69 (Bahar 1996), s. 82-107.

Taymaz, E. (1993) "Kriz ve Teknoloji", *Toplum ve Bilim*, 56-61 (Bahar 1993), s. 5-41.

Yentürk, N. (1993) "Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği", *Toplum ve Bilim*, 56-61 (Bahar 1993), s. 42-57.

Yıldızoğlu, E. (1995) Globalleşme (söyleşi metni), Ankara: TMMOB.

8 Somel'in ulusal(cı) iktisat politikalarını meşrulaştırmak -veya millî menfaat kavramını sahiplenmek- için, her ülkede nüfusun çoğunluğunu emekçilerin oluşturduğu savını ileri sürmesi de problemlidir. Her ülkede nüfusun çoğunluğunu zaten hep emekçiler oluşturmuştur! Ama Fordist dönemde ulusal ekonomilerin global ekonomiye eklemlenmesi daha düşük bir düzeyde iken böyle bu duruma atıf yapılması sözkonusu olmamıştır.

Nota cevap

Cem Somel*

Sayın Aziz Konukman "Üretimde Küreselleşme ve Kalkınma" başlıklı yazıya ilişkin notunda esnek üretim sisteminde işgücü maliyetlerinin toplam maliyet içinde payı azaldığından ve esnek üretimde işçilerin aynı işyerinde üretimin birçok aşamasını icra etmesi esas olduğundan, az gelişmiş ülkelerin uluslararası işbölümünde ucuz işgücü donanımlarına dayanan bir yer tutmak zorunda kalmayacaklarını iddia etmektedir.

Olgular bu iddiaları doğrulamamaktadır. Çokuluslu şirketlerin üretim maliyetlerini düşürmek için yaptıkları doğrudan dış yatırımın ve fason imalat bağlantılarının azalma eğiliminde olduğuna dair benim bildiğim bir belirti yoktur. Bilakis, esnek üretim sistemlerini en ileri düzeyde kullanması beklenen (elektronik otomatik bilgi işlem teçhizatı, elektronik iletişim teçhizatı gibi) işkollarında bile Japonya, Kore gibi ülkelerin çokuluslu şirketleri, üretimlerinin belirli aşamalarını Malezya ve Tayland gibi ülkelerde yapmakta ve mamullerini oralardan ihraç etmektedirler.[1] Bunda da şaşılacak bir şey yoktur. Esnek üretim sistemi bir metanın ham maddeden paketlenmiş mamul haline kadar bütün üretim aşamalarının aynı işyerinde veya aynı yörede yapılmasını gerektirmemektedir. İşletmelerde esnek üretimin yaygınlaşması, bir girdi-çıktı zincirinde ara mallarının ve nihaî metanın maliyetleri en aza indirecek yörelerde üretilmesini dışlamaz.

Kaldı ki sorun bu değildir. Bütün gelişmiş ülkeler sanayileri serâpa esnek üretim yapsalar da asıl sorun değişmez. Cevaplandırılması gereken soru, standartlaşmış metaları ithal teknoloji ile üreten ve bunları ihraç eden az gelişmiş ülke-

---

(*) ODTÜ Ekonomi Bölümü.

1 United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) *Trade and Development Report 1996*, New York.

lerin birbirlerine karşı ne ile rekabet edecekleridir. Bugün Güneydoğu Asya, Güney Asya, Latin Aınerika'da çok sayıda ülke mal farklılaştırması yapacak hale gelmeden sınaî mamul ihracat furyasına atılmışlarıdır. Homojen meta üretenler arasında rekabet ancak fiyat kırma ile olur. Bu da ya emeği, ya tabiî çevreyi, ya yeraltı kaynaklarını (ya da kur politikası ile, hepsini) ucuzlatmakla mümkündür.

Bloklaşmalarda jeopolitik etkenleri, kurlar ve ücret farkları gibi makro iktisadî etkenleri ve korumacılık gibi ticarî etkenleri görmezden gelip "Post-Fordist üretim tarzının neden olduğu bloklar"dan bahsetmek bu üretim tarzının etkilerini abartmaktır. Yeni teknolojilerin "üretim değerinde işgücü payını çok küçülttüğü için ucuz emeğe yönelmek, uzak mesafeye taşıma giderini karşılamaz oldu[ğunu]" iddia etmek ve bundan az gelişmiş ülkelerin emek ve tabiî kaynaklarını ucuz pazarlamaktan kurtulacakları sonucunu çıkarmak, yine bu etkileri abartmak ve gerçeklere uymayan bir iyimserlik yaratmaktır. Teknolojik değişmelere abartılmış olumlu iktisadî etkiler atfetmek, hayatî sorunları mevcut iktisadî düzenin kendiliğinden çözeceğine dair mesnetsiz bir güven yaratır. Böyle bir güven telkin etmenin faydasını göremiyorum. Azgelişmiş ülke iktisatçısı olarak görevimiz, üretim güçlerini kendi kontrolu altına alıp hızla geliştirmeyen ülkeleri hangi akıbetin beklediğini gerçekçi bir şekilde ortaya koymaktır.

Küreselleşme: Retorik ve gerçeklik

Safa Saraçoğlu*

18-19 Ekim tarihleri arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde "Küreselleşme: Retorik ve Gerçeklik" adı altında bir seminer düzenlendi. Seminere konuşmacı olarak Bob Jessop (Lancester University), Alan Norrie (Queen Mary & Westfield College) ve Teodor Shanin (Moscow School of Social & Economic Sciences) katıldı. Bu seminer British Council'ın da desteğiyle ODTÜ'nün düzenlediği bir seminerler dizisinin üçüncüsüydü (Bu diziye ait seminerlerin ilki "Avrupa Tarih Yazımına Yeni Yaklaşımlar" ikincisi ise "Tartışmalı Bir Alan Olarak Hukukun Üstünlüğü İlkesi" olmuştur).

Seminerin ana konusu, 'Küreselleşme'nin, üzerine yüklenen anlamdan ne derece farklı gerçekleştiğiydi. Her ne kadar 'küreselleşme' terimi bir bütünleşmeyi ima etse de bu bütünleşme aslında farklılıkların bir "olması gereken" adına silinmesini gerektirir ve temel sorun bu "olması gereken" yapının kullandığı kurumların nasıl üretildiğidir, yani "neyin" küreselleşmesi. Bu bağlamda, küreselleşme aslında bir tür "kendine benzetme" olasılığını da içerebilir.

Bob Jessop İngiltere örneğini temel alan bildirisinde küreselleşmenin beraberinde getirdiği iktisadî dönüşüme değindi ve bu değişimin temelinde Keynesci "Millî Refah Devleti"nden "Schumpeterci Verimlilik Devleti"ne geçişin yattığını vurguladı. Bu dönüşümün içinde birbirini tamamlayan üç genel eğilimden bahseden Jessop bu eğilimleri (i) ulus-devletin yapısının dönüşümü *(de-nationalization);* (ii) tek bir merkezî hükümetten yerel ve özel yönetim örgütlerine *(governance)* geçiş ve (iii) bu yönetim örgütlerinin ulusal veya bölgesel faaliyetlerinin uluslararası bir kapsam kazanması olarak özetledi. Jessop ilk eğilimdeki değişimin ulus-devletin "kapitalist devlet" özelliğini koruyarak "ulus" takısından sıyrılması anlamına geldiğini ancak bunun tamamen uluslararası bir devlet

(*) ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

yapısına dönüşümü demek olmadığını, ulusallığın bu sefer başka bir boyutta devam ettiğini ve değişenin sadece devletin ve içindeki aktörlerin belirli yapıları olduğunu vurguladı. İkinci eğilimde ise devletin fonksiyonlarının tamamen kaybolmadığını, sadece bir geçişten bahsedilebileceğini ve bu geçişin boyutunu belirleyen temel unsurun dönüşüme uğramış devletin amaçları ile bahsedilen yönetim örgütlerinin yapılarının uyumu olduğunu belirtti ki bu uyumun iyi olması merkezî devletin belirli alanlarda sahneden çekilerek görevlerini bu örgütlere bırakmasını, yani "küçülmesini" beraberinde getirecektir. Ancak tekrar vurgulamak gerekir ki bu, devletin tamamen sahneden çekilmesi değildir; daha ziyade devletin bu yönetim örgütlerinin kendi aralarındaki ilişkilerini en etkin bir biçimde düzenleyebilmelerini sağlamaktır. Üçüncü eğilimin de etkisiyle, Jessop'a göre ortaya birçok devletin bileşiminden oluşan yeni bir ulus-devlet ortaya çıkacaktır. Ancak Jessop'un incelemesi İngiltere ve Avrupa üzerine yoğunlaştığından bu yeni oluşum tek bir "Avrupa devletine" işaret etmektedir. Jessop'a göre ulus-devlet olma özelliğini yitiren devletler özel ve yerel yönetim örgütlerinin hareket alanlarını belirlerken bu örgütlerin uluslararası bir nitelik kazanarak bir tür benzeşmeyi gerçekleştirmesi sonucu mekân olarak Avrupa ile sınırlı yeni bir ulus-devlet ortaya çıkacaktı. Bu bildiriye yöneltilen en önemli eleştiri de bir noktadan kaynaklanmaktaydı, çünkü genel olarak bildirinin kendisi Avrupa üzerine odaklandığından "evrensel" bir kavram olarak "küreselleşme" üzerinde yetkin bir analiz ve öngörü yapamıyordu. Diğer ülkelerin de böyle bir süreç içinde olduklarını öne sürmek onların da İngiltere ve Avrupa'nın tarihsel deneyimlerine sahip olduklarını varsaymak anlamına gelir.

Alan Norrie ise küreselleşmenin kendine ait hukuksal bir söylemi olduğunu belirterek bu söylemin bir tür hegemonya kurmak amacıyla kullanılabileceğini göstermeye çalıştı. Norrie'ye göre bu söylem iki temel yapıdan *(architectonics of law)* oluşmaktaydı. Birinci kısım "evrensel" olarak nitelendirilecek hak ve yasalardan oluşuyordu –örneğin insan hakları– ve bu yapının küreselleşmesi insanın doğasında olan veya sahip olması gereken evrensel hakların yaygınlaşmasını gerektirdiğinden herhangi bir yaptırımı içermemekteydi. Diğer yapı ise ekonomik-politik yasaları içermekteydi. Ekonomik-politik yasalar belirli bir birikim sonucu oluşturulduğundan farklı toplumlarda farklı yapıtlara sahip olabilirler. Norrie bu farklı yapıların da küreselleşme sonucu yaygınlaştığını ve bunun da küreselleşme süreci içerisine giren toplumlara belirli bir geçmişi olmayan yasaların empoze edilmesine yol açacağını ve bunun hukukun temel ilkeleri ile çeliştiğini, çünkü hukukun herkes tarafından kullanılmasını engellediğini belirtti. Ancak Norrie "evrensel" olarak nitelendirdiği yasaların ne derece "evrensel" olduğu konusunda tam bir açıklık getiremedi. Evrensel olarak nitelendirilen bazı haklar da farklı toplumlarda farklı biçimlerde algılanabilir; örneğin özel mülkiyet hakkı günümüzde bazı toplumlarda insanın doğasında varolan bir özellik olarak kabul edilmesine karşın bu hak bazı toplumlarda tartışmalı kalabilmek-

tedir. Bu ve bunun gibi örnekler de aslında bu hakların "evrensel" olup olmadıklarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini vurguluyor.

Seminerdeki en son bildiriyi ise Teodor Shanin sundu. Gazetecilerin "küreselleşme" kavramını sürekli kullanarak bir şekilde öldürdüğünü belirten Shanin, bu kavramın gazeteciler tarafından benimsenen kullanımının altında iki gizli varsayımın bulunduğunu vurguladı. İlk olarak küreselleşme ile milliyetçilik arasında bir ikilik ve bu iki kutup arasında da bir çeşit ıskala bulunduğu varsayılıyordu. İkinci varsayım ise küreselleşmenin modernleşme sürecinin gereği olduğu ve hatta modernitenin son noktası olduğuydu. Shanin'e göre bu varsayımlar terimin kendisini gölgelediği için tehlikeliydi ve "küreselleşmenin" gerçek anlamı ancak ciddi ampirik çalışmalar neticesinde belirlenebilirdi. Buna örnek olarak Rusya'yı veren Shanin aslında Rusya'nın yayılımcı politikasının "küreselleşme"den farklı olmadığını, çünkü sonuçta her iki düşüncenin de tek tip bir toplum yaratmayı amaçladığını, hatta bu bağlamda bugünkü "küreselleşme"nin aslında Moğollar'ın istilasından pek farklı olmadığını belirtti. Shanin'e göre bu ikisi arasındaki temel ayrım "küreselleşme"nin bir dünya pazarı etrafında gerçekleşirken tüm dünyaya hakim olma düşüncesinin emperyal bir yapıya sahip olması idi ve Rusya her iki süreci de yaşamıştı. 1917'den sonra Rusya'da iki temel akımın –küreselci ve milliyetçi– var olduğunu belirten Shanin bu iki akımın aynı anda var olabildiğini vurguladı. Rusya'daki Marksist evrensel düşünceyi küreselliğin ulaşabileceği son nokta olarak ifade eden Shanin aynı zamanda bu düşüncenin içinde küreselleşme sürecini yönlendiren tarafın üstünlüğünden kaynaklanan milliyetçi unsurların da bulunduğunu, bu yönün retorikte gizli kalabilmesine karşın gerçeklikte kendisini ifade edebildiğini ve bu bağlamda 1960 sonrası Rusyası'nın milliyetçi bir görünüm arzettiğini belirtti. Bununla beraber milliyetçiliğin küreselleşmeden farklı olduğu bir nokta ise ilkinin açıkça tanımlanmış bürokratik kurumlara sahip olmasına karşın ikincisinin kendisinin ifade edebileceği ve savunabileceği kurumların olmamasıydı. Shanin 1991'den sonra Rusya'sının olanları ise Avrupalı ülkelerin Rusya'daki pazarları sömürmesi ve bununla beraber milliyetçiliğin gelişmesi olarak tanımladı. Bu gelişen milliyetçilik Shanin'e göre kendisini dildeki yansımalarıyla daha belirgin kılıyordu; artık küçük etnik ayrımları ifade edebilecek kelimeler türemişti ve insanlar kendilerinin farklılıklarını ifade etmeye özen gösteriyorlardı (örneğin genel olarak Ruslara *Rusky,* Rusça konuşan Ruslara *Russianin* ve de Rusça konuşan insanlara *Ruskiyaziçneya* deniyormuş.)

Shanin verdiği bu örneğin aslında tek bir "küreselleşme" olmadığını (herkesin eşitliğini savunan "evrensel veya kozmopolitan küreselleşme" veya bunun tam tersi olan "emperyal ya da sömürgeci küreselleşme") ve bu karmaşık yapıyı anlayabilmek için ciddi ampirik çalışmalara dayanan modellerin geliştirilmesi gerektiğini; bundan dolayı kavramlarla ilgili uğraşının oldukça önemli olduğunu gösterdiğini belirtti.

Bu iki günlük seminerde öne çıkan temel noktalardan birisi de şuydu: Her üç konuşmacının da belirttiği gibi "küreselleşme" aslında milliyetçiliği de içerir ve üzerinde fazla durulmayan bu kavram güçlü devletlerin diğer devletler üzerinde bir tür hegemonya kurabilmesi için elverişli bir araç olma potansiyeline sahiptir. Bir diğer sonuç ise ampirik çalışmanın önemini vurgulamakta. Farklı toplumlara ait analizlerin birbirinden oldukça farklı "küreselleşme" tanımlarıyla sonuçlandığını gördük. Bu da bu yönde yapılacak çalışmaların de belirttiği gibi oldukça detaylı ampirik analizler çerçevesinde yürütülmesi gerektiğini vurguluyor.

• kitap tanıtımı

Globalleşmenin sınırları: Dünya toplumunda ekonomi, ekoloji ve siyaset

ELMAR ALTVATER - BIRGIT MAHNKOPF

GRENZEN DER GLOBALISIERUNG: ÖKONOMIE, ÖKOLOGIE UND POLITIK IN DER WELTGESELLSCHAFT

VERLAG WESTFÄLISCHES DAMPFBOOT, MÜNSTER 1996, 636 SAYFA

"Globalleşme", artık herkesin dilinde dolaşan neredeyse "sihirli" bir sözcük. Ancak bununla somut olarak ne kastedildiği, çoğu zaman belirsiz kalıyor. Bu belirsizliği izale etme iddiasıyla, tartışmalar yapılıyor; makaleler, kitaplar yazılıyor. Söylenen ve yazılanların bir kısmı, kafa karışıklığını daha da derinleştirmeyi bilinçli olarak hedeflerken, bir kısmı ise, sözcüğün etrafındaki sihri bozmaya gayret ediyor. Birinci tutum, "globalleşme"yi mitoslaştırıp, insan aklı ve iradesinin nüfuz edemeyeceği, dolayısıyla teslim olunması gereken bir süreç olarak kabul ettirmeye yönelik neoliberal ideolojik taarruza denk düşerken; ikinci tutumda belirleyici olan, teorik ve ampirik tahliller yardımıyla sürecin elle tutulur, dolayısıyla müdahele edilebilir nitelik taşıdığını bilince çıkarmaktır. Altvater ve Mahnkopf'un bu kapsamlı ve ayrıntılı olarak çalışması, bu son niyet ve yaklaşımın önemli bir ürünü olarak çıkıyor karşımıza.

1936 doğumlu olan Elmar Altvater, halen Berlin Hür Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi Profesörü olarak çalışmaktadır. Kapitalist gelişme, devlet teorisi, gelişme/kalkınma siyaseti, borç krizi ve ekoloji ile ilgili çok sayıda çalışması var. Kitapları arasında, *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise* 1979 (Ekonomik Mucizeden Ekonomik Bunalıma), *Die Armut der Nationen* 1987 (Ulusların Yoksulluğu), *Die Zukunft des Marktes* (2. Baskı) 1992, (Pazarın Geleceği), *Der Preis des Wohlstands* 1992 (Refahın Bedeli) en önemlileri olarak sıralanabilir.

Birgit Mahnkopf ise, 1950 doğumlu olup, Berlin Ekonomi Yüksek Okulu'na Avrupa Sosyal Siyaseti alanında Profesör olarak çalışmaktadır. Önemli yayınları arasında, *Verbürgerlichung: Die Legende vom Ende des Proletariats* 1985 (Burjuvalaştırma: Proleteryanın Sonu Efsanesi), Altvater ile birlikte *Gewerkschaften vor der europäischen Herausforderung* 1993 (Avrupaî Meydan Okuma Karşısında Sendikalar) yer alır.

Beş ana, pek çok da alt bölümden oluşan, 600 küsur sayfa tutan elimizdeki kitap, hem bu özellikleri nedeniyle, hem de işlediği konu açısından, bir tanıtma yazısı için "kolay lokma" sayılmaz. Öncelikle şunu belirtelim ki, kitapta, "globalleşme" bağlamında tartışılan hemen hemen her sorun, bazen tablolarla destekli ayrıntılı tahliller çerçevesinde, bazen daha az tafsilata girilerek alt bö-

lüm ya da paragraflarda, ya da en azından geçerken ele alınmış. Bu durum, tartışılmış sorunların listesini vermek suretiyle bir tanıtım yapmayı iyice zorlaştırdığından; yazarların önemli bazı tesbitlerini aktarıp, bazı yerlere şerhler eklemek daha işlevsel görünüyor.

Altvater, bir röportajda, globalleşmenin ne zaman başladığı sorusuna, "insanların onbinlerce yıl önce Doğu Afrika'dan diğer kıtalara doğru göç etmesi ile birlikte insan global bir varlık haline gelmiştir" diye yanıt verir ve ekler: 1492'de "Amerika'nın Keşfi" ile de, "dünyaya egemen olmanın Avrupaî rasyonalitesi" başlamıştır. Globalleşme, yerkürenin Avrupalılaştırılması, sömürgecilik, ekonomik ve ekolojik emperyalizm demektir. Avrupalılar, hayvanlarını, bitkilerini ve hastalıklarını diğer kıtalara taşıdılar ve böylece yerküreyi 500 yıl içinde, milyonlarca yıllık evrimden daha fazla değiştirdiler. Röportajın bu noktasında Mahnkopf araya giriyor ve "o zaman başlayan şey, bugün tamamlanıyor; yeni mekanların fethi ve bir dünya pazarının tesisi. 1989'dan, yani real sosyalizmin sonundan beri, artık beyaz ya da kızıl lekeler kalmadı. Şimdi Çin'deki son bölgeler de, müthiş bir hızla kapitalist pazar ekonomisine açılıyor. Şayet kapitalist büyüme, mekansal genişleme imkanını tüketirse, çıkış yolunu zaman içinde hızlanma da arar. İşte 20. yüzyılın sonundaki globalleşmede yeni olan şey budur."

Yazarlara göre, dünya kapitalist sisteminin oluşumu, 1989'dan sonra tamamlanmış kabul edilebilir. Buna rağmen globalleşme ilerlemeye devam ediyor: Zaman içinde hızlanma ve daha kısa bir süre öncesine kadar insanın ulaşamadığı mekanların fethi olarak. Örneğin denizlerin dipleri, yaşamın mikro yapıları ya da yıldız sistemimizdeki gezegensel mekanlar gibi. Globalleşme, yıldızlara uzanmak/el atmak demektir. Tam da burada "imkansız olan"a teşebbüs edilmiş olur. Çünkü, mekanlar sınırlarla karakterize olurlar ve zaman içinde hızlanma, ışık hızının mutlak sınırlarına erişilmeden çok önce, sosyal ve teknik engellere çarparak kırılır. Bu demektir ki, globalleşme eğilimine maruz bırakılan her şey globalleştirilemez. Sosyal ve ekonomik sınırlar, parçalanıncaya ya da globalleşmenin etkilerine karşı korunma amacıyla pekleştirilinceye kadar, global bir biçimde genişletilirler. Şu halde globalleşmeden söz edildiğinde, bir yandan sınırsızlık ve sınırsızlaştırma, diğer yandan korunma ve sınırlama sorunları ön plana çıkar.

Globalleşme, kesinlikle sınırsız değildir. Bu nedenle, "globalleşme"yi *(Globalisierung)* global hale gelmekten, yani "globallik"ten *(Globalität)* ayırmak lazım. Globallik, ulaşılabilecek bir durum değildir; çünkü sermayenin globalleşmesi, kaçınılmaz olarak bütün dizginleri parçalama eğilimini içinde taşır ve bunu yaparken de, doğal olarak, zamana ve mekana ilişkin bütün sosyal ve tarihsel ölçüleri bir kenara bırakır. Öte yandan, globalleşmenin globalliğe kadar gitmesini engelleyen çeşitli türden sınırlar da vardır ve bunların başında ekolojik olanlar gelir. Bunlar, nesnel olarak verilidirler; çünkü dünya gezegeni, sonlu-sınırlı bir yüzeye, sonlu bir malzemeye ve sonuna kadar yüklenilemeyecek bir biyosfere

sahiptir. Gezegenin bu yapısı, globalleşmenin önündeki en önemli sınırı oluşturur. Gezegenin ekolojik kapasitesinin sınırlarına yaklaşılmakta olduğu, daha 1973'te Roma Kulübü tarafından kamusal bilince zerkedilmişti. Bu olgu, o tarihten bu yana yapılan pek çok araştırma ile teyid edilmiştir. Bu araştırmalar, tehlikenin bir ihtimal ya da varsayım değil, bir vakıa olduğunu ortaya koymaktadırlar. Ekolojik felaket, bilinmeyen bir gelecekte yaşanacak bir bilim-kurgu senaryosu değil; belirtileri çok boyutlu bir biçimde "bugün ve burada" yaşanmakta olan bir realitedir. Sera etkisi, ozon delinmesi, erozyonlar, toprağın zehirlenmesi, içme suyunun azalması, bitkilerin ve hayvanların yaşam alanlarının tahribi neticesinde evrim sürecinin bile çökme tehlikesi altına girmiş olması, bu anlamda atmosferin dayanma gücüne karşı sürekli faullü oynama nedeniyle görülmüş bir "sarı kart" olarak değerlendirilmelidir. Dünya gezegeni üzerindeki globalleşme, yıkıcı bir süreçtir.

Ekonomik faaliyetlerin ekolojik sınırları, aslında sanayileşme modelinin, globalleşme ideolojisinde iddia edildiğinin aksine, yaygınlaştırılabilir nitelikte olmadığını da kanıtlıyor. Bu açıdan bakıldığında, sanayileşme, dünya düzleminde "oligarşik bir imtiyaz"dır. Bu olgu, ekonomistler arasındaki "plütokratik" argümantasyon figürlerinin rasyonel arkaplanını oluşturmaktadır. Bir yandan, çeşitli konferanslarda herkes için gelişme ve endüstriyel refah propagandası yapılırken; diğer yandan sanayileşmiş ülkeler, sanayileşme modelinin dışında bırakılmış olanların "uygunsuz" taleplerine karşı plütokratik yaşam tarzını, (parasal sınırlamalar gibi) ekonomik yönlendirmelerin yetersiz kaldığı noktalarda, askerî (dünya polisi), siyasî (iltica hakkının budanması), ideolojik (refah şovenizmi) ve karitatif (açlık yardımları) tedbirler ile savunmaktadırlar.

Kitabın çeşitli yerlerinde, globalleşmenin sosyal, ekonomik ve ekolojik sınırları, ayrıntılı veriler ve örnekler temelinde çarpıcı bir biçimde sergileniyor. Ancak, sınırların tesbiti, tek başına sorunların görülebilmesi için yeterli olmadığından; yazarlar, kapitalist globalleşmenin sınır tanımayan karakterinin yol açtığı ve açabileceği sonuçları da ele alıyorlar. Bu sonuçların en önemlilerine kısaca değinelim.

Sınır tanımayan ekonomik ve malî globalleşme ile bireysel ve toplumsal yaşamın sınırlı sosyal ve doğal kaynakları arasındaki çelişki, bütün toplumları strese sokuyor. Globalleşme süreci içinde sınırların kaale alınmaması, sosyal Darwinist etkileri de beraberinde getirir. "Sürekli değersizleştirme ve hızlandırma" ilkesine dayanan, "sürekli ve kalıcı belirsizlik ve güvensizlik" üreten "turbo kapitalizm" altında stabil sosyal ilişkilerin oluşması mümkün değildir. Bunun, bireysel kişilik üzerinde de yıkıcı etkiler doğurması kaçınılmazdır.

Bütün dizginlerinden kurtarılmış "turbo kapitalizm", eşitsizliği global çapta olağanüstü boyutlara taşıyor. Zenginlik ve yoksulluk, "Siyam ikizleri" gibi aynı anda ve birlikte büyümektedir. Bu noktada, kitapta adı konarak değinilmemiş olmasına rağmen, son dönemlerde sıkça telaffuz edilen ve globalleşmenin top-

lum modelini bütün çıplaklığıyla ele veren "20:80 Toplum Teorisi"ne (yüzde 20 - yüzde 80 toplum teorisi) işaret etmekte yarar var. Kapitalizm görece sorunsuz büyüme döneminin teorisi olan "3/2 Toplum" (üçte iki toplum) modelinin yerine konan bu teoriye göre, dünya ekonomisinin gereği gibi işleyebilmesi için, dünya nüfusunun yüzde 20'si yeterlidir. Geri kalan yüzde 80 olmadan da global kapitalist sistem işleyebilir; hatta daha iyi işler. Bir ulusal kapitalist sistemin işleyebilmesini, halkın üçte ikisini isyan etmeyecek şartlarda yaşatmaya bağlı tutan eski teorinin, halkın üçte birini "harcama"yı tehlikesiz ve bu nedenle meşru saymasına rağmen, bu son teoriden çok daha "insancıl" olduğu açıktır. "20:80 toplum" modeli, globalleşmenin, herhangi bir engelle karşılaşmadan işlemesi halinde yaratacağı insanî tahribatın boyutlarını gösterdiğinden, niyeti bu olmamakla birlikte aynı zamanda "insanlığa" da bir uyarı, bir çağrı içermektedir ve bu çağrının mutlaka ciddiye alınması gerekiyor.

Globalleşme tartışmalarında gündeme gelen önemli tartışma konularından biri de, globalleşme sürecinin "ulus-devlet" ve "demokrasi" bakımından yarattığı sonuçlardır. Kişisel ilgi alanımla diğer tartışma boyutlarından daha fazla kesiştiği için, bu konu üzerinde biraz daha fazla duracağım.

Yazarlara göre, ulus-devletin erozyonu ile birlikte, daha önce belirgin bir çerçeveye oturtulabilen devletin ülke, iktidar, halk gibi unsurları, haklar ile yetkilerin paylaşım şekli ve kararlara katılmaya ilişkin kurallar iyice belirsiz hale geliyorlar. Globalleşme, ulus-devlet vatandaşlarının kimliği bağlamında kuvvetli şüpheler (tereddütler) üretmekte, demokratik haklar ve usullerin özünü dinamitlemektedir. Her şeyden önce, *"checks and balances"* ilkesine dayanan biçimsel-demokratik usuller, karar alma yetkisine sahip olanlar ile bu kararların muhatabı durumunda olanlar arasında mekânsal *(territorial)* bir ortaklık bulunmasını gerektirirler ki, bu yolla muhataplar, sahip oldukları belli demokratik haklar yardımıyla karar mekanizmalarını kontrol edebilsinler. Şu halde, kararlar ile bunların kontrolü arasındaki mekânsal *(territorial)* örtüşme, bu şekilde tanımlanan demokratik sistemlerin temelini oluşturur. Ulus-devlet mekânı, bu örtüşmeyi, yani sorumluluk ve hesap verme, meşruiyet ve temsil mekanizmalarının kurumsallaşmasını mümkün kıldığı için, aynı zamanda biçimsel demokratik usullerin uygulanabilirliği bakımından da büyük önem taşımaktadır. Globalleşme ise, bu örtüşmeyi sürekli aşındırarak, biçimsel-demokratik mekanizmaların özünü tahrip etmektedir. Bu açıdan bakıldığında globalleşme, kararların siyasal sorumluluktan azad edilmesi ve artık bir "seçmen halk"e karşı hesap vermek zorunda olmayan özel güçlere devredilmesinden başka bir anlama gelmiyor. Bu "tanzim edilmemiş güçler", meşruiyet ve denetimleri bakımından biçimsel-demokratik sürecin bir rol oynamadığı siyasal bir merci haline gelirler. Bunların dikkate almak zorunda oldukları şey, tüketicilere cazip seçenekler, hisse senedi sahiplerine de kâr takdim etmek; yani iktisadî mekânın oyun kurallarına uymaktır. Böylece mekânsal örtüşmenin yitmesinin yanında, iktisadî aklın

belirleyici duruma gelmesinin bir sonucu olarak, demokratiklik ilkesi de, yerini iktisadî ilkeye bırakır. Meşruiyet, sorumluluk ve temsil mekanizma ve formları, genel oy hakkına dayanan bir demokraside, liberal pazarın "dolar oyları demokrasisi"ndekinden çok farklıdırlar. Oy hakkının dolar (ya da aynı veya yakın kuvvette bir başka para) sahibi olmaya bağlandığı bu "demokrasi"de, insanların yaşamlarını etkileyen önemli kararlar, siyasal pazarlık ve uzlaşmaya arayışlarını mümkün kılma esasına dayanan kurumsal çerçevede değil, çokuluslu şirketlerin idare merkezlerinde ve global faaliyet gösteren banka sisteminin elektronik ağlarında kotarılırlar.

Buna karşılık, globalleşme ideologları, globalleşme sürecinin dünya çapında bir demokratikleşmeyi de beraberinde getirdiğini, otoriter siyasal sistemlerin çözülmesini ve Batılı devletlerin belirleyici olduğu uluslararası kurumlara üyeliğin "demokrasi ve insan hakları imtihanı"nı başarma şartına bağlı kılındığını örnek göstererek iddia ederler. Ancak bu dönüşümün, gerçek anlamda bir demokratikleşme yaratmadığı ve yaratamayacağı da ortadadır. Bir kere, otoriter siyasal sistemlerin doğrudan baskısı, yerini "dünya pazarı"nın otoritesine bırakmıştır ki, bu sonuncusu daha az etkili ve sert değildir. "Dünya pazarı"nın otoriter etkileri, siyasal demokrasiye bir hareket alanı bırakmamaktadır. Bu nedenle, siyasal demokrasi, dünya pazarının gereklerine tabi kılınmış toplumlarda, dünya kapitalist sistemi için fazladan bir bedel, bir yük getirmiyor, tam tersine sosyal bedelleri azaltıyor. Çünkü, halkın siyasal katılım haklarının maddî boyutu, deregülasyonun yarattığı ve içinde pazarın bireysel iştirakçilerinin at koşturduğu boşlukta erir; ancak geride bir "katılım duygusu" da bırakarak.

Biçimsel demokrasinin, "Yeni Dünya Düzeni"nin serbest pazar ile birlikte sorgulanmayan bir standardı haline gelmiş olması, bunun gerçek egemenlik ilişkilerinde bir değişiklik yaratamayacağı bilgi ve tecrübesinin bir sonucudur. Dünya kapitalist sisteminin bu "hayırseverliği"nin sebebi de, böylece anlaşılıyor. Bilinen bir şeydir: Ortada bir "hak ihsanı" varsa, ya o hakkın içi boşaltılmıştır, ya da o hakkı kullanacak olanların, hakkın öznesi olma bakımından gereksindikleri özellikler gaspedilmiştir. Yani, ya hak, hak olmaktan çıkmıştır; ya da "özne", özne olmaktan.

Bütün bunlara rağmen, güvencelenmiş bir siyasal özgürlükler alanının mevcudiyetinin önemi de küçümsenmemelidir. Cevheri çalınmış olsa bile bu alan, globalleşmenin sonuçlarına ve bizatihi sürecin kendisine karşı yürütülecek mücadelede bir dayanak oluşturur.

Belirtelim ki, "Yeni Dünya Düzeni" ideologlarının ve bizatihi düzenin kendisinin "insan hakları muhipliği", hem samimiyetsizdir, hem de düzenin mantığı ile örtüşmemektedir. Sürekli "aç insan" üreten bir sistem, "açlıkla mücadele" gibi bir kaygı taşıyamayacağına göre, zorunlu olarak "açlarla mücadele" edecektir. Kapitalizmin global taarruzunun ulus-devletlerde yarattığı değişimlerden bu açıdan önem taşıyan bir görünümü, çok-uluslu şirketlere yatırım için ihtiyaç

duydukları "sosyal-siyasal şartlar"ın ulus-devletler tarafından sunulması ile bağlantılı olarak, hak ve özgürlüklerin sistematik bir şekilde tahribi ve bu tahribata karşı doğacak sosyal-siyasal tepkileri bastırmayı sağlamak üzere "güvenlik aygıtı"nın sürekli tahkimidir. Böylece devlet, ekonomideki "küçülme" ile ters orantılı olarak, baskı araçlarını sürekli geliştirerek, kelimenin çıplak anlamında bir "polis devleti"ne dönüşecektir.

Globalleşmeye ve sonuçlarına karşı alınabilecek tedbirleri de tartışan yazarlar, "globalleşme sürecini geriye çevirmenin, gelecek yönelimli bir proje olamayacağı, ancak bu sürece teslim olmanın ve süreci bütünüyle çok-uluslu şirketler ile bankalara terketmenin, global bir sosyal ve ekolojik felakete doğru hızla koşmak anlamına geleceği" tesbitinden hareketle, uygulanabilirliği ve hangi güçler tarafından yaşama geçirileceği belirsiz kalan bazı malî tedbirler önermektedirler. Örneğin, global finans piyasalarının hızını veya hızlılığını azaltma, yani bu piyasaları frenleme gereğine işaret eden yazarlar, bunun için kullanılabilecek başlıca araç olarak, sermaye transferlerinin vergilendirilmesi ile birlikte bir enerji vergisi konmasını göstermektedirler. Yazarlar, ayrıca globalleşme eğilimine karşı, ekonomik ve sosyal üretim ilişkilerinin yeniden bölgeselleştirilmesini sağlayacak tedbirler üzerinde düşünmek gerektiğinin altını çiziyorlar.

Bununla birlikte yazarlar, gelişen globalleşmeye karşı asıl belirleyici olacak "tedbir"in, sivil toplum zemininde yürütülecek bir kapsamlı ve hedefleri bilinçli bir şekilde saptanmış bir mücadele olduğunu, bu mücadelede de başlıca özneler olarak "hükümet dışı kuruluşlar"ın (NGOs) önplana çıktığını belirtmekte ve bu mücadelenin eskisinden daha fazla uluslararasılaşma ihtiyacının baskısı altında bulunduğunu eklemektedirler. Bu bağlamda, yazarlar, "uluslararası sivil toplum" tezinin ciddiye alınması gereken yaşamsal önemde bir dayanak olduğunu özellikle vurguluyorlar.

Gerçekten de, uluslararası siyasal işbirliği, bugün her zamankinden daha önemli hale gelmiştir; çünkü, globalleşme ve ona bağlı olan neoliberal yeniden yapılanma politikası, ekonomik ve sosyal bir kaos, kalıcı ekonomik bunalım, dünyayı tehdit eden ekolojik felaketler ve gerçek bir neo-otoritaryanizm tehlikesini de beraberinde getirmiştir. Bu tehditleri savuşturma konusunda, ulus-devletin imkânları ve yerel ve grupsal çıkarlarla sınırlanmış bir siyaset tarzı yetersiz kalır. Ancak ülke içinde, uluslararası dayanışmayı davet edip sonuç alıcı bir yönteme dönüşterecek etkili ve kapsamlı bir mücadele olmaksızın, salt uluslararası alandan gelecek girişimlerle haklar ve özgürlükler sorununda olumlu gelişmeler sağlamak da mümkün değildir. Uluslararası dayanışmaya aktif bir özne sunamayan ülkeler, bu dayanışmanın yapıcı katkılarından ya da imkânlarından mahrum kalırlar.

Öte yandan, globalleşme ile birlikte demokratik kurumların işlevsizleştirilmesi; demokratik mücadelenin hızla devletsel yapıların dışına kayması ve bu alanda bir yoğunlaşma ve serpilme yaşanması sonucunu da beraberinde getir-

miştir. İnsanların değişik somut ihtiyaçlarını mücadele konusu haline getiren sivil toplum kuruluşlarının (NGO'ların) hem ulusal, hem de uluslararası düzlemde sayıca çoğalıp önem kazanması da, yine bu gelişimle sıkı işlevsel bir bağlantı içindedir ve özne probleminde öne çıktıkları da doğrudur. Ancak vurgunun bu noktada yoğunlaşmasının yaratabileceği yanlış anlama veya eksiklikleri gidermek için, demek gerekir ki, eğer demokrasi bir yerlerden çıkacaksa, bu kaynak halk mücadeleleridir. Bu bağlamda "Dünyanın Balkonundaki İsyancılar"dan, çeşitli ülkelerdeki devrimci hareketlere; açık ve duyulmuş başkaldırılardan başka, dünyanın her yerinde kadınların ve insan hakları savunucularının, yerel halk örgütlerinin ve çevreci hareketlerin günlük ve çoğunlukla sessiz mücadele biçimlerine kadar uzanan geniş bir skalaya işaret etmek, tabloyu daha tamam hale getirecektir. Altvater'ın yukarıda anılan röportajda belirttiği gibi, "direniş de globalleşiyor".

Bütün bunlardan sonra, kitabın başlığının neden "Globalleşmenin Sınırları" olduğu daha iyi anlaşılıyor. Yazarlar bu tercihi, şu şekilde açılıyorlar. Globalleşme konusu, esaslı bir tarihsel-tetkikten, hatta tarihsel eğilimlerin teorik tahlilinden daha fazlasını gerekli kılıyor. Şayet globalleşme, gerçekten de sakin bir globallik durumuna ulaşamayacaksa, o zaman tartışmanın her aşamasında "durdurma/önünü kesme" sorununu da gündeme getirmek gerekiyor. Bilimsel tartışmalarda gelecek yönelimi, globalleşmenin, hızlanmanın ve mekansal erimin sınırları hakkındaki bilgiyi şart koşuyor. Bu bilgi, öncelikle sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel sınırların işaretlenmesini gerektiriyor. Sınırlar, sabit-nesnel nitelikte değildirler; algılama biçimlerinin, çatışmaların ve zımnî uzlaşmaların sonuçları olarak ortaya çıkarlar; bu nedenle de, ancak bir toplumsal ilişki olarak kavranabilirler. Bu sınırlar etrafında yürütülen sosyal mücadelelerde, sosyal ve siyasal kimlikler oluşur. Globalleşme sürecinin akışı içinde siyasal özneler değişir; yeni sosyal hareketler ortaya çıkar ve eski sosyal hareketler kendilerini dönüştürmek zorunda kalırlar. Bilimin yöntemleri bir yol gösterici gibi kullanılarak, gelişimin çıkmaz sokaklarını zamanında görebilmek ve oralara sapmamak veya oraya doğru sürüklenişi engelleyecek güçleri uyandırmak ve aynı zamanda alternatif gelişim yollarına işaret edebilmek için, "buraya kadar; ötesi yok" tabelasının bulunduğu yeri ortaya çıkarmak mümkün ve gereklidir. Dünyayı bütün köşelerine, daha doğrusu iliklerine kadar kapitalistleştirme şeklindeki globalleşme modelinin, insanlığı sosyal ve ekolojik felaketlere sürüklediğini, bu nedenle gelişim modelinin darkafalılığını ortaya sermenin belirleyici önem taşıdığını ima etmek için "Globalleşmenin Sınırları" başlığı tercih edildi.

Son olarak, yönetmenliğini Mathieu Kassaovitz'in yaptığı "Protesto" *(La Haine)* adlı nefis filme damgasını vuran ve neredeyse her karenin altında yatan kısa, oldukça basit, fakat aynı ölçüde ve belki de bu nedenle çarpıcı misali aktarmak isterim: Elli katlı bir binanın tepesinden düşen adam, her bir katın önünde "buraya kadar her şey yolunda" deyip avunur. Oysa önemli olan düşme süreci

değil, yere çarpma anıdır. Fazla karamsar gelebilir ama, bu kitap ve daha başka birçok kitap okunurken, hatta günlük gazetelere göz atılırken, "insanlığın" düşme sürecinde olduğu ister istemez akla geliyor. Elimizdeki kitap ve daha başka birçok kitap, bir şeyi daha bilince çıkarıyor: "İnsanlık", bu süreç karşısında çaresiz değildir; sürece insanî yönde müdahale etmek mümkündür. Bunun için ihtiyaç duyulan şey ise, bilgi ile birlikte iradedir. Küçücük bir grup, yerküremizi pist yapıp, kendi dansını kendi melodileriyle oynuyor. Bir tepinmeyi andıran bu dans herkesin olan pisti de tahrip ediyor. Yapmamız gereken, "kendi ezgimizi çalıp, kendi halayımız çekmektir".

MİTHAT SANCAR

• *kitap tanıtımı*

Eleştirel kuram ve hukuk devleti

FRANZ NEUMANN

THE RULE OF LAW: POLITICAL THEORY AND THE LEGAL SYSTEM

ÖNSÖZ: MARTIN JAY, GİRİŞ: MATHIAS RUETE
LEAMINGTON SPA, HEIDELBERG,
DOWER: BERG PUBLISHERS 1986

I

The Rule of Law, Frankfurt Okulu üyelerinden Franz Neumann'ın 1933'te Almanya'yı terk etmesinin ardından Londra'da, Harold Laski'yle çalışarak yazdığı doktora tezidir. Tezin özgün aldı, "The Governance of the Rule of Law: An Investigation into the Relationship Between Political Theories, the Legal System and the Social Background"dur. (Hukuk Devletinin Yönetimi: Siyasal Kuramlar, Hukuk Sistemi vd. Toplumsal Arkaplan Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir İnceleme). Neumann'ın İngilizce yayımlanan diğer kitapları şunlardır: *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism* (1942); *The Democratic and the Auhoritarian State*, yayınlayan Herbert Marcuse (1957).

Franz Neumann, Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün genç üyelerinden olarak hukuk alanında çalışmıştı. Weimar Anayasası'nın bunalım döneminde yazan Otto Kircheimer gibi Neumann'ın da temel sorunlarından biri, Carl Schmitt'in muhafazakâr kararcı hukuk teorisi üzerine düşünmekti. Zira kararcı hukuk teorisi, Nazi iktidarının Avrupa liberal demokrasilerinde kurum-

sallaşmış olan hukukun egemenliğine karşı oluşturduğu ciddi meydan okumayla bağlantılıydı.

Carl Schmitt, Almanya'da Weimar anayasal rejiminin bunalımını karar verme süreci açısından kurumsallaştırmıştı. Schmitt'e göre bu anayasal rejimin en büyük zaafı, olağanüstü bir durumla karşılaşıldığında iktidarın karar vermesindeki zorluktu. Bu zaaf, iki liberal demokratik ilkeden kaynaklanıyordu: hukuk devleti *(Rechtsstaat)* ve erkler ayrılığı. Bir uzlaşma anayasası olarak Weimar Anayasası, olağanüstü ya da istisnaî durumlarda karar alma yetkisini hukuk devleti ve erkler ayrılığı kurumlarının dışında düşünmemişti. Başka bir deyişle, "özel" durumlarda da genel normlar geçerli olacak; karar, farklı siyasal ve yasal kurumlardan, anayasal düzenin gerektirdiği şekilde "usulünce" geçerek alınacaktı. Bu anlamda, sosyalistlerle liberaller arasındaki uzlaşmanın sonucunda, liberal demokratik kurumların mantığı açısından bir tutarlılık geliştirilmişti.

Schmitt, Weimar anayasal bunalımının tam da bu liberal demokratik ideolojiden kaynaklandığını düşünüyordu. Liberal demokrasi, bireysel haklara verdiği öncelikle devletin egemenlik hakkını pratik anlamda sınırlamıştı. Kuşkusuz klasik liberalizm açısından devletin egemenlik hakkı, bireysel haklardan çıkarsanan bir haktır. Bunun anlamı, devlet egemenliğinin bireysel hakları ihlal etmesini getirmeyecek biçimde kurumsallaştırılmasıdır. Weimar Anayasasının oluşum sürecinde etkili olan 19. yüzyıl Alman hukuk devleti kuramı, iktidarı sınırsız olarak hukukun genel kurallarına tabi kılmış; dolayısıyla devlet egemenliğini temsil ettiği iddiasını öne sürecek bir iktidara hukuk karşısında özerklik tanımamıştı. Tam tersine, hukukun devlet iktidarından özerkleştirilmesi; genel kuralların bireyler arası ilişkilerde olduğu kadar devlet-birey ilişkilerinde de egemen olması anlamına geliyordu hukuk devleti. Bu anlamda, Alman hukuk devleti kuramı liberal hukuk anlayışının (Marx'ın erken yazılarında da olduğu gibi) radikalleşmesi ya da derinleşmesini öngörüyordu.

Political Theology'de (1985) liberal kurama topyekûn karşıtlığının içerimlerini bir yana bırakan Schmitt, hukuk devletinde istisnayı, yani olağanüstü durumu kurumsallaştırmayı amaçlar. Bu amacın geri planında Frankfurt Sovyet devrimi (ki Frankfurt okulundan Herbert Marcuse bu devrimde aktif rol oynamıştı) ve benzeri olaylar yatmaktadır. Schmitt, bu olayların yarattığı havada hikmet-i devlet *(reason d'état)* kuramına gönderme yaparak egemenliği, istisnanın (yani olağanüstü durumun) ne olduğu ve bu istisnayı bertaraf etmek için ne yapmak gerektiği konusunda karar vermek erki olarak tanımlar. Bu tanımlama, klasik devlet egemenliği kuramında ciddi bir revizyon anlamını da taşır. Bu kurama göre egemen, hukuku yapan tüzel kişiliktir; dolayısıyla, varoluşsal açıdan hukukun dışında özerk bir alana sahiptir. Ancak klasik kuramda, özellikle de devletin soyutlaştığı, liberal ilkelerin hegemonyasının kurumsallaştığı modern durumda bu anlamda bir egemenliğin meşruiyeti kaypak bir zeminde durmaktadır. O yüzden Schmitt, bu özerkliği istisnaî durumlarla sınırlar.

Ama daha önemlisi, istisna "biz" ve "ötekiler" terimleriyle tanımlanmıştır. Başka bir deyişle, "düşman" terimi devletler arası istisnaî durumlardan (aşırı örneğiyle savaş) "kanun ve nizam" sorunlarına, giderek "devletin güvenliği" alanına taşınmıştır. Devletlerarası bunalımlarda olduğu gibi iç güvenlik bunalımlarında da egemenin, "düşman"ın kim olduğuna ve onu bertaraf etmek için ne yapılması gerektiğine karar vermek açısından sınırsız yetkisi olmalıdır. Dahası, erken modern dönemdeki egemenlik teorilerinde olduğu gibi, bu egemen tek bir kişi olmalıdır. Almanya anayasal rejiminde bu kişi, Devlet Başkanıdır. Bu savın pratik anlamı şudur: Olağanüstü durumlar devletin ya da kurulu anayasal rejimin bekası açısından bir "düşman" tanımlanmasını ve bu düşmana karşı alınacak önlemleri içereceğinden, bu konuda verilecek kararların meşruiyeti bir tür "boş çek" niteliğindedir. Meşruiyet sorunu böylece baştan halledilmiş olduğuna göre, bu kararlar yönetim *(management)* kararlarıdır. Başka bir deyişle, bu kararların meşruiyetine değil, etkinlik ve verimliliğine bakılır.

II

Neumann, bu yaklaşımın modern devletin derindeki bir eğilimiyle de bağlantılı olduğunu fark etmiştir. Egemenlik Kuramı ve Hukuk Devleti kuramı, modern devletin aslî ilkeleri olmakla birlikte aralarında "uzlaşmaz çelişkiler" vardır. Bu iki kuramı karşıt iki ideal-tip olarak kuran Neumann'a göre, bu iki ideal tipte iki karşıt hukuk mantığı işler. Egemenlik kuramı "komut olarak yasa" anlayışını mümkün kılar. Başka bir deyişle yasa, egemen bir iradenin genel ve tikel durumlara ilişkin tüm kararlarını ifade eder (Austin). Hukuk devleti kuramıysa bu iradeci ya da siyasal hukuk anlayışına karşıt olarak rasyonel bir hukuk kavramına dayalıdır. Neumann, Weber'in hukuk kuramından yola çıkarak hukuk devleti kuramındaki iki rasyonelliği ayırır: formel ve materyal rasyonalite. Neumann, hukuk devletini bir yandan iradecilik-rasyonalite bağlamında tartışırken bir yandan da rasyonel hukuk devletini derinleştirmeyi amaçlar. Burada sorun, Schmitt'in iradede aştığı irade-rasyo çelişkisini bu kez rasyo'da aşmaktır. Ama pozitivist hukuk kuramının formel rasyonalitesiyle de sorun vardır. Bu sorun, pozitivizmin hukuku yasayla sınırlamasında, adalet ve etik gibi alanları hukukun tümüyle dışında görmesindedir (Kelsen). Böylece pozitivist kuram, hukuku, yazılı yasayla, dolayısıyla formel yönüyle sınırlar ve siyasal ya da etik tartışmaları hukuk dışı olarak kurgular. Oysa Neumann'a göre hukuk devleti, bir yasallık *(legalite)* tartışmasından ziyade bir meşruiyet *(legitimacy)* söylemi etrafında işler. Formel rasyonalite, güvencesini genel normlardan alan hakların bireysel (ya da tikel) normlarla ihlal edilmeine karşı köklü bir güvence getiremez. Pozitivist hukuk kuramı açısından yasanın kesinliği ve öngörülebilirliği önemlidir. Bu yüzden de hukukun usule ilişkin, dışsal karakteristikleri daha belirleyicidir. Neumann'a göre bu, hukuk devletinin gerekli bir önkoşulu olmakla birlikte ye-

terli bir koşulu değildir. (Örneğin Almanya ve İtalya'daki "faşizmi koruma kanunları" da formel rasyonalitenin koşullarını tatmin ediyordu.) Hukuk devletinin yeterli önkoşulu olan insan haklarının özerk bir alana sahip olması, materyal rasyonaliteyi gerektirir. Neumann, materyal rasyonalitesi olan hukuku şöyle tanımlar: "Adalet, özgürlük, eşitlik ya da her hangi başka bir alana ait tanımlanmış etik postulalarla uyumlu devlet normları. Bu hukuk nosyonu, hukukun normlar olarak kavranışına "tekabül" eder; zira normların esası, içerdikleri akla uygun olarak savlanabilir nitelikteki ilkedir *(logos)*."

Neumann'ın materyal hukuk devleti kuramı, böylece Schmitt'in en tutarlı (ve etkili) biçimde eklemlediği muhafazakâr hukuk kuramını eleştirmekle kalmaz; aynı zamanda modern liberal konumun dayanağını oluşturan pozitivist kuramı da sorunsallaştırır. Neumann'ın bu konumu, daha sonra Claus Offe (1984) ve Jürgen Habermas'ın (1989) çalışmalarında da yankısını bulacaktır. Zira 1970'li yıllardan başlayarak geç kapitalist toplumlardaki kamusal gelişmelere bağlı olarak muhafazakâr ve liberal hukuk anlayışları da birbirine yakınlaşacaktı.

III

Neumann'ın hukuk devleti kuramı, üç düzeydeki bir eleştiriye dayalıdır. I. Bölümde Weber'in kategorilerine dayanarak hem Schmitt'in hukuk kuramını, hem de pozitivist hukuk kuramını eleştirir, bu yolla sorunun kapsamını belirler. Böylece egemenlik ve hukuk devleti kategorilerini tanımlar. II. Bölümde rasyonel siyaset kuramların materyal hukuk ve egemenlik kavramlarını tartışarak haklar kategorisinin egemenlik karşısında ne kadar kurumsallaştırılabildiğini tartışır. Burada Eleştirel Kuramın bildik yöntemiyle klasik yazarların tanımladıkları kategorileri onları eleştirmek için kullanır. III. Bölümde hukuk devleti sorununu tarihsel sosyolojinin aygıtlarıyla tartışır. Bu bölümde Almanya, Fransa ve İngiltere örneklerinde hukuk tarihini sosyolojik ve siyasal kurumlar bağlamında tartıştıktan sonra, liberal ve "totaliter" hukuk teorilerini tanımlar.

Daha önce de belirttiğim gibi Neumann'a göre hukuk devleti sorunu yalnızca Nazizm'den kaynaklanan bir sorun olarak ortaya çıkmaz. Sorun, daha çok modern kapitalist devletteki süreçlere ilişkindir. Kapitalizmin ve kapitalist devletin dönemlik sorunlarını çözmek amacıyla genel normların düzenleyiciliğinden bağımsız alanlar bırakmayı mümkün kılan bir hukuk mantığı, tüm hukuk düzenin dönüştürücü bir potansiyeli barındırır. Neumann'ın asıl katkısı da böylesi bir hukuk mantığının sorunlarını göstermesidir.

BÜLENT PEKER

Ortadoğu'da işçiler ve işçi sınıfları

ZACHARY LOCKMAN (DER.)

WORKERS AND THE WORKING CLASSES IN THE MIDDLE EAST: STRUGGLES, HISTORIES, HISTORIOGRAPHIES

STATE UNIVERSITY OF NEW YORK PRESS, ALBANY 1994, XXXXI+341 SAYFA

Biri dışında tümü ilk kez Harvard Üniversitesi'nin Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'nce desteklenen bir seminerde sunulan metinlerden biraraya gelen kitap, içinde bulunduğumuz coğrafyaya dair bir emek tarihi çalışması. Kitabı derleyen Zachary Lockman, yazdığı sunuşa, yakın zamana kadar Ortadoğu'daki işçilere, işçi sınıfına ve işçi hareketlerine dair tarihsel çalışmaların son derece kısıtlı olduğunu tespit ederek ve bunun nedenlerine işaret ederek başlıyor. Sovyet bloku tarihçilerinin haricinde kalan bölge tarihçilerinin ilgisi, uzun bir süre, "toplumsal tarih"e değil; Avrupa hakimiyetine, ülkelerinin ulus-devlet olarak ortaya çıkışına ve süregiden bağımsızlık mücadelelerine yönelik olmuştur. Amerika'da ve Amerika'ya nispeten daha az olmakla beraber Batı Avrupa'da ise, Ortadoğu'ya dair tarih yazıcılığının baskın paradigması, modernleşme kuramı olagelmiştir. İşçilerin ayırt edici bir toplumsal grup olmadığı; bu yüzden, siyasal ya da iktisadî alanda önemli bir rolü haiz olmadığı ve gelecekte de olmasının ihtimal dahilinde görülmediği kanısına dayanan böylesi bir ihmalin, pek de şaşırtıcı olmadığını söylüyor Lockman. Hem, içinde bulunduğumuz yüzyılın büyük bölümünde, Ortadoğu'nun tüm ülkelerinde büyük teşebbüslerde çalışan işçiler, şehirlerde çalışanlar arasında sadece azınlığı teşkil etmişler; işçi hareketleri ve sendikacılık faaliyetleri de ülkelerinin siyasal ve iktisadi hayatını belirlemede Amerika ve Batı Avrupa'daki kadar etkin olmuştur.

Ancak Lockman'ın ihmalin asıl nedeni olarak gördüğü bunlar değil elbette. O bu ihmalin, modernleşme kuramı ve Oryantalizm etkisi ile tarihçiler arasında yaygınlık kazanmış bir kanının ürünü olabileceğini vurguluyor. Bu coğrafya istisnaî özelliklere sahiptir ve sınıf analizi, modern Ortadoğu'yu yorumlamak ve anlamak için uygun değildir.

Lockman, son otuz yılda Ortadoğu emek tarihi üzerine yapılan çalışmaların sayısındaki artışı birkaç nedenle açıklıyor. Bunlardan ilki, Ortadoğu'da genellikle devlet tarafından desteklenen sınaî kalkınmanın, işçi sınıfının hacmini ve toplumsal ağırlığını artırması. Ayrıca 1960'lı yıllar boyunca bölgenin entelelektüellerinin öngörülmeyen bir ölçüde Marksist ve daha genel anlamda sosyalist fikirlerin etkisiyle, ülkelerinin geleneksel kalıplar çerçevesinde yazılan tarihlerini sorgulama arayışları ve işçi sınıfına yönelik ilgileri. Lockman, sol içinde yaşa-

nan güncel tartışmaların da emek tarihine yönelik bir ilgiye kaynak teşkil ettiğini vurguluyor.

E.P. Thompson'ın *İngiliz İşçi Sınıfı'nın Doğuşu*, Lockman'ın da içinde yer aldığı birtakım genç tarihçiler için, 1970'lerin sonlarına doğru Ortadoğulu işçilerin tarihlerine yönelik çalışmaya başladıklarında, en büyük ilham kaynağı olmuş. Kendisi de, çevresindekiler de, Thompson gibi tarihin 'aşağıdan yukarıya' yazılması gerektiği inancıyla, işçi sınıfı bilincini yeniden kurma amacı güderek, siyasal eğilimler kadar, işçi sınıfının kültürel ve toplumsal hayatına ait olabildiğince çok ilk elden kaynak kullanmaya gayret etmişler. İşçi sınıfının kendi kültürü ve tecrübesi çerçevesinde inşa olunan hareketliliğinin üzerinde durmuşlar. 1960'larla başlayan ve E.P. Thompson'dan ilham alan toplumsal tarih çalışmalarında ön plana çıkan, aslında o güne kadar konvansiyonel anlatılarda genellikle yer almayan hikâyeler: İşçilerin, kadınların, yoksulların, azınlıkların, yani *ikincil* toplumsal grupların hikâyeleri.

Lockman'ın girişte cevap aradığı iki soru var: Bunlardan ilki, Ortadoğu'nun bir araştırma alanı olarak ele alınmasının anlamlı olup olmadığı. Diğeri ise, bu coğrafî bölgede bulunan ülkelerin işçilerinin, araştırma özneleri olmalarını meşru kılacak bir şekilde, kendi tarihine sahip ayrı bir toplumsal grup teşkil edip etmedikleri. İkinci soruya, zımnen ya da sarih bir şekilde, 'hayır' diye cevap veren klasik Oryantalizm ile modernleşme kuramına ve bunun önüne sorulacak bir soru olarak koymayan Ortadoğu emek tarihinin konvansiyonel paradigmasına karşı, Lockman'ın cevabı 'evet'. Kitapta yer alan makalelerin, verdiği cevabı haklı kılacak bir şekilde, içinde bulunduğumuz yüzyılda Ortadoğu'da işçilerin kendi menfaatlerini korumak ve amaçlarına ulaşmak için mücadele ettiklerini; işçilerce tertip edilen kollektif hareketlerin, birtakım Ortadoğu ülkelerinin siyasal ve iktisadî hayatında önemli bir yere sahip olduğunu gözler önüne serdiğini söylüyor.

Lockman'ın derlediği bu kitabın, Thompson'dan devralınan standartları koruma kaygısı güttüğü aşikâr. Donald Qutaert ve Sherry Vatter, özellikle Osmanlı kaynaklarını ve diplomatik yazışmaları kullanarak, Ortadoğu'daki ilk emek örgütçülerinin çoğunlukla modern fabrikalardan değil; ama, artık ayrışmakta olan geleneksel çok dinli ve çok etnili esnaf ve zanaatkâr loncalarından geldiğine işaret ediyorlar. Lockman, bilhassa Vatter'in makalesinde üzerinde önemle durulması gereken bir hususun da ön plana çıktığını belirtiyor yazdığı girişte: İşçilerin bilinçlerinin sadece işyerlerinde oluştuğu geliştiği öne sürülemez. İşçilerin hayatlarının anlaşılabilmesi için, sözkonusu hayatların, toplumsal, kültürel ve siyasal bağlamları içinde ele alınmaları gerekir. İşçilerin üretim araçları ile kurulmuş olan ilişkileri, her ne kadar önemli bir unsur olsa da, onların hayatlarını anlamada tek başına yeterli bir kıstas değildir. Bu yüzden tarihçiler, emek tarihi üzerine çalışırlarken, işyeri sınırları içinde kalmamalıdırlar.

Feroz Ahmad, Ellis Golberg ve Marsha Posusney'in makalelerinde ise daha

çok yakın dönem kaynaklarından yararlanılarak Türkiye ve Mısır'da işçi sınıfı bilincinin gelişimi ele alınıyor. Feroz Ahmad'ın "Türkiye'de İşçi Sınıfı Bilincinin Gelişimi" başlığını taşıyan makalesi, 1908'den başlayıp 1989 yılında düzenlenen İşçi Kongresi'ne uzanan bir dönemi kapsıyor. Türkiye İşçi Köylü Partisi'nin Nejat Eldem'in önderliğinde Berlin'de kuruluşunun ardından iki yıll sonra, 1921'de Trabzon'da tertip edilen 1 Mayıs gösterisinde, işçilerin Enver Paşa ve Lenin'i selamlayan sloganlar atmalarına, enternasyonalizm ve milliyetçiliğin o dönemki biraradalığına işaret etmek için temas eden Ahmad, Nejat Eldem'in üzerinde önemle durduğu terminoloji sorununa da uzun uzun değiniyor. Kullandığı kaynak, *Kurtuluş*'un 20 Eylül 1919 tarihli nüshasında yayımlanan, Eldem'in "Proletarya Kimlerdir?" başlıklı makalesi. Ülkede rejime tek-partinin hakim olduğu günlerden, 1946'da Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin kurulması ile yaşanan gelişmelere; 1960 darbesi sonrasında, Türkiye İşçi Partisi'nin kurulması ile işçi hareketlerinin kazandığı ivmeye ve o dönemden sonraki sendikacılık faaliyetlerine yer verdiği makalesinde yalnızca tarihsel süreci aktarmakla kalmıyor Ahmad. Metin boyunca, işçilerin farklı dönemde kullandıkları sloganlara, sendikalar arası dayanışmaya, tertip edilen grevlere, 1965 seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi'nin aldığı oylara, 1980 darbesi sonrası yaşanan gelişmelere de ayrıntılı bir şekilde yer veriyor. Yazı, Ahmad'ın "Öyleyse 1990'ların başlarında Türkiye işçi sınıfının hali nedir?" sorusuna aradığı cevapla son buluyor.

Assef Bayat'ın "Tarihyazıcılığı, Sınıf ve İranlı İşçiler" adlı makalesi, kitaptaki diğer makalelere nazaran, belki de Thompson'ın standartlarına en uzak kalanı. Konu üzerinde önceden çalışanların, daha çok siyasal-kurumsal meseleler üzerinde durduklarını belirten Bayat, daha çok işçi sınıfı kültürüne ağırlık verilmesi gerektiğini söylemekle birlikte, yazısının neredeyse tümünde Oryantalizm, modernleşme kuramı, İslâmi Rejimin ideolojisi ve Stalinist tarihyazıcılığı üzerinde duruyor.

Meseleye metodolojik açıdan yaklaşan en iyi makale, Edmund Burke'ün yazısı. Savaş sonrası toplumsal düşüncenin şekillenmesine imkân tanıyan baskın paradigmaların çöktüğüne işaret eden Burke halen, bugüne dek hep seçkinlerin sahası olarak addedilen Ortadoğu tarihini, seçkin olmayanların bakış açısından gördüğümüzde, modern Ortadoğu tarihi telakkimizin nasıl değişeceğini anlama süreci içinde bulunduğumuza işaret ediyor. Karşılaştırmalı tarihin, ancak meseleyi Ortadoğu'lu işçi sınıflarının içine doğduğu geniş bir küresel bağlamla ilişkilendirme çabası taşıdığı zaman işe yarayacağını vurgulayan Burke için, *Ortadoğu'da İşçiler ve İşçi Sınıfları*'nı oluşturan makaleler, doğaları gereği yerel nitelikler taşımaları nedeniyle, böylesi geniş bir bağlama erişim sağlamıyorlar. Ancak gene de *ikincil* toplumsal grupların/sınıfların durdukları yerden yazılan bir tarih çerçevesinde, yerel ile küreselin bağını kurmak pek de zor olmasa gerek.

ÖZGÜR GÖKMEN

Yazarlara Not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış, ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte iki sayfayı geçmeyen İngilizce bir özet iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Format: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve *"a.g.e."*, *"a.g.m."* gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987; 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra *"vd."* ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulanzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyadlarına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity,* Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital,* Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience,* Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures,* Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture,* 1(1), 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers,* 75(2), 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/lime" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeolsie in Turkey,* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim'e iletilecek yazılar bu formata uygun olarak A4 kâğıtlara her bir yanda marjlar bırakılarak, geniş aralıkla yazılmalı ve en az üç kopya olarak aşağıdaki adrese gönderilmelidir. Yazıların ascıı veya text dosyasıyla diskete yüklenmesi çok yararlı olacaktır.

Toplum ve Bilim
Selânik Cad. 64/11
06640 Kızılay/Ankara

Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Toplum ve Bilim

62

Keyder *Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken* İnan *Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri* Deringil *Abdülhamid Döneminde Törenler, Simgeler, Mitler* Özdoğan *Türk Ulusçuluğu ve Türkî Cumhuriyetler* Çınar *Küresel Sermaye ve Ulus-Devlet Üzerine Etkileri* Kadıoğlu *Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği* Üstel *ABD'de Etnik Topluluklar* Keyman *Postmodernizm ve Radikal Demokrasi*

63

Mutman *Kriz ve Değer: 21. Yüzyılın Eşiğinde Kapitalizm ve İdeoloji* Erdoğan *Metinlerarasılık, Hegemonya ve Siyasal Alan* Baker *Siyasal Alanın Oluşumu Üzerine Bir Deneme* Tekeli *Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine Düşünceler* Suğur *Türkiye'de Esnek Üretim ve Küçük Sanayi: OSTİM Sanayi Bölgesi Esnek Uzmanlaşmanın Neresinde?* Kırlı-Kolluoğlu *Avrupamerkezcilik: Sosyal Teorinin Kör Noktası* Yılmaz *Kardeşlik Düşüncesi Hakkında* Özdoğan *"Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken"in Düşündürdükleri*

64/65

Işık *Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması* Akcan *İletişim ve Tüketim Toplumunda Mekânsal Farklılığa Ait Çelişkiler* Eraydın *Mekân Organizasyonuna İlişkin Değişen Paradigmalar* Helvacıoğlu *Tarihî-Coğrafî Materyalizm* Pınarcıoğlu *Yeni Coğrafya ve Yerellikler* Pratt *Eleştirel Realizm ve Toplumbilimsel Araştırmalarda Pratik Anlamları* Geenhuisen & Nijkamp *Sürdürülebilir Kenti Nasıl Planlamalı?* Sarıkartal *Bazı Orta Çağ İslâm Yapıtlarında "Öteki" Mekânların Oluşumu* Çalışkan *1980 Sonrası Coğrafya Ders Kitaplarında Mekân ve Birey Kurguları*

66

Boratav *Köy Hanehalkı Anketlerinden Kırsal Sınıflara* Ansal *Türk Sanayiinde Ücretli Kadın Emeğinin Değişen Konumu* Buğra *Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve YDH* Şen *Türkiye Büyük Burjuvazisinin Anatomisi* Demir *Türkiye'de İşçileşme Süreçleri* Serçe *1923 İzmir-Aydın Demiryolu Grevi* Erder *Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları* Açıkel *Mikro Mekân Paradigmasına Giriş* Keyman *Demokrasi, Topluluk ve Fark* Yeğenoğlu *Oryantalizm ve Milliyetçi Söylem Arasında Kadın ve Peçe*

67

Ahıska *Medya, Küresellik ve Yerellik* Mutman *Televizyonu Nasıl Sorgulamalı?* Alankuş-Kural *Türkiye'de Medya, Hegemonya ve Ötekinin Temsili* İnal *Yazılı Basın Haberlerinde "Yapısal" Yanlılık Sorunu* Karakayalı *Doğarken Ölen: Hafif Müzik Ortamında Ciddi Bir Proje Olarak Orhan Gencebay* Tekelioğlu *Kendiliğinden Sentezin Yükselişi: Türk Pop Müziği'nin Tarihsel Arkaplanı* Erdoğan *Ulusal, Kolonyal Söylem ve Yeşilçam Melodramı* Erol *Söylem Olarak İdeoloji: New York Times Örneği*

68

Amin *Dünya Kutuplaşmasının Geleceği* Dirlik *Bir Paradigma Olarak "Çin Kapitalizmi" Üzerine Düşünceler* Keyman *Küçülen ve Parçalanan Dünyada Siyaseti Anlamak* Sakallıoğlu *Türkiye'de Yeni Sağ, Siyasallaşma, Meşruiyet ve Sivil Toplum İlişkisi: Hayaller ve Gerçekler* Ergut *Demokrasi, Politik Toplum, Parti* İnsel *Armağanın Günümüz Ekonomisindeki Yeri* Alpkaya - Çelebi *Medyada Gündem Oluşturma: 1994 Örneği* Yıldırım *İşçi Sınıfından Bir Kesit: Gebze Metal İşçileri* Özertürk - Türkyılmaz *Sanat Alımlayıcısının Biriktirici Olarak Tipolojisi*

69

Tatar-Peker *Dünya Bankası: Kalkınmacılıktan "İyi Yönetim" Söylemine* Oğuz *Globalleşme ve Sendikalar* Somel *Üretimde Globalleşme ve Kalkınma* Aslanoğlu *Globalleşme ve Dünya Kenti* Mert *Cumhuriyet'e İlk İslamcı Muhalefet: **Yarın** ve **Müsavat*** Baştuğ *Altaylı Göçebelerde Kabile-Federasyon ve Devlet* Tarhan *Global Kültür ve Kimlik* Çiğdem *Gellner'in İslâm Toplumu Modeli Üzerine* Bora-Üstel *Ulus-Devlet, Cumhuriyet, Kimlik ve Yurttaşlık*

70

Baker *Bilinçdışının Bir Eleştirisine Doğru* Žižek *Müstehcen Efendi* Gourgouris *Tarihle Düş Arasında Ulus Bıçımi* Koçak ***Mai ve Siyah** Üzerine Psikanalitik Bir Deneme* Açıkel *"Kutsal Mazlumluğun" Psikopatolojisi* Holbrook *Klasik-Sonrası İmge, Okyanussal Benlik* Cankoçak *Masalda Büyüyen Kızlar* Yılmazer *Freud, Jung, Psikanaliz ve Edebiyat* Erdoğan *Sinema ve Psikanaliz* Akay *İmge, Ne Hallerde?* Tura *Metapsikoloji ve Fenomenoloji* Göka *Psikanalizin ve Psikiyatrinin Geleceği İçin Bazı Sezgiler*

Birikim Yayınları